

ИВО АНДРИЧ
ТРАВНИШКА ХРОНИКА
КОНСУЛСКИ ВРЕМЕНА

Превод от сръбски: Сийка Рачева, 1963

chitanka.info

ПРОЛОГ

На края на травнишката чаршия, под студения и пенлив извор Шумеч, открай време съществува малкото Лутвово кафене. За този Лутво, първия стопанин на кафенето, не си спомнят дори най-старите люде; навярно той почива вече поне стотина години в някое от пръснатите травнишки гробища, но всички отиват на кафе при Лутво и името му се помни и споменава там, където са забравени имената на толкова султани, везири и бейове. В градината на кафенето, в подножието на хълма, под самата скала, има уединено, прохладно и малко височко място, където расте стара липа. Около нея и между камъните и храстите са наредени ниски пейки с неправилна форма, на които човек сяда с истинско удоволствие и тежко се разделя с тях. Изтъркани и изкривени от времето и от дългата употреба, те са сраснали и са се слели напълно с шубраците, земята и камънака наоколо.

През летните месеци, т.е. от началото на май, та до края на октомври, по стара традиция след обед около икиндия на това място се събират травнишките бейове и по-първите люде на града, които имат достъп до тяхната среда. В тези часове от деня никой друг от гражданите не се осмелява да седне и пие кафе на това възвишение. Това място се нарича Софа. Поколения наред тази дума има в народния говор на Травник^[1] свое утвърдено обществено и политическо значение, защото, каквото се каже и говори, каквото решение се взема на Софата, все едно, че е решено между аяните^[2], в Дивана при везира.

И днес тук са насядали десетина бейове, макар че денят е облачен и подухва вятър, който по това време на годината докарва дъжд. Последният петък е от месец октомври на 1806 година. Бейовете седят по местата си и тихо разговарят; повечето от тях следят замислено играта на слънцето и облаците и от време на време сърдито покашлюват.

Става дума за една голяма новина.

Един от тях, някой си Сюлейман бей Айваз, който тези дни е бил по работа в Ливно, разговарял там с някой си от Сплит, сериозен човек, както казва, и от него чул новината, която сега разказва на бейовете. Но хората не го разбират, разпитват го за подробности и го карат да повтори казаното. Сюлейман бей обяснява:

— Ами такива работи: човекът направо ме попита: „Готвите ли се в Травник за гости?“ — „Няма такова нещо — отвърщам аз, — не ни е до гости.“ — „Е, дали на вас ви е до гости, или не, не е важно. Трябва да се готвите — отсича той, — защото ще ви дойде френски консул. Поискал Бонапарт от Портата в Стамбул да му разреши да изпрати свой консул, да открие консулство в Травник и там да живее. И вече му разрешили. Можете още тази зима да очаквате консул.“ — „Стоотици години живеем без консули, та и занапред можем да караме така — казвам аз на шега, — а и какво ще прави консул в Травник?“ Но той едно си знае: „Било, каквото било — казва, — сега ще трябва да заживеете с консул. Такива времена дойдоха. А консултът ще си намери работа: ще седне до везира да нарежда и разпорежда, да гледа какво правят бейовете и агите и какво — раята и всичко да съобщава на Бонапарт.“ — „То па нито е било, нито ще го бъде — отрязвам аз гяурина, — никога никой не е заничал в нашите работи, та няма да може и този.“ — „Е, ваша си работа — отвърща той, — но консула ще трябва да приемете, защото, каквото Бонапарт е поискал, никой досега нищо не му е отказвал, та и султанът в Стамбул няма да му откаже. А щом Австрия разбере, че сте приели френски консул, ще поиска да приемете и австрийски, а след нея ще се обади и Русия...“ — „Е, комшу, ти далече я откара“ — прекъсвам го аз, а той само се подсмива, гадът му католически, и се хваща за мустака: „Този мустак да ми отрежеш, ако не стане така, както ти казвам, или нещо такова.“ Ето, това чух, добри люде, и никак не ми излиза от главата — завършва Айваз приказката си.

Днес, когато френските войски са вече една година в Далмация, а Сърбия не престава да се бунтува, такава неясна новина е достатъчна да обезпокои и смути и без това загрижените бейове. Безпокоят се и се тревожат бейовете, макар че това не проличава от лицата им и от спокойните кълба дим, които изпускат. Бавно и колебливо се изказват един подир друг и гадаят какво може да означава всичко това, колко

лъжа и колко истина има в тия приказки, какво трябва да се направи, за да се разбере какво става, та да се попречи още отсега.

Едни смятат, че това са измислени и преувеличени слухове, с които някои целят да ги разтревожат и сплашат. Други пък с горчивина в гласа си казват, че такива времена са дошли, та и в Стамбул, и в Босна, и по целия свят стават същите неща и няма какво да се чудят, а да бъдат готови за всичко. Трети се успокояват: та това е Травник! Травник! — а не някакъв изостанал град или паланка и това, което с други става, на тях не може да се случи.

Всеки казва по нещо, колкото да се обади, но никой не казва нещо определено, защото всички чакат какво ще каже най-старият между тях. А най-старият е Хамди бей Тескереджич, едър старец с бавни движения, но с все още силно, исполинско тяло. Много войни е видял и раняван е бил, и в плен е попадал, а има единадесет сина и осем дъщери и многобройно потомство от тях. Брадата и мустаците са му редки, а остро и правилно лице е цялото обгоряло, пълно с белези и сини петна от стара барутна експлозия. Тежките му клепачи с оловен цвят са спуснати ниско. Речта му е бавна, но ясна.

Най-после Хамди бей прекъсва с удивително младежкия си глас гаданията, предчувствията и опасенията:

— Хайде, сега да не опяваме хората още приживе, дето казват, и да не тревожим народа напразно. Човек трябва да изслушва и да запомня всичко, ала не да го взема надълбоко. Кой знае каква е работата и с тези консули. Я дойдат, я не. Пък и да дойдат, няма Лашва да потече обратно я, а ще си тече пак така. Ние сме си тука у дома и всеки, който дойде, ще бъде на чуждо, та няма дълго да изтрае. Тук и войски пристигаха, ама не можаха да се задържат. Колко са идвали тук, за да останат, но на всички видяхме гърбовете, та и техните ще видим, ако рекат да дойдат. Засега още никакви ги няма. А че някой си там бил поискал нещо от Стамбул, това още не значи, че работата е свършена. Зер един и двама досега са искали какво ли не, ама всичко, което човек поиска, не става...

Изговаряйки ядосано последните думи, Хамди бей спира, изпуска кълбо дим при пълна тишина и продължава:

— Пък и да стане! Ще видим какво ще бъде и докога ще трае. Няма нищо вечно на този свят, та няма да е вечна силата и на този... този...

Тук Хамди бей леко се задави и закашля, от сдържания яд не можа да изговори името на Бонапарт, което е в мислите и на устата на всички.

Повече никой не каза нищо, с това завърши разговорът около тази най-нова вест.

След миг облаци закриха слънцето и премина вълна от силен и студен вятър. Листата на тополите край реката зашумоляха с метален звън. Студът, който нахлуваше из цялата Травнишка долина, възвестяваше края на срещите и разговорите на Софата за тази година. Един по един бейовете ставаха и се разотиваха с безмълвни поздрави.

[1] Травник — град в Босна. Б.р. ↑

[2] Турските думи са обяснени на края на книгата. — Б. пр. ↑

I

В началото на 1807 година почнаха да стават необикновени и невиждани дотогава неща в Травник.

Никому в Травник дори през ум не минаваше, че техният град е създаден за обикновен живот и всекидневни случки. Никому, дори на последния неук мюсюлманин под Виленица. Това силно чувство, че те са някак си по-различни от останалите люде, че са създадени и призвани за нещо по-добро и по-възвишено, проникваше във всяко човешко създание заедно със студения вятър от Влашичи, с киселата вода от Шумеч, със „сладкото“ жито от присойните ниви около Травник и никога не ги напускаше ни насън, ни в беда, ни в предсмъртния час.

Това важеше на първо място за турците, които живееха в самия град. Но дори и раята от трите вери, пръсната по стръмните покрайнини и сгъстена в отделно предградие, изпитваше същото чувство, само че по свой начин и според своето положение. Това важеше и за самия град, в местоположението и разпределението на който имаше нещо особено, необикновено и гордо.

Техният град бе всъщност тесен и дълбок разсед, застроен и обработен с течение на времето от поколенията, укрепен прелез, където хората се бяха установили да живеят за постоянно, пригаждайки през вековете себе си към него и него към себе си. От двете страни стръмно се спускаха планини и се срещаха под остър ъгъл в долината, в която едва имаше място за тясната река и пътя край нея. Цялата гледка приличаше на разтворена книга, върху страниците на която от едната и от другата страна бяха като нарисувани градините, сокаците, къщите, гробищата и джамиите.

Никой не бе изчислил колко слънчеви часа е отнела природата на този град, но се знаеше, че слънцето тук по-късно се ражда и залязва по-рано, отколкото в който и да е от многобройните босненски градове и паланки. Това не отричаха и самите травничани, но затова пък твърдяха, че докато грее, никъде не грее така, както в техния град.

В тая тясна котловина, по дъното на която течеше Лашва, а отстрани я изпъстриха извори, вади и потоци, която бе пълна с влага и течение, нямаше почти никъде прав път, ни равно място, където човек да стъпи свободно и безгрижно. Всичко бе стръмно и хълмисто, кръстосано и преплетено, свързано или разкъсано от частни пътечки, сгради, задънени улички, градини и комшулуци, гробища и храмове.

Тук край водата, край тази тайнствена, непостоянна и мощна стихия, се раждаха и умираха поколенията на Травник. Тук те растяха, слабовати, бледолики, но издръжливи и дорасли за всичко; тук живееха с конака на везира пред очи, горди, стройни, гиздави, взискателни във вкусовете си и мъдри; тук работеха и печелеха или прекарваха дните си в безделие и сред немотия, но винаги въздържани и предпазливи; не знаеха що е шумен смях, но умееха да се присмеят, малко приказваха, но обичаха шепнешком да одумват; и тук ги погребваха в мочурливите гробища, когато им дойдеше времето, всекиго според вярата и обичаите му, правейки място за ново, подобно поколение.

Така се сменяха поколения и си предаваха едно на друго не само утвърдените физически и духовни особености и земята и вярата, не само чувството за мярка и граница, което получаваха по наследство, не само познаването и различаването на всички пътеки, комшулуци и прелези в техния заплетен град, но и вродената способност да познават света и хората изобщо. Травнишките деца идваха на бял свят с всички тези качества, но преди всичко с гордостта. Гордостта — това беше втората им природа, живата сила, която ги следваше през целия им живот, раздвижваше ги и слагаше ярък белег върху тях, по който се различаваха от останалия свят.

Тяхната гордост нямаше нищо общо с наивната надменност на забогатели селяни и дребни еснафи, които самодоволно се пъчат и шумно хвалят. Тяхната гордост, напротив, бе цялата вътрешна: повече тежко наследство и мъчително задължение към себе си, семейството и града, по-право към високата, горда и недостижима представа, която те имаха за самите себе си и за своя град.

Само че всяко човешко чувство има мярка и предел, та дори и чувството за собствено величие. Вярно. Травник бе везирски град с люде аристократи, чисти, умерени, и мъдри, с царя можеха да говорят, но и за травничани идваха дни, когато тяхната гордост им излизаше

през носа и когато в себе си пожелаваха да живеят спокойно и безгрижно в някоя от ония обикновени безславни паланки, които не се споменаваха в разприте между царете, нито в стълкновенията между държавите и които не бяха под ударите на световните събития, нито на пътя на славни и бележити личности.

Времената бяха станали такива, че нищо хубаво не можеше да се очаква, добро не можеше да има. Затова гордите и хитри травничани предпочитаха нищо да не се случва, да си живеят колкото е възможно без промени и изненади. Какво добро може да дойде, когато царе са в кавги, народи се бият, а държави горят? Нов везир? Та и той няма да бъде по-добър, а по-лош от предишния, а свитата му ще е непозната и многобройна, изгладняла, бог знае с какви нови прищевки. („Най-добър беше оня, който стигна до Прибой и оттам се върна в Стамбул, та кракът му никога не стъпи в Босна.“) Някакъв чужденец? Знатен пътник може би? И такива бяха виждали. Направят малък альш-вериш и някои подаръци на града, но след тях върви потеря или още на другия ден разпит и разследване. Кой са и какви са, у кого са нощували, с кого са разговаряли? Докато се измъкнеш и отървеш, ти пресяда и ти струва десеторно. Или шпионин ще е? Или някакъв агент на непознати сили и със съмнителни намерения? Най-последно никога не се знае кой какво носи и кому служи.

С две думи, днес добро няма. Ами в този най-господарски град на земята да си похапнем, каквото още се намира, и да преживеем спокойно дните, които са ни останали, а от слава, знатни гости и големи работи бог да ни пази.

Така през тия първи години на XIX век си мислеха и пожелаваха в себе си знатните травничани, но, разбира се, всичко това си оставаше у тях, защото за всеки жител на Травник пътят от желанието и помислите до тяхното явно или гласно изразяване беше дълъг и криволичещ и не се изминаваше леко.

А събития и промени напоследък, т.е. към края на XVIII и началото на XIX век, наистина имаше много, И то най-различни. Събитията напиреха от всички страни, сблъскваха се и извиваха като вихрушка по Европа и голямото турско царство, та достигаха дори до тази котловина и спираха в нея като порой или като нанос.

Откакто турците се бяха оттеглили от Маджарско, отношенията между тях и християните ставаха все по-напрегнати и по-сложни,

животът изобщо се влошаваше. Войскарите на великото царство, агите и спахиите, които бяха принудени да напуснат богатите владения в плодородните маджарски равнини и да се завърнат в тясната си и бедна страна, бяха озлобени и сърдити на всичко християнско; освен това те увеличаваха броя на гърлата, които трябваше да се изхранват, а броят на ръцете за работа си оставаше същият. От друга страна, всичките тези войни от XVIII век, които изгонваха турците от съседните християнски земи и ги връщаха в Босна, събуждаха у раята смели надежди и разкриваха неподозирани дотогава хоризонти, а това не можеше да няма отражение и върху отношението на раята към „царстващите господари — турците“. И двете страни, ако в този период на борбата изобщо можеше да се говори за две страни, се бореха, всяка по свой начин и със средства, които отговаряха на условията и на времето. Турците се бореха с натиск и сила, а християните — с търпение, с хитрост, със заговори или с готовност за заговори; турците — за да защитят своето право и начин на живот, а християните — за да придобият същото това право. Раята чувствуваше, че турците все повече ѝ тежат, а турците с огорчение виждаха, че раята е надигнала глава и вече не е това, което беше някога. От сблъскването на толкова противоположни интереси, убеждения, стремежи и надежди се образуваше едно конвулсивно кълбо, което все повече се заплиташе и се затягаше поради продължителните войни на Турция с Венеция, Австрия и Русия. От ден на ден в Босна ставаше по-тягостно и по-мрачно, конфликтите биваха по-чести, животът по-труден, все по-безреден и пълен с неизвестност.

А началото на XIX век донесе въстанието в Сърбия, като поличба за нови времена и нови начини на борба. Кълбото в Босна се стегна и заплете още повече.

С течение на времето бунтът в Сърбия създаваше все повече грижи и несгоди, щети, разходи и загуби на цялата турска Босна, та и на Травник, но повече на везира, на властите и останалите босненски градове, отколкото на самите травнишки турци, за които нито една война не беше достатъчно голяма и значителна, за да участвуват в нея с имането си или лично. За Карагеоргиевата буна травничани говореха с престолено пренебрежение, но както винаги намираха по някоя подигравателна приказка и за войските, които везирът изпращаше

против Сърбия и които нерешителните и скарани помежду си аяни бавно и в безредие довеждаха в околността на Травник.

Виж, Наполеоновите войни из Европа бяха достоен предмет за разговорите на травничани. Най-напред говореха за тях като за далечни събития, които тълкуваха и преразказваха, но които нямаха и не можеха да имат някаква връзка с техния истински живот. Но идването на френските войски в Далмация доближи неочаквано този Бонапарт от приказките до Босна и Травник.

По същото време в Травник пристигна новият везир Хюсрев Мехмед паша, който носеше със себе си една почит към Наполеон и интерес за всичко френско, и то, според травничани, в много по-голяма степен, отколкото подобава на един османлия и царски сановник.

Всичко това безпокоеше и дразнеше травнишките турци и те започнаха да говорят и за Наполеон, и за подвизите му с кратки и пренебрежителни изречения или само с надменно и презрително кривене на уста. Но всичко това не можеше надеждно да ги отдели и защити от този Бонапарт и от събитията, които се разпространяваха от него по Европа с чудна бързина, като кръг вълни от своя център, и като пожар или зараза достигаха както оногова, който бяга, така и оногова, който седи неподвижен. Този невидим и непознат за тях завоевател хвърли и в Травник, както и в толкова други градове в света, семето на безпокойство, движение и възбуда. Из травнишката котловина ще се чува години наред твърдото и звучно име на Бонапарт и травничани, щат не щат, често ще предъвкват чворестите му и ръбести срички; то ще бръмчи дълго в ушите им и ще потрепва пред очите им. Защото настъпваха консулските времена.

Всички травничани без разлика обичаха да се представят равнодушни и да изглеждат безчувствени, но слуховете, че щял да пристигне консул, ту френски, ту австрийски, ту руски, ту и тримата заедно, предизвикваха у тях надежди или загриженост, събуждаха желаниа и очаквания и всичко това не можеше напълно да се скрие, а раздвижваше духовете и внасяше оживление в разговорите.

Малцина знаеха всъщност какво означават тези слухове, които се носеха още от есента, и никой не можеше да каже кои консули следва да дойдат и какво ще правят те в Травник. Една новина и една необикновена дума при създадените обстоятелства бяха достатъчни, за да възбудят фантазията на хората, да предизвикат много разговори,

гадания и нещо повече: много съмнения и страх, много съкровени желаниа и помисли, които човек таи в себе си, но не ги казва и не ги споделя.

Местните турци, както видяхме, бяха загрижени и без желание споменаваха, че може да пристигнат консули. Недоверчиви във всичко, което идеше от чужбина, и предварително зле настроени към всяка новост, те в себе си все се надяваха, че може би и това да са само лоши слухове или зли догадки и че тези консули могат и да не дойдат, а най-после и да дойдат, ще си отидат с лошите времена, които са ги довели.

Християните, както католиците, така и православните, напротив, се радваха на такива слухове и ги предаваха от уста на уста скришом и шепнешком, намираха в тях повод за неопределени надежди и изгледи за промени. А промените можеха да бъдат само към по-добро.

Естествено всеки от тях виждаше нещата със свои очи и от своя, често пъти противоположна гледна точка.

Католиците, които бяха мнозинство, си мечтаеха за влиятелен австрийски консул, който ще донесе със себе си помощта и закрилата на всевластния католишки император от Виена. Православните, които бяха малко на брой и през последните няколко години непрекъснато преследвани поради въстанието в Сърбия, не очакваха много нещо нито от австрийския, нито от френския консул; в тези слухове те виждаха добър признак и доказателство, че турската власт отслабва и приближават добрите и спасителни размирни времена. И веднага добавяха, че, разбира се, „без руски консул нищо не може да стане“.

Дори и малкото на брой, но жизнени евреи, сефарди^[1], не можаха при такива новини да запазят напълно деловото си мълчание, към което ги бяха привикнали столетията; и те се вълнуваха от мисълта, че в Босна може да дойде консул на великия френски император Наполеон, „който към евреите е добър като добър баща“.

Слуховете за пристигането на чужди консули, както и всички слухове по нашите краища, се появяваха неочаквано, достигаха фантастични размери и сетне внезапно изчезваха, за да се появят отново след няколко седмици с нова сила и в нов вид.

Към средата на зимата, която тази година беше мека и краткотрайна, тези слухове получиха първото си потвърждение. В Травник пристигна от Сплит някакъв си евреин по име Пардо и с травнишкия търговец Юсо Атиас започнаха да търсят подходяща къща

за френското консулство. Обикаляха навсякъде, отиваха при каймакамина, с управителя на вакъфа разглеждаха вакъфските сгради. Най-после се спряха на една голяма, малко изоставена къща, собственост на Вакъфа, в която открай време отсядаха и ношуваха дубровнишките търговци и поради това се наричаше „Дубровнишки хан“. Къщата беше встрани, над медресето, сред голяма стръмна градина, през която минаваше поток. Щом се спазариха, намериха майстори, дюлгери и зидари да стегнат и поправят сградата. И тази къща, която дотогава стоеше встрани и незабелязана зееше с празните си прозорци към града, сега изведнъж се съживи и започна да привлича вниманието на народа и любопитството на децата и на свободните люде. Някои заговориха дори за герба и знамето, които ще стоят постоянно и на видно място на сградата на чуждото консулство. Всъщност това бяха неща, които никой никога не бе виждал, но въпреки това тези две големи и значими думи турците произнасяха рядко и навъсено, а християните — често, със злорадство и шепнешком.

Травнишките турци, разбира се, бяха твърде мъдри и горди, за да проявяват тревогата си, но в разговори на четири очи не я скриваха.

Отдавна ги измъчваше и тревожеше съзнанието, че царските тараби на границата са разклатени и Босна започва да става разградена земя, по която газят не само османлии, но и гяури откъде ли не щещ, а раята е надигнала глава по-дръзко от когато и да било. И тъкмо сега трябваше да пристигнат някакви си гяурски консули и шпиони, които на всяка крачка свободно ще изтъкват властта и силата на своите царе. Така малко по малко ще се свърши с добрия ред и „хубавата тишина“ в турска Босна, която и без това отдавна вече беше трудно да се брани и опази. От бога е определен тоя ред: турчинът до Сава, а швабата — отвъд Сава. Но срещу тази ясна божа повеля работи всичко християнско, удря в граничните тараби и ги подкопава денем и нощем, открито и потайно. А напоследък и тази божа воля е все по-малко видима и осезаема. „Какво ли още ще се случи, кой ли още ще дойде?“ — питаха се старите турци с искрена болка.

И наистина това, което се разправяше сред християнския свят по повод на слуховете за откриване на чужди консулства, показваше, че загрижеността на турците не беше без основание.

— Ще се развее байрак! — шепнеха хората, а очите им святкаха предизвикателно, като че ли ще се развее техен байрак. Всъщност никой не знаеше точно какъв байрак ще бъде това, нито какво би могло да се случи, когато той се появи, но самата мисъл, че освен зеленото турско знаме ще могат да се издигнат и други цветове и да се развяват свободно край него, предизвикваше някакъв радостен блясък в очите на хората и събуждаше надежди, каквито само раята може да има и познава. Само от тези четири единствени думички — „Ще се развее байрак!“ — на мнозина бедняци им ставаше поне за секунда по-светло в дома, по-приятно в празния стомах и по-топло в тънката дреха; от тези четири прости и неопределени думи на мнозина от раята трепваше сърцето, пред очите им блясваха ярки бои и златни кръстове, а в ушите им започваха да шумолят победоносно, като вихър, знамената на всички християнски царе и крале. Защото човек може да живее и само от една дума, стига вътрешно да е решен да се бори и да живее чрез борба.

Наред с всичко това имаше още една причина, поради която мнозина търговци в чаршията си мислеха за тази промяна с хубави надежди. Пристигането на този нов, непознат, но навярно богат свят разкриваше изгледи за печалба — тези хора естествено щяха да пазарят и харчат. А през последните години чаршията беше отслабнала и пазарът отгънял. Особено откакто Сърбия се разбунтува. Многого обози, ангарията и честите конфискации отблъснаха селянина от града и той почти нищо не продаваше, а купуваше само най-необходимото. Това, което откупуваше държавата, се заплащаше ниско и нередовно. Славония бе затворена, а Далмация, с идването на френските войски, бе станала нередовен и несигурен пазар.

При тези обстоятелства в травнишката чаршия разчитаха и на дребните неща и във всичко търсеха очаквания признак за обрат към по-добро.

Най-сетне стана и това, за което се говореше с месеци. Пръв пристигна френският генерален консул.

Беше краят на февруари, последният ден от рамазанския пост. Един час преди ифтар под студеното залязващо февруарско слънце хората от долната чаршия можаха да наблюдават пристигането на консула. Дюкянджиите бяха започнали вече да прибират стоките си и

да затварят кепенците, когато препускането на любопитните циганчета извести, че консултът иде.

Шествието не беше голямо. Начело яздеха пратениците на везира, двама от най-видните ичоглани, с шестима конници. Те бяха излезли до Лашва, за да посрещнат консула. Всички бяха на хубави коне и добре облечени. Отстрани и отзад яздеха заптиите на ливанския каймакамин, които придружаваха консула през целия път. Премръзнали и изморени, на мършави, дребни коне, те имаха доста неугледен вид. По средата на шествието, на едър, по-стар сив кон, яздеше френският генерален консул господин Жан Давил, висок човек, със сини очи, руси мустаци и червендалесто лице. До него — един случаен спътник, господин Пуквил, който пътуваше за Янина, където брат му бил френски консул. На няколко крачки зад тях яздеха същият оня евреин Пардо от Сплит и двама едри мъже от Син, които бяха на френска служба. И тримата се бяха омотали до очи в черни ямурлуци и червени селски шалове, а от ботушите им стърчаха сламки.

Шествието явно не беше много тържествено и голямо, а пък и зимното време намаляваше блясъка и величието му, защото студът налагаше груба дреха, свита стойка и бърз вървеж.

И така, като изключим няколкото премръзнали циганчета, шествието, мина при общо равнодушие от страна на травнишките жители. Турците се правеха, като че ли не го виждат, а християните нямаха смелост да го гледат открито. А ония, които наблюдаваха всичко с половин око или от някое скрито място, бяха малко разочаровани от безславното и прозаично влизане на консула на Бонапарт, защото повечето от тях си представяха консулите като високи сановници, които са облечени в лъскави дрехи, целите в галони и отличия, и яздат на хубави коне или пък се возят в карета.

[1] Испански евреи. — Б.р. ↑

II

Лицата, които придружаваха консула, отседнаха в хана, а консултът и господин Пуквил в дома на Йосиф Барух, най-богатия и най-виден евреин в Травник, тъй като голямата къща, която се ремонтиреше за френско консулство, нямаше да бъде готова още петнадесетина дни. Така в малкия, но хубав дом на Йосиф Барух в първия ден на рамазанския байрам осъмна необичаен гост. Цялото приземие на къщата беше предоставено на него и на господин Пуквил. Стаята на Давил беше ъглова и голяма; два прозореца гледаха към реката, а други два, с дървени решетки — към запустялата и замръзнала градина, покрита със слана, която през целия ден не се топеше.

Над стаята на консула се чуваше непрекъснат шум, тичането и викането на многочислената Барухова челяд и острият глас на майка им, която напразно се мъчеше да ги укроти със закани и клетви. От града достигаха гърмежи на оръдия и пукот на детски пушки, циганска свирка дразнеше ушите. Два тъпана биеха еднообразно, а на мрачния им фон се обаждаше зурла и извиваше непознати мелодии с неочаквани вариации и прекъсвания. Това бяха ония редки дни през годината, когато Травник излизаше от своята тишина.

Тъй като не бе прието консултът да излиза, преди да е направил официално посещение на везира, Давил прекара тези три дни от байрама в голямата си стая със същата рекичка и замръзналата градина пред очи, но затова пък ушите му бяха пълни с необичайните звуци от къщата и града. От блажните и изобилни еврейски гозби, смесица от испанска и ориенталска кухня, се разнасяше тежка миризма на зехтин, горена захар, лук и силни подправки.

Давил прекарваше времето си в разговор със своя сънародник Пуквил, в издаване нареждания и получаване сведения за церемониала при първото посещение, което трябваше да стане в петък, веднага след третия ден на байрама. От конака получи в дар две големи свещи и по ока бадеми и сухо грозде.

Връзката между конака и новия консул беше лекарят и драгоман на везира Cesar d' Avenat, когото и османлиите, и нашите хора наричаха Давна. Това бе името, което той носеше през цялата втора половина на живота си. Потеклото му беше от Пиемонт, роден бе в Савоя, но бе натурализиран французин. Още като младеж го изпратили в медицинското училище в Монпелие. Тогава още се казвал Cesare Davenato. Там взел сегашното си име и се обявил за французин. Оттам по необяснен и необясним начин попаднал в Цариград, където като хирург и лекарски помощник постъпил на служба при великия капудан паша Кючук-Хюсеин. От капудан паша го взел Мехмед паша, когато заминал като везир за Египет, а оттам го довел със себе си в Травник, като лекар, драгоман и човек, годен за всяка работа и полезен при всички обстоятелства.

Давна беше висок и едър човек, с дълги крака, мургав цвят на кожата и черна коса, напудрена и умело вчесана на перчем. По широкото му избръснато лице тук-там личеха дълбоки следи от едра шарка, имаше големи чувствени устни и огнени очи. Облечен бе изискано и по старата френска мода.

Той влагаше искрено добро желание в работата си и се стараше да бъде наистина полезен на своя знатен сънародник.

Всичко това за Давил бе ново и странно и запълваше времето му, но не можеше да запълни и мислите му, които, особено през дългите нощни часове, прелитаха бързо, светкавично и произволно от настоящето към миналото или пък търсеха да съзрат контурите на бъдещето.

Нощите бяха тежки и изглеждаха безкрайни.

Давил трудно свикваше с ниското легло на пода, от което му се виеше свят, и с дъха на вълната от дебелите и скоро изтупани дюшеци. Често се будеше, защото от време на време го обливаше огън от задуха поради дебелите вълнени дюшеци и завивки и от лютевината на източните ястия, които тежко се преглъщат, а още по-тежко смилат и абсорбират. Ставаше и в тъмното пиеше леденостудена вода, която прерязваше хранопровода му и болезнено разхлаждаше стомаха му.

Денем, докато разговаряше с Пуквил или Давна, той беше енергичен и спокоен човек, с определено име, звание и ранг, с ясна цел и видими задачи, заради които бе дошъл в тази затънтена турска провинция, както би отишъл навсякъде другаде по света. Но нощем

той беше и това, което бе, и всичко онова, което някога е бил или е трябвало да бъде. И мъжът, който лежеше в мрака на дългите февруарски нощи, за него лично беше чужд, странен и на моменти съвсем непознат.

А и когато в ранни зори го събуждаше байрамската свирка на тъпаните и зурлите или тичането на децата на етаж над него, беше му необходимо доста време, за да се разсъни и опомни къде се намира. Дълго се колебаеше дали това е действителност или сън, защото сънищата му бяха свързани повече с действителността на досегашния му живот, а сегашната действителност му приличаше повече на някакъв сън, в който човек неочаквано е хвърлен в чудна далечна страна и поставен в необикновено положение.

Така и самото събуждане за него беше повече продължение на сънищата, от които бавно и с усилия той преминаваше към необикновената действителност на консулската си дейност в далечния турски град Травник.

И сред смесицата от тези нови и необикновени впечатления непреодолимо изникваха спомени, които се преплитаха със задачите и грижите на настоящето. Отделни случки от живота му преминаваха бързо и разхвърляно и се появяваха в нова светлина и в необикновени размери.

Зад себе си Давил имаше съдържателен и неспокоен живот.

Жан-Батист-Етиен Давил (Jean-Baptiste Etienne Daville) беше по-близо до четиридесетте, отколкото до тридесетте години, висок, рус, с права походка и открит поглед. Седемнадесетгодишен бе напуснал родния си град на морския бряг в Северна Франция и пристигнал в Париж, както толкова други преди него, за да търси препитание и начин да се прослави. След първите лутания и първия придобит жизнен опит набързо го повлякла революцията заедно с милиони други хора и станала негова лична съдба. Тетрадката му със стихове и две-три смели начала на исторически и социални драми останали в сандъка; той напуснал скромната си служба на стажант-чиновник. Станал журналист. Публикувал стихове и литературни рецензии, но главната му работа била в Учредителното събрание. Цялата си младост и целия си възторг той внасял в подробните парламентарни репортажи. Но под воденичния камък на революцията всичко се мачкаше, изменяше и изчезваше бързо и без следа. Като насън хората

преминаваха бързо и направо от пост на пост, от почест към почест, от позор към смърт, от мизерия към слава, само че едни в една, а други в друга, обратна посока.

В тези необикновени времена и при тези обстоятелства, за които ще говорим още, Давил е едно след друго журналист, сетне войник, доброволец в Испания, чиновник във временното министерство на външните работи, изпращат го в мисиите в Германия, Италия, в Трансалпийската република и при Малтайския орден. После става пак журналист и литературен сътрудник на „Moniteur“ в Париж. И най-после, сега, генерален консул в Травник със задача да открие консулство, да създаде и развие търговските връзки с тези краища на Турция, да помага на френските окупационни власти в Далмация и да следи движението на раята в Сърбия и Босна.

Така би изглеждал животът на този гостенин в Баруховия дом, ако трябваше да бъде представен с няколко изречения за някакъв кратък curriculum vitae^[1].

Но сега от тази странна перспектива и през времето на внезапния тридневен затвор Давил често трябваше да се напруга, за да си припомни точно кой е, откъде е, какво е бил в живота, защо е дошъл тук и защо трябва по цял ден да премерва с крачки този червен босненски килим.

Докато човек е в средата си и живее при редовни условия, данните от неговия curriculum vitae означават и за него самия важни моменти и значителни поврати в живота му. Но щом случайността или работата, или болест го откъснат и уединят, те започват изведнъж да бледнеят и угасват, да изсъхват невероятно бързо и да се разпадат като безжизнена маска от хартия и лак, която човек някога е използвал. А под тях започва да се подава вторият му само нему известен живот, т.е. „най-действителният“ летопис на неговия дух и неговата плът, който не е отбелязан никъде, който никой друг не подозира, който има твърде слаба връзка с неговите успехи в обществото, но който за него самия и за неговото крайно щастие или нещастие е единствено от значение и единствено действителен.

В дългата нощ, когато притихваха всички шумове, изгубен в травнишката дивота, Давил виждаше изминалия си живот като дълъг наниз от само нему известни начинания и падения, борби, подвизи,

щастие, успехи, преломи, злини, противоречия, излишни жертви и напразни компромиси.

В мрака и тишината на този град, който още дори не бе видял както трябва, но където безсъмнено го очакваха грижи и трудности, на Давил му изглеждаше, че няма в света неща, които могат напълно да се подредят и успокоят. На моменти чувствуваше, че за да може човек да живее, са необходими много усилия и за всяко усилие несравнимо много смелост. А от този мрак не се виждаше краят нито на едно усилие. За да не спре на едно място и да не падне духом, човек се залъгва, затрупва недовършените задачи с нови, които също няма да завърши, и в нови начинания и нови усилия дири нови сили и повече смелост. Така човек краде от самия себе си и с течение на времето става все по-голям и по-безнадежден длъжник на себе си и на всички около него.

Но понеже приближаваше денят на първото посещение, тези спомени и размишления все повече отстъпваха място на новите впечатления и на действителните, макар и временни грижи и задължения. Давил си възвръщаше равновесието. Чувствителността и спомените преминаваха на заден план в съзнанието му, откъдето още често ще излизат и ще се свързват странно и неочаквано с всекидневните събития или необикновените случки от новия живот в Травник.

Най-сетне изминаха и дългите три дни и техните три необичайни нощи. (С някакво предчувствие, което обикновено не лъже измъчените хора, тази сутрин Давил си помисли: „Може би това да бяха най-спокойните и най-хубавите дни, отсъдени ми в тази тясна долина.“)

Сутринта още отрано под прозорците се разнесе конски тропот и цвилене. Стегнат и официален, консултът посрещна командира на везировите мамелюци, придружен от Давна. Всичко беше така, както бе предварително уговорено и предвидено. Тук бяха дванадесетте мамелюци, които Мехмед паша бе довел от Египет като своя лична гвардия, с която особено се гордееше. Техните наистина хубаво завити тюрбани от фино платно — една златна, една копринена нишка, — извитите им саби, които висяха живописно отстрани на конете, и широките им винени дрехи привличаха погледите на всички. Конете за Давил и придружаващите го бяха покрити от главата до опашките с везана чоха. Командуването беше добро и редът свършен. Давил се

стараеше да възседне по възможност по-естествено коня си, един кротък, по-стар вран кон с широки сапи. Консултът беше в парадна униформа. Тъмносиният му мундир беше разкопчан на гърдите, за да се видят позлатените копчета, сребърният вез и отличията. С изправената си стойка и хубавата си мъжка глава той наистина изглеждаше добре.

Докато не завиха по главната улица, всичко вървеше добре и консултът наистина можеше да бъде доволен. Но щом стигнаха до кривите турски къщи, започна някакво съмнително провикване, бльскане на дворните порти и на дървените решетки по прозорците. Още при първата къща едно момиченце откряна едното крило на портата и произнасяйки неразбираеми думи, започна да плюе по улицата, като че ли гадае. Така подред се отваряха всички порти и се повдигаха решетките на прозорците и за миг се показваха лица, пропити от омраза и фанатизъм. Забулени жени плюеха и шепнеха някакви заклинания, а момчета произнасяха псувни, следвани от неприлични движения и открити закани, като се удряха по задника или с ръка показваха как се реже гръклян.

И понеже улицата беше тясна, а балконите на къщите от двете страни издадени напред, шествието всъщност минаваше през два реда ругатни и закани. В самото начало консултът, изненадан, забави малко тръса, но Давна подкара коня си по-близо до него и без движение и промени на лицето, с развълнуван шепот започна да го моли упорито:

— Моля ваше превъзходителство да продължава спокойно да язди и да не обръща внимание на всички тези неща. Див народ, прост свят, мразят всичко чуждо и всекиго посрещат така. Най-добре е човек да не обръща внимание. Така постъпва и везирът. Това е техният дивашки начин на държане. Моля ваше превъзходителство да продължава.

Объркан и възмутен, макар че се стараеше да прикрива вълнението си, консултът продължаваше да язди, виждайки, че никой от хората на везира наистина не обръща внимание на това, което става наоколо, но чувствуваше как кръвта му нахлува в главата. Мислите му бързо се рояха, кръстосваха и сблъскваха. Първата му мисъл бе дали като представител на великия Наполеон трябва да понася всичко това, или пък трябва да се върне веднага обратно и да предизвика скандал. Не беше в състояние да реши как да постъпи; защото, еднакво се

страхуваше да не засегне авторитета на Франция и да не би с прибързаността си да предизвика конфликт, който още в първия ден ще развали отношенията му с везира и с турците. Понеже не намираше в себе си ни решителност, ни решение, той се чувствуваше унижен и възмутен от самия себе си. Гаден и страшен му се виждаше този левантинец Давна, който непрекъснато повтаряше в гърба му:

— Моля ваше превъзходителство да продължава и да не обръща внимание. Това са босненските дивашки обичаи и маниери. Само спокойно напред!

Давил се колебаеше, не можеше да намери никакво решение и същевременно чувствуваше как лицето му гори и го облива пот под мишниците, макар че бе студено. Упоритият шепот на Давна му беше неприятен, виждаше му се безсрамен и отвратителен. В него долавяше какъв е животът на човек, преселил се от Запад на Изток и свързал завинаги съдбата си с него.

Междувременно от последните къщи невидими женски глави плюеха от прозорците право върху конете и конниците. Консулт още веднъж се поспря за миг, но отново продължи, подчинявайки се на молбите на Давна и понесен от спокойния тръс на цялото шествие. След малко къщите свършиха и започна чаршията с ниските си дюкяни. На кепенците седяха турци дюкянджии и купувачи, пушеха или пазаруваха. Беше също, както когато човек преминава от прекалено затоплена в свършено студена стая. Изведнъж изчезнаха дивашките погледи и закани, които показваха как се режат главите на неверниците, изчезна и суеверното плюене на жените. На тяхно място от двете страни на улицата се появиха неподвижни, вкаменени лица. Давил ги виждаше като през неприятен воал, който трепереше пред очите му. Никой не прекъсна работата си или пушенето, никой не вдигна очи да удостои поне с поглед това необикновено явление и тържествено шествие. Някои от дюкянджиите дори обръщаха глава, като че ли търсеха нещо по рафтовете. Само ориенталците могат толкова да мразят и презират и така да показват омразата и презрението си.

Давна млъкна и отново отдръпна коня си на съответното по протокола разстояние, но за Давил това невиждано мълчаливо презрение на чаршията не беше по-малко болезнено и обидно от открито изразената омраза чрез предишните ругатни. Най-сетне завиха

вдясно и пред тях се откриха дългите и високи зидове и бялото здание на конака, хармонична голяма сграда с един ред стъклени прозорци. Това подеждува като облекчение.

Този мъчителен път, който сега беше зад него, ще остане дълго в спомените му, незаличим като лош и показателен сън. Години наред той стотици пъти ще минава по същата тази улица при сходни обстоятелства. При всяко посещение, а те ще бъдат чести, особено когато времената са по-неспокойни, ще се налага да язди през махалата и чаршията. Тогава той ще трябва да се държи изправен на коня, да не гледа ни наляво, ни надясно, ни прекалено високо, ни между ушите на коня, ни разсеяно, ни загрижено, ни засмяно, ни навъсено, а сериозно и внимателно, спокойно, приблизително с оня малко неестествен поглед, с който пълководците на картините гледат над сражението в далечината, някъде между пътя и линията на хоризонта, откъдето трябва да пристигне сигурна и добре обмислена помощ. От портите турските деца ще плюят още много пъти в краката на конете бързо, едно след друго, като че ли произнасят заклинания, подражавайки на възрастните. Дюкянджиите турци ще обръщат гръб и ще се преструват, че търсят нещо по рафтовете. Ще го поздравява само тук-там някой евреин, който ще се намери на улицата и няма да има как да избегне срещата. Безброй пъти той ще трябва да минава през чаршията, яздейки спокойно и гордо, а всъщност отвратен от службата си и от този живот, изпълнен със страх от омразата и от злобното безразличие, които го обсипваха от всички страни, от непредвидените неприятности, които можеха да се случат всеки момент, но с мъчителни усилия ще прикрива и страха, и отвращението си.

Дори и по-късно, когато с течение на времето и с настъпилите промени хората свикнат с присъствието на чужденеца и когато Давил се запознае и сближи с мнозина, тава първо тържествено шествие ще остане в паметта му като черна, нажежена линия, която пари и която забравата бавно заличава и омекотява.

Тържественото шествие премина с тътен дървения мост и се озова пред голямата порта. Изведнъж бързо, с тракане на мандала и тичане на слугите се разтвориха двете крила. Тук, значи, се откриваше сцената, на която Жан Давил почти цели осем години ще играе в различни действия една и съща трудна и неблагоприятна роля.

И тази несъразмерно широка порта ще се разтваря пред него още много пъти. И винаги, когато ще се разтваря, ще му се струва като грозна исполинска челюст, от която лъха и вони неприятната миризма на всичко онова, което живее в конака, там расте, похабява се, загива или боледува. Той знаеше, че градът и околността, които трябваше да хранят везира и всички негови близки, всеки ден внасяха в конака около седемстотин и петдесет оки най-различни храни и че всичко това се разделяше, крадеше и изяждаше. Знаеше, че освен везира и най-близките му в конака живеят и единадесет сановници, тридесет и двама пазачи и още толкова или повече безделници, блюдолизци, турци или християнски надничари или чиновници. Наред с тях и неопределен брой коне, крави, кучета, котки, птици или маймуни. Но повече от всичко се усещаше тежка и неприятна миризма на краве масло и лой, от която на човек, несвикнал с нея, му прилошаваше. След всяко посещение тази неприятна миризма следваше консула през целия ден и когато си спомняше за нея, усещаше гадене и му идеше да повръща. Струваше му се, че целият конак е пропит от тази миризма, както черквите от тамян, и че тя е проникнала не само в хората и в дрехите им, но и във всички предмети и стени.

Сега, когато пред него за пръв път се разтвори тази непозната порта, мамелюците се разделиха и слязоха от конете, а Давил и няколко от придружаващите го лица влязоха в двора, яздейки. Първата, тясна част на двора беше полумрачна, тъй като над нея беше надвесен целият горен етаж на сградата. Едва зад тази част беше истинският открит двор, с кладенец, трева и цветя по края. В дъното висока плътна ограда затваряше градината на везира.

Още развълнуван от това, което беше преживял при преминаването през града, сега Давил се смути от страхопочтителната любезност и тържественото внимание, с което го посрещаше цяла тълпа от ичоглани и сановници в конака. Всичко се суетеше около него с бързина и старание, каквито човек не среща при западните церемонии.

Пръв поздрави консула дефтердаринът (кехаята на везира Сюлейман паша Скоплялията не беше в Травник). След него вървяха силахдаринът, чохадаринът, хазнадаринът, мюхюрдаринът, а след тях се блъскаше цяла тълпа от лица с неизвестни или неопределени чинове и звания. Едни с наведена глава мънкаха някакви неразбираеми слова

за добре дошли, други бяха разперили ръце и цялата тази маса се носеше към голямата зала, в която заседава Диванът. През тълпата, бързо и безогледно, се промъкваше във всички посоки високият и мургав Давна, крещеше на ония, които му препречваха пътя, нареждаше и се разпореждаше по-надменно и по-шумно, отколкото бе необходимо. Смутен вътрешно, но горд и спокоен външно, Давил се съвземаше като светците от католишките картини, които голямо ято ангели носят към небето. И блъсканицата просто го пренесе през няколко широки стъпала на стълбата, която водеше от двора към Дивана.

Диванът беше полуосветена просторна зала в приземието. На пода бяха постлани няколко килима. Наоколо имаше миндери, покрити с чоха във винен цвят. В ъгъла покрай прозореца имаше възглавници за везира и за гостенина. На стената, като единствена картина, висеше царската тура: на зелена хартия със златни букви бе написан царският монограм. Под него — сабя, два пищова и червен биниш, дарове от Селим III на неговия любимец Хюсрев Мехмед паша.

Над тая зала на първия етаж имаше друга, също толкова голяма, по-оскъдно наредена, но по-светла. В нея везирът свикваше Дивана през лятото. Двете стени на тази зала бяха само в прозорци, от които едни гледаха към градините и стръмните бранища, а други — към Лашва и чаршията, отвъд моста. Това бяха тези „сърчали пенджери“, за които се разправяше и които се възпяваха, и каквито наистина нямаше в цяла Босна; Мехмед паша ги бе поръчал за своя сметка от Австрия и бе извикал специален майстор немец да ги постави. Седнал на възглавницата, гостът можеше през тези прозорци да гледа откритата диванхана и под покрива ѝ, на една смърчова греда, лястовичото гнездо, от което се разнасяше чуруликане и се подаваха стръкчета слама, и да наблюдава как предпазливата лястовица бързо долита и отлита.

Покрай тези прозорци беше винаги приятно да се седи. Там редовно имаше светлина и зеленина или цъфнали дървета и зефир, ромон на вода и чуруликане на птици, тишина за отмора и спокойствие за размишления или разговори. Там се вземаха или одобряваха не едно и не две тежки и страшни решения, но някак си всички неща, разгледани там, бяха по-леки, по-ясни и по-човечни, отколкото в Дивана на първия етаж.

Това ще бъдат двете помещения от конака, които Давил ще опознае по време на престоя си в Травник, и двете сцени на много негови мъки и радости, успехи и неуспехи. Тук с течение на годините той ще опознае не само турците и техните единствени възможности и безкрайни слабости, но и самия себе си, мярката и предела на своята мощ и изобщо хората, живота, света и човешките отношения в него.

Това първо посещение стана в Дивана в приземието, както редовно ставаше през зимните месеци. Неприятната миризма показваше, че по този случай залата е била отворена и затоплена за пръв път тази зима.

Щом консулт стъпи на прага, в същия миг на отсрещната страна на Дивана се отвори друга врата, от която се зададе везирът, в лъскава дреха, придружаван от ичоглани, които вървяха с леко наведена глава и с ръце, скръстени покорно на гърдите.

Това беше голямата протоколна отстъпка, която Давил постигна във водените чрез Давна тридневни преговори и с която възнамеряваше специално да подправи първия си доклад до министъра. Турците искаха везирът да посрещне консула седнал на възглавницата, както посреща всички други посетители. Консулт обаче искаше везирът да стане прав пред него и така да го поздрави. Консулт се позоваваше на мощта на Франция и на военната слава на своя суверен, а турците — на своите традиции и на величието на царството. Най-сетне постигнаха споразумение консулт и везирът едновременно да влязат в залата, да се срещнат на средата и оттам везирът да поведе консула, към възвишеното място покрай прозореца, където бяха поставени две възглавници, на които двамата трябваше едновременно да седнат.

Така и стана. Везирът, който беше хром с десния крак (затова народът го наричаше Топал паша), се движеше енергично и бързо, както често се движат хромите хора. По същия начин той се доближи до консула и сърдечно го покани да седнат. Между тях, на едно стъпало по-ниско, седна драгоманът Давна. Той се сви на две, скръсти ръце на скута, наведе очи в желанието си да се покаже още по-нискостоящ и по-дребен, отколкото всъщност беше, и че има само толкова сили, колкото е необходимо, за да могат тези двама сановници да съобщят един другиму мислите и поръченията си. Цялата тълпа изчезна незабелязано. Останаха само слугите, които трябваше да

поднасят черпнята, разпределени на кратки разстояния. През целия разговор, който продължи повече от час, прислужниците като безмълвни сенки предаваха един на друг и поднасяха на консула и везира всичко, което изисква церемониалът.

Първо бяха поднесени запалени чибуци, след това кафе, след кафето шербет. После един прислужник, пълзейки на колене, донесе в плитко блюдо силен аромат и го поднесе под брадата на везира и под мустаците на консула, като че ли ги кади. После пак кафе и пак нови чибуци. И всичко това се правеше по време на разговора с най-голямо внимание, ненатрапчиво, бързо и умело.

Везирът, нещо необикновено за един ориенталец, беше жизнен, любезен и откровен. На Давил бяха разказвали за тези качества на везира и той знаеше, че не всичко трябва да приема за истина и вярно, но при все това посрещна с приятно чувство проявеното сега внимание и любезност след неочакваното унижение, което изживя на минаване през града. Кръвта, която бе нахлула в главата му, започна да се разнася. Думите на везира, ароматът на кафето и чибуците — всичко това му действуваше някак си благотворно и успокоително, макар че не можеше да заличи тягостните му впечатления. В разговора везирът не пропусна да подчертае диващината на тази страна, суровостта и изостаналостта на народа. „Природата е сурова, мъжете — невъзможни. Какво можете да очаквате от жените и децата, създания, които бог не е надарил с разум в една страна, в която мъжете са сприхави и груби. Всичко, което тези хора вършат и говорят, няма никакво значение и стойност, нито пък може да има влияние върху работите на сериозни и просветени люде. Кучето си лае, а керванът си върви“ — завърши везирът, очевидно осведомен за всичко, което се бе случило при минаването на консула през града, и сега искаше да омаловажи и омекоти станалото. И от тези неприятни дребни неща той веднага премина към величието на Наполеоновите победи, единствени по рода си, и към значението и важността на онова, което двете империи, турската и френската, биха могли да постигнат в тясно и разумно сътрудничество.

На Давил се нравеха тези думи, казани искрено и спокойно, защото бяха косвено извинение за предишните обиди и в неговите очи намаляваха унижението, което бе изживял. Успокоен и в по-добро

настроение, той наблюдаваше внимателно везира и си припомняше това, което беше узнал за него от Давна.

Хюсрев Мехмед паша, наричан Топал, беше грузинец. Доведен в детските си години като пленник в Цариград, той служил при великия Кючюк Хюсеин паша. Там го забелязал Селим III още преди да се възкачи на престола. Смел, с бистър ум, хитър, красноречив, искрено предан на своите старейшини, този грузинец още в тридесет и първата си година станал везир на Египет. Това повишение всъщност завършило лошо за него, защото голямото въстание на робите го прогонило от Египет, но той не изпаднал напълно в немилост. След кратък престой в Солун бил назначен за везир на Босна. Наказанието било сравнително леко, а Мехмед паша го правел още по-леко, като пред хората хитро се преструвал, че изобщо не се чувствува наказан. От Египет той бе довел със себе си отряд от тридесет предани мамелюци, с които често излизаше на обучение на Травнишката равнина. Разкошно облечени и добре гледани, мамелюците предизвикваха любопитство и издигаха авторитета на пашата пред хората. Босненските турци ги гледаха с омраза, но и със страх, и с прикрито възхищение.

Повече от самите мамелюци предизвикваше възторг хергелето на везира, невиджано дотогава в Босна както по броя, така и по породата на конете.

Везирът беше млад, но за годините си изглеждаше още по-млад. На бой беше под средния, но с цялото си държане и особено с усмивката си прибавяше в очите на събеседника поне още една педя към дребния си ръст. Той беше хром с десния крак, но с кройката на дрехите и с умелите си бързи движения прикриваше, колкото можеше, своя недъг. Когато трябваше да стои прав, той заставаше винаги така, че хромостта му да не се забелязва, а когато трябваше да се движи, правеше това бързо, живо и отсечено. Това му придаваше особено бодър и младежки вид. В него нямаше нито следа от онази вкаменена османлийска гордост, за която Давил беше толкова много слушал и чел. Цветовете и кройката на дрехата му бяха обикновени, но очевидно внимателно подбрани. Има такива хора, които със самото носене на дрехите и украшенията им придават известен блясък и благородство. Необикновеното червендалесто лице, като у моряк, с къса черна брада и малко износи, черни блеснали очи, беше открито и засмяно. Той

беше от ония хора, които с постоянната си усмивка прикриват истинското си настроение, а с игривото си красноречие — своята мисъл или липсата на мисъл. Всяко нещо, което той с умение разказваше, изглеждаше така, като че ли знаеше за него много повече от това, което бе казал. Всяка любезност и всяко внимание и услуга от негова страна изглеждаха само като увод, като първа част от онова, което тепърва трябваше да се очаква от него. Независимо от това как е бил предварително осведомен и предупреден, всеки, който се срещнеше с него, не можеше да се освободи от впечатлението, че има пред себе си благороден и разумен човек, който не само обещава, но и ще направи добро дело там, където може, и винаги, когато може; но същевременно нямаше остроумие, което да може да проникне в тези обещания и да определи границите им и истинската стойност на тези добри дела.

И везирът, и консулт насочваха разговора към неща, за които знаеха, че са скрита слабост или любим предмет на събеседника. Везирът непрекъснато се връщаше към изключителното величие на Наполеоновата личност и към победите му, а консулт, който от Давна бе осведомен за страстта на везира към морето и мореплаването — към въпроси, свързани с морското дело и с воюването по море. Наистина везирът страстно обичаше морето и живота по море. Освен болката, която таеше в себе си поради неуспеха в Египет, той всъщност най-много страдеше от това, че беше откъснат от морето и затворен в тези студени и диви планински краища. Дълбоко в душата си везирът лелееше съкровена мечта един ден да стане наследник на своя велик господар Кючюк Хюсеин паша и като капудан паша да осъществи неговите планове и замисли за изграждането на турския военноморски флот.

След разговора от час и половина консулт и везирът се разделиха като добри познати, всеки еднакво уверен, че ще може да постигне много нещо от другия, и всеки доволен от своя събеседник и лично от себе си.

На тръгване се вдигна още по-голяма глъчка и суматоха. Донесоха истински скъпоценни кожени наметала, за консула от белки, а за придружаващите го — от чоха и лисичи кожи. Един глас произнасяше високо молитви и просеше благословение за този царски гостенин, а останалите отговаряха в хор. Висши чиновници

придружаваха Давил до средата на вътрешния двор, до камъка, от който възсядаха конете. Всички вървяха с разперени ръце, сякаш, го носят. Давил възседна коня. Върху мундира му метнаха везировия кюрк от белки. Навън вече чакаха мамелюците, яхнали конете. Шествието потегли по същия път, по който бе дошло.

Въпреки тежката дреха, която имаше върху себе си, Давил почувствува тръпки при мисълта, че отново ще трябва да минава между захабените кепеници и изкривените дървени решетки на прозорците, сред ругатните или презрението на тълпата. Ала като че ли първите стъпки на Давил в Травник трябваше да бъдат следвани непрекъснато от изненади, дори и приятни. Наистина турците по дюкяните пак бяха навъсени и неподвижни, с преднамерено наведен поглед, но от къщите този път нямаше ни ругатни, ни закани. Целият настръхнал, Давил имаше чувството, че зад дървените решетки го наблюдават десетки враждебни и любопитни очи, но без глас и движения. Стори му се, че кюркът на везира го пази от тълпата, затова несъзнателно го прегърна повече към себе си, изправи се на седлото и така с дигната глава пристигна пред оградения със зид Барухов двор.

Когато най-сетне остана сам в затоплената стая, Давил седна на коравия миндер, разкопча униформата си и дълбоко въздъхна. Беше развълнуван, но и сломен, и изморен. Чувствуваше се празен, затъпял и смутен, като че ли бе паднал на този твърд миндер, хвърлен отнякъде си от голяма височина, и още не можеше да дойде на себе си и да разбере къде е и какво му е. Най-сетне беше свободен, но не знаеше какво да прави с това свободно време. Помисли за почивка и сън, но погледът му се спря на закачения кюрк, който преди малко бе получил от везира, и веднага, като нещо болезнено и неочаквано, му мина през ума мисълта, че за всичко трябва да напише доклад до министъра в Париж и до посланика в Цариград. Значи, че трябва да изживее всичко още веднъж и да представи нещата така, че да не бъдат ни прекалено във вреда на авторитета му, ни далече от истината. Тази задача стоеше сега пред него като непроходима планина, която той все пак трябваше да премине. Покри очите си с дланта на дясната ръка. Въздъхна няколко пъти дълбоко и полугласно каза: Боже мой, боже мой! И остана така, облегнат на миндера. Това му беше сън и почивка.

[1] Биографичен справочник. — Б.пр. ↑

III

И Давил, както героите от източните приказки, трябваше да изпита най-големите трудности в началото на своята консулска дейност. Като че ли всичко се бе надигнало да го изплаши и да го върне от пътя, по който бе тръгнал.

Всичко това, което го посрещна в Босна, и това, което се получаваше от министерството, от посолството в Цариград и от главнокомандувачия в Сплит, беше обратно на онова, което му бяха казали в Париж при заминаването му.

След няколко седмици Давил се премести от къщата на Барух в сградата, която бе наета за консулство. Обзаведе и подреди две-три стаи, колкото можеше и както умееше, и заживя сам с прислугата в празната, огромна къща.

На идване той бе принуден да остави жена си в Сплит у едно френско семейство. Госпожа Давил очакваше трето дете и в това състояние той не си позволи да я вземе със себе си в непознатия турски град. След раждането жената се възстановяваше бавно и трудно и заминаването от Сплит трябваше непрекъснато да се отлага.

Давил беше свикнал със семейния живот и никога не беше се отделял от жена си. Затова сега при новите обстоятелства раздялата му се виждаше особено тежка. Самотата, безпорядъкът в къщи, грижите за жената и децата от ден на ден го измъчваха все повече. Господин Пуквил бе напуснал Травник само няколко дни след пристигането им, за да продължи пътуването си на Изток.

Но и без това Давил се чувствуваше забравен и предоставен сам на себе си. Средствата за работа и борба, които му обещаваха преди заминаването му за Босна или които той бе поискал по-късно, бяха недостатъчни или изобщо не пристигаха.

Той беше принуден сам да пише и преписва и да върши цялата канцеларска работа, понеже нямаше чиновници и сътрудници. А тъй като не знаеше езика и не познаваше страната и условията, не му оставаше нищо друго, освен да вземе Давна за драгоман на

консулството. Везирът великодушно му остави на разположение своя лекар, а Давна беше възхитен, че му се дава възможност да постъпи на френска служба. Давил го назначи с голямо недоверие и прикрито отвращение и предварително бе решил да му доверява само работи, които можеше и везирът да знае, но виждаше, че този човек му е необходим и действително полезен. Давна веднага успя да намери двама доверени гавази, един албанец и един херцеговец, да поеме грижата за прислугата и да отмени консула в редица дребни, неприятни работи. Давил го наблюдаваше и го опознаваше все по-добре във всекидневната си работа с него.

От ранна младост на Изток, Давна беше придобил много от чертите и навиците на левантинците. А левантинците бяха хора без илюзии и скрупули, без лице, тоест с много лица, принудени да се показват ту снизходителни, ту смели, ту потиснати, ту възторжени, защото това бяха за тях необходимите средства в борбата за живот, която в Левант беше по-трудна и по-сложна откъдето и да било другаде по света. Чужденец, хвърлен в тази неравна и тежка борба, потъваше целият в нея и загубваше истинския си лик. Той прекарваше живота си на Изток, ала го опознаваше само отчасти и едностранно, тоест интересуваше го само ползата и вредата от борбата, която беше принуден да води. Чужденците, които като Давна оставаха да живеят на Изток, в повечето случаи усвояваха от турците само лошите, отрицателните страни на характера им и не бяха в състояние да открият и възприемат нито едно от техните добри, благородни качества и навици.

Давна, за когото ще имаме още случай да говорим, в много отношения беше такъв човек. На младини бил голям сладострастник и допирът му с османлиите не го бе научил на нищо добро в това отношение. А този род хора стават мрачни, озлобени и трудни за себе си и за околните, щом животът на чувствата отшуми и изгори. Той беше безпределно покорен и до подлост дребен пред силата, властта и богатството, ала дързък, свиреп и безмилостен към всичко немощно, бедно и недъгаво.

И все пак имаше нещо, което спасяваше този човек и го издигаше над всичко. Той имаше син, красиво и умно момче. Давна се грижеше всеотдайно за здравето и възпитанието му. Всичко правеше за него и всичко беше готов да направи. Силното му чувство на бащинска

обич постепенно го освобождаваше от неговите пороци и го правеше по-добър и по-човечен. И както момчето растеше, така и животът на Давна ставаше по-чист. Винаги когато стореше някоя добрина на хората или избягваше да направи нещо лошо, правеше го със суеверното убеждение, че „това ще се върне на малкия“. Както често се случва в живота, и този объркан и неустановен родител си мечтаеше синът му да стане човек, който ще живее редно и честно. И нямаше нещо, което той не би сторил или не би пожертвувал за осъществяването на тази мечта.

Това дете без майка се радваше на ласките и грижите, които могат да се полагат за едно момче, и растеше край баща си като младо дърво, привързано за сух, но здрав кол. Момчето беше красиво, имаше чертите на бащата, но по-омекотени и по-облагородени, здраво телесно и душевно, то не проявяваше нито никакви лоши склонности, нито пък тежки наследствени слабости.

Дълбоко в себе си Давна таеше съкровена мечта, която всъщност беше най-висшата цел в живота му: детето му да не остане като него слуга на всички в Левант, а да се настани първо в някое училище във Франция, а след това да постъпи на френска служба.

Това бе основната причина за неговото старание и преданата му служба в консулството и главно основание човек да вярва на истинската му и трайна преданост.

Новият консул имаше грижи и трудности и с парите. Получаването на парите ставаше бавно и нередовно, а загубите при размяната непредвидени и чувствителни. Одобрените кредити пристигаха късно, а тия, които искаше за нови нужди, не се отпускаха. Вместо това пристигаха неразумни и нескопосани заповеди на Дирекцията на сметководството, окръжни без всякакъв смисъл, които на самотния и изоставен Давил изглеждаха като истинска ирония. В едно окръжно например строго се нареждаше консултът да ограничи общуването си с чуждите консули, а приемите на чуждите посланици и представители може да посещава само ако неговият посланик или пълномощен министър му каже да стори това. В друго се определяше как трябва да бъде чествуван рожденият ден на Наполеон, 15 август. „Разходите за оркестъра и подготовката на бала, който генералният консул ще устрои по този случай, са за негова сметка.“ Когато прочете тази заповед, Давил горчиво се усмихна. Веднага си представи

травнишките музиканти, трима дрипави цигани, двамата тъпанджии и третият със зурла, които по рамазан и около байрам разкъсват ушите на европейца, осъден да живее тук. Спомни си и за първото чествуване на императорския рожден ден, по право за злополучния си опит да устрои чествуване.

Няколко дни преди празника Давил напразно се опита чрез Давна на тържеството да дойдат поне някои от по-видните турци. Дори и ония от конака, които обещаха, не дойдоха. Монасите и техните паства отказаха любезно, но категорично. Йеромонахът Пахомие нито прие, нито отказа поканата, но не дойде. Отзоваха се само евреите. Дойдоха четиринадесет души; противно на травнишките обичаи някои доведоха и жените си.

Госпожа Давил тогава още не бе пристигнала в Травник. Давил, в парадна униформа, с Давна и гавазите, играеше ролята на любезен домакин и поднасяше закуски и някакво пенливо вино, което бе получил от Сплит. Произнесе и кратко слово в чест на своя суверен. Поласка турците и похвали Травник като важен град, предполагайки, че поне двама от тези евреи са на служба при везира и ще му докладват всичко, а всеки поотделно ще разказва из Травник какво е казал консултът. Еврейките, които седяха на миндера със скръстени на корема ръце, докато той говореше, само трепкаха с очи и накланяха глава ту към лявото, ту към дясното си рамо. Евреите гледаха пред себе си, което трябваше да значи: така е и другояче не може да бъде, но ние не сме казали нищо.

От пенливото вино всички малко се разгорещиха. Давна, който не държеше много на травнишките евреи, превеждаше неохотно приказките им и едва смогваше да задоволи всички, защото всеки искаше да каже по нещо на консула. Заприказваха и на испански и жените изведнъж развързаха езиците си, а Давил се мъчеше да съживи в паметта си стотината испански думи, които бе научил някога като войник в Испания. По едно време по-младите започнаха и да тананикат. Съжаляваха, че не знаеха никаква френска песен, а турски не искаха да пеят. Най-сетне Мазалта, Бенционовата снаха, изпя един испански романс, като тежко си поемаше дъх от вълнение и преждевременно затлъстяване. Свекърва ѝ, сърдечна и жизнена жена, така се развесели, че удряше длан в длан, като едновременно

поклащаше горната половина на тялото си и оправяше тепелука си, който от пенливото вино все се изкривяваше.

Наивното веселие на тази добродушна и обикновена среда беше всичко, което можеше да се намери в Травник за чествуването на най-великия владетел на света. То трогна и същевременно натъжи консула.

Давил най-много искаше изобщо да не си спомня за него. И когато по задължение трябваше да съобщи на министерството как в Травник бе преминал първият рожден ден на императора, той стеснително и преднамерено неясно написа, че великият празник бе чествуван според „особените обстоятелства и обичаи в тази страна“. Но сега, когато четеше това закъсняло и неуместно окръжно за баловете, оркестъра и декорациите, стана му отново обидно и мъчно и му идваше и да плаче, и да се смее.

Една от постоянните трудности беше грижата около френските офицери и войници, които пътуваха от Далмация през Босна за Цариград.

Между турското правителство и френския посланик в Цариград имаше споразумение, съгласно което френските войски трябваше да предоставят на турците известен брой офицери, инструктори и специалисти, артилеристи и пионери. Когато английският флот нахлу в Дарданелите и застраши Цариград, султан Селим с помощта на френския посланик генерал Себастиани и няколко френски офицери започна да подготвя отбраната на столицата. Тогава от френското правителство незабавно бе поискан известен брой офицери и войници. От Париж бе заповядано на генерал Мармон да изпрати веднага през Босна исканите офицери и войници, и то на по-малки групи. Давил имаше за задача да осигурява преминаването им, да се грижи за коне и придружители. Сега той имаше възможност да види как на дело изглежда едно споразумение, сключено с правителството в Цариград. Позволителните, необходими за преминаване на чужди офицери, не се получаваха навреме. Офицерите бяха принудени да чакат в Травник. Консултът настояваше пред везира за по-бързо уреждане на нещата, везирът — пред Цариград. Но и когато позволителното пристигаше навреме, това още не значеше, че въпросът е разрешен, защото тогава изведнъж възникваха неочаквани трудности и офицерите трябваше да прекъсват пътуването и да си губят времето из босненските паланки.

Босненските турци се отнасяха с недоверие и омраза към френските войски в Далмация. Австрийските агенти бяха разпространили сред тях слухове, че генерал Мармон строи по протежение на цяла Далмация широк път с цел да завладее Босна. Идването на френски офицери в Босна потвърждаваше тези погрешни убеждения на града. И френските офицери, които пристигаха като съюзници по молба на турското правителство, бяха посрещани още в Ливно с обидни крясъци от тълпата и на всяка крачка се натъкваша на се по-лош прием.

Имаше дни, когато при Давил в Травник се настигаха десетки такива офицери и войници, които нито можеха да продължат пътуването си, нито пък имаха смелост да се върнат обратно.

Напразно везирът свикваше аяните и първенците, заплашваше и настояваше да не се, постъпва така с приятелите, които идват по волята и със знанието на Високата порта. Обикновено всичко се изглаждаше и уреждаше само на думи. Аяните обещаваха на везира, везирът на консула, консултът на офицерите, че враждебното отношение на населението ще престане. Но когато на другия ден офицерите тръгваха, още в първата паланка ги посрещаха така, че те, възмутени, се връщаха в Травник.

Напразно Давил изпращаше доклади за истинското настроение на местните турци и за безпомощността на везира да ги обуздае или да им наложи или заповяда каквото и да било. Цариград продължаваше да иска, Париж — да издава заповеди, а Сплит — да изпълнява заповедите. В Травник неочаквано се озоваваха отделни офицери и там, възмутени, чакаха нови упътвания. Всичко се вършеше безразборно и наопаки и всичко се стоварваше върху главата на консула.

Напразно френските власти в Далмация печатеха приятелски обръщения към турското население. Тези обръщения, написани на изискан турски литературен език, никой не искаше да чете, а онзи, който ги четеше, не ги разбираше. Нищо не помагаше против вроденото недоверие на цялото мюсюлманско население, което не искаше ни да чете, ни да слуша, ни да гледа, а следваше само своя дълбок нагон за самозащита и ненавист към чужденеца и неверника, който се бе доближил до границата и започваше да навлиза в страната.

Едва когато в Цариград избухна майският преврат и станаха промени на престола, заповедите за изпращане на офицери в Турция престанаха. Всъщност престанаха да се получават нови заповеди, но старите продължаваха да се изпълняват сляпо и механично. И така дълго още се случваше в Травник да осъмнат двама-трима офицери, изпълнявайки такива остарели заповеди, макар че сега тяхното пътуване бе свършено безцелно и безсмислено.

Събитията в Цариград действително освободиха консула от една неприятност, но го заплашиха с друга, още по-голяма.

Единствена помощ и истинска опора Давил намираще в личността на Хюсрев Мехмед паша. Наистина консулт имаше възможност в редица случаи да разбере докъде се простира властта на везира и какъв е неговият действителен авторитет пред босненските бейове. Много обещания не доживяваха изобщо изпълнението си, много везирови заповеди оставаха неизпълнени, макар че везирът лично се преструваше, че не забелязва това. Но неговата добра воля бе неоспорима и очевидна. Поради личните си симпатии, а също и по някакви сметки той искаше да минава за приятел на Франция и да доказва това с дела. А и веселият нрав на Мехмед паша, неговият незаличим с нищо оптимизъм и засмяната лекота, с която подхождаше към нещата и отминаваше всички несгоди, имаха благотворно влияние върху Давил и му даваха сили да понася редица дребни и големи трудности в новия живот.

Сега събитията заплашваха да го лишат и от тази голяма и единствена помощ и утеха.

През май същата година в Цариград бе извършен държавен преврат. Селим III, просветеният султан-реформатор, бе свален от неговите фанатизирани противници и затворен в Сарая, а на негово място бе поставен султан Мустафа. Френското влияние в Цариград отслабна и което за Давил беше още по-неприятно, положението на Хюсрев Мехмед паша бе застрашено, защото със свалянето на Селим той загуби опората си в Цариград, а като приятел на французите и привърженик на реформите в Босна не го обичаха.

Наистина пред хората везирът не сваляше широката си моряшка усмивка и демонстрираше ориенталския си оптимизъм, който имаше корени единствено в самия себе си, ала това не можеше да измами никого. Травнишките турци, всички до един противници на реформите

на Селим и врагове на Мехмед паша, твърдяха, че на „везира му се клатят краката“. В конака бе настъпила някаква неспокойна тишина. Всеки гледаше незабелязано да се подготви за преселение, което можеше да последва всеки момент. И всеки, зает с личните си грижи, мълчеше и гледаше пред себе си. Везирът в разговор с Давил бе разсеян и блуждаещ, но се стараеше с любезност и големи думи да прикрива безпомощността си, да помогне, комуто и да било и с каквото и да било.

Пристигнаха специални куриери, везирът изпращаше своите татари в Цариград с тайни поръчения и подаръци за приятелите си, които още бяха останали. Давна събираше подробности и твърдеше, че везирът се бори пред новия султан колкото за главата си, толкова и за поста.

Давил знаеше какво ще означава за него и за работата му сменяването на сегашния везир и затова още от самото начало той изпращаше бързи поръчения до генерал Мармон и посолството в Цариград да използват цялото си влияние пред Портата Мехмед паша да остане и занапред в Босна независимо от политическите промени в Цариград, като изтъкваше, че така се застъпват за приятелите си и русите, и австрийците и тук по това се преценява влиянието и мощта на една християнска сила.

Босненските турци ликуваха.

„Свален е гяур-султанът — разправяха ходжите по кепенците, — а сега иде ред да се изчисти всичката кал, която през последните години се налепи върху чистата вяра и истинския ислям: ще си отиде Топал везирът и ще отведе и приятеля си — консула, така както го доведе.“ Тълпата разнасяше тези думи и ставаше все по-нападателна. Задиряха и нападаха прислугата на консула. На Давна се присмиваха на улицата, ругаеха го и го питаха дали консултът се готви за заминаване и ако не, какво чака. А драгоманът, както беше черен и висок, възседнал пъстрата си кобила, ги гледаше презрително и им отвръщаше дръзко и лукаво, че не знаят какво говорят, че това е могъл да им каже само някакъв си глупак, който си е загубил ума от босненската ракия, че новият султан и френският император са големи приятели, че от Цариград вече са поръчали френският консул в Травник да си остане и занапред „девет мусафир“ и ако му се случи нещо, цяла Босна ще бъде изгорена, няма да бъдат пощадени и децата

в люлките. Давна непрекъснато повтаряше на консула, че сега трябва да се действува смело и безогледно, защото само това може да помогне при тези диваци, които се нахвърлят срещу оня, който отстъпва.

Същото правеше и везирът, само че по свой начин. Отрядът на мамелюците излизаше всеки ден на обучение на равнината край текето и травничани наблюдаваха с омраза, но и със страх тези добре сложени конници под лъскавото, тежко оръжие, пременени и накичени като сватове. Везирът излизаше с тях на езда в полето, наблюдаваше упражненията, надбягваше се и лично се прицелваше в мишените, като човек, който няма никакви грижи и изобщо не мисли за заминаване, нито пък за умирање, а се готви за борба.

И едната, и другата страна, и травнишките турци, и везирът, очакваха присъдата на новия султан и новини от Цариград за изхода на борбата, която се водеше там.

Към средата на лятото пристигна специален пратеник, капиджибашията на султана, със свита. Мехмед паша му устрои необикновено тържествено посрещане. Целият отряд на везировите мамелюци, всички сановници и ичоглани излязоха да го посрещнат. От крепостта гърмяха оръдия. Мехмед паша посрещна капиджибашията пред конака. Из града веднага се разнесе слух, че везирът е успял да спечели благоволенieto и на новия султан и остава в Травник. Турците не искаха да повярват и твърдяха, че капиджибашията ще се завърне в Цариград с главата на Мехмед паша в зобницата си. Ала слуховете се оказаха верни. Капиджибашията бе донесъл ферман, с който Мехмед паша си оставаше на поста в Травник, а също връчи тържествено на везира скъпоценна сабя, дар от новия султан, и заповед напролет да тръгне със силна войска против Сърбия.

Това радостно събитие бе помрачено от една странна и неочаквана случка.

На другия ден след пристигането на капиджибашията — беше петък — Давил имаше от по-рано уговорено посещение при везира. Мехмед паша не само че не отказа това посещение, но прие консула в присъствието на капиджибашията, когото му представи за свой стар приятел и щастлив вестител на милостта на султана. Показа му също и сабята, която бе получил в дар от султана.

Капиджибашията, който уверяваше консула, че и той, както Мехмед паша, е искрен почитател на Наполеона, беше висок човек,

очевидно мелез, със силно подчертан негърски тип. Жълтият цвят на кожата му имаше някакъв гълъбов оттенък, устните и ноктите му бяха тъмносини, а бялото на очите му — мътно като замърсено.

Говореше много и възбудено за симпатиите си към французите и за омразата си към русите. В дълбоките ъгли от двете страни на извитите му негърски устни при говоренето се събираше бяла пяна. Давил го наблюдаваше и в себе си искаше този човек да спре да говори и да се избърше, ала капиджибашията продължаваше като в треска. Давна превеждаше и едва смогваше да следи думите му. С още нестихнала омраза капиджибашията разказваше за някогашните си воювания против русите; за подвига си някъде близо до Очаков, където бил ранен. И изведнъж неочаквано загъна енергично тесния ръкав на антерията си и показва под лакътя голям белег от руска сабя. Тънката, но силна негърска ръка видимо трепереше.

Мехмед паша се наслаждаваше на сърдечния разговор на приятелите си и се смееше повече от обикновено, като човек, който не може да скрие радостта и щастието си от това, че го е озарила царска милост.

Този ден разговорът се проточи прекомерно дълго. На връщане Давил по пътя запита Давна:

— Как ви се струва капиджибашията?

Той знаеше, че на подобен въпрос за някого Давна редовно изтърсваше всичко, което бе успял до този момент да научи. Но този път Давна беше необикновено кратък:

— Това е тежко болен човек, господин генерален консул.

— Да, странен гост.

— Много, много болен човек — шепнеше Давна, като гледаше пред себе си и не искаше да се впуска в разговор.

А вдругиден преди обичайното време Давна помоли да бъде веднага приет от консула. Давил го прие в столовата, където тъкмо привършваше закуската си.

Беше неделя, една от онези летни сутрини, които със свежестта и прелестта си са един вид награда за студените, неприятни и сумрачни есенни и зимни дни. Безбройни скрити води изпълваха въздуха с прохлада, ромон и синкав блясък. Давил се чувствуваше отпочинал, беше спал добре, доволен от вчерашната хубава новина, че Мехмед паша остава и занаяпред в Травник. Когато Давна влезе, черен и блед

както винаги, със стиснати устни и стегнати челюсти, той току-що беше завършил закуската и бършеше устата си с движения на здрав човек.

С понижен глас Давна му съобщи, че капиджибашията нощес е починал.

Давил стана изведнъж и отблъсна масичката със закуската, а Давна стоеше на едно и също място и без да променя гласа и стойката си, отговаряше с кратки, неопределени изречения на всички негови развълнувани въпроси.

Вчера след обед капиджибашията, който напоследък изобщо не бил много добре, се почувствувал зле. Взел топла баня и легнал, а през нощта внезапно издъхнал, когато никой не очаквал това и преди да получи каквато и да било помощ. Днес преди обед ще бъде погребан. Всичко, което той, Давна, узнае още за смъртта или за отражението, което тази новина ще има в чаршията, ще съобщи допълнително.

Повече от него не можеше да се извлече. На въпроса на Давил дали трябва да се направи нещо, за да се изкажат съболезнования или нещо подобно, Давна отвърна, че не трябва да се предприема нищо, тъй като това би било против добрите обичаи. Тук смъртта се игнорира и всичко, свързано с нея, става бързо, без много думи и церемонии.

Като остана сам, Давил почувствува, че денят му, който бе започнал весело, изведнъж се помрачи. Не можеше да не мисли за оня неприятен, висок човек, с когото бе разговарял само преди един ден и който сега беше мъртъв. Мислеше си и за везира, и за неприятностите, които неминуемо му създаваше смъртта на този сановник именно в неговия дом. Непрекъснато беше пред очите му и смъртнобледото лице на Давна, неговото хладнокръвие и мълчание и начинът, по който се поклони и излезе също така мрачен и студен, както бе влязъл.

По съвета на Давна консултът не предприе нищо, но непрекъснато мислеше за смъртта в конака.

Едва на другия ден преди обед Давна пристигна отново и тогава във вдлъбнатината на един прозорец, шепнейки, обясни на консула, който го слушаше ужасен, истинската цел на мисията на капиджибашията и причината за неговата смърт:

— Капиджибашията всъщност донесъл смъртна присъда на везира. Царският ферман, с който везирът се утвърждаваше на сегашния му пост, и почетната сабя само е трябвало да прикрият тази

присъда, да успокоят везира и да заблудят хората. Непосредствено преди заминаването си от Травник, след като приспи вниманието на везира, капиджибашията трябвало да извади друг ферман, така наречен катил-ферман, с който везирът и всички преки и косвени сътрудници на предишния султан се осъждат на смърт, и да заповяда на един от бостанджибашите от свитата си да отреже главата на Мехмед паша, преди някой от хората му да може да му се притече на помощ. Но лукавият везир, който предвиждал тази възможност, отрупал с внимание и почести капиджибашията и се преструвал, че вярва на думите му, че е възхитен от царската милост, но веднага подкупил хората му. Показал му града, запознал го в Дивана с френския консул. На другия ден била уредена богата трапеза на една ливада край пътя, който води към текето. Когато след хубавата гощавка и апетитните гозби се върнали в конака, капиджибашията получил силна треска „от острата босненска вода“. Везирът предложил на гостенина да опита неговия добре уреден хамам. Докато капиджибашията се топил на горещите каменни плочи, обливайки се целият в пот, и изчаквал масажиста, когото Мехмед паша специално му похвалил, сръчните хора на везира отшили подплатата на кюрка на капиджибашията, където, според думите на подкупения бостанджибашия, бил скрит катил-ферманът. Намерили фермана и го предали на везира. Когато капиджибашията излязъл от банята, изморен и силно запотен, почувствувал изведнъж палеца жажда, която не могъл да утоли с никакво питие. Колкото повече пиел, толкова по-силно се отравял, преди здрач легнал, пъшкайки като човек, комуто горят устата и червата, после се вкочанясал и млъкнал. Когато разбрали, че вече не може да говори и че целият се е схванал и не може нито с глас, нито със знак да каже нещо, разтичали се из конака да търсят лекари и да викат ходжи. За лекар вече било късно, но за ходжата винаги има време.

Посинял като мастило и втвърден като умряла риба, капиджибашията лежал на тънък дюшек на сред стаята. Само клепачите му още потрепвали и от време на време той с мъка ги повдигал и шарел с очи и с някакъв страшен поглед обикалял стаята, търсейки навярно кюрка си или някого от хората си. Големите мътни очи на измамения и убит човек, който бе дошъл да убие с измама, били единственото още живо нещо у него и изразявали онова, което той

повече не могъл да каже, нито да направи. Около него на пръсти се движели слугите на везира, отрупвайки го с най-голямо внимание, и в набожен страх се споразумявали помежду си със знаци и с кратък шепот. Никой не забелязал точно кога издъхнал.

Везирът се показвал неутешим домакин. Неочакваната смърт на стария му приятел помрачила радостта от хубавата вест и голямата почест. Белите му лъскави зъби сега били непрекъснато покрити от черните гъсти мустаци. Целият променен, без усмивка, везирът разговарял с всички, но кратко, с покъртителен глас, изпълнен със съдържана болка. Извикал каймакамина Ресим бей, слаб и преждевременно остарял потомък на виден травнишки род, и го помолил тези дни да бъде край него, макар че много добре знаел, че той не умее и не смогва да се справи добре и със своите работи. И пред него с болка се оплаквал:

— Види се, писано му било да измине такъв дълъг път и да умре пред очите ми. Смъртта не може да се избегне, но, струва ми се, по-леко щеше да ми бъде, ако бях загубил рождения си брат — разказвал му везирът, като човек, който, въпреки съдържаността си, не може съвсем да премълчи това, което го боли.

— Е, какво можеш да сториш, паша! Нали знаеш, дето има една приказка: всички сме мъртви, само един друг се погребваме — утешавал го каймакаминът.

Катил-ферманът, според който трябвало да бъде обезглавен и ликвидиран Мехмед паша, бил отново защит внимателно в подплатата на кюрка. Тази сутрин щели да погребват капиджибашията на едно от първите травнишки гробища. А цялата му свита, подкупена и богато възнаградена, още днес тръгвала за Цариград.

Така завърши Давна доклада си за най-новите събития в конака.

Давил се слиса и онемя от учудване. Всичко му се виждаше като невероятна приказка и на няколко пъти се опитваше да прекъсне драгомана. Постъпката на везира му се струваше не само страшна и престъпна, но и опасна и нелогична. Ужасен, той се разхождаше из стаята и от време на време се взираше в лицето на Давна, като че ли искаше да разбере сериозно ли говори този човек и с ума си ли е.

— Как? Как? Възможно ли е? Как може? Как си е позволил? Ще се разбере! И в края на краищата какво ще му помогне това?

— Ще му помогне. Изглежда, че ще му помогне — отвърщаше спокойно Давна.

— Сметките на везира не са толкова погрешни, както може би изглеждат на пръв поглед, макар че са много смели — обясняваше Давна на консула, който се разхождаше из стаята и за миг се бе спрял.

Първо, везирът избягна непосредствената опасност, и то много умело, като изигра противниците си и надхитри капиджибашията. Хората ще се съмняват и шушукат, но никой не ще може да каже нещо, а още по-малко да докаже. Второ, капиджибашията официално носеше на везира радостни вести и големи почести, следователно везирът би бил последният, който може да му желае смъртта. А и онези, които са изпратили капиджибашията с двуллична мисия, няма да посмеят, поне на първо време, да предприемат нищо против везира, защото с това ще признаят, че са имали скрити зли намерения и не са успели. Трето, капиджибашията бил ненавиждан, с лошо име, мелез, без истински приятели, доносничел и лъгал всекиго, без да му мигне окото, и изобщо не бил уважаван нито от ония, които си служели с него. Затова смъртта му няма да бъде голяма изненада за никого, а още по-малко пък ще предизвика скръб и желание за отмъщение. А и неговата подкупена свита ще се погрижи за това. И четвърто, което е най-важно, сега в Цариград господствувала пълна анархия, така че приятелите на Мехмед паша, на които той изпрати „всичко необходимо“ само няколко дни преди неочакваното пристигане на капиджибашията, ще имат време да завършат започнатото „контраминиране“ и да спасят везира пред новия султан и ако е възможно, да го закрепят на този му пост.

Целият настръхнал от вълнение, Давил слушаше спокойния разказ на Давна. Понеже нямаше с какво да го опровергае, той само мънкаше:

— Но все пак, все пак?!

Давна не смяташе за необходимо да продължава да убеждава консула, само добави, че чаршията е спокойна и че новината за внезапната смърт на капиджибашията не е предизвикала някакво особено вълнение, макар че много се приказва.

Едва когато остана сам, Давил можа да проумее целия ужас на това, което бе чул преди малко. И както напредваше денят, така растеше и неговото неспокойствие. Малко ядеше и място не можеше да си намери. На няколко пъти му идваше да извика Давна и да го

запита нещо, безразлично какво, само и само да се увери дали всичко, което му бе разказал тази сутрин, беше наистина вярно. Започна да обмисля какъв доклад да напише за всичко това и дали изобщо е уместно да докладва за случилото се. Сядаше на масата и започваше: „Тук в конака на везира нощес се е разиграла...“ Не, това е банално, блудкаво. „Събитията през последните дни все повече показват, че Мехмед паша чрез обичайни тук методи и средства ще успее да запази поста си и при новосъздадените обстоятелства и следователно можем да разчитаме, че този благосклонен към нас везир...“ Не, не. Това е сухо и неясно. Най-сетне разбра, че най-добре ще бъде да съобщи и опише нещата така, както изглеждат и както ги виждат всички, а именно: специален капиджибашия пристигна от Цариград и донесе ферман, с който везирът си остава на досегашния пост, и му връчи сабя като израз на царската милост и предстоящия поход срещу Сърбия; накрая да се подчертае, че това е добър признак за понататъшното развитие на френското проникване в тези краища и между другото да се добави, че случайно същият този капиджибашия почина внезапно в Травник, изпълнявайки своята мисия.

Това мислено кроене и прекрояване на официалния доклад успокои малко Давил. Злодеянието, което бе станало, тъй да се каже, вчера, пред очите му, изведнъж му се стори по-малко страшно и гадно, когато стана предмет на размишленията му за доклада. Консултът напразно търсеше в себе си ужаса и моралното възмущение, които бе изпитал тази сутрин.

Седна и написа доклада, като представи нещата така, както ги виждаха всички. А сетне, когато го преписваше на чисто, той почувствува още по-голямо успокоение, дори някакво си задоволство от самия себе си, че докладът му почива върху умно премълчани големи и тежки тайни.

Така посрещна летния здрач, изпълнен с тишина и мъглива светлина над плътните сенки на стръмните хребети. Успокоен, консултът стоеше край отворения прозорец. Зад него някой влезе в стаята със запалено газениче и започна да пали свещите на масата. В този миг му мина мисълта: а кой е могъл да подготви на везира отровата, да определи дозите и с умение да нагласи всичко така, че нещата да се развият с необходимата бързина (всяка фаза в определен

час), но не и прекалено и неестествено рязко? Кой друг, ако не Давна? Това е професията му.

Доскоро той служеше на везира, а може би и сега продължава да му служи.

Цялото му привидно спокойствие изчезна изведнъж. Отново, както тази сутрин, го обхвана чувство на ужас, че тук, близо до него, свързано с неговата работа и следователно с него самия, е извършено злодеяние и че неговият драгоман е може би платен, долен съучастник. Това чувство плъзна по него като пламък. Кой е осигурен тук за живота си и кой е защитен от злодеяния? И защо му е такъв живот? За миг той остана като прикован между светлината на свещите, които се палеха в стаята една по една, и последния, вече потъмнял отблясък върху стръмните склонове навън.

Свечеряваше се и настъпваше една от ония мъчителни, безсънни нощи, които Давил опозна едва в Травник, когато човек не може да заспи, и е негоден да мисли нормално. А когато за миг успяваше да се унесе в някакъв полусън, пред него безразборно се редуваха и сменяха широката и радостна усмивка на Мехмед паша, която бе видял завчера, тънката и жилава ръка на капиджибашията с големия белег, мрачният и загадъчен Давна, който тихо произнасяше:

— Много, много болен човек.

Във всичко това нямаше ни ред, ни връзка. Тези видения живееха всяко за себе си, без причинна връзка, като че ли още нищо не бе известно и решено, като че ли престъплението можеше да стане, но можеше да бъде и предотвратено.

В това полусънно състояние Давил страшно се измъчваше, от цялата си душа желаше злодеянието да не се случи, но някъде в дъното на съзнанието си подозираше, че то вече се е случило.

Често пъти една такава тежка безсънна нощ погребва цяло изживяване и го залоства завинаги като глуха желязна врата.

През следващите дни Давна идваше на доклад както обикновено. В него не се забелязваше никаква промяна. Неочакваната смърт на капиджибашията изобщо не предизвика никаква скръб сред турците в града; не се задържаха дълго и приказките за съмнения и обвинения; съдбата на този османлия не ги интересуваше много. Те виждаха само едно: че техният омразен везир остава и занапред в Травник и дори е награден. От това заключаваха, че с майския преврат в Цариград нищо

не се е променило. Разочаровани, те замълчаха, стиснаха зъби и сведоха погледи. Те бяха твърдо убедени, че и новият султан е под влиянието на гяурите или на негодни, подкупени сътрудници и че победата на правото дело отново е отложена. Но те също така дълбоко вярваха, че истинската и чиста вяра ще победи и трябва да чакат. А никой не беше в състояние така да чака, както истинските, босненските „турци“, тоест хората с твърда вяра и несломима гордост, които могат да избухнат бързо като порой, но и да бъдат търпеливи като земята.

Давил изживя още веднъж ужаса, който изпита първия ден, и почувствува болезнен, леден страх. Това се случи при първото посещение при везира след убийството на капиджибашията. Бяха изминали дванадесет дни. Везирът си беше същият, усмихнат. Разказваше за приготовленията си за похода срещу Сърбия и одобряваше всички идеи на Давил за турско-френското сътрудничество на босненско-далматинската граница.

Давил правеше големи усилия да бъде спокоен и естествен и накрая между другото изказа искрени съболезнования по повод смъртта на царския сановник и приятел на везира. Преди още Давна да бе превел тази думи на консула, везирът свали усмивката си. Черните мустаци закриха белите бисерни зъби. Лицето му, с бадемовите коси очи, стана изведнъж по-късо и по-широко и остана така, докато драгоманът не преведе докрай съболезнователните слова на Давил. После разговорът продължи отново с усмивка.

Общата забрава и равнодушието успокояваха и Давил. Като виждаше, че животът продължава без промени, той си казваше: значи, и така може да се живее. И с Давна повече не разговаряше за престъплението в конака. Времето му беше запълнено с работа. От ден на ден той постепенно се освобождаваше от онова необяснимо неспокойствие на съвестта, както и от първото си чувство на дълбок ужас, и се оставяше да го носи течението на всекидневния живот по законите, които важаха за всички живи хора. Струваше му се, че той наистина никога няма да може да погледне Мехмед паша, без да си спомни, че това е именно човекът, който според думите на Давна „бе по-бърз и по-ловък и надхитри противниците си“, и тоя ще продължава да работи с него и да разговаря за всичко, но не и за това.

Тези дни от Дрина се бе завърнал кехаята на везира Сюлейман паша Скоплялията, след като разбил напълно сръбските въстаници,

както разправяха в конака. Самият Сюлейман паша говореше за това по-въздържано и по-малко определено.

Този заместник на везира беше босненец и произхождаше от едно от първите бейовски семейства. Притежаваше големи имения в босненската паланка Скопле на река Купрес и десетки къщи и дюкяни в Бугойно. Висок, жилав, строен, въпреки напредналите години, със сини очи и остър поглед, той беше човек, който бе видял много войни, придобил голямо богатство и станал паша без ласкания, без много подкупи. По време на мир беше строг, а по време на бран — свиреп, алчен за земя и без много скрупули при придобиването ѝ, но неподкупни, здрав и без пороците на османлиите.

Не може да се каже, че този полуселски паша, със сурово държане и остър поглед на „най-добър стрелец в Босна“, беше много приятен. И той, както и другите османлии, беше въздържан с чужденците, недоверчив, лукав и упорит, а освен това рязък и груб в разговора. Впрочем Сюлейман паша прекарваше по-голямата част от годината или в походи срещу Сърбия, или в именията си, а в Травник оставаше само през зимните месеци. И сега присъствието му в Травник показваше, че поне за тази година е сложен край на воюването.

Напоследък беше по-спокойно и събитията ставаха по-редки. Настъпваше есента. Първо ранна есен, със сватби, беритби, с поживена търговия и по-добри доходи, а сетне — късна есен с дъждове, кашлица и грижи. Планините ставаха непроходими, а хората по-тежко подвижни и по-малко предприемчиви. Всеки се готвеше да презимува там, където се е намерил, и си мислеше как ще изкара зимата. На Давил му се струваше, че дори и голямата машина на френската империя работи по-бавно и по-слабо. Конгресът в Ерфурт бе свършил. Наполеон се обръщаше към Испания, което показваше, че вихрушката, поне за момента, се пренася на Запад. Куриерите бяха по-малко, заповедите от Сплит се получаваха по-нарядко. Везирът, за когото Давил най-много държеше, както изглеждаше, си оставаше на поста; дори отново си бе поставил най-веселата си усмивка. („Контраминирането“ от страна на неговите приятели в Цариград явно е имало успех.) Австрийският консул, за чието пристигане отдавна се говореше, още не идваше. Давил получи съобщение от Париж, че преди края на годината ще му изпратят чиновник от кариерата, който

владее турски. В трудните моменти Давна се показва ловък, сигурен и предан.

Давил изживя най-голямата радост още преди есента. Безшумно и почти незабелязано пристигна госпожа Давил с трите си деца. Това бяха трима синове — Пиер, Жюл-Франсоа и Жан-Пол. Първият беше на четири години, вторият — на две, а третият бе роден само преди няколко месеца в Сплит.

Госпожа Давил беше руса, дребна и слаба. Под рядката ѝ коса, която бе вдигната в прическа, несъобразена с никаква мода, се подаваше дребното ѝ оживено лице със здрав тен, фини черти и сини очи с метален блясък. Зад тази на пръв поглед обикновена и незначителна външност се криеше умна, трезва и пъргава жена, със силна воля и неуморима физика. Една от ония жени, за които у нас казват, че „всичко им иде отръки“. Животът ѝ се състоеше от фанатично, ала разумно и търпеливо служене на дома и на домашните. На тази служба бяха посветени мислите и чувствата ѝ, а тънките ѝ, винаги зачервени и на вид слабички ръце никога не мируваха, справяха се с работата, сякаш са от желязо. Тя произхождаше от добро буржоазно семейство, което по една случайност по време на революцията беше загубило състоянието си; израснала при вуйчо си, епископ от Авранш, тя беше искрено набожна, с онази особена, френска, твърда, но човечна набожност, без колебания, но и без суеверие.

С пристигането на госпожа Давил в голямата и изоставена сграда на френското консулство започна нов живот. Без много да говори, без да пести сили и да търси помощ или съвет от когото и да било, тя работеше от ранна сутрин до късно през нощта. Къщата се чистеше, подреждаше, правеха се редица промени в нея, за да се пригоди колкото бе възможно за нуждите на новите обитатели. Преграждаха се стаи, зазиждаха се едни прозорци и врати и се отваряха други. По липса на мебели и тъкани бяха използвани турски сандъци, килими и босненско платно.

Постлана и чиста, къщата изглеждаше съвършено изменена. Стъпките в нея вече не кънтяха неприятно както преди. Кухнята беше съвсем отново построена. Малко по малко всичко получаваше отпечатък на френския живот, умерен и разумен, но богат и с истински удоволствия.

Пролетта на идущата година ще завари сградата и всичко в нея и около нея преобразено.

На платото пред къщата бе решено да се направят две градини, които с цветните си лехи и алеи ще напомнят скромно за френските градини. Зад къщата бе построен кокошарник и бяха подредени складове и бараки.

Всичко се вършеше по идеи на госпожа Давил и под неин надзор. Консулшата имаше да се пребори с всевъзможни трудности и особено с въпроса за прислугата. Това не бяха ония мъки с прислугата, от които открай време се оплакват всички домакини на този свят, а истинска неволя. На първо време никой не желаше да работи в консулството. За турска прислуга не можеше и да се мисли. От няколкото православни къщи никой не искаше да ходи да слугува, а католишките девойки, които работеха дори и в турските къщи, в началото не смееха да стъпят във френското консулство, защото поповете ги заплашваха с проклетие и с голям скандал. Жените на еврейските търговци с големи усилия успяха да склонят някои циганки да отидат на работа в новото консулство срещу добро възнаграждение. Едва когато госпожа Давил с посещенията си и с подаръците на църквата в Долац доказа, че е истинска католичка, макар и жена на „якобински консул“, строгостта на католишките свещеници намаля и те мълчаливо разрешаваха на жените да работят при френската консулша.

Изобщо госпожа Давил се стремеше да създаде и да поддържа по възможност по-добри връзки с енорийския свещеник от Долац, с монасите от Гуча гора и с техните паства. Затова, въпреки всички трудности, въпреки невежеството и недоверието, с които се сблъскваше, Давил се надяваше, че преди пристигането на австрийския консул в Травник той ще успее, поне чрез набожната си и умна жена, да си осигури известно влияние върху католишките свещеници и католишкия свят.

С две думи, с първите дни на есента и в дома, и в работата някак всичко стана по-спокойно и по-приветливо. Едно определено и постоянно чувство, че всичко се нарежда и тръгва към по-добро или поне изглежда по-леко и по-поносимо, изпълваше непрекъснато Давил.

Над Травник сияеше бледото есенно небе, под което улиците с измития калдъръм изглеждаха светли и чисти. Храстите и шубраците сменяха цвета си и ставаха по-тънки и по-прозрачни. Лашва се

показваше на слънцето бърза и бистра и стройна и опъната в редовното си корито, трептеше като струна. Пътищата бяха сухи и твърди, със следи от смачкани плодове, паднали от товарите, а встрани по храстите и плетовите стърчаха стръкове сено.

Давил излизаше всеки ден на дълги разходки. Яздеше през Купил по равния път под високите брястове, гледаше долу в низината къщите с черните покриви и моравия дим, джамиите и белите пръснати гробища и му се струваше, че всичко това — и сградите, и улиците, и градът — се слива в някакъв пейзаж, който постепенно му става по-близък и по-разбираем. Навсякъде се чувствуваше дъх на затишие и облекчение. Консулт го поемаше заедно с есенния въздух и чувствуваше нужда да се обърне и поне с усмивка да сподели това с гавазина, който яздеше зад него.

Всъщност това беше само краткотраен отдих.

IV

През първите няколко месеца Давил не преставаше да се оплаква в докладите си от всичко онова, от което, един консул при такива обстоятелства можеше да се оплаква. Той се оплакваше от лошотията и омразата на местните турци, от бавността и несигурността на държавните власти, от малките заплати и недостатъчните кредити, от къщата, която прокапваше, от климата, от който боледуваха децата му, от интригите на австрийските агенти, от неразбирането, което срещаше у ръководителите си в Цариград и Сплит... С две думи, всичко беше трудно, не както трябва, лошо и даваше повод за оплаквания и вайкания.

Между другото Давил се оплакваше особено от това, че министерството не му изпраща доверен човек, чиновник от кариерата, който да владее турски.

По неволя той използваше Давна, но не можеше да има пълно доверие в него. Голямото старание, което Давна проявяваше, все още не можеше да разсее съмненията на консула. Впрочем Давна знаеше само говоримия френски език, но не можеше да си служи с него в канцеларската писмена работа.

За работа и общуване с народа Давил нае младия травнишки евреин Рафо Атиас, който не искаше да работи в магазина на чичо си и предпочете да стане драгоман на „илирийски“, отколкото да обръща щавени кожи. На него можеше да се разчита още по-малко, отколкото на Давна. Затова Давил във всеки доклад отчаяно молеше да му изпратят чиновник.

Най-после, когато вече беше започнал да губи надежда и постепенно да свиква с Давна и да се отнася към него с доверие, пристигна младият Дефосе, новият канцлер и драгоман.

Амеде Шомет Дефосе (Amedee Chaumette des Fosses) беше от най-младото поколение на парижката дипломация, т.е. от първите, които след размирните революционни години можаха да завършат редовно образованието си при благоприятни условия и да получат

специална подготовка за служба в Ориента. Той произхождаше от банкерско семейство, което нито по време на революцията, нито при управлението на Директорията не бе загубило напълно старото си, пуснало дълбоки корени богатство. В училището минаваше за вундеркинд и удивляваше учителите и другарите си със силната си памет, бързата си логика и лекотата, с която придобиваше най-различни познания.

Младежът беше висок, развит като атлет, с румено лице и големи кафяви очи, които искряха от любознателност и неспокойствие.

Давил веднага помисли, че пред себе си има истинско дете на новото време, нов парижки младеж, смел, сигурен в приказките и движенията, безгрижен, близък до реалността, уверен в своята сила и в своите знания и склонен да надценява и едното, и другото.

Младежът предаде кореспонденцията и разказа накратко най-необходимото, като не скриваше, че е изморен и премръзнал. Яде с апетит и доста и без много да се извинява, каза, че желае да си легне и да си почине. Спа цялата нощ и на другия ден до към обед. Стана бодър и отпочинал и удоволствието от почивката показваше също така естествено и непринудено, както вчера не скри умората и жаждата си за сън.

С непосредствеността си, сигурното си държане и лекия си тон младежът внесе известен смут в малкото семейство. Той веднага и навсякъде знаеше какво иска и какво му трябва и изказваше желанието си без стеснение и без много думи.

Още след първите дни и първите разговори стана ясно, че между консула и неговия нов чиновник няма и не може да има много допирни точки или пък някаква близост. Само че всеки от тях приемаше и разбираше това по свой начин.

За Давил, който беше на такава възраст, когато всяко нещо може да стане проблем за съвестта и мъчение за духа, пристигането на младия Дефосе донесе вместо облекчение нови трудности, породя у него редица нови проблеми, неразрешими и непреодолими, и в края на краищата създаде около него още по-голяма пустош и самота. А за самия канцлер като че ли изобщо нямаше проблеми и непреодолими трудности. Във всеки случай неговият шеф Давил не представляваше такова нещо.

Давил приближаваше четиридесетте си години, а Дефосе бе навлязъл в двадесет и четвъртата. Тази разлика във възрастта не би имала много значение при други времена и други обстоятелства. Но бурните години с големите промени и социални сътресения изкопават и издълбават непреодолима пропаст между две поколения и създават от тях наистина два свята.

Давил помнеше стария режим, макар че тогава беше още момче, преживя революцията във всичките ѝ етапи като лична съдба, срещна се с Първия консул и се присъедини към режима му с ентузиазъм, в който имаше и премълчани съмнения, и безгранична вяра.

Беше на около дванадесет години, когато, нареден с останалите деца от буржоазните семейства, видя Людовик XVI, който посети техния град. Това беше незабравимо събитие за духа и фантазията на момчето, което в къщи непрекъснато бе слушало, че цялото семейство всъщност живее от „кралската милост“. Сега пред него минаваше лично този крал, олицетворение на всичко велико и красиво, което можеше да се очаква от живота. Свиреха невидими фанфари, гърмяха оръдия и биеха всички градски камбани в едно и също време. Празнично облечен, народът от възторг щеше да разчупи всички прегради. През сълзи момчето виждаше сълзи в очите на всички, а в гърлото го притискаше онази бучка, която човек усеща винаги в мигове на голямо вълнение. Кралят, трогнат, заповяда каретата да върви бавно, с широк размах сваляше голямата си шапка и на общите възгласи: „Да живее кралят!“ отвърщаше с ясен глас: „Да живее моят народ!“ Момчето гледаше и слушаше всичко като част от някакъв невероятен сън за рая, докато ликуващата маса, която стоеше зад него, не наби на очите му съвсем новата и малко прекалено висока шапка и той не можеше да вижда нищо друго, освен мрака от собствените си сълзи, в които играеха жълти искри и трепкаха морави линии. Когато успя да вдигне шапката си, всичко бе отминало като сън, около него само се блъскаха хора с пламнали лица и зачервени очи.

Десет години по-късно, като млад репортер на парижки вестници, Давил слушаше Мирабо как крещи срещу стария порядък и неговите безчинства със същите сълзи на очи и със същата твърда и потискаща бучка в гърлото.

Възторгът на младежа бликаше от същия извор, ала предметът на този възторг беше съвсем друг. Изменен, Давил се намери в един

съвсем изменен свят, в който го хвърли революцията, понесла го силно и безвъзвратно, заедно със стотици хиляди млади хора като него. Като че ли заедно с неговата младост се бе подмладил целият свят и на земното кълбо се разкриваха нови хоризонти и неподозирани възможности. Изведнъж всичко стана лесно, понятно и необикновено, всички усилия получиха възвишен смисъл, всяка стъпка и всяка мисъл бяха изпълнени със свръхчовешко величие и достойнство. Това вече не беше онази кралска милост, която се изливаше върху ограничен брой хора и семейства, а всеобща експлозия на божествената правда над цялото човечество. И Давил, заедно с другите, бе опиянен от непонятно щастие, както винаги се опияняват слабите хора, когато успеят да намерят обща и общопризната формула, която им обещава задоволяване, на техните нужди и страсти срещу оцеляване и унищожаване на други и същевременно ги освобождава от угризение на съвестта и от отговорност.

Макар и само един от многобройните репортери на заседанията на Конституантата, младият Давил си мислеше, че неговите репортажи, в които преразказваше речите на големите оратори или описваше вълнуващи сцени на патриотичния и революционен възторг на слушателите, имат трайно и световно значение, а инициалите му под тях в началото му се виждаха като две планини, които нищо не е в състояние да надвиши и измести. Имаше чувството, че със собствените си ръце и с исполинска сила размесва, като послушна глина, душата на човечеството, а не че води парламентарна хроника.

Но и тези години минаха и той, по-скоро, отколкото можеше да си представи, видя opakото на революцията, която бе пленила и неговия дух. Спомняше си и как започна всичко.

Една сутрин, събуден от ликуванията на тълпата, стана и широко отвори прозореца. Изведнъж видя пред себе си отрязана глава, която, бледа и окървавена, се люлееше на санкюлотско копие. В този миг от стомаха му, от бохемския стомах, който беше празен още от вчера, се разля първо по гърдите му, а след това по цялото му тяло нещо страшно и болезнено като студена, горчива течност. Оттогава години наред вече животът не преставаше да го опива със същото това питие, с което човек не може да свикне. И той продължаваше да върви, да живее, да пише статии и да крещи с тълпата, но сега вече измъчван от вътрешно раздвояване, което дълго не искаше да признае дори на

самия себе си и което докрай скриваше от всички. А когато настъпи часът да се вземе решение за живота на краля и съдбата на кралството, когато трябваше да избира между горчивото питие на революцията, която го беше понесла така силно, и „кралската милост“, която го бе откърмила, младежът отново се намери на другата страна.

През юни на 1792 година, след първото нахлуване на бунтовниците в двореца, сред по-умерените хора настъпи силна реакция и започна подписване на адрес, в който се изразяваха симпатии към краля и кралския дом. Понесен от тази вълна на възмущение от насилието и хаоса, младежът превъзмогна в себе си страха, накара да млъкнат скрупулите и постави подписа си наред с другите двадесет хиляди подписа на парижки граждани. Този подпис беше предшествуват от страшни вътрешни борби. Давил имаше чувството не само че името му не се губи между двадесетте хиляди други имена, повече от които бяха по-силни и по-известни от неговото, но и че е изписано с огнени слова на вечерното небе над Париж. Тогава той разбра как човек може да се разкъсва и разделя в себе си, как може да пада и да се издига в собствените си очи, с две думи: колко преходни могат да бъдат увлеченията, колко неопределени и преплетени са те, докато траят, колко скъпо се плащат и как горчиво се разкайва човек за тях, когато отминат.

Месец по-късно започна голямо преследване и арестуване на съмнителни лица и „лоши граждани“, на първо място на двадесетте хиляди, които бяха подписали адреса. За да избегне арестуването и да потърси разрешение и изход от вътрешните си конфликти, младият журналист Давил се записа доброволец и бе изпратен в пиренейската армия на испанската граница.

Там той разбра, че войната е сурово и страшно нещо, но има и своите добри и полезни страни. Там опозна стойността и значението на физическите усилия, кали се в опасностите, научи се да слуша и заповядва, опозна страданието във всичките му видове, но почувствува и красотата на другарството и смисъла на дисциплината.

Три години след първите вътрешни кризи, успокоен и укрепнал от войнишкия живот, Давил отново стъпи на здрава почва. По една случайност той се намери в министерството на външните работи, където тогава всичко беше объркано и разстроено и никой, от министъра до най-низшия чиновник-стажант, не беше дипломат по

професия, а всички заедно се учеха отначало на това изкуство, което дотогава беше привилегия на хората на стария режим. Когато за министър беше назначен Талейран, всичко се съживи и тръгна напред. Пак по една случайност Талейран беше забелязал статиите на младия Давил в „Moniteur“ и го взе под своя специална закрила.

И Давил, както и много други, измъчени, разстроени и слаби духове, виждаше в мъките и колебанията си една светла и постоянна точка: младия генерал Бонапарт, победителя в Италия и надеждата на всички ония, които като Давил търсеха среден път между стария режим и емиграцията, от една страна, и революцията, от друга. И когато Талейран го назначи за секретар на новата Трансалпийска република, преди да замине на служба в Милано, Давил беше приет от генерала, който искаше лично да му даде поръчения за новия посланик, гражданина Труве.

Давил се познаваше добре с Люсиен, брата на Наполеон, и имаше препоръка от него; затова генералът го прие с внимание в частното си жилище, след вечеря.

Когато се намери пред този мършав човек, с бледо лице на мъченик, огнени очи, но студен поглед, когато чу думите му, умни и топли едновременно, велики, смели, ясни, пленителни думи, които разкриваха пред човека неподозирани хоризонти, за които си струваше да се живее и да се умре, на Давил му се стори, че изчезват всички колебания и недоумения, че всичко в света става спокойно и ясно, всички цели достижими и всички усилия достойни и предварително благословени. Разговорът с този необикновен човек лекуваше като докосване до чудотворец. Цялата утайка от миналите години бе изведнъж измита от душата му, всички угаснали възторзи, всички мъчителни съмнения намериха смисъл и оправдание. Този необикновен човек сочеше оня сигурен път между крайностите и противоречията, които Давил, както и толкова други, вече години наред търсеше страстно и напразно. И когато към среднощ новият секретар в Трансалпийската република излезе от дома на генерала на улица Шантрэн, почувствува изведнъж, че в очите му бликат сълзи, а в гърлото го стяга същата онази мъчителна бучка както някога, когато като дете посрещаше Людовик XVI и когато като младеж слушаше революционните песни и речите на Мирабо. Имаше чувството, че е получил криле, че е опиянен и че пулсът му, който усещаше под

гърлото и в слепите си очи, бие в един и същи ритъм с големия пулс на времето и той долавяше как този пулс чука някъде високо под звездите на тази нощ.

Отново минаха години. Мършавият генерал се издигна на хоризонта на света и пътуваше по него като единствено слънце, което не познава зник. Давил сменяше места и постове, кроеше литературни и политически планове и се обръщаше, както и всички останали хора, към това слънце. Но възторгът му, като всички възторзи на слабите хора във велики и размирни времена, му изневери и не изпълни това, което обещаваше, а и Давил чувствуваше как и той в себе си тайно изневерява на своя възторг и постепенно се отчуждава от него. Кога се бе породило това нещо в него? Как бе започнало и докъде бе стигнало това вътрешно охлаждане? Той не можеше да си отговори на тези въпроси, но от ден на ден все по-добре разбираше, че е така. Само че този път всичко беше по-трудно и по-безперспективно. Революцията бе помела като вихър стария режим, а Наполеон дойде като спасение от едното и от другото, като дар на провидението и носител на толкова желания „среден път“, път на достойнството и разума. Сега у него започна да се поражда мисълта, че и този път може би е всъщност безпътие, една от многото измами, че така нареченият прав път изобщо не съществува и че животът на човека минава във вечен стремеж към правия път и във вечно коригиране на кривия, по който вървим. Значи, и занапред ще трябва да се търси правият път. След толкова изкачвания и падания това вече нямаше да бъде така лесно и обикновено както някога. Давил вече не беше млад, а годините и вътрешните тежки и многобройни кризи в миналото го бяха изтощили; като и редица негови връстници и той копнееше за спокойна работа без промени. Вместо това животът във Франция се движеше с все по-бърз ритъм и се насочваше по все по-странни пътища. А с това свое неспокойствие Франция заразяваше все по-голям брой народи и все по-широк кръг страни около себе си и една по една те се хващаха в това хоро на разиграли се и унесени дервиши. Това беше вече шестата година приблизително от мира в Амиен, откакто у Давил се сменяха надеждата и съмнението, като играта на светлината и мрака. След всяка победа на Първия консул или по-късно на императора Наполеон изглеждаше, че се очертава сигурният и траен спасителен среден път, но само няколко месеца след това всичко приличаше на безпътие.

Хората започнаха да се страхуват. Всички вървяха напред, но мнозина започнаха да се озъртат. През няколкото месеца, които прекара в Париж, преди да бъде назначен за консул в Травник, Давил можа да види в очите на безброй свои приятели като в огледало същия оня страх, който, непризнаван и потискан, живееше непрекъснато в него самия.

Преди две години, веднага след голямата победа на Наполеон в Русия, Давил написа поемата „Битката при Йена“, може би именно с цел чрез безграничната възхвала на императора-победител да притъпи в себе си съмнението и да прогони страха. Точно когато възнамеряваше да даде поемата си за отпечатване, един негов земляк и стар другар, висш офицер, който служеше при министъра на флотата, на чашка калвадос му каза:

— Знаеш ли какво възхваляваш и кого величаеш? Знаеш ли, че императорът е луд — луд! И че се крепи само върху кръвта на победите си, които не водят доникъде и към нищо? Знаеш ли, че ние всички вървим към някаква голяма пропаст, за която не знаем нито как се нарича, нито какви размери има, но която неминуемо ни очаква в края на всички наши победи? Не знаеш! Ето затова можеш да пишеш поеми в слава на тези победи.

Тази вечер другарят му беше пийнал малко повече, но Давил не можеше да забрави разширените му зеници, пронизателно вперени в далечината, и шепота му, в който се чувствуваше спиртът, но и дъх на убеждение. А трезвите хора шепнеха същата мисъл с други думи или я прикриваха в загрижения си поглед.

Давил все пак реши да отпечата поемата си, но направи това с колебание и неверие в нейните достойнства и в трайността на победите. Това неверие, което току-що беше започнало да се шири по света, растеше в душата на Давил като лична мъка.

Таеяки дълбоко в себе си мъчителното си и сложно душевно състояние, той бе пристигнал за консул в Травник и всичко, което изживя тук, не можеше да го насърчи и успокои, а, напротив, още повече го разтърси и обърка.

Първите контакти на консула с младия човек, с когото той сега трябваше да живее и работи, събудиха у него всички тези мисли и ги разбъркаха още повече и по-силно. Като гледаше как младежът се държи естествено и като го слушаше как смело и с лекота говори за

всичко, Давил си мислеше: „Не е страшно, че стареем, изнемощяваме и умираме, страшно е, че след нас идват и напират нови хора, по-млади и по-различни от нас. Всъщност това е именно смъртта. Никой не ни тегли към гроба, а изотзад ни блъскат.“ Консултът се изненада от тези свои мисли, които съвсем не отговаряха на вродения му начин на мислене, и тутакси ги прогони, като ги приписа на „отровата на Ориента“, която рано или късно започва да разяжда всекиго и ето сега полека се вмъкваше и в неговия мозък.

Този млад човек, единствен французин в тази пустиня и единствен негов действителен сътрудник, беше във всичко толкова различен от него (или поне така изглеждаше), че на моменти Давил имаше чувството, че живее край чужденец и враг. Но това, което най-много го смущаваше и дразнеше у младежа, беше отношението му (или по-точно казано — липсата на отношение) към „съществените неща“, които бяха съдържанието на Давиловия живот, към Кралството, Революцията и Наполеон. Тези три понятия за консула и за неговото поколение бяха едно страшно заплетено кълбо от конфликти, подеми и възторзи, светли подвизи, но и от колебания, вътрешно неверие, прикрито отпадане на духа, без ясно решение, с все по-малка надежда за трайно успокоение; тези понятия бяха онази голяма мъка, с която те се бореха от детските си години и която навярно ще ги следва до гроб. Но същевременно и именно поради това тази мъка им беше близка и скъпа, както самият живот. За този младеж обаче и за неговите връстници нямаше ни мъки, ни загадки, ни причини за оплакване и размишления, поне така се струваше на Давил. За тях това бяха обикновени и естествени неща, за които не си струваше човек да хаби думи и да си блъска много главата. Кралството — това беше вече приказка. Революцията — смътен спомен от детинството. Империята — това беше самият живот, животът и кариерата, естествено и понятно поприще на неограничени възможности, дейност, подвизи и слава. Наистина за Дефосе порядъкът, в който живееше, тоест империята, беше единствена и напълно единствена реалност, която в духовно и материално отношение се простираше от единия до другия край на хоризонта и обхващаше всичко, което съдържаше самият живот. А за Давил това беше случаен и рохкав ред на нещата, чието мъчително създаване някога лично бе преживял и гледал със собствените си очи, и мисълта, че всичко това е само временно, никога не изчезваше напълно

от съзнанието му. За разлика от този младеж той добре си спомняше какво е било преди и често си мислеше какво би могло да бъде после.

Светът на „идеалите“, който за поколението на Давил беше истинската родина и истинският живот, като че ли изобщо не съществуваше за това поколение, но затова пък за него съществуваше „живият живот“, светът на реалността, на осезаемите факти и видими, измерими успехи и неуспехи; според Давил това беше някакъв страшен нов свят, който се разкриваше пред очите му като ледена пустош, по-страшна от кръвта, мъките и духовните терзания по времето на революцията. Това поколение, изникнало от кръвта, лишено от всичко и устремено към всичко, беше калено, като че ли бе преминало тичешком през огън.

Без съмнение под натиска на необикновената среда и трудните условия Давил обобщаваше и преувеличаваше и това, както и всичко останало. Пред себе си той често признаваше това, защото по природа не обичаше противоречията, нито съзнанието, че те са вечни и непреодолими. Но пред него като постоянно предупреждение стоеше този младеж с остър поглед, студен и чувствен, лек и изпълнен със самоувереност, необременяван от скрупули и съмнения, който виждаше всички неща наоколо голи, такива, каквито са, и направо ги назоваваше с истинските им имена. Макар и талантлив и добър по душа, той беше човек от новото поколение, от „анимализираното поколение“, както казваха връстниците на Давил. Това беше, значи, плодът на революцията, свободният гражданин, новият човек, мислеше си Давил, когато оставаше сам след всеки разговор с младежа. „Може би революциите раждат чудовища?“ — питаше се изплашено тогава. „Да те се зачеват във величието и моралната чистота, но раждат чудовища“ — отговаряше си сам.

И след такива разговори нощем редовно чувствуваше как в главата му нахлуват черни мисли, една от друга по черни, и вместо той да ги прогони, те заплашваха, че ще го повалят.

Докато Давил се бореше с мислите и настроенията, които породи у него пристигането на младия канцлер, в краткия си дневник, предназначен за приятелите в Париж, младежът написа само следното за Давил: „Консултът е такъв, какъвто си го представях.“ А той си го представяше по първите доклади от Травник и още повече по това, което беше чул за него от един по-възрастен колега в министерството,

някой си Керен, който бе известен по това, че познаваше всички чиновници в министерството на външните работи и можеше с няколко думи да даде приблизително верен „морален и физически паспорт“ на всеки един от тях. Керен беше остроумен и духовит, но празен човек и даването на такива устни портрети му беше влязло в кръвта и му беше станало страст. Той целият се унасяше в тази празна работа, която приличаше ту на строга наука, ту на обикновено одумване. И можеше винаги да повтори казаното за дадено лице дума по дума, като че ли имаше напечатан текст в главата си. За неговия бъдещ шеф Давил Керен му бе казал следното:

— Жан Давил е дошъл на този свят като здрав, прав и — обикновен човек. По природа, произход и възпитание той е създаден да живее спокойно и просто, без високи издигания и тежки сгромолясвания, изобщо без резки промени. Растение за умерен климат. С вродена способност да се възхищава и увлича лесно от идеи и личности, с подчертани склонности към поезия и поетични състояния на духа. Но всичко това не преминава границите на щастливата посредственост. Спокойните времена и стабилните условия правят посредствените хора още по-посредствени, а бурните години и големите промени създават от тях комплицирани духове. Такъв е случаят и с нашия Давил, който винаги е бил в центъра на големи събития. Това не е изменило истинската му природа, но наред с вродените му качества е създадо у него и нови обратни черти на характера. Тъй като не може и не умее да бъде безогледен, свиреп, безсъвестен или коварен, за да се защити и запази, той стана страхлив, прикрит и суеверно предпазлив. Здрав, честен, предприемчив и весел, с течение на времето той стана чувствителен, нерешителен и бавен, недоверчив и склонен към меланхолия. И тъй като това не отговаря на истинския му характер, то създаде у него странно раздвоение. С две думи, той е един от ония хора, които са типични жертви на големите исторически събития, защото не са в състояние нито да се противопоставят на тези събития, както постъпват изключителните и силни личности, нито пък вътрешно да се примирят напълно с тях, какъвто е случаят с масата обикновени хора. Той е типичен представител на ония хора, дето непрекъснато се вайкат и ще се вайкат, докато са живи, от всичко в живота и от самия живот. Явление твърде често в наши дни — завършил този колега.

Ето при такива коренни различия започна съвместният живот. Макар че есента беше студена и влажна, Дефосе обиколи града и околността и се запозна с доста хора. Давил го представи на везира и на главните люде в конака, а останалото младежът вършеше сам. Запозна се със свещеника от Долац фра^[1] Иво Янкович, човек на 104 оки, но с буден дух и остър език. Срецна се с йеромонах Пахомие, блед и затворен монах, който по това време обслужваше православния храм „Св. Архангел Михаил“. Гостува на травнишки евреи. Посети манастира в Гуча гора и там завърза познанство с някои монаси, които му дадоха сведения за страната и народа. Дори реши, щом снегът се стопи, да започне да проучва старите селища и гробищата из околността. Само след три седмици съобщи на Давил, че възнамерява да напише книга за Босна.

Отраснал и получил образованието си преди революцията, с класическо възпитание, консултът, въпреки участието си в революцията, се движеше винаги в границите, които това възпитание налага на мислите и приказките. Затова той се отнасяше с подозрение и с неприятно чувство към този несъмнено талантив младеж, към огромната му духовна любезност и чудната му памет, както и към дръзкия му хаос в изказванията и завидната буйност в мислите му. Той беше изплашен от тази дейност на младежа, която не се спираше пред нищо и нищо не можеше да я смути. Трудно я понасяше, но чувствуваше, че няма начин да я обуздае и спре. Младежът беше учил в Париж три години турски и се обръщаше смело и направо към всички. („Той владее турския език, който се учи в колежа на Людовик Велики в Париж, но не знае езика, на който говорят босненските турци“ — пишеше Давил.) Наистина той невинаги успяваше да се разбере с хората, но без съмнение ги привличаше с широката си усмивка и светлите си очи. С него разговаряха и католишките монаси, които избягваха Давил, и навъсеният недоверчив йеромонах; само травнишките бейове продължаваха да бъдат недостъпни. Чаршията също не остана равнодушна към младия консул.

В пазарен ден Дефосе не пропускаше да обиколи целия пазар. Интересуваше се за цените, разглеждаше стоките и записваше имена и названия. Хората се събираха около този алафранга облечен чужденец и го наблюдаваха как изпробва някакво решето или внимателно разглежда изложените свредели и длета. Младият консул дълго

гледаше как селянинът купува коса, как внимателно опипва острието с твърдия палец на лявата си ръка, как след това продължително чука с нея в каменния праг и с напрегнато внимание се вслушва в звъntenето ѝ и най-после притворил едното око, гледа изправената коса, като че ли се прицелва и преценява острието и направата ѝ. Отиваше при селянките, загрубели, остарели жени, и ги питаше за цената на вълната, която стоеше пред тях в чували от козина и миришеше на кошара. А селянката, виждайки пред себе си чужденец, в началото се стесняваше, като си мислеше, че господинът се шегува с нея. След дълги уверявания отстрана на гавазина тя казваше цената и се кълнеше, че вълната е „мека като душа“, трябва само да се изпере. Той разпитваше и за имената на житата и семената, преценяваше едрината и големината на зърното. Интересуваше се какви са, как и от какво дърво се изработват разните дръжки и държала за секири, мотики, търнокопи и други сечива.

Младия консул опозна всички главни лица на пазара: Ибрахим ага, кантарджията, телялина Хамзо и лудия Швабо, който по цял ден се мотаеше из чаршията.

Ибрахим ага беше мършав, висок и прегърбен старец, с бяла брада и със строго и гордо държане. Някога бил заможен и сам закупвал общинския кантар; синовете и помощниците му теглили и премервали всичко, което се продавало на пазара, а той само наглеждал. С течение на времето обеднял и останал без синове и без помощници. Сега травнишките евреи закупваха общинския кантар и те събираха таксата, а Ибрахим ага служеше при тях, но на пазара това не се забелязваше. За селяните и за всички, които продаваха и купуваха, единственият истински кантарджия беше Ибрахим ага и такъв ще си остане, докато е жив. Всеки пазарен ден той стоеше до кантара от рано до късно. Когато започваше да мери, около него настъпваше свещена тишина. Докато нагласяше кантара, той просто не дишаше и тържествен и сериозен се повдигаше на пръсти и се спускаше едновременно с бавното колебание на теглото. Притворил едното око, той съвестно нагласяваше и бавно местеше топката в посока, противоположна на тежестта на товара, още малко, само още малко, докато кантарът се изравни, спре и покаже действителното тегло. Тогава Ибрахим ага сваляше ръката от кантара, повдигаше глава и без

да откъсва поглед от цифрите, извикваше ясно, строго и категорично броя на оките.

— Шестдесет и една без двадесет драма!

Срещу това тегло възражение не можеше да има. Изобщо сред цялата оная пазарна глъчка около него се образуваше кръг от ред, тишина и онова уважение, което всички отдават на точното теглене и на съвестната работа. Цялата осанка на Ибрахим ага беше такава, че друго не позволяваше. А когато някой недоверчив селянин, чиято стока се претегляше, се доближеше повече до кантара, за да може зад гърба на кантарджията да види и провери броя на оките, Ибрахим ага поставяше веднага ръката върху топката, спираше тегленето и изгонваше нахалника:

— Я се махай отгук! Какво си се надвесил и ми кашляш в кантара? Тегленето е като вярата: и дъхът може да ѝ навреди! Зер моята душа ще се пържи, а не твоята. Хайде, махай се!

Така Ибрахим ага прекарваше живота си, витаейки над кантара и живеейки с него, за него и от него като живо доказателство за това какво може човек да направи от професията си, каквато и да е тя.

Ала Дефосе видя как същият този Ибрахим ага, който пазеше душата си от най-малкия грях при меренето, наби бездушно един селянин християнин насред площада, пред очите на хората. Селянинът беше донесъл да продава десетина държала за секири и ги бе опрял на полусрутения зид, който ограждаше някакви си изоставени гробища и развалините на старинна джамия. Ибрахим ага, който надзираваше пазара, яростно се нахвърли върху селянина и с крак събори всички държала и докато изплашеният човек прибираше разпиляната си стока, той го ругаеше и му се заканваше:

— Та за това ли е зидът на джамията, за да облягаш на него мръсните си държала, шопар такъв? Тук още камбани не бият и гяурска бурия не тръби, свиня със свиня!

Хората купуваха, пазаряха се, премерваха стоките, пресмятаха, без да обръщат много внимание на тази разправия. Селянинът успя да събере всичко, което беше негово, и изчезна между хората. (Когато се прибра в къщи, Дефосе отбеляза: „Турската власт има две лица. Нейните постъпки за нас са нелогични, непонятни и непрекъснато предизвикват у нас недоумение и учудване.“)

Съвсем друг човек беше и друг жребий имаше телялинът Хамзо.

Някога прочут с гласа си и мъжката си красота, от ранна младост още Хамзо е бил гуляйджия и безделник, един от най-големите травнишки пияници. Като по-млад бил известен със смелостта и с остроумието си. Дръзките му и духовити отговори още се помнят и преповтарят. Когато го запитали защо е избрал именно телялския занаят, той отвърнал: „Защото няма друг по-лесен.“ Веднъж, преди години, когато Сюлейман паша Скоплялията тръгнал с войска срещу Черна гора и опожарил Дробняк, на Хамзо заповядали да съобщи за голямата турска победа и да вика, че са отрязали сто и осемдесет черногорски глави. Някой от ония, дето непрекъснато се събират около телялина, го запитал на висок глас: „А колцина от нашите са загинали?“ — „Е, това ще съобщи телялинът в Цетина“ — отговорил спокойно Хамзо и продължил да вика така, както му било заповядано.

От нередовен живот, пеене и викане като телялин Хамзо отдавна си бе загубил гласа. Той вече не вдигаше на крак чаршията с гръмкия си глас както някога, а пискливо и дрезгаво, с големи усилия съобщаваше официалните и чаршийските новини, които можеха да чуят само ония, дето бяха наблизко до него. Но никому дори през ум не минаваше да замени Хамзо с друг по-млад и по-гласовит телялин. А и той самият сякаш не забелязваше, че вече няма глас. В същата поза и със същите движения, с които някога се провикваше из сокаците, той продължаваше да съобщава на хората, колкото можеше, това, което трябваше да се съобщи. Около него се тълпяха деца и се смееха на движенията му, защото те отдавна вече не отговаряха на мъчителното му грачене, и с любопитство и страх наблюдаваха разширения му врат, който от напъгане набъбваше като гайда. Но тези деца му бяха нужни, защото те единствени можеха да чуят немощното му викане и тутакси да разпространят новината из града.

Дефосе и Хамзо бързо се сприятелиха, защото Младия консул от време на време купуваше по някой накит или килим, които Хамзо продаваше на барабан и добре печелеше от тях.

Лудият Швабо от години вече беше известен в травнишката чаршия. Той беше малоумен човек, с неизвестен произход, някъде отвъд Сава. И тъй като турците не закачаха малоумните, той си живееше в града, спеше под кепенците и се хранеше от милостиня. Имаше исполинска сила и когато пийнеше малко, в чаршията редовно си правеше все същата груба шега. В пазарен ден му даваха да изпие

едно-две шишенца ракия и му слагаха тояга в ръка. Тогава лудият спираше селяните християни и започваше да ги строява като войници все с едни и същи думи:

— Halbrechts! Links! Marsch!^[2]

Селяните се криеха и бягаха от лудия Швабо, защото знаеха, че турците са го накарали да прави това, но той тичаше след тях и ги гонеше и размиваше с това по-младите еснафи и безделните аги.

Един пазарен ден, след като беше обиколил и разгледал пазара, Дефосе се връщаше в консулството. Зад него вървеше гавазинът. Когато стигнаха до мястото, където площадът се стеснява и продължава в чаршията, пред него се изпречи лудият Швабо. Младежът видя пред себе си огромен човек с дебела глава и зли зелени очи. Както беше пиян, лудият започна да трепка пред чужденеца; после се затича, взе кантарджийската сопа, която беше опряна пред един дюкян, и тръгна право към него:

— Halbrechts! Marsch!

Дюкянджиите от кепенците проточиха вратове в злорадо изчакване да видят как Младия консул ще подскача пред лудия Швабо. Но нещата се развиха другояче. Преди да дотича гавазинът, Дефосе се наведе под високо размаханата сопа и с бързо и ловко движение хвана лудия за китката, а след това се обърна с цялото си тяло и завъртя грамадния човек около себе си като кукла. Докато лудият подскачаше около високия младеж, сопата изхвъркна от стегнатата му длан и под голяма дъга падна на земята. Междувременно дотича гавазинът с малка пушка в ръка. Но лудият беше вече укротен и дясната му ръка беше безпомощно и болезнено извита на гърба. В това положение Дефосе го предаде на гавазина, после взе сопата от земята и спокойно я изправи покрай дюкяна, където стоеше. С изкривено лице лудият поглеждаше ту към извитата си ръка, ту към младия чужденец, който му се заканваше с пръст като на дете и говореше с твърдото си книжно произношение:

— Ти си лош човек. Човек не трябва да е лош.

След това извика гавазина и спокойно продължи пътя си, като мина край учудените дюкянджии на кепенците.

Давил направи сериозен упрек на младежа заради тази случка и доказваше колко прав е бил той, когато го съветваше да не минава пеш през чаршията, защото човек никога не знае какво могат да измислят и

да направят тези зли, сурови хора и безделници. Но Давна, който всъщност не обичаше Дефосе, нито пък можеше да си обясни неговото свободно държане, призна пред Давил, че из чаршията говорят с възхищение за Младия консул.

А Младия консул продължаваше да обикаля околността по дъжд и кал, отиваше без стеснение при хората, разговаряше с тях и успяваше да види и узнае неща, които Давил, какъвто беше сериозен, горд и необщителен, никога не би могъл да види или узнае. Давил, който в огорчението си се отнасяше с отвращение и недоверие към всичко турско и босненско, не виждаше много смисъл, нито полза за службата от тези разходки на Дефосе и от неговото осведомяване. Той се дразнеше от оптимизма на младежа, от желанието му да проникне дълбоко в миналото, в нравите и обичаите на тези хора; да намери обяснение за слабостите им, да разрови добрите им страни, изопачени и затрупани от необикновените условия, при които бяха принудени да живеят. Според Давил това беше напразно губене на време и вредно отклоняване от истинския път. Затова разговорите между него и канцлера му по тези въпроси завършваха винаги с препирня или потъваха в раздражено мълчание.

В студения есенен здрач Дефосе се връщаше от разходките си мокър, заруменял и премръзнал, изпълнен с впечатления и желание да говори за тях. А Давил, който вече часове се бе разхождал из затоплената и осветена столова, ровейки се из тежките си мисли, го посрещаше още от вратата с учудване.

Запъхтян, младежът се хранеше сладко и оживено разказваше как бил в Долац, малко католишко селце, и как трудно изминал късия път от Травник до Долац.

— Мисля, че днес в Европа няма друга такава страна без пътища като Босна — каза Давил, който ядеше бавно и без апетит, защото не чувствуваше глад. — Този народ, за разлика от всички други народи по света, има някаква непонятна, извратена омраза към пътищата, които всъщност означават напредък и благосъстояние; в тази нещастна страна пътищата не се запазват и не траят дълго, като че ли сами се рушат. Ето това, че генерал Мармон строи през Далмация голям път, тук пред местните турци, а, ако щете, и пред везира, на нас ни вреди повече, отколкото могат да си представят нашите предприемчиви и самохвални господа от Сплит. Тези хора не искат да имат пътища дори

и в тяхно съседство. Но кой може да обясни това на нашите в Сплит? Те не се умориха да се хвалят, че строят пътища, които щели да облекчат връзката между Босна и Далмация, а не знаят с какво подозрение турците се отнасят към всичко това.

— Е, няма защо човек да се учудва на тия неща. Те са ясни. Докато Турция се управлява така и докато в Босна условията са такива, не може и дума да става за пътища и съобщения. Напротив, и турците, и християните, от различни подбуди, еднакво са против създаването и поддържането на каквито и да било съобщителни връзки. Днес разбрах това съвсем ясно в разговора с моя приятел, дебелия свещеник от Долац, фра Иво. Оплаках му се, че пътят от Травник до Долац е стръмен и разкопан и изказах учудване как долачани, които са принудени всеки ден да минават този път, не предприемат нищо, поне малко да го оправят. Свещеникът най-напред ме погледна подигравателно, като че ли има насреща човек, който не знае какво приказва, след това лукаво притвори едното си око и ми каза шепнешком: „Господине, колкото е по-лош пътят, толкова са по-редки турските гости. Ние бихме били най-доволни, ако можехме да издигнем непроходима планина между тях и нас. А за нас лично — ще се поизмъчим малко, но ще минем по какъвто и да е път, когато ни потрябва. Ние сме свикнали с лоши пътища и с всякакви трудности. Всъщност ние и живеем от трудности. Не споделяйте с никого това, което ви казах, но знайте, докато турците управляват в Травник, подобър път не ни е нужен. Между нас казано, дори и когато турците оправят пътя, нашите хора го разкопават и развалят още при първия дъжд или сняг. Така поне донякъде отклоняваме нежеланите гости.“ Едва след тези думи свещеникът отвори затвореното око, горд с лукавството си, и още веднъж ме помоли с никого да не говоря за тия неща. Ето ви едната причина за лошите пътища. А другата се крие в самите турци. Всяка съобщителна връзка с християнския външен свят значи да се отворят вратите за вражеско влияние, да се даде възможност на врага да влияе върху раята и да застрашава турското надмощие. Впрочем, господин Давил, ние французите сме погълнали половината Европа и не трябва да се учудваме, че ония страни, които още не сме завладели, гледат с недоверие на пътищата, които нашата войска строи край техните граници.

— Зная, зная — прекъсна го Давил, — но в Европа не могат да строят пътища и едва ли в случая трябва да се имат пред вид изостаналите народи, каквито са турците и босненците.

— Онзи, който смята, че трябва да се строят, той ги строи. Значи, има нужда от тях. Но аз ви обяснявам защо тукашните хора не искат пътища и защо смятат, че не са им необходими, че са им повече от вреда, отколкото от полза.

Както винаги и този път Давил се дразнеше от желанието на младежа да обясни и оправдае всичко, което виждаше тук.

— Това не може да се защитава — каза консултът, — нито пък може да се обясни с някакви разумни съображения. Изостаналостта на тукашния свят се дължи на първо място на неговата злоба, на „вродената му злоба“, както казва везирът. В нея именно може да се намери обяснение за всичко.

— Добре, а как обяснявате тогава тази злоба? Откъде идва тя?

— Откъде? Откъде? Вродена им е, казвам ви. Ще имате възможност да се уверите в това.

— Добре, но докато се уверя, позволете ми да остана на моето становище, че и злобата, и добрината на един народ са продукт на условията, в които той живее и се развива. Не нашата добрина ни кара да строим пътища, а нуждата и желанието да разширяваме изгодни връзки и влияния. Но това мнозина смятат за наша „злоба“. Значи, нашата злоба ни кара да строим пътища, а тяхната — да мразят тези пътища и да ги рушат, когато могат.

— Вие отидохте далече, млади приятелю.

— Не, животът отива далеч, по-далече, отколкото можем да го следим, а аз само искам да обясня отделни явления, когато вече не мога да разбера всичко.

— Не може всичко да се обясни и разбере — отвърна му Давил уморено и малко отвисоко.

— Не може, но човек трябва да се стреми да обясни всичко.

След ездата в студения ден сега Дефосе се бе затоплил от гозбите и от виното, а младостта го караше да разсъждава гласно и затова той продължаваше да приказва:

— Ето например как човек да си обясни този факт. Същият този остроумен и дискретен поп от Долац, който притежава не малко здрав разум и усет за реалност, миналата неделя държал проповед в

черквата. Както ми разказа нашият католишки гавазин, в проповедта си твърдял, че някой си богоугоден свещеник, който бил починал тези дни в манастира „Фойница“, бил ако не светец, то в непосредствена връзка със светците и с положителност се знаело, че всяка нощ специален ангел му донасял писмо от някой светия или от самата Богородица.

— Вие още не познавате суеверието на тези хора.

— Добре, да го назовем суеверие, но тази дума нищо не обяснява.

Давил, който беше „разумно и умерено либерален“, не обичаше дори и най-невинните спорове по религиозни въпроси.

— Та именно това обяснява всичко — каза Давил малко раздражен. — Защо у нас проповедниците не разправят подобни неща?

— Защото не живеем при подобни обстоятелства, господин Давил. Аз се питам: какво щяхме да проповядваме ние, ако живеехме така, както живеят тукашните хора вече три столетия. Нито небето, нито земята нямаше да имат достатъчно чудеса за нашия религиозен арсенал в борбата с турския завоевател. Вярвайте ми, когато гледам и слушам тези хора, все повече се убеждавам колко грешим ние французите, когато, завладявайки Европа държава след държава, искаме навсякъде да внесем нашите разбирания, нашите строги и единствено разумни начини на живот и държане. Това все повече ми се вижда като нереално и безумно усилие, защото е безсмислено да искаш да премахнеш злоупотребленията и предразсъдъците, когато нямаш сили, нито възможности да премахнеш причините, които са ги предизвикали и създали.

— Това би ни отвело далече — прекъсна Давил своя канцлер. — Не се бойте, има кой да мисли и за това.

Консулт стана от масата и нетърпеливо и ядосано позвъни да разтребят трапезата.

Винаги, когато младежът с вродената си искреност и свобода, които той не съзнаваше и на които Давил тайно му завиждаше, стигаше до критика на царския режим, Давил се сепваше и загубваше сили и търпение. Понеже самият беше разколебан и носеше в себе си скрити и непризнавани съмнения, той не можеше спокойно да слуша чужди критики. Имаше чувството, че този млад, безгрижен и

несъобразителен човек разкрива и докосва с пръст най-болното му място, което той искаше не само да скрие от хората, но ако можеше, да го забрави и той самият.

Давил не можеше да разговаря с Дефосе нито за литература, а още по-малко за своите литературни занимания.

На тази тема Давил беше особено чувствителен. Откакто се помнеше, той си мечтаеше за различен род литературни произведения, ваеше стихове и фантазираше ситуации. Преди десетина години по едно време беше и редактор на литературната рубрика на „Moniteur“, посещаваше срещите, сбирките на литературните дружества и салони. Но когато постъпи отново в министерството на външните работи и замина за управляващ легацията в Малта, а след това в Неапол, откъсна се от всичко това, но продължи литературните си занимания.

Стиховете, които Давил от време на време публикуваше във вестниците или написани калиграфически разпрачаеше на високопоставени личности, началници и приятели, не бяха нито много по-добри, нито много по-лоши от стотиците съвременни поетични произведения. Давил наричаше себе си „убеден ученик на великия Боало“ и в статиите си, които никой не възнамеряваше да оспорва, решително се застъпваше за строгата класическа насока, като защитаваше поезията от прекаленото влияние на фантазията, от поетичната дръзновеност и духовния безпорядък. „Вдъхновението е необходимо — твърдеше Давил в статиите си, — но трябва да се ръководи от разумно чувство за мярка и от здрав смисъл, без който няма и не може да има художествено произведение.“ Давил толкова много подчертаваше тези свои принципи, че читателите оставаха с впечатление, че той повече държи за реда и строгата мярка в поезията, отколкото за самата поезия, сякаш редът и мярката са под непрекъснатата заплаха от страна на поета и поезията, та трябва с всички средства да се отбраняват и пазят. От съвременните поети негов образец беше Делил (Jacques Delille), поетът на „Градините“ и преводач на Вергилий. В защита на поезията на Делил той излезе в „Moniteur“ с цяла поредица статии, на които също никой не пожела да обърне внимание, нито да ги похвали, нито да ги оспори.

Самият Давил години наред вече живееше с плана на един по-голям епос за Александър Велики. Замислен в двадесет и четири песни, този епос беше станал един вид замаскиран духовен дневник на

Давил. Целият си жизнен опит, мислите си за Наполеон, войната, политиката, желанията и негодуванията си той прехвърляше в далечните времена и в мъгливите условия, в които бе живял главният герой, и там ги пуцаше на волност, като се стремеше да ги извае в римувани стихове и в повече и по-малко строги рими. Давил живееше до такава степен с произведението си, че средното си момче, Жюл-Франсоа, бе кръстил и на името на македонския цар Аминтас, дядо на Александър Велики. В тази негова Александриада живееше и бедната страна Босна, с тежкия си климат и лошите хора, но под името Таврида. Там някъде бяха и Мехмед паша, и травнишките бейове, и босненските попове, и всички, с които трябваше да работи или да води борба, описани и забулени под образа на някой сановник на Александър Велики или на неговите противници. Там намери място и цялото му отвращение от азиатския дух и от Изтока изобщо, изразено в борбата на героя му против далечна Азия.

Докато яздеше над Травник и гледаше градските покриви и минарета, Давил често в мислите си съставяше описанието на фантастичния град, който Александър завладяваше по това време. А когато седеше при везира в Дивана и гледаше тихите и бързи момчета и ичоглани, много пъти мислено допълваше описанието на заседанието на Сената и обсадения град Тир от третата песен на своя епос.

Както при всички писатели без дарба и истинско призвание, така и у Давил дълбоко се беше вкоренила заблудата, че има съзнателни духовни действия, които водят човека към поезия, и че в поетичното творчество може да се намери утеха или награда за мъките, с които животът ни обременява и обкръжава.

Докато беше млад, Давил често си задаваше въпроса: поет ли е той, или не? Има ли смисъл и изгледи работата му върху това изкуство, или не? Сега, след толкова години и толкова усилия, които не донесоха ни успех, ни неуспех, трябваше да бъде ясно, че той не бе поет. Но както често се случва, с течение на годините Давил все по-упорито, механично и по навик „работеше върху поезията“, без да си поставя вече този въпрос, който младостта така често поставя в честното и смело отношение и преценка на себе си. Докато още беше млад и докато се намираще по някой да го насърчава, признавайки поезията му, той пишеше по-малко, а сега, когато годините бяха напреднали,

когато вече никой не го смяташе сериозно за поет, той работеше редовно и старателно. Несъзнателната потребност да се изяви и измамната сила от младини бяха заменени с тромавия навик и прилежност. А прилежността, това качество, което така често се появява там, където не е нужно или когато вече не е нужно, е била винаги утеха за бездарните писатели и нещастие за изкуството. Изключителните условия, самотата и скуката, на които бе осъден години наред, го тласкаха все повече по този безплоден крив път към невинния грях, който той наричаше поезия.

Всъщност Давил беше тръгнал по крив път още от деня, когато написа първия стих, защото той никога не е имал истинска връзка с поезията. Той изобщо не можеше да я почувствува, а още по-малко да я предизвика и сътвори.

Проявите на злото пораждаха у Давил огорчение или потиснатост, а проявите на доброто — възхищение и радост, един вид морален възторг. Но от тези морални реакции, които у него бяха действително живи и буйни, макар и невинаги трайни и сигурни, той създаваше стихове, на които липсваше всичко, за да бъдат поезия. Вярно, и модата на времето подхранваше това негово погрешно разбиране.

С течение на годините Давил продължаваше все по-упорито да превръща немалките си добродетели в средни недостатъци и да търси в поезията именно това, което тя не притежава: евтини леки еуфории и невинна духовна игра и развлечение.

Ясно беше, че младият Дефосе, такъв, какъвто стоеше пред него, не беше желаният слушател или критик, нито подходящ събеседник за литературни разговори.

Именно тук между двамата се разкриваше нова и огромна пропаст, към която консултът беше особено чувствителен.

Познаването на безброй факти, бързината в разсъжденията и смелостта в изводите бяха основните белези на интелигентността на младежа. У него си сътрудничеа и се допълваха по един вълшебен начин знанията и интуицията. Макар че двамата бяха съвсем различни и лично не се понасяха, консултът не можеше да не вижда тези качества на младежа. На моменти му се струваше, че този мъж, който беше на двадесет и четири години, е прочел цели библиотеки и същевременно не придава никакво значение на този факт. И наистина младежът

винаги отново смайваше събеседника си със своите многостранни познания и смели оценки. За него беше едва ли не играчка да говори за историята на Египет или за отношението на испанските и южноамериканските колонии към майката-земя, за ориенталските езици или за конфликтите между религиите и расите, без разлика в коя част на света, за целите и изгледите на Наполеоновата континентална система или за съобщителните връзки и тарифни положения. Изведнъж привеждаше цитати от класиците, и то всякога не много известни, винаги в някаква смела връзка и в ново осветление. И макар че в много от тия неща консулт намираще повече младежка поза и буйност, отколкото ред и истинска ценност, всякога слушаше разказа на младежа с някакво суеверно, неприятно удивление и с мъчително чувство за собствена немощ и недораслост, което напразно се мъчеше да превъзмогне и отстрани.

И ето, този младеж беше глух и сляп за това, което беше най-скъпо за Давил и което, покрай гражданските задължения, му се струваше единствено достойно за уважение. Дефосе открито признаваше, че не се интересува от стихове, а съвременната френска поезия му се вижда непонятна, съвсем неискрена, бледа, излишна. Но младежът нито за миг не се лишаваше от правото и удоволствието да разисква и говори свободно и смело, без злоба, но и без уважение и много разсъждения за това, което по собствено признание не можеше да почувствува и обикне.

Например за Делил, обожавания Делил, той съумяваше веднага да каже, че бил ловък салонен човек, че получавал хонорар от шест франка за стих и затова госпожа Делил всеки ден го заключвала и не го пускала от стаята, докато не изработи определен брой стихове.

Безогледността на „новото поколение“ на моменти предизвикваше у Давил гняв, а на моменти — огорчение. Във всеки случай това допринасяше да се чувствува още по-самотен.

Имаше случаи, когато Давил, изпитвайки дълбока необходимост да се изкаже и да сподели мислите си, забравяше всичко това и започваше интимен и сърдечен разговор за литературните си възгледи и планове. (Съвсем обяснима слабост при тези условия!) Така една вечер разказа целия план на своя епос за Александър Велики и изложи всички морални тенденции, легнали в основата на епичното действие. А младежът, без да се впуска нито за миг в оценка на тези мисли и

разбирания, които представляваха по-светлата половина от живота на консула, започна изведнъж да рецитира Боало:

*Que cruiss-tu qu'Alexandre, en ravageant la terre,
Cherche parmi l'horreur, le tumulte et la gurre?
Possede d'un ennui qu'il ne saurait dompter
Il craint d'etre a lui meme et songe a s'eviter.*^[3]

И като се извиняваше, веднага добави, че някога бил прочел тези стихове в една сатира и случайно ги е запомнил.

А Давил веднага се почувствува засегнат и безкрайно повече самотен, отколкото беше само преди няколко минути. Стори му се, че тук пред него стои истинско подобие на „новото поколение“ и той с пръст го докосва. Това е то дяволското поколение с разорителни мисли и бързи, но нездравни асоциации, поколение, което „нехае за стихове“, но им обръща внимание, и то още как, когато може да ги използва за своите опаки стремежи, което всичко на света свлича към земята, подценява и унижава, защото иска да сведе всичко до лошото и долното у човека.

Давил веднага се оттегли в жилището си, без да покаже с нищо негодуване (всъщност всичко се изчерпваше с това). Дълго време не можа да заспи, а и в съня си дори продължаваше да чувствава горчилката, която може да остане от едно невинно възражение. И няколко дни подред той нямаше сили да докосне, нито да развърже ръкописа в картонената папка, завързана със зелена връв, толкова осквернено и грубо подиграно му се виждаше неговото скъпо произведение.

А Дефосе нито за момент не допускаше, че с нещо е могъл да обиди консула. Напротив, стиховете бяха най-редкият плод, с който разполагаше неговата извънредна памет. И той беше доволен, че така щастливо си бе припомнил тези стихове, като дори през ум не му минаваше, че те можеха да имат реална вътрешна връзка с произведението на Давил или изобщо да му бъдат неприятни и да се отразят върху взаимните им отношения.

Две поколения, които се застъпват и сменят, най-трудно се понасят и всъщност най-малко се познават. Това винаги е било така.

Но много от разногласията и конфликтите между различните поколения, както изобщо повечето от конфликтите, почиват върху недоразумения.

Това, което най-много пораждаше безсънието на консула и разстройваше съня му, беше мисълта, че този младеж, който тази вечер го обиди и за когото мислеше с горчивина, сега спеше твърд и здрав сън, също така естествено и непресторено доволен, като всичко онова, което вършеше и говореше през деня. Но консулт можеше да си спести поне това огорчение, защото в случая се лъжеше. Не всеки, който денем весело се смее и свободно се движи сред хората, може да спи и е щастлив и спокоен. Младият Дефосе не беше само изключително силен и безгрижен младеж от „новия тип“, щастливо дете на щастливата империя, преди време узряло и натъпкано със знания, и нищо друго, както често го виждаше Давил. През тази нощ и двамата французи бяха потънали в мъката си, всеки по свой начин, без да могат взаимно да се разберат. И Дефосе по свой начин плащаше данък на новата среда и на необикновените условия. Колкото и средствата му за борба да бяха по-силни и по-многобройни от тези на Давил, той също страдаше от скука и от „босненската тишина“ и чувствуваше как тази страна и животът в нея го разяждат, изморяват и искат да го превият или пречупят, за да го изравнят с всички останали около него. Защото не беше лесно да си на двадесет и четири години и да те хвърлят от Париж в турския Травник, да имаш желаниа и планове, които остават далече и високо над това, което те обкръжава, и да трябва търпеливо да чакаш, докато в същото време всички задържани сили и незадоволени младежки желаниа се бунтуват и борят против всяко чакане.

Тази негова мъка беше започнала още в Сплит. Като че ли го бе стегнал невидим обръч: всяко нещо изисква големи усилия, но човек невинаги е напълно способен да ги направи; всяка нова крачка е по-трудна, всяко ново решение по-бавно, а изпълнението — неизвестно и зад всичко, като постоянна заплаха, дебнат недоверието, оскъдицата и несгодата. Такъв се показваше Изтокът.

Комендантът на града, който му предостави на разположение една неугледна карета (и то само до Син), коне за багажа и четирима души за придружители, беше загрижен, навъсен и почти зъл човек. Макар и млад, Дефосе познаваше този маниер, който дългите войни

бяха внесли между хората. Години подред вече хората вървяха като натоварени, всеки влачеше по някаква мъка, никой не беше на мястото си и затова всеки гледаше как да прехвърли нещо от своя товар върху другото, как поне малко да се облекчи, ако не другояче, то с ругатни и остри думи. И така общата беда се търкаляше и прехвърляше непрекъснато от място в място, от човек на човек и търкаляйки се, ставаше ако не по-лека, то по-поносима.

Дефосе разбра това още щом се излъга и запита дали лостовите на каретата са здрави и седалищата меки. Комендантът го погледна втренчено и с някакви светли очи като у пияница.

— Това е най-доброто, което може да се намери в тази дяволска страна. Впрочем онзи, който отива на служба в Турция, трябва да има железен задник.

Без да трепне, гледайки го засмяно право в очите, младежът му отвърна:

— В инструкциите, които получих в Париж, такова нещо нямаше.

Офицерът прехапа малко устни, виждайки, че пред него стои човек, който не бяга от препирни, и поде веднага, сякаш за облекчение, злъчен разговор:

— Е, вижте какво, господине, и в нашите инструкции нямаше много работи. Те, разбирате ли, се вписват допълнително. На самото място...

И офицерът злобно показа с ръка като че ли пише.

С тази злъчна благословия младежът тръгна по прашния път, после по стръмния и гол камънак, който се издигаше зад Сплит и все повече се отдалечаваше от морето, от последните хармонични постройки и последните благородни растения, за да се спусне отвъд каменистото било, като в ново море, в тази Босна, която за него беше първото голямо изпитание на прага на живота. Той навлизаше все по-навътре в голите чукари и в дивотата и наблюдаваше ниските колиби и овчарките край пътя, сгущени между камъните и шубраците, с къделя в ръка, но без стадо край тях. Гледаше всичко това и се питаше: „Това ли е най-страшното?“, като човек, комуто предстои някаква операция и постоянно си задава въпроса: това ли е най-голямата болка, за която му бяха разправяли, или трябва да чака още нещо повече и по-трудно.

Това бяха всъщност тръпки и опасения, които си позволява младостта. Безспорно младежът беше готов на всичко и знаеше, че ще издържи.

Когато след девет мили път спря на каменистата седловина и погледна камънака и дивотата, която се разстилаше пред него, и голите стръмнини, напръскани с рядка и сива растителност, откъм босненската страна го полъхна непознатата тишина на един нов свят. Младежът се сепна и затрепера повече от тази тишина и от празнотата на новата гледка, отколкото от свежия ветреца, който духаше из котловината. Повдигна ямурлука на раменете си, прилепи се по-здраво до коня и потегли в този нов свят на тишината и неизвестността. Предчувствуваше се Босна, тази загадъчна страна, а във въздуха се долавяше студена мъка без думи и без видими причини.

Минаха добре Син и Ливно. В Купрешкото поле неочаквано се изви снежна виелица. Турският водач, който ги посрещна на границата, с големи мъки успя да ги заведе до първия хан. Тук, изтощени и премръзнали, се наредиха около огъня, дето вече седяха няколко души.

Макар и изморен, измръзнал и гладен, младежът се държеше бодро и весело, като внимаваше за впечатлението, което ще остави у тези чужденци. Изтърка лицето си с парфюм и направи няколко от обичайните си гимнастически упражнения, а през това време другите го наблюдаваха с половин око, като човек, който върши някакъв свой религиозен обред. Едва когато седна, един от хората около огъня каза няколко италиански думи и обясни, че е монах от манастира в Гуча гора, че се казва фра Юлиан Пашалич и пътува по манастирска работа. Останалите бяха кираджии.

Съставяйки бавно изречения на италиански, Дефосе също обясни кой е и какъв е. Щом чу думите „Париж“ и „императорско френско генерално консулство“ в Травник, калугерът, който имаше големи четинести мустаци и гъсти вежди и под тях като под маска се усмихваше младото му лице, веднага се навъси и млъкна.

Двамата се наблюдаваха един миг мълчаливо и недоверчиво.

Калугерът беше съвсем млад, но едър мъж, в черен дебел ямурлук, под който се подаваше тъмносиня антерия, кожен пояс и оръжие. Младежът го гледаше в недоумение и като насън се питаше възможно ли е това да е духовно лице. И монахът наблюдаваше

чужденеца, високия заруменял младеж, с хубава спокойна и безгрижна външност, строго и мълчаливо, без да скрива негодуването си, когато разбра от коя страна е и кое правителство го изпраща.

За да прекрати мълчанието, Дефосе попита калугера дали му е тежка службата.

— Ами как да ви кажа, ние действително при трудни обстоятелства гледаме да запазим авторитета на светата ни църква, докато вие там във Франция живеете при пълна свобода и все пак го рушите и преследвате. Жалко и грехота, господине!

От разговорите, които имаше в Сплит, Дефосе знаеше, че католишкото духовенство, а с него и цялото католишко население от този край са против френските окупационни власти, като безверни и „якобински“, но въпреки това бе изненадан от този разговор и в себе си се запита как следва да постъпи в такъв непредвиден случай един императорски консулски чиновник. Като гледаше живите и чудни очи на калугера, той леко се наведе:

— Ваше преподобие навярно не е добре осведомен за нещата в моята страна...

— Дай боже да е така, но според това, което чуваме и четем, много злини са направени и продължават да се правят на църквата и на нейните ръководители и паства. А това никога никому не е носило добро.

И калугерът с усилие търсеше италиански думи, омерените му и подобрани думи не отговаряха на гневния му, почти див израз на лицето.

Ракията, която слугите донесоха, и цицварата^[4], която зацвърча на огъня край тях, прекъсна диалога им. Калугерът и младежът започнаха взаимно да се канят с ядене и пиене и от време на време да се поглеждат; от огъня и яденето постепенно се затопляха като измръзнали и изгладнели хора.

Младежът почувствува някаква топлина и силна дрямка. Вятърът свиреше във високата черна баджа и замръзналият сняг тропаше по покрива като чакъл. В главата му всичко се въртеше. „Службата вече започна — си каза той — и това са, значи, трудностите и борбите, за които четем в мемоарите на старите консули на Изток.“ Той се мъчеше да вникне в положението си: някъде сред Босна, затрупан със сняг, принуден да спори на чужд език с този странен калугер, нещо, с което

не беше свикнал. Очите му се затваряха сами, а мозъкът му работеше трудно, като в заплетен сън, в който човек е поставен на тежки и несправедливи изпитания. Знаеше само едно, че не трябва да отпусне главата си, която ставаше все по-тежка, ни да сведе поглед и да остави последната дума на събеседника. Беше смутен, но горд, че в това странно общество неочаквано трябваше да поеме своята част от дълга и да постави на изпитание умението си да убеждава противника, както и неголемите си познания по италиански език, получени в колежа. Но същевременно му се струваше, че още на първата крачка осезаемо усеща колко огромни и неумолими са отговорностите на всички хора, разпределени върху всеки отделен човек и пръснати по света като примки.

Премръзналите му ръце горяха. Димът го караше да кашля и щипеше клепачите му. Бореше се със съня и се мъчеше да не заспи, сякаш беше на пост, но не изпускаше погледа на калугера като прицелна точка. През сънените си очи, като през топла млечна течност, която забулваше зора му и с шум изпълваше слуха му, младежът гледаше необикновения калугер и слушаше като от далечно разстояние неговите накъсани изречения и латински цитати. С вродената си наблюдателност младежът си мислеше: този монах има много натрупана енергия и цитати и няма иначе кому да ги каже. А калугерът продължаваше да говори, че никой, който е против църквата, не може да има трайни успехи, та нито Франция, и че отколе е казано: „Quod custodiet Christus non tolit Gothus“^[5]. Младежът пък, смесвайки френски и италиански думи, обясняваше, че Наполеонова Франция е доказала, че е веротърпима и е дала на църквата мястото, което ѝ принадлежи, като е коригирала грешките и насилията на революцията.

Под въздействието на яденето, ракията и топлината всичко се разтапяше и успокояваше. И погледът на калугера стана по-благ, разбира се, той продължаваше да бъде строг, но стана и някак си младежки засмян. Дефосе го гледаше и му се струваше, че това е може би знак за примирие и доказателство, че големите и вечни въпроси могат да чакат, че в никакъв случай те не могат да се разрешат в никакъв турски хан, при случайна среща на един френски консулски чиновник с един „илирийски“ калугер, и следователно има място за проява на внимание и отстъпки, без те да навредят на честта и

авторитета на службата му. Доволен от себе си и унесен в тези си размишления, той се поддаде на умората и потъна в дълбок сън.

Когато го събудиха, трябваше да минат няколко минути, докато се опомни и разбере къде е.

Огънят беше догорял. Повечето пътници бяха навън. Оттам се чуваха виковете им около конете и товара. Изтръпнал и разглобен, младежът стана и започна да се приготвява. Опипа кемера си и извика строго и с висок глас придружаващите го. Измъчваше го неопределена мисъл, че нещо е забравил или пропуснал. Успокои се едва когато се увери, че всичко е на място и хората му са готови край пригответните за път коне. От обора се зададе монахът, неговият събеседник, който водеше хубав черен кон. По облеклото и държането си той напомняше морлацките граничари и хайдутите от картините. Дватама се усмигнаха един на друг, като че ли бяха стари познати, като че ли между тях е разрешено всичко, което е трябвало да разрешат, и младежът свободно, без стеснение запита калугера дали ще пътуват заедно. Калугерът започна да му обяснява, че той трябва да върви по друг път. Искаше да му каже: направо, но понеже не можеше да намери точни думи, само посочваше с ръка гората и стръмнината. Младежът не можа да разбере всичко, но въпреки това размаха шапката си за поздрав!

— Vale, reverendissime domine!^[6]

Снежната виелица беше преминала като груба шега. Само по склоновете на планините се белееха тънки снежни платна. Земята беше мека, като напролет, хоризонтът измит и дълбок, планините синкави, а в дъното, на чистото и бледо синьо небе, се откриваха две-три огнени контури на светли облаци, зад които се криеше слънцето и озаряваше целия край с мека, необикновена светлина. Цялата гледка напомняше някакви северни страни и области. Младежът се сети, че травнишкият консул в докладите си често наричаше турците и босненците дивискити и хиперборейци и в министерството се смееха на това.

Така младият господин Дефосе беше влязъл в Босна, която изпълни обещанията и заканите си от първата среща и все повече го обкръжаваше с острата и студена атмосфера на несретния живот и особено с тишината и скуката си, с които младежът се бореше така не малко ноци, когато сънят бягаше от очите му и помощ нямаше отникъде.

Но за това ще говорим още в една от следващите глави. Сега на хоризонта се задаваше друго — по-важно събитие, което означаваше голяма промяна за цялото френско консулство: трябваше да пристигне дългоочакваният противник, австрийският генерален консул.

[1] Фра, фратер — духовно звание на католишките свещеници и монаси. Отговаря на българското отец. — Б. пр. ↑

[2] Полудясно! Ляво! Марш! — Б.а. ↑

[3] Какво мислиш, че Александър, опустошавайки света, дири сред ужаса, разрушенията и войната? Измъчван от досада, която не може да укроти, той се страхува да остане сам със себе си и иска да избяга от себе си. ↑

[4] Качамак от царевично брашно, масло и сирене, без вода. — Б.р. ↑

[5] Каквото Христос пази, господ не отнема. — Б.а. ↑

[6] Сбогом, многоуважаеми господине! Б.а. ↑

V

Месеците минаваха и годината приближаваше към своя край, а австрийският консул, за когото смятаха, че ще пристигне веднага след френския, не идваше. Хората бяха започнали да забравят тази възможност. Ала към края на лятото се разнесе слух, че австрийският консул пристига. Заговори се из чаршията. Оживяха отново усмивки, мръщениа и потайни разговори. Минаха пак седмици, а от консула — нито следа. Но с последните дни на есента най-сетне и той пристигна.

Давил беше чул още в Сплит, преди да стъпи на босненска земя, че и австрийското правителство се готвело да открие генерално консулство в Травник. И тази възможност витаеше над него през цялата година като заплаха. Но сега, когато след толкова месеци на изчакване тя наистина се сбъдна, той се обезпокои по-малко, отколкото можеше да се предполага. С течение на времето той се беше примирил с това нещо. Освен това, по чудната логика на човешките слабости, той се ласкаеше, че още една велика сила придава значение на това затънтено място. Израсна в очите си и почувствува някаква нова сила и по-голяма смелост.

Още от средата на лятото Давна беше започнал да събира сведения, да разпространява слухове за лошите намерения на Австрия и да създава настроения срещу новия консул. Преди всичко той гледаше да разбере как някои хора посрещат тази новина. Католиците ликуваха, свещениците и калугерите бяха готови да се поставят в служба на новия консул също така предано и искрено, както студено и недоверчиво посрещнаха френския. Православните, преследвани поради въстанието в Сърбия, най-често избягваха този разговор, но на четири очи продължаваха упорито да твърдят, че „без руски консул нищо няма да стане“. Османлиите в конака мълчаха лениво, презрително и надменно, заети само със своите грижи и с взаимни интриги. Местните турци сега се обезпокоиха повече, отколкото от вестта за пристигането на френския консул. Защото, докато Бонапарт беше далече, подвижна и малко фантастична сила, която наистина в

момента не можеше да се пренебрегва, Австрия, обратно, беше близка, реална и добре позната опасност. С верния инстинкт на раса, която владее страната и господства в нея столетия изключително въз основа на един установен строй, местните турци усещаха всяка, дори и най-малката опасност, която заплашваше този строй и тяхното господство. Те добре знаеха, че всеки чужденец, който пристигне в Босна, утъпква малка пътека между омразната чужбина и тях, а консулт със специалните си пълномощия и средства разширява пътеката, по която за тях и техните интереси и светини не може да дойде нищо добро, а само зло. Затова негодуването им против Цариград и османлиите, които допускаха всичко това, беше голямо. Загрижеността им беше по-голяма от това, което показваха пред Давна. На неговите нахални въпроси те не даваха ясни отговори, прикриваха омразата си към това нашествие на чужденците, но не и презрението си към неговото нахалство. А когато от един дюкянджия искаше на всяка цена да разбере кой консул ще му бъде по-мил — френският или австрийският, — този спокойно му отвърна, че и двамата са еднакви: „Единият Шаро, другият Мурджо. Онзи пес, а този му е брат“.

Давна преглътна отговора, но сега поне беше наясно какво мислеше и чувствуваше народът, само че не знаеше как да преведе и обясни нещата на консула си, без да го засегне.

Но въпреки това французите правеха всичко, за да затруднят работата и живота на противника. Давил дълго, макар и напразно, уверяваше везира каква опасност за Турция ще представлява новият консул, че най-добре би било да не му се дава берат и изобщо да не му се разрешава да дойде. Везирът гледаше пред себе си и не казваше какво мисли. Той знаеше, че бератът за австрийския консул вече е издаден, но оставяше французинът да се изкаже и само премисляше каква вреда и каква полза ще може той да има от борбата между двамата консули, която очевидно започваше.

Все пак с нови подкупи и със стари връзки Давна успя да проточи изпращането на берата. А австрийският генерален консул, господин полковник фон Митерер, в Брод беше неприятно изненадан, защото тамошният комендант не беше получил царския ферман и консулския берат, както бе обещано. Цял месец прекара фон Митерер в Брод и напразно изпращаше куриери във Виена и в Травник. Най-после му беше съобщено, че бератът е изпратен на дервентския

капитан Найл бей, той да го предаде на консула, за да може с него да пристигне в Травник. След това съобщение фон Митерер тръгна от Брод с драгомана си Никола Рота и двама слуги. В Дервент го посрещна нова изненада. Капитанът твърдеше, че не е получил нищо за консула, ни берат, нито пък никакви други упътвания. Предложи му заедно с придружаващите го лица да отседне в дервентската крепост — всъщност в един влажен затвор, понеже дервентският хан беше неотдавна изгорял. Макар и опитен и побелял в работата и в борбата с турските власти, полковникът беше просто извън себе си от възмущение. Капитанът, суров и неприветлив босненец, разговаряше с него грубо и надменно: — Виж какво, господине. Ако е вярно, дето казваш, че ти били изпратили ферман и берат, те ще пристигнат. Няма да се загубят. Каквото е изпратено от Високата порта, не може да не пристигне. Чакай тук, на мен не ми тежиш.

И докато говореше така, под възглавницата, на която седеше, бяха завити в мушама и добре сгънати ферманът и бератът за господин Йозеф фон Митерер, императорско-кралски генерален консул в Травник.

Полковникът, объркан и отчаян, пишеше отново бързи писма до Виена и настойчиво молеше да търсят берат от Цариград, да не го оставят в това положение, защото то уронва престижа на страната, която го изпраща, и предварително подкопава неговата работа в Травник. Писмата си завършваше с думите: „Писано в крепостта Дервент, в една мрачна стаичка на земята.“ Наемаше специални куриери, чрез които отправяше поръчения до везира с молба да му се изпрати берат или да му се разреши без берат да отиде в Травник. Найл бей задържаше куриерите му, вземаше им писмата като съмнителни и спокойно ги поставяше под възглавницата до фермана и берата.

Така полковникът прекара още четиринадесет дни в Дервент. През това време го посети един травнишки евреин и му предложи услугите си, твърдейки, че той има възможност да шпионира френския консул. Недоверчив и опитен в работата с шпиони, полковникът не пожела да приеме съмнителните услуги на този човек, а го използва само като куриер, за да изпрати писмо до везира. Евреинът си получи възнаграждението, а писмото занесе в Травник и го предаде на Давна, който го бе подкупил и изпратил в Дервент уж да се постави на разположение на австрийския консул. От това писмо Давил узна в

какво трудно и смешно положение се намира неговият противник и с истинско удоволствие прочете молбите му и безпомощните му оплаквания, отправени до везира. Писмото беше отново запечатано и предадено в конака. Везирът, изненадан, заповяда веднага да се издири работата и да се разбере какво е станало с фермана и берата, които той беше изпратил на дервентския капитан Найл бей още преди петнадесет дни, за да посрещне с тях новия консул в Дервент. Дефтер кехаята на везира обърна два-три пъти целия си пращен архив и напразно се мъчеше да се досети къде би могла да затъне пратката. Татаринът, който бе занесъл писмото в Дервент и вече се бе завърнал, твърдеше, че е предал на капитана пощата от везира съвсем редовно. Всичко беше наред, само че австрийският консул си седеше в Дервент и нетърпеливо и напразно чакаше берата си.

Работата обаче беше проста и ясна. Чрез Давна и евреина Давил беше подкупил дервентския капитан да забави колкото може повече връчването на берата. Капитанът веднага се съгласи да седи дванадесет дни на възглавницата с фермана и берата под себе си, да отговаря дръзко и студено на полковника, че не е пристигнало нищо за него, и да получи срещу това един австро-унгарски дукат на ден. А на капитана никой не можеше нищо да стори, защото той отдавна вече не обръщаше внимание на писма и жалби, които не му се нравеха, а пък в Травник изобщо не желаше да отива.

Най-сетне и този въпрос се уреди. Полковникът получи писмо от везира, в което му съобщаваше, че документите се търсят и го канеше да тръгне веднага за Травник и без брат. Полковникът още същия ден с радост напусна Дервент и се отправи за Травник. А вече на другия ден дервентският капитан изпрати на везира документите на консула, като се извиняваше, че били забутани някъде.

И така австрийският консул преживя това, което почти редовно преживяваха чужденците, дошли да развиват някаква дейност сред турците. Още на първата крачка турците редовно убиваха всяко желание у чужденеца, изморяваха и унижаваха го, отчасти преднамерено и съзнателно, а отчасти и несъзнателно, поради самото стечение на обстоятелствата, и той започваше работата, за която беше дошъл, с намалена сила и с отслабнала увереност в себе си.

Вярно и фон Митерер, докато в Брод чакаше берата, беше започнал тайно да разтваря писмата, които се получаваха от Люблина

за френския консул.

Пристигането на императорско-кралския генерален консул в Травник мина почти също така, както и пристигането на Давил. Разликата беше само в това, че фон Митерер не беше принуден да отседне в еврейска къща, защото католишкият свят се бе разбръмчал като кошер и най-видните търговски семейства му предлагаха гостоприемство. Приемът при везира, според сведенията на Давна, бил малко по-кратък и по-студен от приема на френския консул. А посрещането от страна на местното турско население не беше нито по-добро, ни по-лошо. („Онзи пес, а този му е брат.“) Новият консул беше изпроводен по улиците с псувни и закани от жените и децата, върху него плюеха от прозорците, а мъжете по дюкяните не го удостоиха нито с поглед дори.

Новият австрийски консул посети най-напред двамата най-видни бейове и апостолския визитатор, който по това време случайно беше в манастира „Гуча гора“, и едва след това — френския си колега. При тези посещения агентите на Давна го следяха на всяка крачка и донасяха за тях всичко, което узнаваха, а това, което не можеха да узнаят, измисляха и прибавяха от себе си. Но от всичко ясно проличаваше, че австрийският консул целеше да свърже всички, които бяха против френския консул, че върши това внимателно и предпазливо, без да казва дума против колегата си и неговата работа, но се съгласяваше с всичко, което другите имаха да кажат. Той дори съжеляваше колегата си, който трябваше да представлява едно правителство, изникнало от революцията и в основата си безбожно. Така говореше пред католиците. Пред турците пък съжеляваше Давил, че му се е паднала неблагоприятната задача да подготви постепенното проникване на френските войски от Далмация в Турция и по този начин да внесе в тази тиха и хубава Босна всички мъки и несгоди, които войската и войната донасят със себе си.

Един вторник, точно по обед, фон Митерер най-после посети Давил.

Навън грееше късното есенно слънце, а в голямата стая в приземието на Давиловия дом беше хладно, почти студено. Двата консули се гледаха очи в очи и се стремяха да не бъдат престорени в разговора, а всеки да каже колкото е възможно по-естествено това, което отдавна беше приготвил за случая. Давил разказваше за престоя

си в Рим и мимоходом добави, че неговият суверен е завършил щастливо революцията и е възстановил не само обществения ред, но и авторитета на религията във Франция. Той намери уж случайно на писалището си декрета за създаване на ново, царско, дворянство във Франция и започна подробно да го тълкува на гостенина си. Фон Митерер пък от своя страна, по установен шаблон, изтъкваше мъдрата политика на виенския двор, която желаела само мир и мирно сътрудничество, но страната му не могла да няма силна войска, защото това налагало положението ѝ на велика сила в източната част на Европа.

Двамата консули бяха проникнати от достойнството на своето призвание и от усърдието, което изпитват начинаещите. Това им пречеше да разберат колко смешно нещо има в целия им тон и тържествената обстановка на тази среща, но не и да се наблюдават и преценяват един другия.

На Давил фон Митерер му изглеждаше по-възрастен, отколкото си го представяше по това, което му бяха разказали за него. И всичко върху него — тъмнозелената военна униформа, старомодният начин на вчесване, засуканите мустаци върху жълтото лице, — всичко му се виждаше остаряло и отживяло времето си.

На фон Митерер пък Давил изглеждаше прекалено млад и несериозен. В целия му начин на говорене, в отпуснатите дълги рижи мустаци и в свободния рус перчем на високото чело, без пудра и определена прическа, във всичко това полковникът виждаше революционна небрежност и неприятен излишък на фантазията и свободата.

Кой знае докога консулите щяха да разказват надълго и нашироко за високите намерения на своите дворове, ако не ги бяха прекъснали крясъкът, викането и дивашкото препускане по двора.

Въпреки най-строгата забрана много християнски и еврейски деца се бяха събрали на улицата и се бяха покатерили по оградата да изчакаат и видят консула в лъскавата униформа. И понеже не можеха да мируват, някой блъснал най-малкото от децата, то се подхлъзнало и тупнало от оградата в двора, където чакаха слугите на Давил и придружителите на фон Митерер. Другите деца се разбягаха като врабци. Еврейското дете, което беше паднало в двора, след първата уплаха започна да пищи, като че ли живо го дерат, а двете му братчета

подскачаха навън пред затворената порта, плачеха силно и го викаха. Пискането и тичането поради случилото се насочи разговора на двамата консули към децата и семейния живот. Сега двамата консули приличаха на войници, които по заповед бяха минали от някакво мъчно обучение в положение „свободно“.

Напразно и единият, и другият, спомняйки си за призиванието и дължността си, заемаха надута и служебна поза. Общите несгоди и сходството в съдбите им бяха по-силни от всичко. Над всички становища, униформи, ордени, заучени фрази преливаше като порой общата горчивина от недостойния и труден живот, на който двамата бяха обречени. Напразно Давил изтъкваше необикновената отзивчивост, с която от самото начало бил приет в конака, а фон Митерер подчертаваше големите, скрити и дълбоки симпатии, на които той се радваше при католиците. В тембъра на гласа, в израза на очите им се четеше само скрита болка и дълбоко човешко разбиране между двама другари по съдба. И само съображенията за дълг и такт ги задържаха да не поставят един другиму ръка на рамото, както се подкрепят в беда трезвите и разумни хора.

Така първото посещение завърши с приказки за детските болести и за прехраната и изобщо за трудните условия, при които трябваше да живеят в Травник.

И още същия ден, по едно и също време, двамата консули седяха продължително над листовете груба чернова и нижеха дългите редове на служебния си доклад за първата среща с партньора си. В тях първата среща изглеждаше съвсем различно. Там, на хартията, това беше безкръвен двубой между двама исполини по остроумие, изтънченост и старание. Всеки придаваше на своя съперник сила и качества, които напълно отговаряха на високото мнение, което имаше лично за себе си и за своята задача. Само че в доклада на французина австриецът накрая лежеше морално повален на земята, а в доклада на австриеца — французинът бе останал слисан и занемал пред авторитетното и изтънчено изложение на императорско-кралския генерален консул.

Естествено и единият, и другият дебело подчертаха, че съперникът е угнетен от трудните условия в тези диви и планински краища, при които е принуден да живее просветеният европейец със

семейството си. Но, разбира се, и единият, и другият не споменаха нито дума за собствената си угнетеност.

Така този ден консулите имаха две утехи и две удоволствия: да се поразговорят като хора, доколкото това беше възможно при първата среща, и да представят един другото колкото могат в по-неблагоприятни краски, сиреч да дадат по-ласкави портрети на самите себе си. С това всеки от тях задоволи вътрешно две свои нужди, и двете суетни и противоречиви, но и двете еднакво човешки и еднакво понятни. А това все пак беше нещо в този необикновен живот, в който и за двамата удоволствията, истинските и въображаемите, бяха редки и ставаха все по-редки.

И така, на двете противоположни страни на Травник — къща срещу къща — отсега живееха двамата консули със семействата и сътрудниците си. Това бяха двама души, предварително определени и изпратени тук да бъдат противници, да се съревновават и борят, пред властта и народа да поддържат интересите на своя двор и своята страна и колкото могат да увреждат интересите на противника. И това те вършеха, вече видяхме и още ще видим, всеки както най-добре умееше, според темперамента, възпитанието и възможностите си. Често се бореха злъчно и безогледно, като забравяха всичко и се отдаваха изключително на личните си нагони за борба и самозапазване, като нахвърлящи се с настървение един срещу друг петли, които невидими ръце са пуснали на тази тясна и сенчеста арена. Всеки успех на единия беше неуспех за другия, а всеки неуспех — малък триумф. Ударите, които получаваха, прикриваха или подценяваха и пред самите себе си, а ударите, които нанасяха на противника, преувеличаваха и изтъкваха в докладите си до Виена или Париж. Изобщо в тези доклади консулт-противник и неговата дейност те представяха само в черни краски. В тях тези двама грижовни бащи и тихи граждани, вече на възраст, изглеждаха на моменти страшни и окървавени като разбеснели аслани или мрачни макиавелисти. Поне те така взаимно се рисуваха, подмамани от собствената си тежка участ и залъгвани от необикновената среда, в която бяха хвърлени и в която и двамата бързо губеха чувство за мярка и усет за реалност.

Дълго и излишно ще бъде да се разказват подред тези консулски бури в чаша вода и всичките им борби и машинации, много от които

бяха смешни, някои жалки, а повечето — ненужни и незначителни. И без това в нашия разказ няма да можем да избегнем много от тях. Консулите се бореха за влияние при везира и първите му сътрудници, подкупваха аяните в пограничните места и ги подтикваха към грабеж и нахлувания в земите на противника. Французинът изпращаше своите наемници на север, отвъд австрийската граница, а австриецът — своите на юг, по посока на Далмация, която беше под френска власт. Всеки един от тях чрез своите доверени лица разпространяваше неверни слухове сред народа и опровергаваше тези на противника си. И най-после те се клеветяха и одумваха като скарани жени. Взаимно си залавяха куриерите, отваряха писмата, отнемаха или подкупваха прислугата. Ако може да се вярва на това, което разправяха един за друг, изглежда, че и двамата действително взаимно са тровили живота си или поне са се опитвали да правят това.

А в това време се случиха много работи, които въпреки всичко сближаваха и свързваха двамата консули-противници. Защото тези двама души, хора на възраст, „обременени със семейства“, всеки със сложния си живот и с плановете си, с грижите и несполуките, бяха принудени да се борят и да си нанасят удари на тази чужда и неприветлива земя не по свое желание, но упорито, и с ходовете си подражаваха на големите ходове на далечните, невидими и често пъти непонятни шефове. Трудният живот и злата участ ги насочваха един към друг. И ако имаше на света двама души, които да могат взаимно да се разберат, да се оплачат взаимно и дори да си помогнат, това бяха тези двама консули, които похабяваха силите си, дните, а често и нощите си, за да си поставят пречки по пътя и да си огорчават живота, колкото могат.

Различни бяха всъщност само целите на тяхната официална дейност, иначе всичко останало беше еднакво или сходно. Те се бореха при едни и същи условия, със сходни средства и с променливи успехи. И двамата, освен помежду си, трябваше всеки ден да се борят с турските власти, които бяха бавни и несигурни, и с местните турци, невероятно упорити й зли хора. И двамата имаха свои семейни грижи, еднакви неприятности, всеки с правителството си, което не изпращаше навреме инструкции, и с министерството, което не одобряваше кредити, и с пограничните власти, които правеха непрекъснато грешки или пропуски. И което беше най-важното, и двамата бяха принудени да

живеят в това ориенталско градче, без общество и развлечения, без каквито и да било удобства, често и без най-необходимото, сред диви планини и сурови хора, да се борят с недоверието, неточността, мръсотията, болестите и всякакъв вид неволи. С една дума, да живеят в среда, която най-напред разнебитва пристигналия от Запад човек, след това го прави болезнено раздразнителен и трудно поносим както за самия себе си, така и за другите и най-после с течение на годините го изменя напълно, пречупва много преди смъртта и погребва в глухо равнодушие.

Затова консулите радостно пристъпваха един към друг, щом като това позволяваха изменените условия и подобрените политически отношения между техните страни. В такива моменти на примирие и отдих те се гледаха смутени и засрамени, като след сън, търсейки в себе си други, лични чувства към своя противник и питайки се до кой предел могат да дават волност на тези чувства. Тогава те дружаха, утешаваха се взаимно, правеха си подаръци, разменяха си писма с топлота и приятелски чувства, както могат да постъпват само хора, които помежду са си създавали неприятности, но същевременно здраво свързани и насочени един към друг от обща зла участ.

Но щом краткотрайното затишие започваше да приближава към своя край и отношенията между Наполеон и виенския двор да се затягат, двамата консули започваха да разреждат посещенията си и да измерват любезността си на дози, докато скъсването на отношенията или война не ги разделят напълно или скарат. Тогава те и двамата, уморени, започваха отново борбата като две послушни кукли на дълги конци, подражавайки на ходовете на голямата и далечна борба, чиито крайни цели за тях бяха непознати, но която с грамадните си размери и с ожесточението си събуждаше в дъното на душата им сходни чувства на страх и неизвестност. Но и тогава невидимата и здрава нишка между двамата консули, „двамата изгнаници“, както те сами се наричаха в писмата, не се късаше. Не се срещаха ѝ не се виждаха нито те, нито семействата им; напротив, действаха един срещу друг с всички средства и във всички области. Нощем, когато Травник потъваше дълбоко в мрак, само на двете консулски сгради можеха да се видят по един или два осветени прозореца. Двамата консули бодърствуваха над листовете хартия, четяха донесенията на хората си и пишеха доклади. Често се случваше господин Давил или фон

Митерер да прекъснат за миг работата, да отидат на прозореца и да се загледат в уединената светлина на отсрещния склон, при която съседът-противник ковеше непознати примки и машинации, за да подкопае почвата на колегата си от отвъдната страна на Лашва и да му обърка сметките.

Между тях изчезваше сгушеният градец, разделяха ги само празното пространство, мълчанието и мракът. Прозорците им се гледаха, блеснали като зеници на хора в двубой. Скрит зад завесата, единият или другият консул, или двамата заедно гледаха втренчено в мрака, в слабия отблясък на противниковата светлина и мислеха един за друг със съчувствие, дълбоко разбиране и искрено съжаление. Но после пак се сепваха, залавяха се за работа и при почти догорели свещи всеки продължаваше доклада си. В тези доклади нямаше нито следа от предишните чувства, в тях те се нападаха и омаловажаваха от онази фалшива служебна висота, от която чиновниците смятат, че виждат целия свят, когато в поверителен доклад се обръщат към своя министър, макар че знаят, че онези, за които той се отнася, няма никога да го прочетат.

VI

Сякаш само тежки и нерадостни съдби си бяха дали среща в Травнишката долина през тия мъчителни години на всеобща война; и животът на австрийския генерален консул Йозеф фон Митерер беше изтъкан от трудности, между които идването му в Травник не беше най-малката.

Той беше мургав човек с жълтеникаво лице, тънки черни мустаци, втрещен поглед, бавен говор, отмерено държане; всичко върху него беше скромно, но стегнато, изгладено, чисто и уредно, като че ли и човекът, и мундирът са били купени само преди малко в някакъв си императорско-кралски военен магазин за бързо оформяне на един среден полковник. Само кафявите му кръгли очи с винаги зачервените и възпалени клепачи издаваха някаква безмълвна доброта и завинаги скрита сърдечност. Това бяха мътни очи на човек с болен черен дроб, изморени очи на дългогодишен граничен офицер и канцеларски роб, очи, които са се изхабили, пазейки бдително постоянно застрашената граница на империята, тъжни, но безмълвни, които в тази служба бяха опознали много злини и съзрели предела на човешката мощ, свобода и човечност.

Роден преди петдесет години в Осиек, където баща му е бил офицер в славонския конен полк, той бил изпратен в кадетско училище и излиза от него пехотен *Fähnrich*. След като става поручик, го преместват за офицер в разузнаването в Земун. Там, с малки изключения, остава около двадесет години, трудни години, изпълнени с войни с Турция и със сръбските въстаници. През това време не само приема агенти, събира сведения, поддържа връзки и прави доклади, но на няколко пъти лично минава в Сърбия, преоблечен като селянин или монах, и при най-трудни условия проучва турските сили, снима укрепени места и по-важни позиции или проверява настроението на народа. В тази работа, която състарява човека преди време, фон Митерер отбелязва успех. И както често става в живота и в този случай успехът му счупва главата. След като работи няколко години, в

министерството остават много доволни от работата му и го извикват да дойде лично във Виена, дето получава чин капитан и награда от сто дуката. Този успех събужда в душата на младия офицер смели надежди, че би могъл да излезе от еднообразните и трудни релси, по които са влачили товара си всички негови близки преди него.

Като граничен офицер, преминал тридесетте, с награда от сто дуката и високо признание в джоба, той жадува за всичко и най-много за спокоен, но хубав живот във висшето общество. Олицетворение на такъв живот той вижда в една виенска госпожица. Тя е дъщеря на военнополови офицер, германизиран поляк, и на небогата унгарска баронеса. Хубавата, малко прекалено жизнена и романтична госпожица Ана-Мария дават без колебание, някак си много лесно и бързо, на неугледния, но работлив граничен офицер от периферията на империята. Като че ли на съдбата беше необходимо да му обеси и тази жена на врата, за да го завърже трайно и завинаги за тези безжизнени релси на зависим живот, от който той искаше на всяка цена да избяга. Женитбата, която трябваше да му отвори вратите към висшия и по-приятен живот, го затвори и завърза завинаги, отне му мира и спокойствието, тези единствени блага, най-голямата гордост на скромните съдбини и безличните хора.

Офицерът от разузнаването, „който отбеляза успех“, установи наскоро, че има нещо, което никой не може да провери и предвиди: настроенията и хрумванията на една неспокойна и празна жена. Тази „нешастна полско-унгарско-виенска смесица“, както началникът на земунския гарнизон нарече госпожа фон Митерер, страдаше от излишна фантазия и от болезнена, непреодолима и ненаситна нужда от възторзи. Госпожа фон Митерер се възхищаваше от музиката, природата, от нездрава филантропия, от стари картини, нови идеи, от Наполеон и от всичко друго, което беше извън нейния кръг и в противовес със семейния ѝ живот и с доброто име на мъжа ѝ. Нуждата от възторзи в живота на госпожа фон Митерер твърде често се свързваше с преходни и причудливи увлечения. Тази жена със студена плът и гореща глава по някаква фатална и непреодолима необходимост от време на време изпадаше във възторг от млади хора, обикновено помлади от нея, винаги уверена, че в този човек, в когото тя долавяше силен дух и смело сърце, изпълнено с чисти чувства, е намерила мечтания рицар и сродна душа. И по същата тази фаталност това

редовно биваха млади, безогледни и силни мъже, които всъщност желаеха нея, и то краткотрайно, временно и само в едно отношение, както биха пожелали всяка друга жена, която им се изпречи на пътя и не им даде отпор. След първоначалния възторг, още при първия досег, когато неминуемо блясваше цялата разлика между нейното възвишено и неплътско увлечение и истинските намерения на мъжа, Ана-Мария изпадаше в отчаяние и разочарование. „Любовта“ се превръщаше в омраза и отвращение от дотогавашния идол, от самата себе си, изобщо от любовта и живота. Жената боледуваше, търсеше и намираще храна в друг род възторзи и огорчения и по този начин задоволяваше вродената си нужда от кризи и сътресения. Това продължаваше до първата нова възможност, когато всичко започваше отново.

Фон Митерер се опитваше много пъти да обясни на жена си заблудата ѝ, да я вразуми и защити, но нищо не помагаше. Неговото „болно дете“, което вече ставаше на възраст, изпадаше периодично, като епилептик, в нови кризи, търсейки чистата любов. Полковникът вече знаеше наизуст първите симптоми и развоя на всяко „лутане“ на жена си и можеше дори да предвижда момента, в който тя, разплакана и разочарована, ще се хвърли на врата му, хълцайки, че всички я желаят, но никой не я обича.

Как можеше да съществува и да се задържи такъв брак? Как този съвестен и разумен човек понасяше и защо прощаваше предварително всичко — това никой не ще може никога да узнае; то ще остане една от ония загадъчни тайни, които така често неумолимо разделят и неразделно свързват двама души.

Още първата година Ана-Мария се върна при родителите си във Виена, като заяви, че изпитва убийствено отвращение към плътската любов и че в това отношение не може да признае на мъжа си никакви права. Капитанът се съгласи с всичко и успя да я склони и доведе обратно. После им се роди дъщеря. Настъпи кратко затишие. Но след две години всичко започна отново. Капитанът наведе глава и се впусна в тежката работа в земунския участък и в разузнавателната си служба, примири се с факта, че трябва да живее с огнен змей, комуто трябва да жертвува всичко, а той ще му отвръща с нови капризи и нови тревоги.

Хубавата, своенравна и разточителна госпожа фон Митерер, както всички глупави и бесни жени, правеше, каквото си искаше, и никога не знаеше точно какво всъщност иска. Втурваше се стремглаво

във временните си „възторзи“ и бързо се връщаше от тях разочарована. Не се знаеше какво беше по-трудно и по-мъчително за фон Митерер: да търпи и гледа увлеченията ѝ или разочарованията ѝ. Капитанът понасяше и едното, и другото с мъченическо търпение. Всъщност той обичаше безгранично и трайно тази жена, която съдбата му бе поднесла като незаслужено наказание, както се обича болнаво дете. Всичко нейно за него беше скъпо, благородно, възвишено. Всичко върху нея, в нея и около нея, всичко, дори и мъртвите предмети, които ѝ принадлежаха, му се виждаха като нещо по-възвишено, по-красиво, достойно за обожаване и заслужаващо всички жертви. Той страдаше от нейните скокове и глупости, срамуваше се пред хората и вътрешно се измъчваше, но същевременно изтръпваше при мисълта, че тази вълшебна жена би могла да го напусне или да посегне върху себе си и да изчезне от неговия дом или от този свят. Той напредваше в службата, момиченцето растеше, дребно, сериозно и мълчаливо, а госпожа фон Митерер с неотслабваща сила се луташе и търсеше от живота онова, което той не може да даде, от всяко нещо правеше възторг или горчилка, като и с едното, и с другото измъчваше еднакво и себе си, и всички наоколо. Неукротимият и необясним бяс, който живееше в тази жена, с течение на годините изменяше посоката и формата, но не показваше признаци на отслабване и утихване.

Когато фон Митерер беше назначен, доста неочаквано, за генерален консул в Травник, Ана-Мария, която тъкмо по това време изживяваше едно от своите големи разочарования, най-напред започна да беснее и плаче, заявявайки, че няма от една полутурска паланка, дете досега е скучала, да отиде на „истински турски гробища“ и няма да позволи детето ѝ да живее „в Азия“. Полковникът успокояваше жена си, доказваше ѝ, че новият пост означава важна промяна и скок в кариерата му, че малко ще се измъчат, но с новите доходи ще могат да осигурят бъдещето на детето. Най-после ѝ предложи, щом като не иска да замине, нека остане с детето във Виена. Ана-Мария първо се съгласи с такова решение, но скоро промени мнението си и реши да направи жертва. Очевидно на полковника не бе съдено да поживее на тази земя няколко спокойни месеца в рая, който се нарича „отсъствие на жената“.

Щом фон Митерер намери къща и я подреди колкото можа, пристигна и консулшата с дъщеря си.

Още от пръв поглед се виждаше, че тя е жена, която се нуждае от много място в света. Все още беше хубава и младолика, макар и малко възпълничка. Целият ѝ вид — гладкостта на безукорно бялата ѝ кожа, необикновенният блясък на очите ѝ, ту зеленикави, ту тъмнозлатисти, гълъбови като водите на Лашва, цветът и начинът, по който вчесваше косата си, походката и движенията ѝ, заповедническият ѝ тон на говорене, всичко това внесе за пръв път в Травник нещо от онази власт и благородство, която травничани във въображението си приписваха на чуждите консули.

Заедно с госпожа фон Митерер пристигна дъщерята Агата, момиченце на около тринадесет години, което по нищо не приличаше на майка си. Затворено и мълчаливо, преди време узряло и прекалено чувствително, с тънки стегнати устни и втренчен поглед като бащата, то вървеше до майка си като постоянен и безмълвен укор, без да показва с нищо чувствата си, на вид равнодушно към всичко наоколо. Всъщност още от самото начало това дете беше изплашено и смутено от темперамента на майка си и от всичко, което предчувствуваше, че се разиграва между бащата и майката; обичаше само баща си, и то с безпомощна, пасивна любов. То беше от онези девойки, които имат дребен кокал и изобщо са дребни, но се развиват много рано и стават зрели жени в миниатюра, така че винаги изненадват и мамят, като показват ту съвсем детско държане, ту неочаквано зрели форми. Момиченцето беше пълна противоположност на майка си във всичко, то не беше музикално и обичаше самотата и книгите.

Още с пристигането си госпожа фон Митерер се зае с всички сили да подрежда къщата и градината. Доставяха, се мебели от Виена, довеждаха работници от Славонски брод. Всичко се изменяше, обръщаше и преобръщаше. (Когато във френското консулство одумваха „ония отвъд Лашва“, без което не можеше, казваха, че „госпожа фон Митерер строи нов Schanbrunn“. И госпожа фон Митерер, която обичаше френския език и беше почитателка на това, което смяташе за френска духовитост, не оставаше длъжна. Тя говореше подигравателно за мебелите на госпожа Давил, между които, както видяхме, имаше много умело прикрити и постлани сандъци, и казваше, че госпожа Давил била наредила дома си в стил „Louis Caisse“.) Градината на къщата бе отделена от шумния и кален двор на чаршийския хан и от оборите му с висока ограда. Цялата старинна

къща на Хафизадичите бе преградена по някакви планове на госпожа консулшата, на които никой не виждаше край и смисъл, но които отговаряха или трябваше да отговарят на високите и за самата нея мъгляви разбирания за съвършенство, блясък и аристократизъм.

Както често става с този род жени, с течение на годините в тях започват да се явяват нови странности. Сега Ана-Мария страдаше от манията за прекалена чистота. С нея тя измъчваше всичко наоколо, и то повече, отколкото тя самата страдаше от нея. За госпожа фон Митерер нищо не беше достатъчно свежо и измито, никой не беше достатъчно чист. С цялата ярост, на която беше способна, тя се впускаше в борба с безредието и мръсотията. Сменяше прислугата, тероризираше домашните, тичаше, тряскаше, разкъсваше се в борбата с калта, праха, паразитите и чудните навици на новата страна. А след това настъпваха дни, когато Ана-Мария, обезсърчена, губеше вяра в изхода на борбата, оттегляше се и със скръстени ръце, отчаяна, чувствуваше как безредието и мръсотията в тази ориенталска страна нахлуват отвсякъде, извираат от земята и падат от въздуха, промъкват се през вратите и прозорците, през всеки процепа и постепенно, ала непреодолимо завладяват къщата и всичко в нея, предметите, хората и животните. Струваше й се, че откакто беше дошла в тази котловина и личните й вещи бяха започнали да излъчват някаква си плесен, да хващат ръжда и постепенно да се обвиват в тънък слой мръсотия, против която не помагаше ни изтупване, ни търкане.

От кратките си разходки най-често се връщаше разстроена и още по-обезсърчена, защото още на първата крачка срещаше някакво шугаво или куцо куче с изплашен и тъжен поглед или пак се натъкваше на множество рунтави песове, които се боричкаха около овчи дроб и мъкнеха черва по улицата. Тя излизаше на езда извън града и се стараеше от високия си вран кон да не вижда това, което беше непосредствено около нея. Но и това не помагаше.

Веднъж, след краткотраен проливен дъжд, тя яздеше заедно с придружаващите я лица по главния път. На излизане от града срещнаха някакъв просяк. Малоумният, болнав човек, бос и в дрипи, се отдръпна пред високопоставените ездачи и се изкачи на успоредната пътечка, която минаваше по стръмнината над пътя. Сега краката му стигнаха до самото лице на жената върху коня. За миг взорът й бе изпълнен от боси, кални, огромни крака върху разкаляна глина, крака на преди

време остарял ратай, който вече не беше в състояние да работи. Тя зърна само за миг тези нечовешки крака, но после те дълго бяха пред очите ѝ, четвъртити, безформени, мазолести, неопишимо обезобразени от продължително ходене и от трудния живот, напукани като кора на бор, жълти и черни, тромави и криви, ратайски крака, които едва носеха себе си и несръчно и хромо стъпваха, отмервайки може би последните си крачки.

Ето, сто слънца и хиляда пролети не могат да помогнат на тези крака, помисли в този миг Ана-Мария; никакви грижи, храна и лекарства няма да могат да ги поправят и изменят; каквото и да се ражда и цъфти на земята, тези крака ще стават още по-жълти, по-обезобразени и по-страшни.

Тази мисъл сега я преследваше на всяка крачка и онова болезнено, страшно видение не я напускаше дни наред. И съзнанието, че „има такива неща“, спъваше и вледеняваше всяко нейно начинание, всяка нейна мисъл.

Така се измъчваше госпожа фон Митерер, а мъката ѝ се увеличаваше от болезненото и засегнато честолюбие, че никой не разбира нейното чувство на отвращение и не споделя стремежа ѝ към съвършенство и красота. Но въпреки това, а може би и тъкмо поради това, тя непрекъснато изпитваше нужда да говори за тези неща, на всекиго се оплакваше от нечистия град и от небрежността на прислугата, макар че виждаше, че у никого не среща разбиране, а още по-малко помощ.

Свещеникът от манастира в Долац, грубият и затлъстял фра Иво Янкович, слушаше учтиво и разсеяно оплакванията и преструвките ѝ и повърхностно и небрежно я утешаваше, както се утешават деца, разправяше ѝ най-различни неща и доказваше, че човек трябва да понася спокойно и покорно всичко, защото в края на краищата и калта, и мръсотията са дадени от бога.

— Впрочем отдавна е казано: „Castis omnia casta“ — който има чисто сърце, всичко му е чисто — превеждаше свещеникът с нехайство, присъщо на дебелиите хора и на старите попове.

Уплашена и огорчена от всичко наоколо, госпожа фон Митерер оставаше дни наред в къщи, като избягваше близостта на хора и гледката към града. По цял ден носеше ръкавици, седеше в креслото, облечено в бял калъф, който често се сменяше, а когато разговаряше с

някого, не позволяваше да се доближи. Въпреки всички тези мерки тя имаше чувството, че тъне в кал, прах и лоша задуха. И когато мъката ѝ ставаше непоносима, а това се случваше често, тя се втурваше при мъжа си, прекъсваше работата му, горчиво го упрекуваше, че ги е довел тук, и през сълзи настояваше веднага да напуснат тази мръсна и нещастна страна.

И всичко се повтаряше, докато силата на навика не започна да прави своето или докато едната мания не бе заместена от друга.

В консулството главна личност след генералния консул беше драгоманът и канцеларският чиновник Никола Рота (Rotta). Той беше на служба в земунската карантина и фон Митерер го взе със себе си в Травник.

Това беше дребен човечец, гърбав, но без видимо издадена гърбица, със силно развит гръден кош, голяма глава, отметната назад и потънала между високите му рамене, на която изпъкваше голямата му уста, живите очи и естествено къдравата му прошарена коса. Краката му бяха къси и тънки и ходеше с ниски ботуши с подгънати кончове или с копринени чорапи и плитки обуца с голяма позлатена тока.

Обратно на своя шеф фон Митерер, който беше общителен и достъпен човек, с някаква тъжна благост в обноските, първият му сътрудник беше надменен и груб както спрямо турците, така и спрямо християните. Навъсеното му мълчание не беше по-малко трудно, неприятно и обидно от думите му. Макар и нисък и гърбав, той някак си умееше да гледа отвисоко и най-високия човек, с половин ръст по-висок от него. От голямата му и отметната назад глава между повдигнатите рамене гледаха навъсените очи, върху които се спускаха тежките клепачи с обидна досада, презрителна умора, като че ли виждаха собственика някъде далече и дълбоко под себе си. Само когато излизаше пред високопоставени и влиятелни личности (а той добре знаеше кои са те, кои не са и кои само се представят за такива) и превеждаше техните разговори, тези очи свеждаха поглед към земята и ставаха и дръзки, и снизходителни, и недостижими.

Рота говореше много езици. (Травничани бяха пресметнали, че знаел десет езика.) Но най-голямото му умение не беше в това, което казваше, а в способността му да накара противника да млъкне. Имаше навик да отметне глава назад, да отмери събеседника през присвити клепачи, някак отдалече, и сухо и дръзко да каже:

— Е, та после? Какво? Какво?

След тези незначителни думи, казани по свойствен нему начин, често се объркваха и най-смелите хора, обезсилваха се и отпадаха и най-сериозните доводи и доказателства, най-основателните искания.

Само в Цезар Давна Рота си намери достоен съперник и събеседник. След като Давна така умело им бе скроил играта с фермана и берата при дервентския капитан още преди да пристигнат в Травник и ги бе накарал да стоят две седмици в Дервент като някакви скитници, за Рота той беше противник от класа и не трябваше да се пренебрегва. И Давна не подценяваше Рота, за когото беше събрал сведения от белградски търговци. Те двамата се срещаха не така, както се срещаха с другите хора. Когато разговаряха, почти всякога си служеха с лек и шеговит тон, който трябваше да изразява безгрижност и пренебрежение, но зад тях се криеха напрегнато внимание и потайни опасения. Те се душеха като зверове и се наблюдаваха, както се наблюдават двама крадци: и двамата знаят, че са негодяи, но не си познават точно похватите и действията.

Тези разговори, които обикновено започваха на френски, със светски тон и консулски речник, понякога се превръщаха в сочни препирни на груб развален венециански диалект, който се говореше по цялото крайбрежие на Средиземно море. Тогава двамата драгомани смъкваха аристократичните си маски, бореха се, атакуваха се с думи, по левантински, забравяйки напълно фалшивия аристократизъм, и си служеха с най-неприлични изрази, съпроводжани от неописуеми движения и гримаси.

— Благослови, многопочитаеми отче, благослови покорния раб на светата майка църква! — кланяше се иронично Давна пред Рота, като с това искаше да се присмее на добрите им отношения с католишките свещеници.

— Да те благословят всички якобински дяволи от ада! — отвръщаше спокойно Рота, като че ли казваше заучената си роля.

— Е, лижете олтарите на поповете, няма що, лижете! — отговаряше му пак Давна.

— Море, вие сте съгласни да им лижете и това, дето не се лиже, стига поповете да поискат. Ама не искат! Не искат нищо от вас, французите. Но чувам, че щели сте да откривате синагога в едното крило на императорското френско консулство.

— Не, няма. За какво ни е синагога? По-добре е да ходим в Долац на църква и да гледаме там как негово превъзходителство императорско-кралският генерален консул и неговият драгоман помагат на поп Иво в литургията.

— Защо не? Аз мога и това да върша.

— Зная, зная. Ти всичко можеш. Само едно не можеш — да пораснеш.

— Е, виж, тук си прав. Това, виж, не мога да направя — отвърщаше гърбавият човек, без да трепне, — но вярвай, никак не съжалявам, още повече, като те видя ти какъв си голям. И като си помисля какъв ще се проснеш като мъртъв. Няма да е лесно да се намери ковчег за такава мърша.

— Е, да доживея да ти видя края, няма да жаля ни труд, ни пари, ще ти намеря едно ковчеже. — Давна показваше с ръце дължината на един аршин.

— А не, не! Мен не ми се умира. Та и как ще умра, ти не ме лекуваш?

— Кой ли пък теб ще лекува, холера да те излекува дано!

— Зная, тя ти е колега. Но тя поне мори безплатно. Е, твоята ръка наистина е по-сигурна. При холерата някой все успява да се измъкне и остава жив, а при теб няма такива неща.

И продължаваха така, докато и двамата не прихнеха в смях, гледайки се дръзко и проницателно.

Тези разговори ставаха винаги без свидетели, те бяха един вид отдих и гимнастика за двамата драгомати, а краят на разговора се водеше отново на френски, учтиво и тържествено. И травничани си правеха какви ли не заключения от тези приятелски и продължителни разговори на служителите на двете християнски сили, като гледаха как се поздравяват при сбогуване, как дълбоко свалят шапки.

Към останалите хора в Травник Рота беше същият: груб, навъсен, недоверчив, делови и кратък.

Родом от Триест, Рота беше дванадесетото дете на един несретник обуцар, който умрял от пиене, казвал се Джовани Скарпарота (Giovanni Scarparotta). Това дванадесето дете било дребно, уродливо, гърбаво и първите месеци толкова слабо, че често му палели свещи, веднъж дори го изкъпали и приготвили за погребение. Ала когато дребното, бледолико и гърбаво момче тръгна на училище, оказа

се, че то е най-остроумно от всички братя и от него може да стане нещо повече и по-добро от това, което са били дядо му и баща му. И докато останалите братя, едри и здрави момчета, станаха моряци, отидоха на занаят или се заловиха с други неопределени професии, от които мнозина в Триест живееха също както други от истински занаяти, гърбавото момче постъпи на работа в канцеларията на едно корабно дружество.

Там слабоватото, затворено в себе си дете, с големи очи и чувствени устни на бледото лице, като разнасяше писмата и подостряше моливите, за пръв път видя какъв е животът на заможните хора в големите и чисти стаи, животът на отбрания свят, при стабилни и добри условия, дето разговарят тихо и имат хубави обноски помежду си, дето изобщо не става въпрос за храна, дрехи и други всекидневни нужди, неща, които от само себе си се разбират. Всички мисли и усилия там бяха над тези неща, преследваха други по-далечни и по-висши цели. Момчето сравняваше в себе си този живот, в който имаше възможност само да надникне, докато през деня обикаляше канцелариите, с мъчнотията, мръсотията и мизерията в бащиния му дом, с кавгите, лошотията и грубостта в неговото семейство и у съседите. И това сравнение му причиняваше голяма болка. Узнало, че има и друг живот, то вече не можеше да се примири с мизерията, в която се бе родило и в която трябваше да прекара живота си. И една нощ, преди да се зазори, след дълго бдение, измъчвано от тези мисли, то се измъкна от дрипите, в които лежеше и които го изпълваха с неописуемо отвращение, и коленичило, с лице, обляно в сълзи, се закле, без и само да знае в какво и кому, че или ще се отърве от този живот, в който живеят близките му, или изобщо няма да живее.

Край него дълбоко спяха братята му, по-малки и по-големи, пребити от умора чираци или черни и мръсни безделници, завити също в такива дрипи като него. Но той не ги чувствуваше братя, свои близки, а отвратителни роби, между които повече не може да живее и от които трябва час по-скоро да избяга завинаги и на всяка цена.

От този ден гърбавото момче се обърна изцяло към по-лесния и по-хубав живот на отвъдната страна. Работеше предано и послушно, откриваше желанията на господарите си, учеше, гледаше, вслушваше се и с усилия на несретник се стремеше да открие къде е вратата към този по-приятен и по-хубав живот и как се отваря тя. Несъзнателно, но

дълбоко желание да влезе в този живот и да остане в него го тласкаше напред, а откъм гърба го блъскаше със същата такава сила дълбоката омраза към оня, другия, страшен живот в бащиния му дом и непреодолимото отвращение от всичко, свързано с него.

Тази енергия и това усърдие не останаха незабелязани. Момчето постепенно навлизаше в писарската работа. Възлагаха му по-дребни задачи на корабите и пред властта. Той се оказваше дискретен, неуморим, с много дарба за изучаване на езици и с отличен почерк. Началниците му го забелязаха, дадоха му възможност да научи немски. Увеличиха му заплатата. Рота започна да взима уроци и по френски език при един роялист-емигрант. Този старец, парализиран и принуден да изкарва прехраната си с уроци, някога принадлежал на отбраното и просветено парижко общество. От него младият Никола Скарпарота получи много знания не само по френски език, но и по география, история и изобщо по онова, което старият господин наричаше „познаване на света“.

Когато постигна всичко това, младежът съвсем естествено и спокойно напусна бащиния дом в бедняшкия квартал и си нае скромна, но чиста, мебелирана стая при някаква си вдовица. Това беше първата крачка към оня по-приятен свят, който трябваше да завладее.

С течение на времето той стана необходим в канцеларията на дружеството при пристигането на корабите, при разговори с чужденци. Той си служеше леко и бързо с пет езика, знаеше до подробности фирмите на всички учреждения в империята и титлите на всички чиновници. Помнеше всичко, което другите ги мързеше да помнят, макар че им беше необходимо всеки момент. При това продължаваше да бъде все така тих и дискретен, без лични нужди и искания, винаги готов всекиму да послужи и никому да не досажда. Такъв го забеляза и комендантът на града майор Калхер, на когото гърбавият младеж направи някои услуги и даде доста полезни сведения за чужденците, които пристигаха или заминаваха с корабите на дружеството. А когато майорът беше преместен в Земун, след няколко месеца извика и младежа да постъпи на служба в земунското комендантство като драгоман и разузнавател.

Обущарският син, който бягаше от един свят и навлизаше в друг, видя в тази покана поличба на съдбата, благоприятна възможност и

материално да се отдалечи от бащината мизерия, която цареше тук само с няколко улици по-далече от него.

Така младият човек пристигна в Земун. Там той веднага се прояви с усърдието и умението си. Преминаваше в Белград с поверителни задачи, разпитваше чужденци в карантината. (Напоследък бе научил и гръцки, и испански.) Там синът на триесткия кърпач, в желанието си да заличи всяка следа от произхода си, отхвърли от името си онова Scarpa и се нарече Rota; по едно време дори се подписваше de Rotta. Там се и ожени за левантинка, дъщеря на някакъв си цариградски износител, която била пристигнала на гости при роднини в Земун. Баща ѝ бил роден в Цариград, но по произход бил далматинец, а майка ѝ — гъркиня.

Девојката беше хубава, тиха и пълна, а имаше и зестра. И Rota сметна, че наличността на такава жена е последното, което му е необходимо, за да се затвърди завинаги сред по-хубавия и по-лесен живот, и че с това приключва дългогодишното му катерене, изпълнено с толкова мъки и лишения.

Но тъкмо през този период от живота си Rota започна да разбира, че не тук е мечтаният край на пътя, нито толкова очакваната награда. Пред вече уморения човек животът се показваше като безкрайна черта, без нищо трайно и сигурно, като потайна игра на безбройни огледала, в която се откриват все нови и по-далечни, навярно също така измамни перспективи.

Жената се оказа несигурна, мързелива, болнава, разточителна и трудна във всяко отношение. Ако Rota не беше скъсал така рязко и завинаги всяка връзка с живота от детските си години, може би щеше да си припомни една средиземноморска поговорка, която като дете често беше чувал в разговорите в къщи: *Chi vuol fare la sua rovina prende la moglie levantina.*^[1] Работата в Земун нито беше организирана, нито пък беше спокойна, както работата в Триест. Възлагаха му опасни и неприятни задачи, които похабяваха нервите му и му отнемаха не само деня, но и нощта, нарушаваха съня му. Пъстрият, лукав и груб свят, който минаваше през този голям кръстопът от Белград в Земун, от Земун в Белград, нагоре и надолу по Дунава, беше сложен, несигурен, трудно се общуваше с него. Възникваха вражди, неочаквани конфликти и потайни отмъщения. Rota беше принуден са си служи със същите средства, за да се запази. Постепенно той усвои сухия и дързък

тон на гавазите и драгоманите от Близкия Изток, който е само външен израз на вътрешната пустош, съмнението в хората и липсата на всякакви илюзии.

След като почина и второто им момиче, което беше на няколко месеца, в брака настъпи раздор и ненавист. Започнаха препирни, които не след дълго се превърнаха в шумни караници и достигнаха напълно грозотата и бруталността, не по-малки от кавгите, които Рота помнеше от детските си години. Най-последна жена му го напусна без жал и скандали и замина за Цариград, откъдето по мнението на двамата изобщо не е трябвало да излиза.

Тогава Рота прозря, че не е достатъчна клетвата на чувствителното, гърбаво момче, разплакано в нощта поради сиромашията, че не са достатъчни години упорита тежка работа и слугуване, за да може човек да премине от един свят, в който се бе родил, в друг, който случайно бе съзрял и към който го тласкаше сърцето. И което беше още по-лошо, този „нов“ свят всъщност не съществуваше като нещо отделно, определено и неподвижно, което може да се постигне и овладее веднъж завинаги, както си мислеше той през първите години; а и от „стария“ свят, от който бягаше с цената на най-големи усилия, не можеше да се отърси така лесно и просто, както се беше отървал от братята и сестрите си и от дрипите в бащиния дом; този свят го следваше невидимо и съдбовно през всички привидни промени и успехи.

И когато беше едва на тридесет години, Рота вече се чувствуваше измамен и изморен, като човек, който се бе напънал пряко сили и не бе получил заслуженото. За него беше чуждо всяко абстрактно размишление, но той не можеше да не мисли за съдбата си и да не се почувствува самотен и разочарован. Бягайки от тези мисли и от самия себе си, той се отдаде изцяло на този мрачен и суров живот на границата и в карантината, дето човек загрубява прекомерно много и остарява преди време. Той стана алчен за пари и печалби, ревнив по отношение на службата си, раздражителен и чувствителен, избухлив, впечатлителен, груб, суеверен и страхлив в себе си. На хората неговата суета изглеждаше прекалена, защото той беше горд не с това, което бе постигнал, а с невидимите усилия и с цената, с която беше постигнал всичко.

Но и тази суета не му остана вярна, защото с възрастта ни напускат дори и ония удоволствия, които ни създават нашите пороци. Загубил вяра в смисъла на по-нататъшния възход по пътя, по който така много се беше изморил, без да получи това, което очакваше, Рота се пусна по течението и не желаше нищо друго, освен живот без болести и сиромашия, с по-малко работа и главоболия, с повече дребни развлечения, спокойствие и печалби.

И той, както драгоманът на френското консулство Давна, беше свикнал с турските хора, с техните обичаи и нрави и с оня нечовешки живот, който минаваше в непрекъснато общуване, но и в непрекъснатата омраза, надвикване и надпревара с турците, с раята от всички вери и с всевъзможни пътници.

Изхабен преди време, сега той беше побелял, мрачен и саможив ипохондрик, обзет от някакви дребни мании и канцеларска педантичност. Страдаше от въображаеми болести, страхуваше се от уроки и лоши поличби, мразеше черквата и всичко, свързано с нея. Чувствуваше се самотен, с погнуса си спомняше за жена си и за живота си с нея, а изтръпваше само при мисълта за ония мръсни и многобройни бедняци, които някога беше оставил в Триест, и не желаше дори да чуе името на семейството си. Намираще удоволствие в пестенето и пестеше страстно, като си мислеше, че по този начин ще подобри поне малко всичко криво и опако в живота и че парите са единственото нещо, чрез което може поне донякъде да се издигне, спаси и защити.

Обичаше вкусни ястия и хубаво вино, но се плашеше да не се отрови, не искаше да харчи пари, а и се страхуваше да не би, като се напие, да се разбърби и издаде кой е. (Този неоснователен страх от отрова го обхващаше все по-често, макар че той се бореше и прогонваше тази мания, която го плашеше също толкова, дори и повече, от възможността действително да се отрови.)

Докато беше по-млад, много държеше на облеклото и изпитваше удоволствие да смайва хората с колосаната си бяла риза и дантелите на гърдите и маншетите, с пъстрите и многобройни копринени шалове, с безукорния блясък на обувките си. Сега и това беше изоставил. Страстта да пести прогонваше всички други желания.

И богатството му, скътано с мъка и ревниво пазено, се превръщаше в очите му в страх от сиромашия. Вярно беше, което

разправяха, че някога като младо конте имал сто и една ризи и тридесет чифта обуца. Сандъците му и сега бяха пълни. Вярно беше, че имаше спестено злато. Но какво струваше всичко това, когато нито за миг не го напускаше съзнанието, че ризите му постоянно, непрекъснато се протриват по ръбовете, че обувките му се протъркват и изтъняват на пръстите и петите, че парите не могат да се скрият на съвсем сигурно място. Какво струваше всичко това? Каква беше ползата от двадесетгодишния скотски труд и лишения? Нито парите, нито службата, нито облеклото могат да обърнат съдбата („курвата съдба“, както Рота често сам си говореше в мъчителните нощни монолози), щом като всичко се къса, изхабява, изразходва, а през дупките и цепнатините на дрехите и обувката се подава, въпреки цялото богатство, същата онази отвратителна сиромашия, която само той виждаше и за която си мислеше, че е останала в Триест, далече и завинаги зад него. Грижата му да запази и скъта парите и грижата от детските му години да припечели грош, който винаги не достигаше, си приличаха като две капки вода, а мъките му около пестенето и скъперничеството бяха същите както мъките от немотията и оскъдицата. Защо е всичко това? Каква е ползата, когато след толкова усилия, напразно тичане и изкачване човек се връща към точката, от която е тръгнал, когато в мислите му, само че по друг път, навлизат същата злоба и грубост, а в думите и делата му — суровостта и простацинната; когато, за да запази това, което е спечелил, трябва да изживява същата онази грозна мъка, която съпровожда беднотията? С две думи: каква полза от това човек да има много и да бъде нещо, когато не може да се освободи от страха пред сиромашията, от подлостта в мислите, от грубостта в думите, от несигурността в постъпките, когато горчива и неизбежна, но невидима мизерия го следва на всяка крачка, а по-хубавият, по-добър и по-спокоен живот се отдалечава като измамно видение?

И като виждаше, че всичко е било напразно и че не може лесно да избяга от произхода и детството си, Рота отмяташе още по-надменно глава, вървеше още по-дръзко, още по-презрително гледаше хората около себе си и още повече пестеше, поддържаше по-педантично ред в канцеларията и ставаше по-строг и по-неумолим към по-младите и към всекиго, който зависеше от него.

Освен Никола Рота в австрийското генерално консулство имаше още двама по-низши чиновници.

Чиновникът в канцеларията Франц Вагнер, син на преселен немец от Славонски брод, дребен, рус, услужлив, надарен с отличен почерк и неуморим в работата. Безцветен малък човек, който се разтапяше от покорна учтивост пред погледа на своя началник, но който таеше в себе си, сподавено и смачкано, голямо количество от онази мека и глуха, но сурова и смъртоносна канцеларска злоба и покъсно, когато се издигне в кариерата си, ще я стовари върху главата на някой подчинен нещастник, сега може би още ученик. Вагнер беше главният противник на Рота. Двамата се бореха и воюваха помежду си като истински врагове.

Надничарят Петър Марковац, славонец по рождение, беше строен подофицер, красавец, с румено лице, черни, тънки, засукани мустачки, спретнат и докаран, изцяло зает с личността си, доволен от самия себе си и без каквато и да било нужда да мисли за нещо друго.

[1] Който иска да се самоунищожи, той си взема жена левантинка. — Б.а. ↑

VII

Вече не беше есен, а и зимата не почваше, едно противно време, ни есен, ни зима, а по-лошо и от едното, и от другото, чудовищно годишно време, което продължаваше с дни и седмици; дни, които бяха по-дълги от седмици, седмици, които изглеждаха по-дълги от месеци. Дъжд, кал и сняг, който още във въздуха се превръщаше в дъжд, а щом паднеше на земята, ставаше на кал. Бледо и немошно слънце оцветяваше призори изтока със слаба руменина зад облаците, за да се появи на запад като малка жълтеникава светлина едва към края на сивия ден, преди той да премине в черна нощ. А през деня, както и през нощта, от земята и от небето се стелеше влага, която ръмеше, пълзеше, обвиваше града и проникваше във всички предмети и невидима, но властна, тя изменяше цвета и облика на предметите, нрава на животните, държането, мислите, настроението на хората. Вятърът, който духаше по два пъти през деня из котловината, само повдигаше влагата от мястото ѝ и заедно с лапавицата и мириса на мократа шума донасяше нови влажни маси; така едната влага изтласкваше и сменяше другата, и то студената, лютива, планинска влага сменяше гъстата, застояла градска. От двете страни на котловината се бяха образували мочурища, преливаха изворите и прииждаха потоците. Малките, дотогава едва забележими поточета се превръщаха в порои, бучеха и се спускаха бързо по склоновете, нахлуваха в чаршията като пиян и ослепял селянин. А през средата на града течеше и шумеше Лашва, променена, размътена и пораснала. Човек нямаше къде да се скрие от глъчката и шума на тези води и как да се защити от тяхната студенина и влага, която проникваше в стаите и достигаше до леглата. И всяка жива твар се отбраняваше със собствената си топлина, камъните в стените се обливаха в студена пот, дърветата ставаха плъзгави и чупливи. Пред това смъртоносно нашествие на влагата всичко се затваряше в себе си и заемаше положение, от което можеше да даде най-добър отпор. Животното се облягаше на животно, семето кротуваше в почвата, а дърветата

киснеха и трепереха, като прикриваха притаения си дъх в сърцевината и в топлите си корени.

Местните хора, привикнали и обръгнали, понасяха всичко това, запазваха се, хранеха се и затопляха, ръководени от инстинкта и опита, всеки според силите и навиците си, според средствата, с които разполагаше, и общественото си положение. Богатите хора излизаха от къщите си само при крайна нужда; те прекарваха дните си и спяха в непроветрени стаи, топлеха ръцете си върху зелените канчета на зидани печки и чакаха с търпение, което беше винаги с един ден по-дълго дори и от най-дългата зима, и от най-лошото време. Никой не се страхуваше, че нещо ще пропусне, че някой ще го изпревари или изненада, защото всички живееха при едни и същи условия, с един и същ ритъм и начин на живот. А всичко, което им беше необходимо, имаха под ръка и под ключ в мазето, на тавана, в хамбара или в килера, защото познаваха зимата си и я посрещаха подготвени.

С бедните люде беше обратно: такива дни ги принуждаваха да излизат от домовете си, защото бедните не си приготвят зимовище, затуй дори и онзи, който през лятото не поглеждаше никого, сега беше принуден да излезе и да припечели някоя пара, да вземе назаем или да изпроси нещо, да „намери“ каквото и да било и да го занесе в къщи. С наведена глава, настръхнала кожа и стегнати мускули бедните люде събираха храна и дърва, покриваха гърба и главата си със стари чували, обърнати като качулки, забраждаха се и се препасваха, омотаваха се така в дрипи, че дори загубваха облика си, обуваха се в кожи, парцали и дърво, промъкваха се под стрехи и издадени балкони, обикаляха внимателно локви, прескачаха малки поточета от камък на камък, после изтърсваха краката си като котките, духаха в ръце или ги топлеха о собствените си бедра, тракаха със зъби или тананикаха, работеха, слугуваха или просеха и при мисълта за храната и топливото, което ще занесат в къщи от това излизане, намираха сили да понасят всичко.

Така травничани преживяваха това тежко време, с което бяха свикнали от рождение.

Друго беше положението на чужденците, хвърлени от съдбата в тясната долина, която през тези месеци от годината беше тъмна и „пълна с влага и течение като затворнически коридор“.

В конака, в който иначе беше шумно и безгрижно като в конна казарма, влагата се вмъкваше със суката като болест. Мамелюците на везира, за които това беше първа зима в живота им, трепереха, пребледнели и изплашени, гледаха наоколо с тъжните си, болнави очи като тропически животни, пренесени в някоя северна страна. Мнозина от тях по цял ден лежаха, покрити със завивките презглава, кашляха и истински боледуваха от копнеж по далечната и топла родна страна.

И животните, които везирът беше донесъл в Травник, ангорските котки, папагалите и маймуните, и те не се движеха, не викаха и не забавляваха господаря си, а оклюмали и замълчали, сгушени в някакъв ъгъл, изчакваха слънцето да ги огрее и зарадва.

Дефтердаринът и останалите сановници не излизаха от стаите си, сякаш навън имаше потоп. По стаите горяха големи зидани печки, които се палеха от коридора, и слугите слагаха в тях цели камари тежки габъррови цепеници, които развиват голяма топлина и запазват огъня през цялата нощ, така че на сутринта подпалваха новия огън върху жаравата от нощес, която още тлееше. В тези стаи, които никога не изстиваха, беше приятно да се слуша как на разсъмване отвън отварят печката, изгребват пепелта и слагат нови дърва, едно върху друго. Но и тук суката проникваше много преди ранния мрак. Хората се опитваха да я прогонят, измисляха игри и развлечения, правеха си посещения и разговаряха. И самият везир загубваше вродената си веселост и предприемчивост. По няколко пъти през деня слизаше в мрачния Диван в приземието, който беше с дебели стени и редки, малки прозорчета, защото горният Диван, по-светъл и по-просторен, изоставен в борбата със студа, не се затопляше и през зимата изобщо не се отваряше. Там извикваше по-старите и по-близки чиновници, за да убие времето си и побъбри с тях. Говореше дълго за незначителни неща, само и само да прогони спомените за Египет, мислите за бъдещето и копнежа си по морето, който все още го измъчваше дори и насън. По десетина пъти на ден на всеки от хората си ще каже иронично:

— Хубава страна, приятелю. Благородна страна! Какво ли аз и ти сме сгрешили пред бога и какво ли дължим на съдбата?

И всеки му отвърщаше с по няколко големи и nelаскави думи за страната и климата. „Кучешки край!“ — казваше дефтердаринът. „Тук и мечките ще проплачат!“ — оплакваше се землякът на везира,

силахдарикът Юнус бей. „Сега разбирам, че са ни изпратили тук да измрем“ — твърдеше Ибрахим ходжа, личен приятел на везира, и жълтото му лице се покриваше с дълги бръчки, сякаш наистина се готвеше да умира.

Така се надпреварваха в оплакванията си и облекчаваха поне малко общата си досада. И през всички тези разговори се чуваше бученето на водата и ромонът на дъжда, долавяше се влагата, която като море вече дни наред бе обкръжила конака и проникваше в него през всеки процеп и всяка пукнатина, щом се покажеха.

Дойдеше ли кехаята на везира Сюлейман паша, който въпреки дъжда и студа всеки ден яздеше по няколко пъти през града, разговорите прекъсваха и всички го гледаха като чудо.

В разговор с кехаята, корав и народен босненец, везирът се стараеше да бъде въздържан и внимателен, но като на шега веднъж го попита:

— За бога, човече, такива нещастия често ли спохождат този град?

Сюлейман паша му отговори сериозно на лошия си турски език:

— Няма никакво нещастие, паша, слава богу, ами зимата си започна хубаво и както трябва; винаги, когато в началото е влажна, а накрая суха, знае се, че годината ще е добра. Ще видиш, като натрупа сняг, стегне студ и грейне едно слънце, вървиш, а снегът скърца под краката и искри изскачат пред очите. Красота — не можеш да ѝ се нагледаш, както бог е оставил и както трябва да бъде.

Везирът настръхваше от тези нови чудеса, които неговият кехая така възторжено му обещаваеше, търкаше зачервените си слаби ръце и продължаваше да топли влажните си калцуни на печката.

— Е, недей така бе, дост, недей така, приятелю, отпусни малко де — пошегува се везирът.

— Ааа, не, не! Това си е дар от бога. Когато зимата не е зима, не е на добро — отсече сериозно кехаята, недостъпен за изтънченото остроумие на османлиите и равнодушен към тяхната чувствителност.

Кехаята седеше изправен, студен и корав сред тези зиморничави и присмехулни чужденци, които го гледаха със страх и любопитство, като че ли той лично неумолимо се разпореждаше със студовете и с годишните времена.

А когато, завит в широката си червена шуба, ставаше да си тръгне с коня към своя конак по ледения дъжд и разкаляния път, те се поглеждаха, настръхнали и отчаяни, и щом след него вратите хлопнеха, продължаваха да се присмиват и да ругаят босненци и Босна, и небето над нея, докато от острите думи и одумвания не им олекнеше поне привидно.

Във френското консулство животът също бе станал по-затворен и по-тих. Госпожа Давил придобиваше първия опит с травнишката зима и използваше веднага всичко научено, запомваше го за бъдещето и на всичко намираще цяр и помощ. Омотана в шал от сив кашмир, пъргава и издръжлива, тя по цял ден обикаляше из огромната стара турска къща, нареждаше какво да се направи, трудно се разбираше с прислугата, защото не знаеше езика, а и нашите хора не отбираха много от работата, но в края на краищата тя все пак успяваше да се наложи и да постигне приблизително това, което искаше. А къщата едва сега при това време показваше всичките си лоши страни и недостатъци. Покривът протече, дъските на тавана подгизнаха, прозорците не се затваряха добре, мазилката падаше, печките пушеха. Но госпожа Давил успяваше всичко да закърпи, да постави на място и подреди; слабите ѝ винаги червени ръце сега бяха посинели от студ и пак не оставаха нито минутка спокойни в борбата с щетите, повредите и безредието.

В приземието, което беше малко влажно, но добре затоплено и светло, седяха Давил и младият канцлер. Разговаряха за войната в Испания и за френските власти в Далмация, за куриерите, които изобщо не пристигаха или идваха по никое време, за министерството, което не отговаряше на молбите и исканията, а най-често си говореха за лошата зима, за Босна и босненци. Разговаряха спокойно, надълго и нашироко, като хора, които очакват прислугата да внесе свещите или да ги поканят за вечеря, докато незабелязано разговорът не премине към общи въпроси и се превърне в спор и препирня.

Това беше онзи промеждутък между деня и нощта, когато светлините още не се палеха, но и да се чете, не се виждаше. Дефосе се бе завърнал преди малко от разходката си; и при такова време той не пропускаше да отиде поне веднъж през деня на езда из околността. Лицето му беше още румено и влажно от вятъра и дъжда, а късата му коса — разчорлена и слепена. Давил трудно прикриваше негодуването

си от тези разходки, които според него бяха опасни за здравето и вредни за авторитета на консулството. Той изобщо се дразнеше от този подвижен и предприемчив младеж и от неговата духовна събуденост и любознателност. А младежът, безчувствен към укорите и съвършено чужд на схващанията на консула, разказваше възторжено за откритията и познанията, с които се връщаше от разходките си из Травник и околността.

— Ах — отмахна с ръка Давил, — и този Травник, и сто мили около него всичко е една кална пустиня, населена с два вида клетници: мъчители и мъченици, а ние сме нещастниците, принудени да живеем сред тях.

Непоколебим, Дефосе доказваше, че този град, макар и умъртвен и откъснат от света, не е пустиня, а, напротив — разнообразен, интересен във всяко отношение и по свой начин красноречив; народът действително е разделен на отделни религии, твърдеше той, потънал е в суеверие, подчинен е на най-чудовищното управление в света и затова именно в редица отношения е изостанал и нещастен, но същевременно притежава голямо духовно богатство, интересни особености в характера си и чудни обичаи; във всеки случай струва си човек да се потруди и да проучи причините за неговото нещастие и изостаналост. А че за г. Давил, г. фон Митерер и г. Дефосе, като чужденци, животът в Босна е труден и неприятен, това не доказва нищо. Не могат достойнствата и значението на една страна да се измерват според това как в нея се чувства консултът на някоя чужда държава.

— Напротив — продължи младежът, — аз смятам, че рядко се срещат в света краища, по-малко пусти и по-малко еднообразни. Трябва само да се изкопае една педя на дълбочина и ще се открият гробове и следи от минали времена. Тук всяка нива е гробище, и то на няколко пласта: некропол над некропол, така както са се раждали и умирали различните жители през вековете, епоха след епоха, поколение след поколение. А гробищата са доказателство за живот, а не за пустиня...

— Е — опита се да се защити консултът от начина, по който младежът говореше, като от невидима муха, защото не можеше да свикне с него.

— Не само гробища, не само гробища! Днес, като яздех към Калибунар, видях не на едно място как земята под пътя се е отронила от дъжда. На дълбочина приблизително от шест лакътя можеха да се видят наредени един върху друг, като геоложки пластове, следи от предишни пътища, които са водили през тази долина. На дъното бяха дебели плочи, останки от римско шосе, три лакътя над тях — останки от калдъръм от средновековен друм и най-горе — чакъл и пясък — днешният турски път, по който ние вървим. Така в един случаен напречен разрез аз видях две хиляди години от човешката история и в тях три епохи, погребали една друга. Виждате ли?

— Виждам. Ако разглеждаме нещата от тази страна... — отвърна Давил, колкото да каже нещо, той дори и не слушаше внимателно, а само гледаше в кестенявите, студени очи на младежа, сякаш искаше по-добре да разбере какви са тези очи, които така виждат света около себе си.

Младежът разказа и за следи от неолитни селища по пътя към село Забиле, дето преди дъждовете намерил сечива и триони от кремък, затрупани може би десетки хиляди години в глината. Открил ги на нивата на някой си Караходжич, напет и навъсен старец, който не позволил дори да се продума за някакво разкопаване и изследване на имота му. Когато Дефосе и гавазинът си тръгнали към Травник, той дълго гледал сърдито след тях.

А по пътя гавазинът разказал на Дефосе за произхода и съдбата на Караходжичите.

Преди повече от два века, по време на големите войни, те изоставили тези краища и се настанили в Славония, в околността на Пожега, където получили големи имения. След сто и двадесет години, когато турската сила трябвало да се оттегли от Славония, и те напуснали хубавите си земи край Пожега и се завърнали на малкия си и оскъден имот в Забиле. И днес още в тяхното семейство се пазела огромна бакърена харания; донесли я като знак на изгубеното имане и власт, когато, водени от стария Караходжа, унижени и огорчени, се завърнали в Босна. С харанията Караходжа им оставил и завет: да участвуват във всяка война против швабите и всеки да прави всичко, което е по силите му, за да си възвърнат един ден властта, която загубили в Славония; ако пък по някакво нещастие и божие благоволение швабите минат и Сава, той ги заклек да бранят и тези

оскъдни ниви, докато могат, а когато вече не могат, да бягат от място до място, през цялата турска земя, до крайните граници на царството, до непознатите краища на Чин и Мачин^[1].

И докато разказвал това, гавазинът посочил на младежа над пътя до сливака малки турски гробища, в които се откриваха два високи бели камъка. Това били гробовете на стария Караходжа и на неговия син — на дядото и на бащата на този старец, който навярно още стоеше настръхнал край оградата и разгневено шепнеше нещо, движеше устни и святкаше с очи.

— Знаете ли — каза младежът, загледан в здрача и в замъгления прозорец, — не мога да кажа какво ми беше по-интересно: следите от каменната епоха от преди десетки хиляди години или оня старец, който пазеше завета на прадедите си и не позволяваше с пръст да докоснеш нивата му.

— Виждам, виждам — отвърна Давил механично и блуждаещо и се чудеше как този млад човек вижда всичко това.

Двамата се разхождаха така из стаята и разговаряйки, застанаха до прозореца.

Навън се спускаше първият мрак. Още никъде не бяха запалени светлини. Само ниско в долината, до самата вода, трептеше слабият отблясък от гробницата на Абдулах паша. Това беше свещта, която непрекъснато гореше на гроба на този паша; слабият ѝ пламък можеше да се зърне от прозореца на консулството винаги, дори и когато другите светлини от града още не бяха запалени или пък бяха вече загасени.

Те често стояха до прозореца в очакване да се спусне пълен мрак и разговаряха за тази „вечна светлина“ и за този паша, с чиято свещ бяха свикнали като с нещо постоянно и добре известно.

Дефосе знаеше и неговата история.

Абдулах паша бил по потекло от тези краища. Още като млад се прославил и забогатял. Като войник и валия видял много земи, а когато бил назначен за везир на Травник, неочаквано умрял в най-хубавата си възраст и го погребали тук. (Разправят, че бил отровен.) Хората са го запомнили като благ и справедлив управник. Един травнишки летописец е отбелязал, че „по време на владичеството на Абдулах паша сиромасите не знаели що е зло“. Преди смъртта завещал имота си на травнишкото теке и други учреждения. Оставил значителни суми

да му построят тази хубава гробница от скъп камък, а от приходите от къщите и от ратаите денем и нощем над гроба му да гори дебела вощеница. Гробът му винаги бил покрит със зелена чоха, на която било написано: „Нека Всевишният разбули тайната на неговия гроб.“ Това било съставено от улемите от текето в знак на благодарност към техния благодетел.

Дефосе беше узнал къде се намира завещанието на този везир и смяташе, че това е интересен документ, характерен за хората и условията. И тази вечер се оплакваше, че изобщо не искали да му разрешат да го разгледа и препише.

Разговорът секна. В настъпилата за миг тишина, сред мрака, който навън все повече се съгъстваше, се разнесе проточена мелодия на неразбираема песен като ридания от дъното на непознати води. Някакъв мъж вървеше и пееше, на моменти спираше и след няколко крачки отново подемаше. Гласът все повече се отдалечаваше и се чуваше все по-слабо.

Давил позвъни нервно и заповяда да донесат свещите.

— Ах, тази музика! Боже мой, тази музика! — вайкаше се консултът, който изпаднаше в отчаяние от босненското пеене.

Това беше гласът на Мусо певеца, както го наричаха, който всяка вечер минаваше по стръмната улица. Той живееше в една от няколкото къщи, сгущени в градините на хълма над консулството.

Дефосе, както разпитваше и узнаваше всичко, беше научил и историята на този пияница и нехранимайко, който всяка вечер минаваше все по този път към къщи, клатушкаше се и пееше дрезгаво и с прекъсвания проточената си песен.

Някога в Травник живял стар кърджалия, човек от долно потекло и без особено име, но бил много богат. Търгувал с оръжие, а тази стока се плаща най-добре, защото, който има нужда от оръжие, не пита колко струва, а плаща веднага колкото му поискат, само да го получи навреме и там, където е необходимо. Имал двама сина. По-големият работел с бащата, а по-малкия Мусо изпратили в Сараево да учи. По това време внезапно и неочаквано починал старият Кърджалия. Замръкнал здрав, а на сутринта го намерили мъртъв. Мусо напуснал училището и се завърнал в Травник. При делбата се установило, че от стареца са останали много малко пари. Започнали да се приказват най-различни неща за смъртта на стария Кърджалия. Хората не могли да повярват, а

и трудно било да се повярва, че старецът не е имал готови пари, мнозина се съмнявали в по-големия брат и предумвали Мусо да го даде под съд и да си търси правото. И при делбата на останалата част от имането по-големият брат гледал също да ощети и обере Мусо. По-големият брат бил висок и хубав човек, но от ония студени хора, в очите на които непрекъснато има някакъв мрак дори и когато се смеят. Докато траела делбата и докато Мусо обмислял какво да предприеме, люшкайки се между вроденото нехайство към парите и към всичко, свързано с тях, от една страна, и съветите на чаршията, от друга, случило се нещо по-лошо и по-тежко. И двамата братя залюбили една и съща девойка от Вилич. Поискали я и двамата. Дали я на по-големия. Тогава Мусо изчезнал от Травник. За съмнителната делба между братята и за смъртта на Кърджалията повече не се говорело. По-големият брат си гледал работата и увеличавал имането си. След две години Мусо се завърнал, променен, с мустаци, блед, слаб, с тежък, несигурен поглед на човек, който малко спи и обича да пие. Оттогава заживял на своята част от имота, която не била малка, но лошо стопанисвана и изоставена. И така, с течение на годините хубавият младеж и богатски син, който имал прекрасен глас и съвършен слух, се превърнал в този съсухрен несретник, който живееше от песента си и само за ракията, мълчалив, незлобив веселяк, който привличаше вниманието на децата. Само прочутият му глас останал дълго все същият. Но сега и той вече изчезваше, както догаряше здравето му и се топеше имането му.

Слугата внесе свещниците. По стаята затрептяха сенки, после се успокоиха. Прозорците изведнъж се покриха със завеси от мрак. Песента на пияния певец съвсем замря. Замря и лаят на кучетата, които му пригласяха. Тишината се разстла отново над всичко. Консултът и младежът мълчаха. Всеки си мислеше за свои неща, но всеки в себе си желаше да бъде далече оттук и да има друг събеседник.

Пак Дефосе прекъсна мълчанието. Заговори за Мусо певеца и за хора като него. Давил го прекъсваше, твърдейки, че този гласовит и пиян съсед не е никакво изключение, а истински продукт на една среда, чиито основни белези са пиянството, безделието и всевъзможните грубости. Дефосе го опровергаваше. При подобни условия винаги има такива хора, казваше младежът, не може да няма.

Към тях се отнасят със страх и съжаление, но и със своего рода религиозна почит, както например древните гърци са почитали *енлисиона*, т.е. мястото, където гръм удари. Но такива хора съвсем не са типични за обществото. Напротив, те се смятат за загубени и за изключение. Съществуването на такива изхвърлени и самотни хора, предоставени на своите страсти, своя позор и на бързо пропадане, показва само колко са здрави връзките и колко неумолимо строги са законите на обществото, религията и семейството в патриархалния живот. Това еднакво важи както за турците, така и за раята от всички вери. В такива среди всичко е свързано, здраво включено едно в друго, всичко се подкрепя и взаимно контролира. Отделният човек контролира всички, като цяло, а всички от своя страна контролират отделния човек. Къща наблюдава къща, улица наблюдава улица, защото всеки отговаря за всекиго и всички заедно за всичко, всеки е напълно свързан не само със съдбата на сродниците и домашните си, но и на съседите, на всички свои събратя по вяра и на всички свои съграждани. В това е силата и робството на тези хора. Животът на отделния човек е възможен само в тези рамки, а животът на всички като цяло — само при такива условия. Който изскочи от този ред и тръгне по своя ум и своите нагони, все едно, че е тръгнал по пътя на самоубиец и рано или късно неудържимо и неминуемо загива. Това е законът на тези среди, който се споменава още в Стария завет. Такъв е бил и законът на античния свят. На едно място Марк Аврелий казва: „Онзи, който избягва задълженията на обществения порядък, е все едно изгнаник.“ Този закон е нарушил и Мусо, а нарушен закон и оцетено общество си отмъщават и наказват.

Давил отново само наблюдаваше младежа, без да го слуша внимателно. И си мислеше: „Този е решил тая вечер да обясни и оправдае всички ужаси и грозотии на тази страна. Навярно в книгата си за Босна е стигнал до това място и сега му е необходимо да държи на мен или изобщо на някого беседа по този въпрос. Може би всички тези неща пък да му са дошли едва сега на ум. Но това е младостта, това, което сега виждам пред себе си. Лекота, самоувереност, сила в изложението и твърдост в убежденията. Да, това е младостта.“

— Надявам се, драги приятелю, че ще прочетем всичко това в книгата ви, сега да видим какво става с вечерята — прекъсна Давил изложението на младежа и своите разсъждения за него.

През време на вечерята разговаряха за всекидневни въпроси и случки, участвуваше и госпожа Давил с кратките си и конкретни забележки. Най-много приказваха за кухнята, спомняха си за ястия и вина от различни краища на Франция, правеха сравнение с турската кухня, съжаляваха, че нямат френски зеленчуци, френски вина и подправки. Няколко минути след осем часа госпожа Давил почваше краткотрайно и сдържано да се прозява. Това беше знак, че трапезата се вдига и след малко госпожата се оттегляше и отиваше в стаята при децата. След половин час се разделяха и консултът и Дефосе. С това денят завършваше. Започваше нощното опако на живота в Травник.

Госпожа Давил сядаше до леглото на най-малкото си дете и плетеше със същата енергия, с която вършеше цялата работа през деня, с която и вечеряше, бързо и съсредоточено, мълчаливо, неуморима, като мравка.

Консултът беше отново в работния си кабинет и седеше на малкото писалище. Пред него беше ръкописът на епоса му за Александър Велики. Години наред вече Давил работеше върху това отдавна започнато произведение; работеше бавно и нередовно, но мислеше върху него всеки ден по няколко пъти, свързваше го с всичко, което виждаше, чуваше и преживяваше. Както вече казахме, този епос беше станал за него един вид друга по-лека и по-поносима действителност, в която той се разпореждаше по собствена воля, в която нямаше трудности, ни отпор и в която намираше леки разрешения на всичко неразрешено и неразрешимо в него и около него, търсеше утеха за всички трудности, замяна за всичко, което действителният живот не му даваше и не му позволяваше. По няколко пъти през деня Давил бягаше в своята „хартиена действителност“, облягаше се в себе си на някаква мисъл от епоса като хром на патерица. И обратно, когато слушаше новини за военни събития, когато наблюдаваше някакво зрелище или работеше върху нещо, в мислите си често всичко пренасяше в своя епос. И понеже прехвърляше всички тия неща с няколко хиляди години назад, те губеха част от мъката, която криеха, от остротата си и изглеждаха по-леки и по-поносими. От това, разбира се, нито нещата ставаха по-лесни, нито пък поемата се доближаваше до истинските художествени произведения. Но толкова хора се облягат в себе си на някаква илюзия, и то по-странна и по-мъглява от едно поетично произведение с

произволното си съдържание, скована метрика и строги рими. И тази вечер Давил беше разгърнал пред себе си дебелия ръкопис в зелената папка като човек, който прави обичайни движения. Но откакто беше дошъл в Босна и се бе заплел в консулските работи с турците, тези вечерни часове даваха все по-малко плод и по-малко радост. Образи не се получаваха, стиховете трудно се вкарваха в калъпа и излизаха от него непълни, римите не пламваха една от друга, както някога, за да предизвикат искра, а оставаха незавършени като чудовище на един крак. Много пъти зелените връзки на картонената папка не се развързваха и ръкописът лежеше пред него като подложка за дребни хартийки, върху които консултът отбелязваше всичко, което му предстои да направи утре или което беше пропуснал миналия ден. В тези минути след вечерята пред очите му отново минаваше всичко сторено и казано през изтеклия ден и вместо почивка и развлечение то създаваше ново напрежение и отново разкриваше вече отбити грижи. Той виждаше изцяло писмата, които този ден бяха изпратени за Сплит, Цариград или Париж, и изведнъж ясно и неумоливо изпъкваше всичко, което беше пропуснато да се каже или пък бе казано излишно и не много сполучливо. Когато човек се вълнува и е недоволен от себе си, кръвта му нахлува в главата. Разговорите, които този ден бе водил с хората, излизаха в паметта му до най-малките подробности, и то не само сериозните и важни разговори, свързани със службата и с други делови въпроси, но и дребните, и незначителните. Той ясно виждаше своя събеседник, чуваше всеки отзвук на думите му, виждаше и самия себе си и ясно съзираше всички слабости на онова, което беше казал, и цялото значение на онова, което по необясними причини не беше казал. И изведнъж вместо бледите и безпомощни думи и отговори, които беше дал, се появяваха блестящи и силни мисли, които е трябвало да каже. Сега консултът си ги повтаряше на себе си шепнешком, но същевременно чувствуваше, че всичко е напразно и късно.

В такова настроение не се раждат поеми и при такива мисли човек спи лошо и сънува лоши сънища, ако изобщо успее да заспи.

И тази вечер в ушите на консула още веднъж прозвуча целият разговор, който бе водил преди малко с Дефосе. Изведнъж му стана ясно колко хлапашки хвалби имаше в приказките за тройните пластове на шосетата от различните столетия, за неолитните оръдия, за

Караходжа и Мусо певеца, за семейството и обществените порядки в Босна. И на всички тези фантазии на младежа, които, както сега преценяваше, не биха могли да издържат и най-малкия допир с критиката, той беше отговарял като парализиран и омагьосан само с немоцното: „Виждам, виждам, но...“ „Какво съм видял, по дяволите?“ — питаше сега. Виждаше се смешен и унижен и се ядосваше на самия себе си, че на тези незначителни разговори обръщаше внимание, което те не заслужаваха. Най-после какъв важен разговор беше това? И с кого разговаряше? Нито с везира, нито с фон Митерер, а бърбореше с този хлапак за незначителни неща. Но мислите не позволяваха да ги спре, нито да ги прогони. И когато вече предполагаше, че е успял да забрави тези дребни неща, изведнъж скачаше от писалището, озоваваше се на сред стаята и с протегнатата ръка си казваше: „Трябваше веднага да отговоря на хлапашките му приказки: «Така и така са нещата», за да го поставя на място.“ Човек трябва да изказва мисълта си свободно и цялостно и при най-малките неща да я кресне на хората в очите, та нека те да се хапят заради нея, а не да я задържа в себе си и после да се бори с нея като с призрак. Да, така трябваше да постъпи, а той именно не направи това и няма да го направи ни утре, ни вдругиден, никога, нито когато бърбори с този хлапак или разговаря със сериозни хора, и ще съзнава това едва вечерта, след като се нахрани и преди да си легне, когато нощта напредне и всекидневните и обикновени думи станат огромни и незаличими като видения.

Така си говореше Давил и се връщаше отново на малкото писалище покрай покрития със завеса прозорец. Но мислите го следваха; напразно се мъчеше да ги прогони, защото не беше в състояние да се залови с каквото и да било друго нещо.

„Дори и това тяхно ужасно пеене той смята за интересно. И това е в състояние да защитава“ — вайкаше се консулт в себе си.

Преследван от тази нездрава необходимост да спори и да се разправя с младия човек, консулт пишеше бързо и без да спира върху белия лист хартия, на който трябваше да се нижат стиховете за подвизите на Александър Велики:

„Слушах как този народ пее и виждах, че и в песента той внася същата дивота и нездрава ярост, както и във всяка друга проява на духа и физиката си. В един пътепис на някакъв си французин, който преди повече от сто години минал през тези места и чул тези хора, прочетох,

че пеенето им приличало повече на кучешко виене, отколкото на песен. Не зная дали тези хора са се изменили към по-лошо или може би добрият стар французин не е опознал достатъчно добре тези земи, но в кучешкото виене има далеч по-малко злоба и коравосърдечие, отколкото в пеенето на тези хора, когато са пияни или просто обхванати от своята ярост. Наблюдавах ги как, пеейки, въртят очи, скърцат със зъби и удрят с юмрук в стената, независимо дали са упоени от ракия, или просто преследвани от някаква вътрешна нужда да крещат, да се превземат и да трошат всичко. И дойдох до заключение, че това няма никаква връзка нито с музиката, нито с пеенето, каквато се среща при други народи, и че това е само един начин да изразят своите прикрити страсти и зли прищевки, на които, въпреки цялата си разпуснатост, не могат да дадат израз, защото самата природа не позволява това. Говорих и с австрийския генерален консул. И той, въпреки войнишката си твърдост, е почувствувал целия ужас на този хленч и викане, който се чува нощем из сокаците и градините, а денем от някоя кръчма. «Das ist ein Uriammer»^[2] — каза той. Аз мисля, че фон Митерер както обикновено и в случая се мами и надценява тези хора. Това е просто ярост на диваци, загубили наивността си.“

Давил изпълни целия тесен лист хартия. Последната дума едва се събра в самия ъгъл в дъното на листа. Енергичността, с която пишеше, и лекотата, с която намираше думи и сравнения, го стоплиха и той почувствува нещо като облекчение. Изморен, огорчен от грижи, обременен от задължения, които тази вечер му се виждаха непосилни, с лошо храносмилане и безсъние — единствената му компания, — той седеше унесен и неподвижен над ръкописа си, когато на вратата почука госпожа Давил.

Тя вече се беше приготвила за спане. Под бялата панделка лицето ѝ изглеждаше още по-дребно и по-строго. Преди малко беше благословила заспалите деца и прикрепила здраво завивките им, после на колене бе прочела старата си вечерна молитва, като бе помолила бога да ѝ дари тази нощ спокойна почивка и на сутринта да стане жива и здрава от леглото, „както твърдо вярва, че ще стане от гроба в деня на Страшния съд“. Сега, със свещ в ръка, тя надникна през полуоткрехнатата врата.

— Стига за днес, Жан. Време е за спане.

Давил я успокои с леко отмахване на ръка и усмивка и я изпрати да си легне, а той остана сам над изписаната хартия, докато очите му не започнаха да се премрежват, буквите да играят, докато всичко не стана заплетено и мъгливо, като нощната картина на света, който денем изглеждаше ясен и понятен.

Тогава стана от масата, отиде към прозореца, отдръпна малко тежката завеса и в непрогледния мрак се опита да види дали още светят светлините в конака и в австрийското консулство, тези последни следи на дневния свят. Вместо тях на замъгленото стъкло той видя своята осветена стая и мъгливите очертания на собственото си лице.

Ако в този момент, сред тъмнината, пълна с мъгла и дребен, студен дъжд, някой погледнеше към френското консулство и зърнеше светлата черта, никога не би могъл да отгатне от какво се измъчваше и над какво бдеше трезвият и сериозен консул, който през деня не губеше нито минутка за нещо, което не беше делово, полезно и в непосредствена връзка с неговата работа.

Но не само консулт бдеше в тази голяма сграда. Точно над неговата стая, на първия етаж, светеха три прозореца със завеси от босненско платно. Там, надвесен над своите бележки, седеше Дефосе. По други причини и по друг начин и той беше буден и прекарваше нощта така, както не желаше и както не му беше драго и приятно. Младежът не се ровеше в дневните си разговори; напротив, само след пет минути той забравяше и разговора, и консула. Не изпитваше умора, ни жажда за спокойствие, не се измъчваше от грижи за утрешния ден, но се разпъваше от неспокойствие, задушаваше се от желанията на незадоволената младост.

Нощем у него ненадейно се пробуждаха спомени за жени, не спомени, а истински жени, които с белотата на кожата си и с блясъка на усмивките си разкъсваха като писък мрака и тишината и падаха в просторната му стая. Появяваха се големите и смели младежки планове, с които беше тръгнал от Париж и които трябваше да го отведат далече от тази паланка, в която беше затънал, и той се виждаше някъде в някакво си посолство или в парижко общество, там, където трябваше да бъде и такъв, какъвто искаше да стане.

Така неговата фантазия всяка нощ си играеше с чувствата и амбициите му, после го напущаше и го предоставяше на убийствената босненска тишина; дъхът на тази тишина и сега го измъчваше и

разяждаше. Денем, в работа, разходки и разговори, той можеше да я залъже и притъпи, ала нощем за това му бяха необходими борба и усилия и тази борба ставаше все по-трудна, защото тишината побеждаваше и заличаваше, угасяше и потуляше и оня тих, привиден градски живот, покриваше, обгръщаше и проникваше във всяка жива твар и всеки предмет.

От оня ден, когато, както видяхме, беше напуснал Сплит и над Клис се бе обърнал още веднъж, за да погледне за последен път питомните области в подножието и морето в далечината, младежът беше всъщност в непрекъснат допир с тази тишина и в постоянна борба с нея.

Той я чувствуваше във всичко около себе си. В архитектурата на къщите, чието истинско лице беше обърнато към дворовете, а немият, горд гръб към улицата; в носиите на мъжете и жените; в погледите им, които казваха много неща, защото самите всъщност бяха безмълвни. И в говора им, когато се осмеляваха да говорят, той по-добре различаваше важните недомлъвки, отколкото думите им. Със слуха си и по смисъл долавяше как тишината прониква във всяко тяхно изречение между отделните думи и във всяка дума между отделните гласни като разрушителна вода в слабо корабче. Различаваше безцветните им и без ясна граница гласни, поради което говорът на момченцата и момиченцата изглеждаше като небрежно гукане, което изчезва в тишината. И самата песен, която понякога се чуваше от пътя или от някой двор, беше само едно проточено вайкане, обвито в тишина от начало до край; като съставна и най-красноречива част на песента. А и малкото от живота, което се виждаше на слънцето и през деня и което съвсем не можеше да се потули, ни да се скрие — малкият разкош или краткотрайният блясък на чувствената красота, — и то настоятелно молеше да остане в тайна и мълчание и с пръст на уста бягаше в безименността на тишината като в истински подслон. Всяко живо същество, а и самите вещи, всичко тръпнеше от звука, криеше се от погледите и примираше от страх да не би да трябва да каже някоя дума или пък да бъде назовано с истинското му име.

Като гледаше тези мъже и жени, превити на две, смотани и винаги безмълвни, без усмивка и движения, повече му се искаше да узнае техните страхове и надежди, отколкото истинския им живот, който беше потиснат и до такава степен умъртвен, че от него беше

останало само името му. И понеже непрекъснато мислеше за тия неща, бе започнал във всяко нещо да открива примери и потвърждения на мисълта си. В самата не малка суровост на тези хора, в техните необуздани действия той виждаше страх от истинска проява, един груб и особен вид мълчание. И всички негови мисли за тези хора (Откъде произхождат? Как се раждат? Към какво се стремят? В какво вярват? Как обичат и мразят? Как стареят и умират?), и те, незавършени и недоизразени, потъваха в тази недоизказана и тягостна атмосфера на мълчанието, която го обкръжаваше, изпълваше всичко около него и се стремеше да завладее всичко в него.

Наистина със страх младежът все по-осезателно чувствуваше как тази тишина разяжда и заразява и него самия, прониква в порите му, неусетно спъва духа му и вледенява кръвта му.

Особено тежки бяха нощите.

Вярно, понякога се обаждаше някакъв звук, остър и ненадеен: изстрел някъде в края на града, куче, което лае срещу необичаен минувач или срещу собствената си сянка. Ала този звук се чуваше само за миг, за да направи тишината още по-дълбока, защото тутакси мълчанието се сключваше над него като дълбока безбрежна вода. От тази тишина не можеше да се спи, също както от звукове от оргии, и той беше принуден да седи и да чувствуваше как тя се заканва да го разнищи, да го смаже и заличи от редицата на съзнателните и живи същества. Всяка нощ, докато седеше така край свещите, които бързо се топяха, струваше му се, че чува как тишината със своя ням език му говори:

— Дълго няма да вървиш така строен, да гледаш право, с трептяща усмивка, да владееш свободната мисъл и гласната, открита реч. Такъв, какъвто си, не можеш да останеш тук. Ще ти пречупя гръбнака, ще наблъскам кръвта около сърцето ти, ще сведа погледа ти; ще направя от тебе горчиво биле на ветровито място, в камениста почва и никога вече няма да те познае не само твоето френско огледало, но и очите на рождената ти майка.

И говореше това не рязко, предизвикателно, а тихо, но неумолимо; и докато говореше, вече го прегъваше и гласеше така, както мащеха гласи завареното си дете. За него беше ясно, че тази тишина всъщност бе смъртта, само че в друг вид, смърт, която оставя на човека живота като черупка, но му отнема възможността да живее.

Но никой не се предава без отпор, нито загива, без да се отбранява, най-малко човек на неговите години, с неговото възпитание и от неговия калибър. Младостта и здравата природа се бореха у него с това зло като с нездрава среда. И ако понякога, през нощта, се случеше да го напуснат силите и да му изневери разумът, утрото винаги му носеше спасение, слънцето го вдигаше на крак, водата го крепеше, а работата и духовната любознателност го поддържаха.

И тази вечер искаше и успя да измъкне мислите си от скуката и тишината и да ги задържи и свърже с живи, гласни, видими и осезаеми предмети на дневната реалност и по този начин да се защити от тишината, която унищожаваше и погребваше всичко и искаше да проникне в съвестта му, както бе проникнала в стаята му. Прехвърляше бележките си, записани през деня, подреждаше ги и ги разработваше. Трудно и бавно растеше книгата му за Босна, цялата изтъкана от „реална реалност“. Всичко в нея беше подкрепено с факти, установено с числа и осветлено с примери. Без красноречие и красота в стила, без общи разсъждения, бавно се трупаха една върху друга страниците, корави, гладки, студени и еднообразни като броня срещу тази потайна и съблазнителна източна тишина, която замъглява, разめква, заплита и спъва всички неща, прави ги двусмислени, многосмислени, дори и безсмислени, докато не ги отмъкне някъде извън досега на погледа и разума ни, в някаква глуха нищета, и ни остави слепи, безмълвни и безпомощни, живи погребани и макар на света, отделени от него.

А когато подреди и преписа това, което беше отбелязал през деня, отново се намери лице с лице с тишината на нощта, която бавно се оттегляше. Та сега и той седеше със скръстени ръце над ръкописа си, унесен в „нереални“ размишления, докато и неговите очи не почнат да се премрежват от умора и големите букви на трезвата проза не заиграят пред погледа му като малки фантоми и призраци.

— Травник! Травник! — повтаряше си тази дума полугласно, като име на някаква тайнствена болест, като магическа формула, която трудно се запомня и лесно забравя. И колкото повече я повтаряше, толкова по-странна му се виждаше: две тъмни гласни между беззвучни съгласни. А за него тази формула изразяваше сега много повече от това, което изобщо можеше да допусне, че представлява светът. Това не беше дума, потайно и студено име на едно затънтено градче, това не бе Травник, за него това сега беше Париж, Йерусалим, столицата на

света и центърът на живота. От детските си години човек все си мечтае за големи градове, за славни поприща, но истинската и решителна битка за запазване на своята личност и за осъществяване на всичко, което тя крие в себе си, инстинктивно води там, където го тласне съдбата, бог знае в какво тясно, безименно пространство, без блясък и красота, без свидетели и съдии.

Младежът несъзнателно стана, отиде към прозореца и като повдигна края на завесата, се загледа в мрака, без и сам да знае какво търси в тази нощ без звук и светлини.

В мрака, пълен с влага, за която не се знаеше дали е дъжд или сняг, тази нощ не се виждаше слабата светлина на покритите със завеси прозорци на австрийското консулство. Но в тази голяма сграда също горяха свещи и край тях също така седяха хора, надвесени над листове хартия и над мислите си.

Работният кабинет на Консула бе дълго, неприятно помещение без слънце и въздух, защото прозорците гледаха към стръмната овощна градина. Там генералният консул фон Митерер с часове седеше на писалището, върху което бяха натрупани схеми и военни наръчници.

Огънят в печката беше забравен. Дългата му лула, угаснала, лежеше на писалището; стаята бързо изстиваше. Консултът бе наметнал мундира си и пишеше, изпълваше неуморно лист след лист жълтеникави бланки. Когато свършваше листа, той стопляше изтръпналата си и премръзнала дясна ръка на пламъка на запалените свещи и посягаше към нов лист, изглаждаше го с длан, слагаше първата черта и бързо го изпълваше с едрия си правилен почерк, както пишеха всички офицери и подофицери от императорската и кралска войска.

Тази вечер на трапезата, както толкова пъти денем и нощем, госпожа фон Митерер със сълзи, закани и молби настояваше пред полковника да пише във Виена и да поиска да го преместят от тази страшна пустиня. И както всяка вечер, и този път полковникът утешаваше жена си, доказваше ѝ, че не е така лесно и просто, както тя си го представя, да търси да го преместят и да бяга от трудностите, уверяваше я, че това ще означава край на кариерата му, и то не много почтен край. Ана-Мария го обсипа с упреци, като не пожела да изслуша нито едно от неговите съображения, и през сълзи му се закани, че ще „вземе детето си“ и ще напусне и Травник, и Босна, и

него. Най-после, за да успокои жена си, консултът обеща, както правеше вече толкова пъти, че още тази вечер ще напише молба, но отново, както толкова пъти, не изпълни обещанието си, защото не му беше лесно да се реши на такава стъпка. Остави жена си и дъщеря си в столовата, запали лулата и се оттегли в работната си стая, но не за да пише молба, тъй като не можеше да се реши да стори това, а за да продължи работата, която му създаваше удоволствие и запълваше редовно вечерите му.

Десета нощ вече фон Митерер работеше върху един голям доклад за военните власти във Виена; описваше околността на Травник от военна гледна точка. С много рисунки и скици, числа и полезни данни разглеждаше вече четиринадесетата позиция, която трябваше да се има пред вид в случай на евентуално проникване на чужда армия по долината на Лашва към Травник, който се отбранява. Още в самия увод на тази голяма работа беше подчертал, че се заема с нея, убеден, че тя ще бъде от полза за върховното командване, но и за да „убие дългите нощи на еднообразния живот, на който бе осъден чужденецът в Травник“.

И нощта наистина минаваше, макар и бавно, а фон Митерер пишеше без почивка и без спиране. Описваше до най-малки подробности травнишката крепост, нейния произход, каквото се мислеше и говореше за нея и действителния ѝ капацитет, значението на местоположението ѝ, дебелината на стените, броя на оръдията, количеството на мунициите, възможностите да се снабдяват с вода и храна. Перото скърцаше, свещите пращяха, редовете се низеха един след друг — правилни букви, точни цифри, ясни данни, — листовете се трупаха един върху друг и купът растеше.

За фон Митерер това бяха най-приятните часове и това му беше най-любимото място. Край свещите, над изписаната хартия, обкръжен от тишината, имаше чувството, че е подслонен и защитен в сигурна крепост, далеч от всички недоумения и двусмислици, с ясни задачи пред себе си. От почерка и начина на изразяването до мислите, които изказваше, и чувствата, които го вълнуваха, всичко го свързваше с голямата императорска и кралска армия, с нещо здраво, трайно и сигурно, на което човек можеше да се опре и в което можеше да се отпусне, заедно с личните си грижи и колебания. Над него имаше дълга редица от началници, а под него — редица от подчинени. Това го

окриляше и крепеше. Всичко беше проникнато и свързано с безбройни правила, традиции и навици, всичко беше общо и всичко бе предвидено, постоянно, неизменяемо и траеше по-дълго от човека.

Няма по-голямо щастие и по-приятна забрава от такава нощ и такава място, където всеки намира спасение в илюзията си. И фон Митерер пишеше ред след ред, лист след лист големия си доклад за стратегическото положение на Травник и околността, който никога никога нямаше да прочете и който щеше да остане завързан в девствената папка под архивния прах и с нечий немарлив параф, непрегледан и непрочетен, докато свят светува и докато има ръкописи и хартии.

Фон Митерер пишеше. Нощта бучеше и като че ли се чуваше как бързо минава. Тежкият мундир топлеше гръбнака му, мисълта му бе будна, но обзета от нещо, което не боли, а успокоява, което ускорява нощните часове и оставя у човека умора, но и приятно чувство за изпълнен дълг и още по-приятно желание за сън.

Полковникът пишеше и не чувствуваше умора, очите му не се премрежваха и буквите не играеха пред тях, само му се струваше, че между правилно изписаните редове вижда други: необхватни маси строени хора с добро снаряжение, в светли царски униформи. Пишеше и се чувствуваше тържествено и спокойно, сякаш работеше в присъствието на всички въоръжени сили от главнокомандувания до последния славонски новобранец. А когато спираше да пише, дълго наблюдаваше ръкописа си, не го четеше, само го наблюдаваше и се унасяше в тази работа, забравяше травнишката нощ и себе си, и близките си в нея.

Малки, енергични стъпки по дългия коридор, които приближаваха като гръмотевица отдалече, прекъснаха тоя приятен унес на полковника. Изведнъж вратата се отвори. Госпожа фон Митерер се втурна възбудено и шумно. Стаята се изпълни с дъх на буря, а въздухът — с множество несвързани и раздразнени думи, които жената започна да изсипва още от вратата и които се смесваха с тракането на токетата ѝ по голия под. Както тя приближаваше, така фон Митерер бавно се изправяше и когато тя стигна до писалището, той вече стоеше в стойка мирно. Изчезнаха без следа всичките му приятни и празнични мигове. Всичко избледня и потъмня и загуби смисъл, стойност и значение. Ръкописът пред него се превърна в незначителна купчина хартия.

Цялата въоръжена сила се отдръпна в безредие и се стопи в червеникаво сребристо облаче. Обади се болката му в черния дроб, която беше забравил.

Пред него стоеше Ана-Мария и го гледаше с оня гневен поглед, който нищо не вижда и леко потрепва, както трепереше сега всичко на лицето ѝ — и клепачите, и устните, и брадата. По бузите и шията ѝ имаше червени петна. Облечена бе в халат от бял, фин вълнен плат, на гърдите отворен, а на кръста пристегнат с винен копринен колан. На раменете имаше малък, лек шал от бял кашмир, закопчан отпред с голяма игла от аметист в златна рамка. Прическата ѝ беше вдигната и привързана с широка панделка от муселин, а над нея се подаваха светлокестеняви къдрици и кичури в богато безредие.

— Йозеф, за бога...

Така редовно започваше. Това бяха встъпителните слова към бясното тичане и гневното тракане на токчетата из стаята, към тежките и нелепи думи без връзка и логика, неоснователните твърдения и безпричинния плач, към тягостната кавга без край.

Полковникът стоеше мирно като заловен кадет, защото знаеше, че всяко движение и всяка дума предизвикват експлозии и дават нова храна.

— Йозеф, за бога! — повтори жената и вече се задушаваше от плач.

Полковникът направи леко и доброжелателно движение с ръка и бурята се стовари върху него, върху предметите, ръкописа на писалището, сред изстиналия въздух, който миришеше на угаснала лула. Жената избухна. Широките ръкави на белия ѝ пенъоар се развяваха из стаята и пламъкът на свещите се извиваше ту на едната, ту на другата страна: от време на време се бялваше здравата ѝ хубава ръка, гола до раменете.

Лекият ѝ шал подскачаше, а иглата от аметист се местеше от едната страна на гърдите на другата. Кичурите ѝ изскачаха под панделката и се извиваха на челото като наелектризирани.

Жената сипеше думи ту задавени и непонятни, ту шумни, смесени със сълзи и слюнка. Полковникът не ги слушаше, защото ги знаеше наизуст, само изчакваше кога ще започнат да утихват, да отмаляват и да показват, че иде краят на сцената, защото тези няколко

хиляди думи никой не би могъл да повтори, та дори нито госпожа фон Митерер освен при нов пристъп.

Засега гръмотевиците продължаваха с пълна сила.

Тя знаела, каза, че той и тази вечер не пише молба за преместване, макар че ѝ бе обещал това на вечерята вече за петнадесети път. Но въпреки това дошла да види това чудовище, похладнокръвно и от най-големия палач, по-бездушно и от турчина, как седи над вонещата лула и пише глупостите си, които никой не чете (и по-добре, че не ги чете!), само за да задоволи щурата си амбиция, амбицията на негоден човек, който не може да подкрепи и защити семейството си, жена си, детето си, които умират, които загиват, които, които, които...

Всичко, което трябваше да последва, се изгуби в шумния плач и яростното, бързо удряне с двата малки, но силни юмрука по писалището и разпилените листовце хартия.

Полковникът се опита полека да сложи ръка на рамото ѝ, но веднага разбра, че е още много рано и че облакът още не е изпразнен.

— Остави ме, звяр такъв, бездушен мъчител, безмилостен, безсъвестен звяр. Звяр, звяр!

Идваше нов порой от думи, после сълзи, обилни и тежки, след това треперене на гласа и постепенно утихване. Жената още хълцаше, но вече позволи на полковника да я прегърне и да я отведе до коженото кресло. Тя се отпусна в него с въздишка.

— Йозеф... за бога!

Това беше знак, че пристъпът е отминал и жената е готова да приеме безпрекословно всяко обяснение. Полковникът я галеше по косата и я уверяваше, че сега веднага ще седне да напише молба, и то решително и без колебания, че писмото още утре ще бъде преписано и изпратено. Говореше ѝ галовно, обещаваше ѝ, успокояваше я, като се страхуваше от нови думи и нови плачове. Но Ана-Мария беше изморена и сънена, тъжна, безмълвна и отпаднала. Тя се остави полковникът да я отведе в спалнята, да избърше от очите ѝ последните сълзи, да я положи, в леглото, да я покрие и успокои с галовни и хубави думи, без всякакво значение.

Когато фон Митерер се върна в стаята си и остави свещниците на писалището, почувствува треска, умора и още по-силна болка на дясната страна под реброто. При тези пристъпи за полковника беше

най-труден моментът, когато бурята отминеше, когато успееше да успокои жена си и след всичко останеше сам, винаги с ясното съзнание, че така не може да се живее.

Полковникът наметна отново тежкия си и студен мундир, като чужд и непознат, седна на писалището, взе чист лист хартия и тоя път наистина започна да пише молба за преместване.

И той отново пишеше под пламъка на неугасналите свещи. Посочваше минали заслуги в службата си, подчертаваше готовността си и сега да даде всичко от себе си, но настоятелно молеше да бъде преместен от този пост. Изнамираше причини, доказваше и обясняваше, че при сегашните условия в Травник може да живее и работи само „лице, което няма семейство“. Нижеха се правилните, но студени и мрачни букви, като звена на вериги. Нямаше нито следа от предишния блясък, от чувството за сила и връзка с цялото. Сам, като покосен, излагаше слабостта и позора си, но под неумолим натиск, който никой не познаваше и не виждаше.

Молбата беше готова. Полковникът реши утре наистина да я изпрати и сега я препрочиташе за втори път, като че ли четеше присъдата си. Четеше, а мисълта му непрекъснато се отделяше от този хленчещ текст и се връщаше към миналото.

Виждаше се как като мургав, бледолик поручик стои насапунисан пред офицерския бръснар, как той му отрязва гъстата коса и залепва установената перука, с която поручикът се гордееше, как му бръсне главата до кожа и го готви, преоблечен като „сръбско момче“, да кръстосва турски паланки, сръбски села и манастири. Виждаше несгодите и мъките, спомняше си за страха и лутанията. Виждаше се как се връща в Земунския гарнизон след успешното разузнаване и чуваше поздравите на другарите и сърдечните думи на началниците си.

Виждаше мъчителната, дъждовна нощ, когато в лодка с двама войници премина Сава и стигна до Калемегдан, за да получи от своя доверен човек възсъчни отпечатъци от ключовете на всички порти на белградската крепост. Виждаше се как предава тези ключове на своя майор, целият сияещ от щастие, макар че трепереше от треска и умора.

Виждаше се как в пощенска кола пътува за Виена като човек, „който е отбелязал успех“ и трябва да получи награда. Сам носеше

писмото на командира, в което за него се говореше с най-големи похвали като за млад офицер колкото трезвен, толкова и безстрашен.

Виждаше се...

Навън в коридора нещо изтропа леко. Полковникът се сепна и изтръпна при мисълта, че можеха отново да се чуят буреносните стъпки на жена му. Вслуша се. Всичко беше тихо. Незначителен шум го беше излъгал. Но предишните видения от спомените бяха изчезнали и не искаха да се върнат. Пред него стояха редовете на неговия ръкопис, но сега безжизнени и заплетени пред уморения му поглед. Къде беше изчезнал оня млад офицер, който пътуваше за Виена? Къде беше свободата и смелостта на младостта?

Полковникът стана изведнъж от писалището като човек, който си поема дъх и търси спасение, отиде към прозореца, дръпна малко крилата на зелените завеси, но тук, само на два пръста пред очите му, се издигаше нощта, като стена от лед и мрак. Фон Митерер стоеше пред нея като осъден и не се осмеляваше да се обърне и да се върне към черните редове на молбата на писалището.

Той стоеше и си мислеше за преместването, но за щастие не подозираше още колко нощи, колко есени и зими ще прекара така изправен между тази мрачна стена и писалището си и напразно ще очаква заповед за преместване. А молбата му ще лежи в *Gehime Hof- und Staatskanzlei* в архива заедно с големия му доклад за стратегическото положение около Травник, само че в друг отдел. Защото молбата му наистина ще пристигне бързо и навреме във Виена и ще бъде предадена на отговорния референт, един посивял и уморен *Sectionchef*. Една зимна сутрин той ще я прочете във високата си, светла и топла канцелария с изглед към миноритската черква и само с червен молив иронично ще подчертае изречението, в което фон Митерер предлага на негово място да се изпрати *ein Joses Individuum*^[3], а на гърба ще отбележи, че консулт трябва да потърпи.

Защото *Sectionchef* беше спокоен, запазен стар ергенин, разглезен мегаломан и естет, който от сигурния си висок и безгрижен пост не знаеше и дори не можеше да допусне какви мъки имаше този консул, какво значи Травник, какво Ана-Мария фон Митерер и какви изобщо неволи и нужди може да има човек. И в последния си час, в предсмъртните си мъки, той няма да бъде пред такава стена, пред каквато тази вечер стоеше полковник фон Митерер.

-
- [1] Китай и отвъд Китай. — Б.пр. ↑
- [2] Това е древна, изконна мъка. — Б.а. ↑
- [3] Човек без семейство. — Б.а. ↑

VIII

Годината 1808 не изпълни нито едно от ония мъгливи обещания на хубавата отминала есен, които Давил предчувствуваше, когато яздеше над Купил. Наистина нищо не може така да ни измами, както собственото ни предчувствие, че можем да бъдем спокойни и приятно доволни от хода на нещата. То беше измавило и Давил.

Още в началото на годината той преживя най-големия удар, който можеше да го сполети в неблагоприятната му работа в Травник. Случи се това, което Давил можеше най-малко да очаква след всичко, което знаеше. Според сигурни сведения на Давна Мехмед паша беше сменен. Ферманът за сменяването му още не бил пристигнал, но везирът вече тайно се готвел да замине, и то заедно с вещите си и с цялата си свита.

— Мехмед паша не иска да изчака фермана в Травник — обясняваше Давна, — а под удобен предлог ще напусне града по-рано и вече няма да се върне. Везирът добре знае как в турските градове минава денят, в който пристига глашатай с царски ферман за сменяване на дотогавашния и назначаване на нов везир. Той като че ли вижда дръзкия и платен татарин, който живее от такива новини и от нездравото любопитство на чаршията и долните хора; живее от тях и се наслаждава на тях. Като че ли го вижда и чува как се втурва в града, препускайки на кон, удря с камшик и с всичка сила извиква имената на сменения и на новоназначения везир:

— Махзул, Мехмед паша, Махзул! Хазул Сюлейман паша, Хазул!

Хората го гледат с любопитство и удивление, разискват за царското решение, радват се, възхищават се, бунтуват се. Най-често ругаят този, който си отива, и възхваляват онзи, който трябва да дойде.

Това е момент, когато на безделниците и простаците се подхвърля името на сменения паша, както се хвърля мърша на гладни кучета, да го петнят безнаказано, да си правят с него нелепи шеги и евтино и леко да се пъчат и представят за герои. Дребните хора, които не смееха да повдигнат глава, когато пашата минаваше на кон, сега

изведнъж стават гласовити, отмъстителни, макар че този паша лично не им е сторил нищо лошо, нито дори е знаел за тяхното съществуване. И често при такива случаи се чува и вижда как някакъв си недоучен софта или пропаднал търговец гръмко произнася на чашка ракия присъдата над поваления везир, паднал сякаш в борба с него, и се бие в гърдите:

— Е, да ми бяха дали половин Босна, нямаше да бъда толкова доволен както сега, че доживях да видя такова нещо.

Мехмед паша знае, че открай време и навсякъде е така, че дребните, безлични хора се издигат за сметка на повалените в борбата между големите. И ясно е защо в случая иска да избегне поне тия неща.

Давил помоли веднага да бъде приет от везира. По време на разговора везирът му повери в пълна тайна, че наистина ще напусне Травник под предлог, че още отсега ще наблюдава подготовката за пролетния поход срещу Сърбия и вече няма да се върне. От думите на везира можеше да се разбере, че приятелите му в Цариград го бяха уведомили, че там цари пълен хаос и се води потайна вътрешна борба между отделни групи и личности, които през май миналата година свалиха султан Селим. Само в едно всички бяха съгласни, а именно да се преследва всеки, който изобщо с нещо е показал, че одобрява реформите и плановете на сваления султан. При това положение оплакванията на босненските бейове от него, като приятел на Франция и човек на режима на султан Селим, били посрещнати добре. Той знае, че вече е сменен, но се надява, че приятелите му са успели да наредят да не бъде изпратен в изгнание, а да получи друг пашалък, далече от Цариград. Във всеки случай иска да напусне Травник в пълна тайна още сега, преди да се е получил ферманът, за да не даде възможност на босненските си врагове да се радват на поражението му и да му отмъщават. А по пътя, някъде в Сеница или Приеполе, ще изчака фермана за новото си назначение.

Мехмед паша разказа всичко това на Давил с оня неопределен ориенталски тон, който и при най-сигурни неща не изключва напълно съмнението и възможността за промени и изненади. От лицето на везира не беше изчезнала усмивката, по-право не беше изчезнал нанизът бели, прави зъби, които непрекъснато се белееха между

брадата и гъстите, черни, поддържани мустаци, защото сега не можеха истински да се усмихват ни везирът, ни консултът.

Давил гледаше везира, слушаше драгомана и разсеяно учтиво поклащаше глава. Всъщност той беше поразен от това, което везирът му събщи. Студените и мъчителни гърчове в стомаха, които, ту по-силно, ту по-слабо, следваха редовно посещенията му в конака и всеки разговор с турците, сега го прерязаха силно в кръста като тъпа парализа и спъваха мисълта и говора му.

В оттеглянето на този везир от Босна Давил виждаше и своя несполука, и значителен неуспех на френското правителство. Като слушаше как Мехмед паша говори неестествено спокойно за заминаването си, той се чувствуваше измамен, неразбран и изоставен в тази студена страна, сред тези потайни, зли и непонятни люде, за които никога не можеше да знаеш точно какво мислят и какво чувствуват, за които оставането може да означава и заминаване, при които усмивката не е усмивка, „да“ не е „да“, както и „не“ не е напълно „не“. Успя да състави няколко изречения и да каже на везира колко ще му бъде мъчно, когато си замине, да изрази надежда, че нещата може би все пак ще се разрешат добре, и да го увери в своето неизменно приятелство и в благосклонността на своето правителство. Излезе от конака с чувство, че цялото бъдеще е черно.

В това настроение Давил изведнъж си спомни за капиджибашията, когото сполучливо беше забравил. Смъртта на този нещастен човек, която не развълнува ничия съвест, сега, когато се показва малко полезна, започна отново да го смущава.

В началото на новата година везирът незабелязано изпрати поценните си вещи, а след това, заедно с мамелюците, и той лично напусна Травник. Радостният и отмъстителен шепот, който започна да се разнася сред травнишките турци, вече не можеше да го настигне. Единствен Давил беше уведомен за деня на заминаването и само той изпрати везира.

Раздялата между везира и консула беше сърдечна. В слънчевия януарски ден Давил излезе на езда заедно с Давна, на четири мили далече от Травник. Пред една самотна кръчмичка край шосето, под сенника, който се бе огънал от снежния товар, везирът и консултът си размениха последните сърдечни думи и поздравя.

Везирът търкаше ръце от студ и се стараеше усмивката му да не угасне.

— Поздравете генерал Мармон — каза той с оня свойствен топъл глас, който си прилича с искреността като две капки вода и който оставя убедително и успокоително впечатление и у най-недоверчивия събеседник, — моля ви да му кажете, а също и на всички, на които трябва, че аз си оставам приятел на вашата благородна страна и искрен почитател на великия Наполеон, независимо от това къде ще ме тласне съдбата и къде ще ме отведе животът.

— Няма да пропусна да сторя това, няма да пропусна — отвърна Давил наистина трогнат.

— А на вас, драги приятелю, желая здраве, щастие и успех и съжалявам, че няма да мога да бъда край вас при трудностите, които винаги ще имате с тоя непросветен и варварски босненски свят. Вашите работи предадох на Сюлейман паша, който временно ще ме замества. На него можете да разчитате. Той е груб и недодялан, както всички босненци, но е честен човек, комуто може да се вярва. Повтарям ви, само за вас ми е жал, че си отивам. Но така трябва да бъде. Ако се бях съгласил да стана главорез и тиранин, можех да остана на този пост и завинаги да покоря тези празноглави и надменни бейове, но аз не съм такъв и не желая да бъда. Затова си отивам.

В черната си, дълга до земята шуба, пребледнял и позеленял, Давна трепереше от студ и превеждаше механично и бързо, като човек, който знае всичко наизуст.

За Давил беше ясно, че това, което везирът му казваше, не беше и не можеше да бъде изцяло и напълно вярно и все пак го трогваше всяка дума. Всяка раздяла предизвиква у нас двойни илюзии. Човекът, с когото се разделяме, и то, както в случая, едва ли не завинаги, ни се струва много по-ценен и по-достоеен за нашето внимание, а ние самите се чувствуваме много по-способни за щедро и несебично приятелство, отколкото всъщност сме.

След това везирът възседна високия си риж кон, като прикриваше недъга си с бързи и отсечени движения. Голямата свита потегли след него. А когато двете групи, голямата на везира и малката на Давил, се отдалечиха една от друга малко повече от половин миля, един от конниците на везира излезе от групата, профуча като стрела и бързо настигна Давил и неговите хора, които в този момент спряха.

Той дръпна изведнъж запъхтия кон и гласно произнесе следните думи: „Щастливият господар Хюсрев Мехмед паша изпраща още веднъж хубавия си привет на уважавания представител на великия френски император и своите благопожелания, които да го следват на всяка негова крачка.“

Изненадан и малко смутен, Давил почтително свали шапка, а конникът се понесе със същата бързина след свитата на везира, която яздеше по снежната равнина. В отношенията с ориенталците има винаги подробности, които приятно ни изненадват и вълнуват, макар че знаем, че тези неща са не толкова израз на някакво особено внимание и лична почит, колкото съставна част на древния им и неизчерпаем церемониал.

Омотаните мамелюци изглеждаха в гръб като жени. Под конските копита се издигаше снежен прах, който на зимното слънце все повече се превръщаше в бял и червеникав облак. Колкото повече се отдалечаваше, групата ставаше все по-дребна, а облакът от пръхкавия сняг — все по-висок. И в него изчезнаха и конниците.

Давил се връщаше по замръзалия път, който едва се различаваше от останалата снежна покривка. Покривите на пръснатите тук-там селски къщурки, плетовите и храстите встрани бяха покрити със сняг и загатнати само с лек тъмен рисунък върху тази белота. Жълтите и румени сенки ставаха морави и сиви. И небето тъмнееше. Слънчевият следобеден ден преминаваше бързо в зимен здрач.

Конете отмятаха рязко и на малки разстояния нозете си; зад копитата им играеха кичури замръзнали косми, по които бе полепнал лед.

Давил яздеше с чувство, че се връща от някакво погребение.

Мислеше си за везира, с когото преди малко се бе разделил, но като за нещо, което отдавна и безвъзвратно е загубено. Спомняше си подробности от редица разговори с него. Струваше му се, че вижда усмивката му, сияещата маска, която потрепваше през целия ден между устата и очите и която сваляше навярно само когато лягаше да спи.

Спомняше си как везирът го уверяваше до последния момент, че обича Франция и цени французите. И сега в светлината на тази раздяла проверяваше доколко искрено е било всичко това. Струваше му се, че вижда ясно подбудите на везира, чисти и лишени от обичайните професионални ласкателства. Струваше му се, че изобщо разбира как и

защо чужденците обичат Франция, френския начин на живот и френските разбирания. Обичат я по закона за противоположностите; обичат в нея всичко, което не могат да намерят в собствената си страна и от което техният дух изпитва непреодолима нужда; обичат я с основание, като картина на всестранна красота и хармоничен, разумен живот, която не могат да изменят и обезобразят никакви мигновени помрачения и която след всеки потоп и всяко помрачение се показва пред света отново като непобедима сила и вечна радост; обичат я и когато я познават само повърхностно, малко или дори никак. И мнозина ще я обичат, и то винаги, често ръководени от най-противоположни съображения и подбуди, защото хората никога няма да престанат да търсят и желаят повече и по-добро от това, което съдбата им поднася. Та ето и той самият сега мисли за Франция не като за своя родина, която познава добре и открай време и в която е видял и добро, и зло, а за Франция като прекрасна и далечна страна на хармония и съвършенство, за която човек мечтае винаги, когато е сред суровост и дивота. Докато съществува Европа, ще живее и Франция и тя никога няма да изчезне, освен ако в известен смисъл (т.е. в смисъл на светла хармония и съвършенство) цяла Европа не стане една Франция. Но това е невъзможно. Хората са премного различни, чужди и далечни един за друг.

Давил изведнъж се сети за едно свое преживяване с везира през лятото. Жизненият и любознателен везир редовно проявяваше интерес към френския живот; един ден му каза, че бил слушал много за френския театър и има желание да чуе поне нещо от това, което се представя във Франция, след като вече няма възможност да види истински театър.

Възхитен от това желание, Давил пристигна при везира още на другия ден с втория том на Расин под мишницата, с намерение да му прочете няколко сцени от „Баязид“. След като им поднесоха кафе и чибуци, слугите се оттеглиха, остана само Давна, който трябваше да превежда. Консултът обясни на везира, колкото умееше, какво нещо е театърът, как изглежда и в какво се състои задачата и целта на театралното представление. После започна да чете онази част, в която Баязид доверява Амурат на султанката Роксана да се грижи за него. Везирът сви вежди, но продължаваше да слуша сухия превод на Давна и патетичното четене на консула. Но когато консулт стигна до

мястото, където се говореше за разпрата между султанката и великия везир, Мехмед паша прекъсна четенето, като се смееше сладко и отмахваше с ръка.

— Та този не знае какво говори — каза везирът строго и с насмешка, — откакто свят светува, нито е било, нито пък може да бъде великият везир да влиза в харема и да разговаря със султанките.

После везирът се смя още доста дълго, искрено и гласно, като не криеше, че не е възхитен и не разбира смисъла и стойността на такова духовно развлечение. И казваше мнението си открито, почти грубо, без да иска да знае, че говори с човек от друга цивилизация.

Давил, неприятно засегнат, напразно се опитваше да му обясни значението на трагедията и смисъла на поетичната реч. Везирът неумолимо махаше с ръка.

— Имаме, имаме и ние такива дервиши и богомолци, които рецитират звучни стихове; даваме им милостиня, но никога през ум не ни минава да ги поставим на една нога с деловите и почтени люде. Не, не, не разбирам.

Тогава Давил си спомняше за тази случка като за нещо обидно и неприятно, като за един от своите неуспехи. Но сега си мислеше за всичко това по-леко и по-спокойно, както човек си мисли за смешни случки, заради които в детските си години се е тревожил прекалено много и излишно. Само не можеше да си обясни защо именно сега, в тези моменти, си спомни за този дребен факт при наличността на толкова големи неща и значителни преживявания, които имаше с Мехмед паша.

Сега, когато се връщаше по заснежения път в потъналия в сняг град, след раздялата с везира, всичко изобщо му изглеждаше понятно, оправдано и на мястото си. Разногласията са нещо естествено, а неуспехите неминуеми. Та дори и това болезнено заминаване на Мехмед паша сега го болеше другояче. Загубата и сега стоеше пред него в цялата си тежест. Изпитваше и страх от нови несполуки и неуспехи. Но всичко това днес беше някак си притъпено и далечно, като неминуема част от живота, в който, съгласно с някаква непонятна аритметика, пътем се губи и печели.

С тези мисли, които му изглеждаха нови и необикновени, но утешителни поне за момента, Давил пристигна бързо, преди здрач, в Травник.

Заминаването на Хюсрев Мехмед паша беше знак травнишките турци да се вдигнат на бунт. Никой вече не се съмняваше, че везирът хитро и потайно бе избягнал гнева на чаршията. Знаеше се, че го бе изпратил френският консул. Това подсилваше възмущението.

Тогава можеше да се види какво означава и какво представлява бунтът на турската чаршия в босненските градове.

Няколко години подред чаршията работи и мълчи, отегчава се и някак си живее, търгува и пресмята, сравнява една година с друга, но наред с това следи и какво става в живота, осведомява се, „купува“ слухове и новини, разпространява ги шепнешком от дюкян на дюкян, като избягва да прави заключения и да изказва собствено мнение. Така постепенно и незабелязано се създава и оформя единен дух на чаршията. В началото това е само общо и неопределено настроение, което се изразява чрез кратки движения и псувни, за които се знае към кого са отправени; после то се превръща постепенно в мнение, което не се крие, и най-после става твърдо и определено убеждение, за което вече не е нужно да се говори и което се проявява само чрез дела.

Обхваната от това убеждение и свързана с него, чаршията шепне, подготвя се, изчаква, както пчелите изчакват часа на роенето. Не е възможно да се прозре логиката на тези чаршийски бунтове, безогледни, разюздани и всякога безплодни, но те са имали своя логика, както са имали и своя невидима техника, изградена върху традициите и нагона. Виждало се е само как пламват, вилнеят и затихват.

И току един ден, който осъмва и започва както и толкова други отминали дни, дългогодишната сънлива тишина на паланката ненадейно се разкъсва, започват да тракат кепенци и потайно да дрънкат врати и мандала на дюкяните. Хората от чаршията изведнъж скачат от местата си, на които години наред неподвижно са седели, спокойни, уредни, чисти, с подвити крака, гордо услужливи, в чохоните си потури, украсени с гайтани елечета и светли, на райета антерии. Това тяхно ритуално движение и заглушителното тряскане на вратите и кепенците са достатъчни, за да се разнесе като стрела из целия град и околността новината:

— Чаршията се затвори.

Това са съдбовни и тежки думи; тяхното значение е ясно всекиму.

Тогава жените и невръстните деца слизат в мазетата. По-видните търговци и занаятчии се оттеглят в домовете си, готови да ги отбраняват и да загинат на прага. А от кафенетата и от отдалечените махали започва да слиза дребният турски свят, онзи, който няма какво да загуби и който при бунтовете и промените може само нещо да спечели. (Защото и в случая, както и при всички други движения и преврати, едни повдигат и водят делото, а други го осъществяват и извеждат.) Пред тази маса изскачат отнякъде един или двама водачи. Това са обикновено гласовити, дръзки, незадоволени, потайни и опаки хора, съвсем неизвестни и непознати, които, след като бунтът утихне, ще потънат отново в безличната си сиромашия в стръмната махала, от която са дошли, или ще останат да линейт в някакъв зандан.

И това продължава ден, два, три, пет дни, зависи кога и къде, докато нещо не се строши, запали, докато не падне човешка жертва или докато бунтът просто не отшуми и не стихне от само себе си.

Тогава един по един се отварят дюкянните, тълпата се прибира, а търговците и занаятчиите, като засрамени и махмурлии, сериозни и бледи, продължават да работят и живеят така, както открай време са карали.

Така изглежда, общо взето, избухването, развоят и краят на бунтовете в нашите градове.

И този път се случи същото. Травнишката чаршия, както и цялото бейско съсловие в Босна, години наред следеше опитите на Селим III да преустрои турското царство на нови основи, според изискванията и нуждите на съвременния европейски живот. Тя не скриваше недоверието и ненавистта си към усилията на султана и често изразяваше всичко това в изложения, които изпращаше направо в Цариград, а също и в отношението си към наместника на султана, травнишкия везир. За нея беше ясно, че реформите ще послужат само на чужденците да подкопаят и да разстроят отвътре царството и в крайна сметка за ислямския свят, а следователно и за тях лично, означават загубване на вярата, имота, семейството и живота на този свят и проклятие — за вечността.

Щом се узна, че везирът е заминал уж за Дрина да проучи условията и позициите, настъпи онази съмнителна тишина, която предшества избухването на народния гняв, и започна

споразумението чрез шепот и погледи, което за другите беше непонятно. Бунтът беше готов, очакваше се само удобен момент.

Както всякога поводът за експлозията беше второстепенен и незначителен.

На служба при Цезар Давна като слуга и доверен човек беше някой си Мехмед, наричан Мустакатия, плещест и строен херцеговец. Всички, които служеха в консулствата, бяха ненавиждани от местните турци, а този Мехмед особено. Същата зима Мехмед се бе оженил за някаква млада и хубава туркиня, която беше дошла от Белград при роднини в Травник. Тя била омъжена там за някой си Бекри-Мустафа, който имал кафене на един чардак в Дорчол^[1]. Но четиримата свидетели, всичките турци от Травник, потвърдили под клетва, че Бекри-Мустафа е починал от прекалено пиене и че жената е свободна. Въз основа на това кадията венча жената за Мехмед.

Някак си по същото време, когато везирът замина, ненадейно в Травник се появи този Бекри-Мустафа, действително мъртво пиян, но жив и потърси жена си. Какъвто беше пиян и без каквито и да било документи, кадията най-напред отказа да го приеме. Кафеджията обясняваше, че пътувал единадесет дни от Белград до Травник през виелици и страшен студ, просто бил принуден да изпие толкова ракия, та сега изобщо не може да изтрезнее. Той търсеше само правото си да му върнат жената, за която друг с измама се е венчал.

Намеси се чаршията. Всички бяха единодушни, че това е най-добрата възможност да се напакости на омразния гавазин Мехмед и на неговия господар Давна и изобщо на консулите и консулствата. И всички смятаха за свой дълг да помогнат на един мюсюлманин да защити правото си от тези чужденци и техните слуги. И Бекри-Мустафа, който посред зима бе пристигнал без връхна дреха и здрави обуца, гол като пушка, който се топлеше само с ракия и се хранеше с лук, сега изведнъж бе отрупан с топли дрехи, хранен и поен, гледан от цялата чаршия. Някой му бе подарил едно кожено женско наметало с оскубана яка от лисича кожа и той го носеше много горд. Като хълцаше и премигаше, той ходеше такъв от дюкян на дюкян, окрилян от всенародното внимание и съчувствие като някакво знаме, и по-гръмка и по-настойчиво от когато и да било търсеше правото си. Наистина той не изтрезняваше, но това не му беше нужно, за да

защити правото си, защото чаршията бе взела неговата работа в ръцете си.

Когато кадията решително отказа да върне жената на този пиян човек само срещу голи думи, чаршията скочи. За очаквания отдавна бунт най-сетне се намери повод и той можеше да избухне открито и да се развива безпрепятствено. И той избухна, макар че зимните дни не бяха много подходящи за такива неща; бунтовете обикновено стават през лятото или наесен.

Никой от чужденците не можеше да си представи как изглежда и докъде може да стигне този пристъп на общо безумие, което обземаше от време на време населението в тези паланки, пръснати и сгушени между високите планини. И за самия Давна, който познаваше добре Изтока, но не и Босна, това беше нещо ново и го тревожеше, поне в отделни моменти. А Давил със семейството си се бе затворил в консулството в очакване на най-лошото.

В този зимен ден, един час преди пладне, чаршията се затвори като по даден невидим и таен знак. Започна тракане на кепенците, вратите и мандалата, което ехтеше като гръм и трясък при лятна буря с град и гръмотевици, сякаш лавини от скали се срутواха от всички страни по травнишките стръмнини с гръмовен бумтеж и заплашваха да засипят града и всичко живо в него.

В тишината, която настъпи веднага след това, се чуха редки изстрели и дивашки провиквания, след това най-напред с глъчка, а после със заглушително викане започна да се образува тълпа от дребни хора, дечурлига и невръстни младежи. Когато тълпата нарасна на двеста-триста души, тя се понесе в началото колебливо, а после бързо и решително към френското консулство. Размахваха тояги и се заканваха с ръце. Най-много крещяха против кадията, който венчал жената на Бекри-Мустафа, а кадията бе известен като привърженик на реформите на Селим и човек на везира.

Един съвсем непознат човек, с дълги мустаци, крещеше, че от такива правоверните не могат глава да повдигнат и децата им гладуват; ругаеше с големи думи омразния Мехмед, защото служи на неверниците и яде свинско, и доказваше, че той трябва веднага да бъде арестуван и поставен в едни и същи окови с кадията, който отнема жените на истинските турци и ги венчава за други за пари и който всъщност не е кадия, а предател, по-лош от всеки поп. Един дребен и

жълт човек, иначе скромен и страхлив абаджия от долната чаршия, когото никога, дори в собствената му къща, не бяха чули да повиши глас, като слушаше внимателно този мустакат оратор, изведнъж притвори очи, вдигна глава високо и изкрещя с неочаквана сила, дивашки и дрезгаво, като че ли си отмъщаваше за дългото мълчание:

— Във Врандук^[2] този поп-кадия!

Това насърчи и останалите и започнаха да сипят ругатни и повици срещу кадията, везира, консулството и особено срещу Мехмед Мустакатия. Страхливи младежи дълго се подготвяха и шепнеха нещо, като че ли се препитваха, после се втурваха, повдигнали възбудено глави, сякаш искаха да запоят, и така произнасяха дълго обмисления повик. А след това, пламнали от стеснителност и вълнение, те се вслушваха какъв отзвук ще има повикът им в мърморенето и откликването на тълпата. Така взаимно се насърчаваха и дразнеха и все повече ги обхващаше едно съблазнително чувство, че в рамките на бунта всеки е свободен да вика и да прави, каквото си иска, и да даде волност на всичко, което го потиска и измъчва.

Сюлейман паша Скопляк, кехаята, който добре знаеше какво значи и как минава един бунт в Травник, а знаеше и отговорността си към консулството, направи това, което в случая беше най-разумно. Издаде заповед да арестуват слугата на консула Мехмед и да го затворят в крепостта.

Тълпата, която се беше стекла около консулството, се разгневи, защото около сградата имаше широк двор и голяма градина и не можеха дори с камъни да достигнат къщата. И тъкмо когато масата се колебаеше какво да прави, някой извика, че по задните улици водят Мехмед. Всички се втурнаха по стръмнината надолу и тичешком стигнаха до моста пред крепостта. Слугата вече бе въведен и голямата желязна порта след него бе заключена. Сега настъпи бъркотия. Мнозина започнаха да се връщат към града с песни, а други продължаваха да стоят пред рова, гледаха към прозорците на входната кула в очакване на нещо, викаха и предлагаха най-свирепи наказания и мъчения за арестувания слуга.

Празната, като от вихър пометена чаршия се изпълни с глъчка и викове на безделниците, които бяха само наполовина задоволени от арестуването на Мехмед. Изведнъж и това утихна и хората започнаха да се оглеждат и да се провикват. Обръщаха любопитно глави насам-

натам. Тълпата беше стигнала до оня предел на досада и умора, когато е съгласна да приеме всяка промяна и развлечение — и свирепост и кърваво, и доброжелателно и шеговито. Най-после погледите им се приковаха на стръмната улица, която се спускаше от френското консулство към чаршията.

Оттам се зададе и мина през разредената тълпа на високата си и пъстра кобила, тържествен и въоръжен, Давна. Учудени, всички останаха на мястото си и гледаха конника, който яздеше спокойно и безгрижно, като че ли след него върви голяма конница. Ако само един от тълпата беше извикал нещо, безразлично какво, всички щяха да го последват и щеше да започне врява и блъсканица, в която щяха да хвърчат и камъни. Народът щеше да погълне като вода и коня, и конника. А сега всеки гледаше първо да разбере какво иска и накъде се е запътил този смел драгоман на консула, та после да се присъедини към повиците или движенията, които ще се появят. Но така се случи, че никой не извика нищо и тълпата стоеше в очакване, без обща воля и определена цел. Затова пък Давна викаше гръмка и дръзко, както само може да крещи един левантинец, навеждаше се ту наляво, ту надясно, сякаш хокаше стадо говеда. Беше блед като смъртник. Очите му горяха, а устата му беше разтегната от едното до другото ухо.

— Да не ви прихванат дяволите да посегнете върху императорското френско консулство — викаше той, гледаше право в очите ония, които му бяха най-близко, и продължаваше: — Значи, бунтувате се против нас, против най-добрите си приятели? Предумал ви е сигур някакъв глупак, който си е загубил ума от босненската ракия. А вие не знаете, че новият султан и френският император са най-големи приятели и че от Стамбул вече е поръчано всеки да пази и почита френския консул като девлет мусафир.

Някой от тълпата каза нещо полугласно и неразбираемо, но масата не го поде, а Давна използва това положение и като погледна към този уединен глас, целият се обърна на тази страна и започна да говори само на него, сякаш всички останали бяха с него и той говореше и от тяхно име:

— Какво? Как? Искаш да мътиш и разваляш това, което царете помежду си са уредили и решили? Добре, нека се знае кой блъска към нещастие мирните хора. Знайте, че султанът няма да търпи това и цяла

Босна ще бъде опожарена, ако се случи каквото и да било на нашето консулство, и децата в люлките няма да бъдат пощадени.

Отново се обадиха някои гласове, но глухи и уединени. Тълпата се отдръпваше пред конника, който си даваше вид, че изобщо и през ум не му минава, че може нещо да му се случи; така на кон Давна мина през цялата чаршия, кряскайки гневно, че сега отива при Сюлейман паша да го пита кой е тук господар, а после, в това могат да бъдат сигурни, мнозина ще съжаляват, че са се повели по лудите глави и против най-висшите заповеди.

Давна тръгна по моста. Браздата, която се образува след него в тълпата, изчезна, но масата се чувствуваше победена, укротена, поне за момент. Сега всички се питаха защо пуснаха този неверник да язди свободно и дръзко сред тях, защо не го смачкаха като дървеница. Но вече беше късно. Моментът беше пропуснат. Първият удар бе загубен, а хората бяха объркани и като обезглавени. Трябваше да се започне отново.

Давна използва тази обърканост и временното малодушие на тълпата и се върна в консулството, като яздеше също така смело и бавно. Сега не крещеше, а само гледаше предизвикателно наоколо и важно и заканително поклащаше глава като човек, който е уредил работата в конака и знае точно какво ще стане.

Всъщност опитът на Давна да разговаря и със Сюлейман паша малко по-остро и високо останал безуспешен. Кехаята не позволил да го объркат и изплашат заканите на Давна, както не се бе изплашил и от травнишкия бунт. И както на времето защитаваеше пред везира травнишката зима и доказваше, че тя не е никакво нещастие, а дар от бога и необходимост, така сега говореше за този бунт. „Нищо не е това — поръчваше той да предадат на Давил: — вдигнал се народът, маса, тълпа. Стават такива неща от време на време. Ще викат, ще кряскат и после ще млъкнат, а от викане никой не е умрял. На консулството никой няма да посмее да посегне, а въпросът за слугата Мехмед е работа на шерията; ще се проучи и ако е виновен, ще бъде наказан и ще трябва да върне жената; ако е прав, нищо няма да му се случи. Всичко останало си остава постарому, в ред и на мястото си.“

Това поръчваше Сюлейман паша на Давил, като говореше бавно със своя сакат турски език, с грубото си произношение и множество неразбираеми провинциализми. Със самия Давна не желаше да се

разправя, макар че драгоманът се опита да се наложи. Отпрати го като турски слуга с думите:

— Така. Да запомниш добре това, което ти казах, и да го преведеш точно на честития консул.

Но бунтът продължаваше да расте. Нищо не помагаше — ни нахалството на Давна, ни преднамереното подценяване и смекчаване на нещата по турски маниер, както правеше Сюлейман паша.

Привечер същия ден още по-голяма и по-разюздана тълпа, следвана от крясъци на недорасли младежи, слезе от махалите и заля чаршията. През нощта подозрителни хора обикаляха сградата на консулството. Кучетата лаеха и слугите на консула бяха на пост. На сутринта намериха къделя и катран, с които са се опитвали да подпалят консулската сграда.

На следващия ден със същата смелост Давна поиска и издействува да го пуснат в крепостта да посети арестувания слуга. Намери го завързан в тъмна килия, наричана бунар, в нея пускали осъдените на смърт. Момъкът беше повече мъртъв, отколкото жив, защото чиновникът на везира, без да знае истинската причина за арестуването, наредил, за всеки случай, да му ударят по сто пръчки по табаните. Давна не успя да избави нещастния слуга, но намери начин да подкупи пазача и да облекчи лежането му в затвора.

За да бъдат неприятностите на Давил още по-големи, тъкмо тези дни в Травник се случиха двама френски офицери, изпратени от Сплит за Цариград. Макар че изпращането на офицери отдавна вече бе станало не само излишно, но и вредно, макар че Давил месеци наред настойчиво молеше да не се изпращат тези хора или поне да не се изпращат през Босна, защото това предизвиква омраза и недоверие у народа, все още се случваше по двама-трима офицери да потеглят на път въз основа на някаква стара заповед.

Поради бунта и тези офицери, както и всички останали, бяха заточени в сградата на консулството. Но офицерите, несъобразителни хора, горди и нетърпеливи, се опитаха, въпреки бунта, първия ден да излязат на езда в околността на града.

Щом се отдалечиха от консулството и навлязоха в махалите, след тях започнаха да хвърчат снежни топки. По конниците се спуснаха дечурлигата на града и все повече ги замерваха със сняг. От всички

порти тичешком излизаха момченца с румени бузи и див поглед, кряскаха и викаха:

— Ето кръст! Удри!

— Удри по неверниците!

— Откупвай се, липов кръсте!

Офицерите ги гледаха как тичат на чешмата и потапят снежните топки във вода, за да станат по-тежки. Те бяха в неловко положение, защото нито се решаваха да пришпорят конете и да избягат, нито да се бият с децата, нито пък можеха да понасят спокойно и техните дивашки закачки. Завърнаха се в консулството разярени и засрамени.

И докато от чаршията достигаха крясъците на тълпата, майорът от пионерните войски, затворен в консулството, пишеше своя доклад до комендантството в Сплит.

„Добре, че имаше сняг — пишеше майорът, — иначе тези диваци щяха да ни замерват с камъни и кал. В мен всичко кипеше от срам и гняв и когато повече не можах да понасям смешното положение, нахвърлих се с пръчка върху децата; за момент те се разбягаха, но веднага след това отново се събраха и започнаха да ни гонят с още по-голям крясък. Едва пристигнахме в града. Драгоманът на консулството ми каза, че сме имали щастие, че пръчката ми не е улучила някое дете, иначе щяхме да платим с живота си, защото възрастните съвсем не са по-добри и те всъщност бяха подучили тези лоши деца.“

Давил се опитваше да обясни положението на офицерите, но вътрешно се изяждаше от срам, че сега вече има и французи, свидетели на неговата безпомощност и на унижението, в което живее.

На третия ден чаршията се отвори. Един по един пристигнаха дюкянджиите, отваряха кепенците, сядяха по местата си и започваха работа. Всички бяха още по-навъсени, по-сериозни, малко засрамени и бледи като след гуляй.

Това беше знак, че бунтът утихва. От махалите още слизаха безделници и деца, мотаеха се из града и духаха в премръзналите си длани. От време на време някой извикваше нещо против някого си, но тези викове оставаха без отклик. От консулството никой не излизаше освен Давна и най-необходимата прислуга; и тях посрещаха със закани, снежни топки и по някой изстрел. Но бунтът приближаваше към своя естествен завършек. На френския консул бе показано какво мислят хората за него и за неговия престой в Травник. Омразният

слуга на Давна беше наказан. Жената, която му беше отнета, върнаха не на Бекри-Мустафа, а на семейството ѝ, а самият Бекри-Мустафа изведнъж загуби значението си за чаршията. Никой не го поглеждаше. Като изтрезнели хората се питаха кой е този пияница, скитник и какво търси тук. Никой не му позволяваше да се доближи до кепенците и да се стопли на мангала. Тътреше се още няколко дена и продаваше за ракия част по част дрехите си, които му бяха подарили хората в първото си увлечение, а след това изчезна завинаги от Травник.

Така завърши самият бунт. Но трудностите, с които консулството трябваше да се бори, не намаляваха, а, напротив, се увеличаваха и растяха. Давил се сблъскваше с тях на всяка крачка.

Най-после Мехмед беше пуснат от затвора, но пребит от бой и огорчен поради загубата на жена си. Наистина в отговор на острите протести на Давил Сюлейман паша заповяда на чиновника си да отиде и да се извини пред консула за арестуването на слугата, за обидните викове против французите и за нападението срещу сградата на консулството, но чиновникът, твърдоглав и горд старец, заяви категорично, че по-скоро ще напусне службата, а ако се наложи, ще даде и главата си, но няма да отива при гяурския консул да моли за прошка. И с това се свърши.

Останалите слуги във френското консулство също се изплашиха от случката с Мехмед. По улиците ги срещаха погледи, изпълнени с омраза. Дюкянджиите отказваха да им продават каквото и да било. Гавазинът Хюсеин, арнаутин, горд със службата си, минаваше през чаршията блед от яд, спираше се пред дюкяните, но каквото и да поискаше, турчинът от кепенците му отговаряше навъсено, че няма. Често пъти стоката, която търсеше, висеше съвсем близо до дюкянджията, ако посегнеш с ръка, можеше да я вземе, и когато гавазинът му я посочваше, той отвърщаше спокойно, че тя е продадена или пламваше:

— Като казвам няма, значи, няма. За тебе няма.

Всичко се купуваше скришом чрез католици и евреи.

Давил чувствуваше как омразата против него и консулството расте от ден на ден. Струваше му се, че вижда как тази омраза просто ще го отвлече от Травник. Тя му отнемаше съня, спъваше волята му и унищожаваше всяко негово решение още в зародиша. И цялата прислуга се чувствуваше безпомощна, преследвана и недостатъчно

защитена от общата ненавист. Само вроденото чувство за срам и привързаност към добрите господари ги спираше да не напуснат толкова омразната служба в консулството. Единствено Давна остана твърд и безстрашно дързък. Омразата, която все повече се сгъстяваше около уединеното консулство в Травник, не го смущаваше и не го плашеше. Той остана непоколебимо верен на своя принцип: неколцина всевластни, които са по върховете, човек трябва непрекъснато и безогледно да ласкае, а на всички останали трябва да показва само силата и презрението си, защото турците се страхуват само от онзи, който не се страхува, и се плашат само от по-силния. Този нечовешки живот отговаряше напълно на неговите разбирания и навици.

[1] Дорчол — квартал в Белград. — Б.пр. ↑

[2] Врандук — турска крепост и затвор в Босна. — Б.пр. ↑

IX

Измъчен от усилията, които му наложиха събитията от последните месеци, недоволен от слабото разбиране и недостатъчната подкрепа от страна на Париж, от генерал Мармон в Сплит и посланика в Цариград, смутен от злобата и недоверието, с което травнишките турци следяха всяка негова стъпка и изобщо всичко, което идваше от французите, Давил чувствуваше все по-тежко заминаването на Мехмед паша. Самотен и раздразнителен, той започна да вижда всички неща в особена светлина и под необикновен ъгъл. Всичко ставаше някак си голямо, важно, трудно и непоправимо, едва ли не трагично. В отзоваването на досегашния везир, „приятел на французите“, той виждаше не само свое лично нещастие, но и доказателство за слабостта на френското влияние в Цариград и голям неуспех на държавната политика.

Давил в себе си все повече се разкайваше, че изобщо бе приел този пост, който явно бе толкова труден, та затова никой не е желал да го заеме. Разкайваше се особено, че бе довел семейството си. Виждаше, че се е измамил и че е измамен, че тук навярно ще погребее и авторитета си, и здравето на жена си и децата си. На всяка крачка се чувствуваше преследван и безпомощен и от утрешния ден естествено не очакваше нищо добро и утешително.

Всичко, което досега можа да чуе и узнае за новия везир, го безпокоеше и плашеше. Ибрахим Халими паша беше наистина човек на Селим III, по едно време и негов велик везир, но лично той не беше особено запален за реформите, а още по-малко — някакъв особен приятел на французите. Знаеше се, че е бил безусловно и изцяло предан на Селим и това беше единственото нещо, по което той беше известен. След свалянето на Селим от престола и той бил, казват, ни жив, ни умрял и новото правителство на султан Мустафа го изпратило за валия първо в Солун и наскоро след това — в Босна, както се отстранява труп от погледа. Казваха, че бил от аристократичен произход и със средни способности, но сега — съвсем объркан поради

неотдавнашното му деградиране и огорчен от това, че го бяха изпратили на този незавиден пост. Какво можеше да очаква Давил за каузата на Франция и на какво можеше да се надява за себе си от такъв везир, щом като дори ловкият и амбициозен Мехмед паша не можа да направи нищо? И така Давил очакваше новия везир със страх, като още една неприятност в дългата поредица неприятности, които му създаваше неговата консулска дейност в Босна.

Ибрахим паша пристигна в началото на март с маса персонал и керван вещи. Харемът му беше останал в Цариград. След като се настани и си отпочина, новият везир прие консулите на тържествена аудиенция.

Давил бе приет пръв.

И този път при тържественото минаване през града не липсваха заканите и ругатните. (Давил беше подготвил за това младия си канцлер.) Но всичко беше много по-малко и по-меко, отколкото първия път. Няколко гласни ругатни и заканителни или подигравателни движения бяха единственият израз на общата омраза към чуждите консулства. Със злорадство Давил узна, че и неговият австрийски противник, който бе приет на другия ден, не бил посрещнат по-добре от простия турски народ.

Церемониалът, с който Давил беше посрещнат в конака, беше същият както при предишния везир. Даровете бяха по-богати и черпнята — по-изобилна. Новият чиновник в консулството получи кюрк от хермелин, а Давил и този път бе наметнат с наметало от златка. Но за Давил беше особено важно това, че везирът го задържа на разговор цял половин час повече, отколкото на другия ден австрийския консул.

Новият везир беше за Давил действително изненада и с маниерите си, и с цялата си външност. Сякаш съдбата искаше да се пошегува с консула и му бе изпратила същинска противоположност на Мехмед паша, с когото поне се работеше лесно и приятно, макар и не всякога успешно. Самотните консули бързо започват да се смятат не само за изоставени от правителствата си и преследвани от противниците, но и като хора, срещу които, така да се каже, съдбата се е нахвърлила с особено настървение. Вместо пред младия, жизнен и приятен грузинец Давил се намери в Дивана пред тежък, неподвижен и студен османлия, чиято външност плашеше и отблъскваше.

Разговорите с Мехмед паша, макар че не всякога даваха това, което обещаваха, поне оставяха у консула известно удоволствие, желание за работа и за нови срещи. А сега му се струваше, че всеки разговор с Ибрахим паша неминуемо ще заразява събеседника с лошо настроение, тъга и тихо отчаяние.

Новият везир беше движеща се развалина. Развалина без красота и величие, по-право с единственото си величие на ужаса. Ако мъртвите можеха да се движат, може би щяха да вдъхват на живите повече страх и изненади, но по-малко от този леден ужас, от който погледът замръзва, речта замира и ръката сама се отдръпва назад. Везирът имаше широко бледо лице, нарязано от няколко, малко на брой, но дълбоки бръчки, рядка брада, която беше някак си особено безцветна, като отдавна умряла трева, полегнала и избледняла по процепите на канарите. Лицето му контрастираше странно с огромния каук, нахлузен до веждите и на ушите. Каукът бе изкусно завит от най-фина тъкан, бяла с розов оттенък, и имаше само едно украшение, извезано със злато и зелена коприна. И стърчеше странно на главата на везира, като че ли го бе поставила чужда ръка, и то на тъмно, като на мъртвец, който никога няма да го помества и сваля, тъй като е решено с него да го погребат и с него да изгние. Всичко останало у този човек, от врата до петите, беше един блок, в който мъчно можеше да се различават ръце, крака и талия. Не можеше да се определи що за тяло живееше под този куп дрехи от чоха, кожа, коприна, сребро и гайтани. Може би дребно и слабо, но може би и мощно, и голямо. И което беше най-странно, тази тежка маса от дрехи и накити имаше, в редките моменти, когато се движеше, неочаквано бързи и енергични движения на млад, нервен човек. Но и тогава голямото остаряло и безжизнено лице оставаше неподвижно и безизразно. Като че ли невидими пружини и пружинки движеха отвътре мъртвешкия лик и твърдата купчина дрехи.

Всичко това правеше везира на призрак, а у събеседника пораждаше смесено чувство на страх и отвращение, съжаление и неприятност.

Това беше впечатлението, което личността на новия везир направи на консула при първата им среща.

С течение на времето, живеейки и работейки с Ибрахим паша, Давил ще свикне с него, наистина ще се сприятели с него и ще разбере, че под необикновената външност се крие човек, който не е без сърце и

без ум, който е нещастен завинаги и напълно, но не и чужд на всички по-добри чувства на расата и кастата си. Но сега, като имаше пред вид първата си среща, Давил гледаше черно на бъдещото си сътрудничество с новия везир, който му приличаше на бостанско плашило, но някакво разкошно, което не е за сиромашките ниви в тази страна, а за някакви фантастични краища — да плаши там райските птици с необикновени цветове и форми.

В блъсканицата в конака Давил забеляза и редица други нови и необикновени лица. Давна, който вече нямаше свободен достъп в конака както по времето на Мехмед паша, защото беше преминал изцяло на служба във френското консулство, с течение на времето успя да намери връзки и пътища, за да се осведомява за всичко — за везира, за главните личности, за отношенията между тях и за начина, по който се уреждат по-важните работи.

Поради вроденото си усърдие, любопитството и многото свободно време, а отчасти и поради несъзнателния стремеж да подражава на старите кралски посланици, чиито доклади обичаше да чете, Давил се опитваше да проникне в личния живот на везира, в интимния живот на неговите хора и по рецептите на старата дипломация да узнае „нрава, навиците, страстите и склонностите на владетеля, при когото е акредитиран“, за да може по този начин по-лесно да влияе и да осъществява желанията и намеренията си.

Давна, който съжаляваше, че бе принуден да живее в тази босненска пустиня, вместо в посолството или на служба при някой везир в Цариград, както подобаваше на неговите способности и на мнението, което той лично имаше за себе си, като че ли беше създаден да узнава всичко това и да го предава на Давил. С безогледността на левантинец, съвестността на лекар и хитростта на пиемонтиец той успяваше да узнава всичко и да го разказва сухо, делово и подробно, с детайли, които за консула понякога бяха интересни, редовно полезни, но често мъчителни и отвратителни.

Както между двамата везири нямаше никакво сходство, така и техните сътрудници бяха съвсем различни. Хората, които Мехмед паша бе довел и отвел със себе си, бяха, общо взето, по-млади, почти всички военни по професия, но във всеки случай добри ездачи и ловци. Между тях нямаше необикновени личности, които да се отделят от останалите или да привличат особено вниманието с физическите си

или душевни качества, добри или лоши. Всички бяха събудени, средни на бой хора, безусловно предани и послушни на Мехмед паша, и си приличаха помежду си, почти като тридесет и двамата мамелюци на везира, които бяха като кукли, с безизразни лица, с еднаква външност и еднакви на бой.

„Къщата“ на Ибрахим паша беше съвсем друга. В нея имаше повече хора и по-различни по характер и външност. Дори и самият Давна, за когото турците не бяха голяма загадка, понякога в чудо се питаше къде е намерил везирът тази необикновена дружина, защо я влачи по света и как успява да ги държи всички заедно. Ибрахим паша не беше парвеню или от неизвестен род, какъвто беше случаят с повечето везири. И баща му, и дядо му били висши сановници и заможни хора. Така около семейството им се бяха насъбрали много роби, доверени лица, протежета и слуги, осиновена челяд, приведени зетьове и роднини с неизвестно и неопределено сродство, блюдолизци и най-различни нехранимайковци. През дългия си променлив живот и през годините на службата си, особено когато беше велик везир на Селим III, Ибрахим паша беше използвал по разни поводи много хора. Повечето от тези хора не се отделяха от него и тогава, когато нуждата, за която бяха взети, отдавна бе престанала, а прилепени към него „като миди към стар кораб“, оставаха и занаятчици свързани със съдбата на везира, по-право с неговата кухня и каса. Между тях имаше вече доста остарели и изнемощели, които никога не излизаха на слънце и на които трябваше други да слугуват в стаичките им, някъде в дъното на конака. Някога те са били на служба при Ибрахим паша и са му сторили голяма услуга, която везирът отдавна вече беше забравил, а и те самите едва ли си спомняха за нея. Имаше и млади, напрашени, без работа и определено звание. Някои от тях дори се бяха родили в „къщата“ на Ибрахим паша, тъй като бащите им по това време са били на служба при него, там бяха израснали и там прекарваха живота си без явни причини и оправдание. Имаше между тях и дръзки пришелци и обикновени дервиши — просяци.

С две думи, Давна не преувеличаваше много нещата, като в докладите си пред Давил наричаше конака на новия везир „Музей на чудовищата“ и дръзко се усмихваше.

Везирът приемаше всички тези хора равнодушно, понасяше ги, влачеше ги след себе си и със суеверно търпение понасяше

недостатъците им и борбите, които водеха помежду си, конфликтите им, ненавистта и кавгите им.

И тези, които заемаха повече място и действително вършеха работа, най-често бяха доста своеобразни, малцина от тях бяха обикновени и всекидневни хора.

Между тях несъмнено и по значение, а и по влиянието си, което имаше върху работите в конака, на първо място беше дефтердаринът на везира Тахир бей, човек, който се радваше на доверието на Ибрахим паша, негов пръв съветник по всички въпроси, болнав и особняк, но благороден и необикновено умен. За него в конака и в града имаше различни мнения, но едно беше несъмнено, в това бяха съгласни и травничани, и консулите, а именно, че Тахир бей беше мозъкът на конака, „дясната ръка и перото в ръката“ на везира.

Но преди още да пристигне, както се случваше при пристигането на всеки висш сановник османлия, бяха разпространени слухове за него, разбира се, изопачени и преувеличени. Травнишките улеми, колкото многобройни, толкова и завистливи, злобно захапваха устни и се утешаваха, че и той е човек и само на небето, което е над нас, не може нищо да се пришие и отшие. Тахир бей още не беше изминал и половината път, а те вече бяха успели да му прибавят и отнемат по нещо. Някой от ония, които идваха от Стамбул и разказваха за образоваността и ума на Тахир бей, казал, че още в училището го наричали Бунар на знанията. И в Травник веднага го нарекоха Бунар ефенди.

Такива бяха травнишките аги и потомците на по-известните родове, особено грамотните и учените. За всичко, което нямаха, не знаеха, не можеха, те умееха да изнамерят лоша дума или подигравателно прозвище. По този начин участваха във всички, дори и в най-висши въпроси, в които иначе никога с нищо не биха могли да вземат участие.

Но когато Тахир бей пристигна в Травник, това прозвище не можа да се задържи сред народа, а се върна на улемите, които бяха доста избързали да го измислят. Личността на дефтердаринът обезоръжаваше всяка обида и всеки помисъл за присмех. Вече след няколко седмици хората го наричаха само ефенди, като произнасяха тази обикновена дума с почит и с особено ударение. Така че по това

време в Травник имаше много ефенди грамотни и полуграмотни кятиби, хафизи, муалими и дребни ходжи, ала само един ефенди.

Образоваността, владееенето на чужди езици и умението да се пише беше в традицията на семейството на Тахир бей. Дядо му бил автор на речници и коментари, баща му — пръв секретар на Портата и завършил живота си като рейс ефенди. Тахир бей навярно щеше да наследи баща си, ако не беше станал превратът, който свали султан Селим и изгони великия везир Ибрахим паша първо в Солун, а после в Травник.

Тахир бей току-що беше навършил тридесет и петата си година, но изглеждаше много по-възрастен. От преждевременно узряло момче той стана почти без преход болнав, тромав и остарял мъж. И такъв живееше и работеше. Сега след всичко, което бе преживял край Ибрахим паша, докато той беше велик везир през най-трудните години, и вследствие на болестта, която все повече овладяваше неговото иначе силно и добре сложено тяло, Тахир бей беше тежко болен човек, който се движеше бавно и с неохота, но при все това от него видимо бликаше желание за живот и необикновено силен дух.

Да беше съумял да живее малко по-умерено или да беше се съгласил да изостави малко работата, може би неговият цариградски лекар в началото щеше да го излекува. А така необикновената болест беше пуснала корени и остаряла и Тахир бей се помиряваше с това едновременно да живее и да боледува. От лявата страна на слабините имаше жива рана, която по няколко пъти в годината се затваряше и отваряше. Поради това беше наведен в кръста и бавно се движеше. Зиме и когато задухаше южният вятър, започваха болките му и безсънните нощи и тогава беше принуден да увеличава алкохола и приспивателните средства.

Откакто беше останал без своя цариградски лекар, Тахир бей сам промиваше и превързваше раните си, както изобщо боледуваше тайно и тихо, без да се оплаква и без да безпокои някого.

Наистина между многобройните постове при Ибрахим паша беше попълнено и мястото на лекар при везира, но това беше съвсем остарелият и духовит Ешреф ефенди, който беше забравил и онова, което някога е знаел, де ли пък лекарската професия, с която никога не е бил много свързан. На младини той бил нещо като аптекар, но половината от живота си прекарал във войската, по бойните полета и

военните лагери, където „лекувал“ най-често, като внушавал на болния своята сърдечност и незаличима добра воля, а не със знания и лекарства. От войската отдавна го бе взел Ибрахим паша и го водеше навсякъде със себе си, повече като приятен другар, отколкото като лекар. Някога страстен ловец, особено на диви патици, сега той беше почти целият схванат от ревматизъм в краката и най-често седеше някъде на слънце или в топла стая, винаги в ботуши с високи кончове от сукно. Беше енергичен човек, духовит и наблюдателен, обичан и почитан от всички.

Разбира се, на Тахир бей и през ум не му минаваше да го лекува този Ешреф ефенди, с когото иначе обичаше да се шегува и да разговаря.

В отделно сандъче бяха винаги готови и внимателно наредени тесни и широки бинтове, памук, води и мехлеми. Това беше фино изработено и с умение направено сандъче от хубаво и скъпоценно дърво, което колкото повече старее и по-дълго се употребява, толкова по-хубаво става. В това сандъче дядото на Тахир бей заключвал ръкописите си; баща му пазел в него парите си, а той, ето, държеше мехлеми и превръзки.

През дните, когато дефтердаринът боледуваше, всяка сутрин по едно и също време се подготвяше специално затоплена вода и тогава започваше болезнено, продължително, почти набожно промиване, чистене и превързване на раната. Заключен и сам, с мъчително стиснати челюсти и свити вежди, той внимателно промиваше раната си и сменяше мехлемите и превръзките. И това често продължаваше с часове.

Това бяха скритите и мъчителни часове от живота на дефтердарина. Но в тях същевременно си оставаха неизказани и погребани всички трудности и горчилки. След като най-после се превържеше, подпашеше, стегнеше и облечеше, дефтердаринът излизаше пред хората спокоен и силен, съвсем изменен. На студеното му и неподвижно лице блестяха жадни очи и едва забележимо потрепваха тънки устни. Тогава за него нямаше трудни и страшни неща в живота, нямаше неразрешими въпроси, опасни хора, непреодолими трудности. Този тежко и вечно болен човек беше по-силен от здравите и по-ловък от силните.

Това, което издаваше истинския живот и истинската сила на този човек, бяха очите. Ту големи с блясък като очите на великите хора, които силата на мисълта издига над всичко; ту присвити, остри, златисто-светли, каквито се срещат у редки животни — златки и невестулки, блестящи и студени, без съчувствие и милосърдие; ту захласнати, засмени очи на своенравно, но благородно момче, с безгрижност и красота, която носи самата младост. Този човек живееше с очите си. Гласът му беше дрезгав, движенията — редки и бавни.

От всички сътрудници най-голямо влияние върху везира имаше Тахир бей; неговият съвет бе най-често търсен и всякога приеман, нему поверяваха за разрешаване трудни и неприятни въпроси, за които кехаята често дори не знаеше, че съществуват. Той редовно ги уреждаше бързо, естествено и леко, без много думи, със златист блясък в очите и вече никога не се връщаше към тях. Раздаваше щедро и несебично знанията и остроумието си като човек, който има в изобилие, който е свикнал да раздава и да не се нуждае от нищо. Той еднакво добре познаваше и шериата, и военните, и финансовите въпроси. Владееше персийски и гръцки. Пишеше много хубаво и имаше своя сбирка стихове, които султан Селим познаваше и обичаше.

Тахир бей беше един от редките османлии в конака, който никога не се оплакваше от изгнанието в Босна, от дивотата на страната и простотията на хората. Вътрешно тъгуваше за Цариград и беше повече от всеки друг свикнал с разкоша и развлеченията на живота в столицата. Но той прикриваше и тази си мъка, както прикриваше раните си, и я „превързваше“ сам, далеч от хората.

Пълна противоположност на Тахир бей и негов непримирим и безсилен противник беше хазнадаринът Баки, когото в конака наричаха Каки. Това беше телесен и душевен изрод, чудовищна сметачна машина, човек, когото всички мразеха и който не искаше нищо друго. Повече по навик, отколкото по необходимост той отдавна беше станал нужен на везира. Везирът, който обичаше само тихите и благородни хора, държеше и понасяше този злобен особняк по някой свой суеверен инстинкт, без да признава това дори пред самия себе си, като някаква муска, която привличаше цялата омраза и цялото зло отблизо и далече. Той беше „домашната змия“ на везира, както казваше Тахир бей.

Без жена и без приятели, Баки водеше вече години наред сметките на везира, по свой начин съвестно и точно, като пестеше всеки грош с упоритостта на болезнен скъперник и го пазеше от всеки, та дори и от везира. Животът му всъщност беше живот без лично щастие и удоволствия, посветен изцяло на саможивото обожаване на самия себе си и на борбата против разходите, безразлично какви, къде и за кого. Безпределно и свирепо зъл, той всъщност не печелеше нищо от това зло, защото не се нуждаеше от друго в живота освен именно от това зло.

Той беше нисък и пълен човек, къосе, с жълта, тънка и прозрачна кожа, която изглеждаше изпълнена не с кости и мускули, а с безцветна течност или с въздух. Жълтите му бузи бяха подпухнали и дълбоко увиснали като две торби. Над тях плуваха две мигащи очи, сини и бистри като очите на малки деца, но винаги тревожни и недоверчиви. Тези очи никога не се смееха. Минтанът и ризата му бяха дълбоко изрязани около врата, който беше подут и обвит с тройна дълбока бразда като при малокръвни дебели жени. Целият изобщо приличаше на някакъв набръчкан мях, който щеше да спадне, съскайки, ако човек само го убодеше с игла. Цялото това тяло трепереше от собствения си дъх и изтръпваше от страх при допир с всичко, което беше извън него.

Той не знаеше що е шега или развлечение. Приказваше малко, само това, което беше подготвил предварително и колкото му беше необходимо. С унес се вслушваше в себе си, наблюдаваше себе си и всичко, което смяташе за свое. Да имаше два живота, пак нямаше да му стигнат за тази работа. Пиеше само вода и ядеше малко, защото нямаше ни зъби да дъвче, ни стомах да смила храната и защото спестеният залък му беше по-сладък от този, който би изял. Но тъй като не можеше да не се яде, той изглаждаше всяка троха, заобляше я и нежно я галеше, защото и тя щеше да стане част от неговото тяло.

Винаги му беше студено, навсякъде и по всяко време на годината. Чувствителната му кожа и отпуснатото тяло не му позволяваха да носи дрехи колкото му бе необходимо. Всеки допир до подгъви и шевове предизвикваше у него болка и можеше да го измъчи и разнежи до сълзи. През целия си живот търсеше топли, но леки и меки тъкани и се обличаше и обуваше своеобразно, дрехите му бяха широки, удобни, обикновени, без оглед на обичаите и околните хора. Едно от желанията му бе да бъде на топло. Мечтаеше си за стаичка,

която да бъде малка, без мебели, но да се затопля от всички страни с невидим огън, винаги еднакво силен и постоянен, и да бъде светла, чиста, пълна със свеж въздух. Един вид храм за себе си, затоплен гроб, но от който да може силно и постоянно да влияе върху живота, да прави удоволствия на себе си и зло на другите. Защото Баки не беше само смешен скъперник и саможив особняк, но и доносник, шпионин и клеветник, който беше огорчил живота на мнозина и не един беше разделил с главата му. Особено през славното си време, когато Ибрахим паша беше велик везир, а самият той, Баки, приближен до големи личности и в центъра на събитията. „Комуто Баки обърне сахана, с него е свършено“ — казвали тогава за него. Но и сега, макар и хвърлен толкова далече и без връзки и влияние, остарял и станал повече смешен, отколкото опасен, той не преставаше да пише на различни личности в Цариград и повече по навик да донася всичко, което смяташе, че знае, и да опетнява и одумва всекиго, когото можеше. В такива занимания, прегърбен и надвесен над малък лист хартия, той и сега можеше да прекара така приятно нощта, както другите я прекарваха във весела компания или в любовно опиянение. И всичко това вършеше естествено, почти всякога без лични облаги, по някаква вътрешна необходимост, без стеснение, без угризение на съвестта, дори и без страх.

Всички, които живееха в конака, го мразеха, а и той мразеше всички, заедно с останалия съществуващ свят. Маниак в икономииите и сметките, той не искаше да има помощници и писари. По цял ден прекарваше над парите, шепнеше като в молитва, броеше и записваше нещо с тъп малък калем на малки, различни листчета хартия. (И тази хартия крадеше от другите чиновници.) Дебнеше всички в конака, биеше и уволняваше по-младите, досаждаше на везира с доноси и оплаквания против по-старите, с настойчивите си молби да забрани и сложи край на разсипничеството и вредите. Бореше се против разходите и прахосничеството, против всяко удоволствие и всяка радост, почти против всяка дейност изобщо, считайки за безделници и опасни прахосници не само веселите и безгрижните, но и приказливите, и предприемчивите. В тази негова борба със самия живот имаше и смешни, и жалки случки. Той подкупваше хора да му донасят в коя стая горят светлините по-дълго, отколкото трябва, мереше кой колко яде и пие, броеше в градината стръкчетата лук, щом

покарат от земята. Всъщност всички тези мерки поглъщаха повече средства и усилия от стойността на предотвратените щети. (Тахир ефенди на шега казваше, че усърдието на Баки носи на везира повече вреда, отколкото слабостите и пороците на всички останали чиновници, взети заедно.) Макар че бе пълен и астматичен, той час по час слизаше в мазетата и се качваше на тавана. Всичко описваше, маркираше и надзираваше и все пак всичко убягваше от погледа му. Отчаяно се бореше против естествения ход на нещата в живота и най-много би се радвал, ако можеше да загаси живота на целия свят, както гасеше излишните свещи по стаите с напльончен палец и показалец, и да остане сам в мрака край угасената свещ на живота, да се наслаждава, че за всички се е мръкнало, че най-сетне не се живее, т.е. не се харчи, а той продължава да диша и да съществува като победител и свидетел на победата си.

Беше сърдит на богатите за това, че имаха много, че харчеха и пилееха, но страстно мразеше онези, които нямаха нищо, черната и вечна сиромашия, дракона с милиони и ненаситни уста. Когато в конака искаха да го ядосат, един отиваше при него, започваше разговор и с много тъжно лице и съжаление в гласа му казваше за някого, че заслужава да му се обърне внимание, защото е „беден“. Тогава Баки, като на пружина, скачаше изведнъж от мястото си, забравяше се и започваше да крещи с тънкия си глас:

— За какво ти е беднякът? Защо се занимаваш с бедняци? Пусни ги да се давят, където са тръгнали. Аз да не съм бог, та да превръщам сиромасите в богати? Та и той вече не прави това! И на него му омръзна.

После навеждаше глава и с понижен, тъжен глас имитираше своя събеседник:

— „Защото е беден!“ Та какво, ако е беден? И от къде на къде сега да си беден, е някаква чест или титла, която ти дава някакви права. „Беден е“, като че ли казва „хаджия е“ или „паша е“.

След това повишаваше гласа си и с пяна на уста от яд се доближаваше съвсем до лицето на събеседника си:

— Защо лапа, щом е беден? Никой не яде колкото бедняците! Защо не пести?

Хвалеше босненци за тяхната простота и въздържаност и затова, че сиромасите им са търпеливи, не просят и не налитат като

цариградските или солунските бедняци, а понасят сиромашията си мълчаливо и търпеливо. Не харесваше травничани, защото беше забелязал, че обичали накити и почти всички се обличали хубаво. Гледаше широките копринени пояси на мъжете, потурите им, целите в гайтани, фереджетата на жените от тежка чоха, с воалетка на лицето, извезани с истинско злато, и това го ядосваше, защото напразно се мъчеше да си обясни как тези хора печелят парите, как могат да купуват такива скъпи и излишни неща и да ги сменяват, тъй като те толкова бързо се износват и захабяват. Свят му се завиваше от тези объркани сметки. И ако някой в разговор почнеше да защитава травничани и да доказва, че е хубаво човек да ги гледа в чаршията чисти и винаги добре облечени, Баки се нахвърляше срещу него:

— Нека бъдат чисти, добре! Ама откъде имат пари за такива дрехи? Откъде? Кажи ми, откъде идват парите в тази селска паланка?

И понеже събеседникът му преднамерено продължаваше да хвали травничани и да оправдава техния разкош в обличането, Баки все повече се горещеше. Сините му очи, загрижени и същевременно безкрайно смешни, изведнъж ставаха бурно тъмновиолетови, зли, блестящи. Като опиянен дервиш той се движеше бързо с малките си и невидими крака, потънали в сало, и размахваше късите си ръце. Най-после заставаше наред стаята, разкрачен, с отпуснати ръце и разширени, заоблени пръсти и разгневено и съскайки, повтаряше все по-бързо, по-често и по-строго:

— Откъде имат пари? Я ми кажи де? Откъде имат пари? Откъде имат пари-и-и?

Тогава шегобиецът, който беше дошъл само да го ядоса и разгневи, си отиваше, без да му отговори, и оставяше отчаяния хазнадарин наред стаята, като удавник без надежда и без помощ в разбеснелия се океан на безкрайните разходи и заплетени сметки на този безумен и нещастен свят.

Болният лекар на везира Ешреф ефенди познаваше най-добре хазнадарина и най-добре умееше да разказва за него. Именно от него Давна узна най-много неща за Баки.

Седнал на слънце, с проснати крака, обути в ботуши от сукно, Ешреф ефенди държеше на коленете си дългите мършави ръце, пълни с жили и белези, и разказваше с дълбокия си и дрезгав ловджийски глас:

— Да, сега е смешен и доста остарял. Дори кучетата бягат от него, но човек трябваше да го познава някога. А и днес не трябва да се подценява. Казвате: жълт е и ръцете му треперят. Това е вярно. Но ще се измамите, ако от това направите заключение, че той няма още дълго да живее или че няма да бъде вреден и опасен за всичко живо около себе си дотолкова, доколкото може. Да, жълт е като увехнала дюля, но той винаги си е бил такъв; жълт се е родил. Повече от петдесет години той пъпли по този божи свят, кашля, киха, пъшка, пъхти и пуфти по всички посоки като надупчен мях. Още от първия ден, когато за пръв път е измърсил дъските, на които майка му го е родила, той мърси всичко около себе си и боледува. Едната половина от живота си прекара в дълги и упорити констипации, а другата — в ужасни разстройства и непрекъснато тичане през двора с ибрика в ръка. Но нито това, нито вечното главоболие, безсъние, вечните екземи и кървене му пречеха да се движи като буренце и с бързината на змия и силата на бик да прави злини, най-различни злини на всичко и на всекиго. Аз не съм съгласен, когато го наричат скъперник. Не, това е обида за скъперниците. Скъперникът обича парите или поне скъперничеството си и е готов да пожертвува много за него, а този не обича нищо и никого освен себе си, мрази всичко на света — живите хора и мъртвите вещи. Не, той не е скъперник, а е гад, прилича на ръжда, и то отвратителна ръжда, която разяжда желязото.

Ешреф ефенди завърши приказката си с немощен смях: — Е, аз го познавам така, както малцина го познават, макар че на мен никога нищо не ми е сторил. Знаете, аз винаги съм бил само ловец, волен човек и такива като него само с една ръка можех да обърна.

Освен тези изтъкнати личности Давна успя да опознае подробно и другите по-важни чиновници и да уведоми консула.

Между тях беше мършавият дефтер кехая Ибрахим ефенди, за когото разправяха, че бил неподкупен; мълчалив и затворен човек, който се грижеше само за многобройната си челяд и за преписките и архива на везира. Животът му беше преминал в борба с неопитни и безсъвестни писари, татари и куриери, с дяволските книжа на везира, които все не можеха да се турят в ред. Денят си прекарваше в полуосветената стая, пълна с чекмеджета и рафтове. Там цареше някакъв ред, известен само нему. И когато му поискат препис от някой документ или от някое старо писмо, той редовно се вълнува, като че ли

става нещо съвсем неочаквано и неவிжданo, скача, застава наред стаята, притиска с длани слепите си очи и започва да си припомня. Тогава черните му очи стават изведнџж кривогледи и както казва Ешреф ефенди, „той гледа едновременно два рафта“. При това тихо и непрекъснато повтаря името на документа, който са му поискали, и то все по-бързо, по-кратко, по-неясно, докато не се получи едно продължително бръмчене през носа. В даден миг неразбираемото мърморене изведнџж спира, дефтер кехаята скача, като че ли иска да хване птица, и с двете ръце посяга към някакъв рафт. Търсеното писмо обикновено е там. Ако се случи да не е там, той отново се връща наред стаята и отново започва да се съсредоточава, да мърмори през нос и да скача отново към друг рафт. И това продължава, докато преписката се намери.

Командирът на „гвардията“ на везира беше веселият и лекомислен Бехджет, човек здрав като камък, пълен и червендалест, смел, но непоправим картоиграч и ленивец. Двете дузини пехотинци и конници, които образуваха пъстрата гвардия на везира, не създаваха на Бехджет много грижи и работа. Те бяха разрешили въпроса така, че нито Бехджет се грижеше много за тях, нито те за Бехджет. Играеха на карти, гуляеха, пиеха и спяха. Главната и най-трудна работа на командира беше борбата му с хазнадарина Баки, когато трябваше незабавно и непременно да измъкне от него месечната заплата и някои извънредни разходи за себе си и за войниците. Тогава ставаха невероятни сцени. С дребнавостта и злобата си хазнадаринът успяваше да изкара от кожата дори добродушния Бехджет, който вадеше нож и се заканваше, че ще нареже стиснатия хазнадарин на парченца като „за кебап“. Но страхливият иначе и слабоват Баки се хвърляше срещу голия нож на Бехджет, само и само да запази чекмеджето си, заслепен от омразата и отвращението, което изпитваше към този прахосник, и се заклеваше, че преди да умре, ще види Бехджетовата глава, набита на кол на онази стръмнина под гробищата, където поставят отрязаните глави на престъпниците. Накрая всичко свършваше с това, че командирът получаваше пари и излизаше с шумен смях от стаята на хазнадарина, а Баки оставаше над чекмеджето, гладеше създадената празнина като рана и за стотен път се готвеше да отиде при везира и да се оплаче от този прахосник и хаирсџз, който години наред вече посяга върху касата и огорчава живота му. От цялата си касиерска душа

дълбоко и искрено желяеше да доживее победата на правото и реда и да види действително кухата и безобразна глава на Бехджет как се хили от кола.

Длъжността на кехаята, заместник на везира, се изпълняваше от Сюлейман паша, който, както видяхме, заемаше същия пост и при предишния везир. Той идваше рядко в Травник. А когато беше там, проявяваше много повече разбиране и симпатии към австрийския, отколкото към френския консул. И все пак сред пъстрия нанос в конака този босневец беше единственият човек, на когото можеше да се разчита с известна сигурност, че това, което обещае, има действително намерение да изпълни и може и умее да го направи.

Х

Консулските времена внесоха раздвижване и неспокойствие в този везирски град; в пряка или в косвена връзка с тях мнозина се издигнаха, а мнозина залитнаха и паднаха, мнозина ги запомниха с добро, а мнозина със зло.

Но защо бръснарският чирак Салко Малухия, син на бедна вдовица, изяде бой от бейовите слуги? Защо той с това си страдание запомни консулските времена, макар че не беше ни от царските служители, ни от бейовете и аяните, ни от улемите и търговците от чаршията?

В случая се бе намесила една от ония жизнени сили, които живеят у нас и около нас, които ни издигат, тласкат напред, спират или повалят. Тази сила, която съкратено наричаме любов, бе накарала и Салко бръснаря да се катери, да къса дрехите си по храстите на оградата на Хафизадичите и да се изкачва по дърветата, за да може поне с очи да зърне консуловата щерка Агата.

Както всички истински влюбени и Салко не изразяваше и не показваше любовта си, но беше намерил начин поне донякъде да я задоволи.

През свободното време от един час около обяда той се вмъкваше незабелязано в оборите на хана, а оттам през отвора, през който изхвърляха боклука, преминаваше в един шубрак, откъдето можеше да наблюдава градината на консула и в нея почти всякога неговата дъщеря, към която го влечеше нещо по-голямо и по-властно от цялата сила на слабостта му чирашко тяло. Между оградата и градината на консулството имаше тесен и изоставен сливак на бейовете Хафизадич, но оттам се виждаше хубаво и ясно градината на консула, уредена по европейски. В градината бяха прорязани пътеки и затрупани къртичините. На средата бяха образувани звездообразни и кръгли лехи с цветя и набучени пръчки на върха със стъклени червени или морави топки.

Целият този край беше слънчев и почвата богата с влага, та всичко, което се посееше, растеше бързо и високо и даваше много цвят и плод.

Там Салко бръснарят зърна дъщерята на господин фон Митерер. По-право той я беше виждал и в града, когато минаваше с баща си в каретата. Но това ставаше толкова рядко и беше толкова краткотрайно, че той не знаеше какво първо да гледа: униформата на консула ли, жълтата лакирана карета или госпожицата, която все с мъка завиваше краката си със сивото файтонджийско одеяло, на което бяха извезани червена корона и монограм. Същата тази далечна девойка, чийто цвят на очите дори не беше успял да види, сега можеше да гледа отблизо как сама, без изобщо да подозира, че някой я наблюдава, се движи из градината пред верандата, която тази пролет бе подредена и затворена със стъкла.

Скрит от погледите на хората, клекнал, с полуотворена уста, спотаил се и дори без да диша, Салко надничаше през дъските на оградата. А девойката, убедена, че е съвсем сама, обикаляше цветята, заглеждала се в кората на дърветата, прескачаше от единия на другия край на пътеката. После спираше и поглеждаше ту небето, ту ръцете си. (Така и младите животни спират в играта си и не знаят какво да правят с тялото си.) И пак започваше да се разхожда от единия до другия край, размахваше ръце и пляскаше с длани; веднъж пред себе си, веднъж зад себе си. А в лъскавите разноцветни градински топки, заедно с небето и зеленината, смешно се пречупваше нейният лик в светлата дреха.

Салко съвсем забравяше хората и губеше чувство за време, място и размери на собственото си тяло. Едва по-късно, когато ставаше да си тръгва, усещаше колко са изтръпнали подвитите му крака и как го болят пръстите на ръцете и ноктите, пълни със земя и тресчици. И дълго след това в дюкяна, където често ядеше бой заради закъсненията си, сърцето му биеше развълнувано и неприятно. Но на другия ден едва изчакваше да мине оскъдният обяд и тръгваше, промъкваше се през оборите на хана до оградата на Хафизадичите, като предварително трепереше и от страх да не би да го хванат, и от радостта, която го чакаше.

Един ден — беше светъл и тих следобед след дъждовно утро — девойката не беше в градината. Лехите бяха мокри и пътеките

утъпкани от проливния дъжд. Стъклените топки, измити от дъжда, блестяха на слънцето и в тях весело се оглеждаха редките бели облаци. Като видя, че девойката я няма, движен от копнеж и нетърпение, Салко се покатери най-напред на оградата, после на старата слива, която растеше край самата ограда, цялата обградена от буен бъзов храст. Надзърна през гъстите листа на бъза.

Всички прозорци на верандата бяха широко отворени и в стъклата им блестеше слънцето и светлото небе. А верандата вътре изглеждаше доста сенчеста. Салко разпознаваше всичко много добре: червен килим на пода и странни картини по стените. На малко, съвсем ниско столче седеше консулската щерка. На скута си държеше някаква голяма книга, но всеки миг откъсваше очи от книгата и блуждаеше с поглед из помещението и през прозорците. Това ново положение, в което досега никога не я беше виждал, още повече го вълнуваше. Колкото повече сянка падаше върху нея и колкото бе по-отдалечена, толкова по-дълго му се искаше да я гледа. Трепереше от страх да не се подхлъзне или да не се счупи някой клон. Примираше от наслада да я гледа така неподвижна, с лице, което в сянката изглеждаше по-продълговато и по-бледо, и все си мислеше, че днес ще се случи нещо още по-вълнуващо и по-необикновено, какъвто беше необикновен и целият този дъждовен ден. И сам се успокояваше, че нищо няма да се случи. Та какво би могло да се случи? Не, ще се случи.

Ето, тя поставя двете си длани върху разтворената книга. А на него дъхът и мисълта му спират. „Да, ще се случи нещо.“ И наистина девойката полека и нерешително става, сключва длани, после ги разделя, като запазва споени само върховете на пръстите. Заглежда се в ноктите. „Ще се случи нещо!“ Изведнъж отделя пръстите си, като че ли къса нещо тънко и невидимо, гледа по тялото си надолу, отделя малко ръцете си и започва леко да танцува по средата на червения килим.

Заметнала глава малко встрани, сякаш се вслушва в нещо, и с приведен поглед гледа върховете на обувките си. Лицето ѝ е неподвижно, замечтано и при движенията ѝ върху него се отразяват сянката и светлината на дъждовния ден.

Като видя, че става това, което предчувствуваше, Салко съвсем забрави кой е и къде се намира, премина от главното стъбло на младите клони, издигна се високо над оградата и все повече почна да

се навежда, когато тя в танца си издаваше все по-силно крак напред. Салко долепи лицето си до самите листа и младата кора. Целият трепереше и примираше. Не беше лесно да изживява такава наслада в такава положение. А девойката не преставаше да играе. Когато тя повтори за втори и трети път същата фигура, по цялото му тяло премина приятно чувство, като че ли бе зърнал нещо скъпо и отдавна познато.

Изведнъж дървото започна да пращи. Клонът под него пукна и се огъна. Салко почувствува как пада през бъзовите листа, как го драскат и удрят клоните, как два пъти се удари, веднъж в гърба, а после в главата.

През оградата падна в градината на Хафизадичите. Първо се блъсна в тарабите, а оттам падна на земята между някакви позеленели, прогнили дъски, които покриваха помийна яма. Под тежестта дъските се разчупиха и той затъна до колене в тиня и кал.

Когато повдигна искаляното си и издраскано лице и отвори очи, видя надвесилата се над него слугиня от мутвака на Хафизадичите, старица с жълто, набръчкано лице като на майка му.

— Преби ли се, нещастнико? Какво си търсиш белята по помийните ями?

Но Салко само гледаше изплашено около себе си и търсеше поне малък лъч от онази прелест, озарила го преди малко на височината, от която бе паднал. Чуваше старицата, но не разбираше какво му говори, с разширени очи гледаше как от другия край на градината тичат към него слугите на Хафизадичите с тояги в ръце, но не можеше да дойде на себе си, да разбере какво се беше случило и какво искаха тези хора от него.

Дребната, тъжна, самотна девойка продължи разходките си и невинната си игра из градината и верандата, без да подозира дори какво се беше случило заради нея в съседната бахча, като не подозираше, че някой я бе наблюдавал.

След боя в градината на Хафизадичите и плесниците, които получи после в бръснарницата, защото се върна късно на работа, Салко остана без вечеря. Майка му, жълта и преждевременно остаряла жена, която сиромашията беше съсухрила и бе направила от нея строг и суров човек, редовно го наказваше така. Момчето вече не се промъкваше в чуждите градини, не се катереше по оградите и

дърветата да гледа това, което не бе за него. Оставаше в дюкяна и още по-блед и по-тъжен си мислеше за прекрасното чуждо девойче. Сега то танцуваше пред него така, както той желаше и можеше да си я представи, нямаше опасност да потъне в чужда яма, да го хванат и да го набият.

Но и мечтите за красотата се плащат. Когато с тънките си посинели ръце Салко държеше таса със сапуница и стоеше до дебелия си майстор, който бръснеше темето на някакъв ефенди, майсторът забелязваше разсеяния му поглед и с очи и обичайно движение на ръката му сочеше, че трябва да гледа в бръснача и да се учи, а не да зяпа през вратата на бръснарницата някъде в далечината. Момчето се сепваше, поглеждаше изплашено чорбаджията си, после послушно приковаваше поглед в неговия бръснач. Ала само след миг погледът му отново блуждаеше по синкавата белота, които оставаше след бръснача на темето на ефендията, виждаше райската градина и в нея девойката с лека походка и необикновена външност. Майсторът отново забелязваше разсеяността му и следваше плесница със свободната му лява ръка, върху показалеца на която той оставяше събраната сапуница. Цялото умение тогава бе да не изпусне таса от ръцете и спокойно да понесе плесницата, защото всичко свършваше дотук. В противен случай плесниците плющяха като дъжд и чибукът влизаше в действие.

Така майстор Хамид лекуваше своя чирак от лудориите му, наливаше му ум в главата, прогонваше палавостта и леността му и се опитваше да прикове погледа му в работата.

Но силата, за която говорехме в началото, се появяваше като подземна вода, неподозирано и неочаквано, и на други места, и при други обстоятелства и се стремеше да се разшири по възможност повече и да покори колкото се може повече човешки същества от двата пола. Тя се появяваше и там, където не ѝ беше мястото и където, поради отпора, който неминуемо срещаше, не успяваше да се задържи.

Още със самото си идване госпожа фон Митерер обикаляше и даряваше черквите и параклисите в околността на Травник. Тя не правеше това толкова по собствено желание, колкото по внушение на полковника, който целеше по този начин да увеличи влиянието си върху католишкия клир и народа.

От Виена се поръчваха вази от фалшив порцелан, тънки свещници и позлатени клони, евтини безвкусни предмети, но редки и непознати в тези краища. От Загреб се доставяха извезани на брокат свещенически одежди, изработени от тамошни монахини, които консулшата подаряваше на манастира в Гуча гора или на енорийските свещеници от бедните селски църкви около Травник.

Но и в тази работа, която трябваше да бъде полезна и богоугодна, Ана-Мария не знаеше мярка. Тя винаги се увличаше от причудливата си природа, та всичко, което предприемаше, не можеше да не се изопачи и да не тръгне по обратен път. С усърдието си тя бързо предизвика съмнения у турците, изплаши и обърка и без това страхливите и недоверчиви жители на Долац и монасите. Тя постъпваше странно и самоволно с даренията си и разпределението им, втурваше се в черквите, разместваше по свой вкус предметите в олтара, заповядваше да проветряват, мият, баданосват. Монасите, които се страхуваха от всяка новост и не обичаха някой да им се бърка в работите, дори и когато това се прави с най-добро намерение, отначало приемаха всичко малко слисани, но бързо почнаха да се поглеждат, уговарят и готвят за отпор.

За капелана от най-близкото село Орашье това необикновено усърдие на госпожа фон Митерер стана истинска напаст и опасност. Капеланът, който се казваше фра Миат Бакович, по това време беше самичък, тъй като неговият енорийски свещеник, който също се казваше фра Миат, но го наричаха Колар, отсъствуваше по работа на ордена. Фра Миат Бакович беше слабоват и късоглед младеж, склонен към мечтания. Тежко понасяше скуката и коравия селски живот и като монах все още не беше стъпил здраво на краката си.

За капелана се беше лепнала Ана-Мария с целия си закрилнически пламък, на който беше способна, и с онова полумайчинско, полувлюбено внимание, което така лесно обърква и поставя в неловко положение дори и по-трезвите и по-опитни мъже. По едно време, в началото на лятото, тя яздеше по два-три пъти през седмицата до Орашье, спираше със свитата пред черквата, извикваше капелана и му даваше съвети как да нареди църквата и къщата. Бъркаше му се и в домазлъка, в това как си разпределя времето и реда в черквата. А той гледаше в нея като във видение, неочаквано и прекрасно, премного хубаво и величаво, за да може да му се радва без

болка. Тясната бяла дантела около врата на черния ѝ костюм за езда блестеше, като че ли бе от светяща тъкан, и засенчваше зениците, които не се осмеляваха да погледнат жената право в лицето. В нейно присъствие капеланът трепереше като в треска. И докато той умираше от срам, че трепери, госпожа фон Митерер с наслада наблюдаваше мършавите треперещи ръце и лицето му.

Когато тя си тръгваше, яздейки надолу по хълма към Травник, капеланът оставаше на пейката пред старата енорийска къща като покосен. Тогава всичко му се виждаше сухо, тежко и чуждо — и селото, и черквата, и работата. А когато зърнеше отново конниците от Травник, всичко пак блясваше и разцъфтяваше. Но тогава пак започваше смутеното треперене и болезненото желание да се освободи колкото се може по-скоро и завинаги от тази красота, която заслепяваше и поразяваше.

За щастие капеланът фра Миат Колар бързо се върна в енорията си и младежът искрено и честно се изповяда пред него. За Колар, силен и жизнен мъж на петдесет години, с широко лице, чип нос и коси очи, опитен и съобразителен, здрав, пълен с шеги и хумор, начетен и красноречив, не беше трудно да разбере работата и да схване положението на бедния капелан.

Той изпрати веднага фра Миат обратно в манастира. А когато следващия път пристигна госпожа фон Митерер със свитата си, вместо смутения капелан излезе Колар, усмихнат и спокоен, седна на един пън и на предложенията на изненаданата консулша за уреждането на черквата отговори, пушейки с тежък цигарлък:

— Чудя ти се, госпожа, че си трошиш краката по тези; селски пътища, когато бог ти е дал да добруваш у дома и да си седиш на меко. Ти няма да можеш, жива да си ми, да сложиш в ред тези наши черкви и параклиси, та дори да похарчиш цялата царска хазна за тях. Каквито сме ние, такива са ни и черквите; ако е по-добре, няма да е на добре. А даровете, които имаш за нашите селски черкви, изпрати ги по някого. За нас ще бъдат добре дошли, а теб бог ще възнагради.

Засегнатата, госпожа фон Митерер започваше отново разговора за черквата и народа, но фра Миат обръщаше всички нейни забележки на шегата. И когато тя сърдито възседна своя вран кон, енорийският свещеник свали малкото си попско кепе от разчорлената си коса, поклони ѝ се някак дяволито, покорно и подигравателно ѝ каза:

— Хубав ти е конят, госпожо, като за епископ.

Ана-Мария никога вече не стъпи в черквата в Орашье. Някак си по същото време и енорийският свещеник от Долац беше говорил на фон Митерер по същия въпрос. Но тъй като монасите и свещениците уважаваха консула като приятел и покровител, те не искаха да го обидят и затова избраха затлъстелия и тромав фра Иво по някакъв начин да му съобщи, че усърдието на госпожа фон Митерер за тях не е много удобно, но така, че да не засегне ни него, ни госпожа фон Митерер. И фра Иво, когото турците ненапразно наричаха мюзевирин, изпълни задачата си отлично. Той най-напред разказа на консула, че те от страх от турците трябва да внимават дори и как стъпват на земята, особено с кого дружат и с кого се срещат, че даровете, които им донася госпожа фон Митерер, за тях са добре дошли и те не пропускат да споменат в молитвите си нея и оня, който ги изпраща. Накрая от всичките му приказки излизаше, че монасите са съгласни да приемат и занаят пред дарове, но по-добре ще бъде госпожа фон Митерер да не ги дава лично и да не се намесва в тяхната употреба и разпределяне.

Но госпожа фон Митерер вече беше сита на черквите и разочарована от народа и монасите. Една сутрин тя се разкрещя пред полковника и изсипа върху главата му дъжд от тежки думи и обиди. Крещеше, че френският консул бил прав, че дружал с евреите, които били по-добре възпитани от тези турски католици. Доближаваше се заканително до него и го питаше: той генерален консул ли е или клисар? Кълнеше се, че кракът ѝ вече няма да стъпи нито в черква, нито в някоя къща в Долац.

Така капеланът от Орашье се спаси от това, което за Ана-Мария беше забавна игра, а за него — сериозна неволя. С това завърши набожната фаза в живота на госпожа фон Митерер в Травник.

Силата, за която тук говорим през цялото време, не пощади и френското консулство на другия бряг на Лашва, защото тя не се съобразява ни с герб, ни със знаме.

Докато в приземието на „Дубровнишкия хан“ госпожа Давил се грижеше за децата, а Давил осъмваше над подробните си доклади и заплетените литературни планове, на етажа над тях Младия консул се бореше със скуката и с копнежите, които тя пораждаше, но не можеше да ги задоволи. Той помагаше на Давил в работата, излизаше из околността на езда, изучаваше езика и обичаите на народа и работеше

върху книгата си за Босна. Стараеше се с това да запълни дните и нощите си. Но онзи, който е млад и жизнен, има още много сили и време и за копнежи, и за скука и лутания, каквито само младостта познава. Младия консул забеляза девойката от Долац Елка. Вече видяхме, че когато в началото пристигна в Травник, на госпожа Давил ѝ беше необходимо време и търпение, за да спечели доверието на католишките монаси и симпатиите на хората от Долац. В първите месеци дори и най-бедните не искаха да дават детето си да слугува във френското консулство. Но когато опознаха по-добре госпожа Давил и видяха какво са научили първите девойки, отишли да работят при нея, започнаха да се надпреварват за работа при френската консулша. По няколко девойки от Долац по едно и също време помагаша в домашната работа или работеха някакво ръкоделие, на което ги учеше госпожа Давил.

През летните месеци по три-четири девойки се събираха да везат или плетат. Те седяха на широката веранда под прозорците, с наведена над ръкоделието глава, и тихо пееха. Когато отиваше при Давил, Дефосе често минаваше покрай тези девойки. Те тогава навеждаха още повече глава, песента им се объркваше и секваше. Като премерваше с дългите си крачки широкия коридор, младежът често се заглеждаше в девойките и им подхвърляше по някоя дума вместо поздрав, на който те от свян не можеха да отговорят. А и трудно им беше да отговорят, защото това обикновено беше някаква друга дума, която той бе научил именно този ден и ги объркваше така, както ги объркваше и неговата свобода и държането му, бързината и движението, и смелостта в гласа му. Минавайки така все по-често, по някаква логика, валидна за този род отношения, той най-добре забеляза лицето на онази девойка, която навеждаше най-дълбоко глава пред него.

Казваше се Елка и беше дъщеря на дребен търговец, който имаше в Долац скромна къща, пълна с челяд. Тежкият и гъст отрязан кичур на кестенявата ѝ коса падаше почти до очите. По нещо неопределено, свързано с облеклото и красотата ѝ, тя се отделяше от останалите девойки. Младежът започна да разпознава кестенявия ѝ тил и бялата ѝ налята шия сред наведените глави на останалите везачки. Когато един ден се загледа малко по-продължително в тази наведена шия, девойката неочаквано повдигна глава, сякаш я пареше този поглед и искаше да го избегне, и при това за миг показва младото

си, широко лице със сияещи, благи кестеняви очи, широк, не съвсем правилен нос и с голяма, но хубава уста, със съвсем еднакви устни, които едва се докосваха една друга. Изненадан, младежът се загледа в това лице и забеляза как тази голяма уста леко потрепна в ъглите, като при сдържан плач, докато кестенявите очи сияеха с усмивка, която не можеха да скрият. И младежът се усмихна и произнесе някаква дума от своя „илирийски“ речник, без да мисли коя, тъй като на тази възраст и при такива обстоятелства всички думи са добри и значими. За да скрие очите, които се усмихваха, и устата, около която потрепваше едва забележима бръчка, която се образува при плач, девойката отново наведе глава и показа бялата си шия под кестенявата коса.

През тези дни това нещо се повтори между тях двамата като някаква игра няколко пъти. А всяка игра се стреми да продължи и да трае по-дълго. Този стремеж е непреодолим, когато са по средата такава девойка и такъв млад, самотен и пълен с желания човек. И така незначителните думи, продължителните погледи и несъзнателните усмивки се свързаха в сигурен мост, който сам се издига.

Той започна да мисли за нея нощем и сутрин, когато се събуждаше, да я търси, най-напред в мислите си, а после в действителността, и като по чудо все по-често я намираще и все по-продължително я гледаше. И тъй като по това време всичко кълнеше и се разлистваше и тя му се виждаше като част — одухотворена и отделна част — от този богат растителен свят. „Тя е като растение...“ — си говореше сам, както човек си пее нещо, без да мисли защо прави това, нито пък какво е значението на думите, които произнася. Каквато беше румена, засмяна, но свенлива, час по час обръщаше главата си, както цветето обръща венчето си, в мислите си Дофосе наистина я свързваше с цветята и плодовете, и то в някакъв по-дълбок и особен смисъл, за който той самият не си даваше сметка, нещо като съзнание и душа на плодовете и цветята.

Когато пролетта напредна и градината потъна в зеленина, девойките минаха в нея. Там те бродираха през цялото лято.

Ако човек разговаря с двама пътници, от които единият е прекарал в Травник зимата, а другият — лятото, ще чуе съвсем противоположни мнения за този град. Първият ще каже, че е бил в ада, а другият, че е бил поне някъде близо до рая.

Такива места с незавидно местоположение и неблагоприятен климат редовно имат в годината по няколко седмици, които с хубостта и прелестта си са един вид награда за всички капризи и неволи през останалата част от годината. В Травник това време се пада между началото на юни и края на август и обикновено обхваща целия месец юли.

Когато снегът се стопи и в най-дълбоките ями и престанат пролетните дъждове и виелици, ветровете — ту студени, ту топли, ту силни и шумни, ту тихи и леки — се налудуват, а облаците се оттеглят по високите ивици на стръмния планински амфитеатър, който огражда града, и останат там; когато денят потисне нощта с дължината, блясъка и топлината си и по стръмните склонове над града зажълтеят нивите, а наведените круши започнат да изсипват по стърнищата обилен плод, който презрял капе, тогава настъпва краткотрайното и хубаво травнишко лято.

Дефосе намаляваше разходките си из околността и с часове прекарваше в голямата стръмна градина на консулството, обикаляше добре известните пътеки и шубраци, като че ли бяха чудни и невиджани дотогава неща. Елка идваше преди другите девойки или гледаше да остане след тях. От платото, където работеха, тя все по-често слизаше в консулството за конци, вода или за закуска. Младежът и девойката сега се срещаха на тесните, обрасли в зеленина пътечки. Тя навеждаше широкото си бяло лице, а той с усмивка ѝ подхвърляше някои от „илирийските“ си думи, в които буквата „р“ беше тъмна и проточена, а ударението винаги на края на думата.

Един следобед останаха малко по-дълго сами на една от крайните пътеки сред гъстите листа, където сянката излъчваше топлина. Девойката беше облечена в широки шалвари в гълъбов цвят и тясно елече от небесносин атлаз с едно копче. Набраната на шията ѝ риза бе закопчана със сребърна игла. Ръцете ѝ, с ръкави до лактите, бяха млади и налети, с мрежа от румена кръв по кожата. Младежът я хвана за ръката. Кръвта веднага се оттегли и от пръстите му останаха бледи следи.

Устните ѝ — бледорумени, необикновени, силни и двете съвсем еднакви — полека се разтеглиха в ъглите в онази молеца и готова за плач усмивка, но миг след това девойката наведе глава и се преви до него, безмълвна и послушна, като тревата и клоните. „Като

растение...“ — помисли си той още веднъж, но това, което се извиваше около него, беше човешко създание, жена, разчувствувана до болка, с душа, която още се разкъсваше, но започваше да се примирява и предава. Ръцете ѝ бяха немошно отпуснати, устата наполовина отворена, а очите полупритворени като в безсъзнание. Такава беше тя тук, на него, около него, отмаляла от любов, от наслада, която любовта обещава, и от ужаса, който я следваше тук като сянка. Превита, прерязана, поносена, като картина на пълна преданост, безпомощност, поражение и отчаяние, но и неподозирано величие.

Кръвта на младежа пламна и го обзе чувство на пълно щастие и неудържима радост. В него светваха и изгасваха като искри безкрайни хоризонти. Да, това бе то! Той винаги чувствуваше и толкова пъти е твърдял, че тази клета, пуста, изоставена страна всъщност е богата и разкошна. И сега се разкриваше една от нейните съкровени хубости.

Зелените и цъфнали стръмни скатове разцъфнаха още веднъж и въздухът се изпълни с непознат, упойващ аромат, който, поне сега така му се стори, отколе живееше скрит в тази долина. Разкри се и се показа тайното богатство на този на вид мрачен и сиромашии край, показва се изведнаж, че неговата упорита тишина крие в себе си този плах, откъслечен любовен дъх, в който се разкъсват стонове на отпор и наслада от съгласие, стана ясно, че вечно немият му и безцветен вид е само маска, под която стои и трепти светлина, червена от сладка кръв.

Наблизо имаше разклонено, дебело и старо крушово стъбло, прекатурено и повалено до самия стръмен бряг като софа. Към дъното беше изсъхнало, но корените все още пускаха млади филизи. Облегнаха се на него, а после се отпуснаха, прегърнати, първо тя, а той след нея, в разклоненото крушово стъбло като в пригответена постеля. Тя продължаваше да не дава никакъв отпор, беше безмълвна и неподвижна, но когато ръцете на младежа плъзнаха по нея и я обхванаха около кръста, по слабините, между шалварите и елечето, където беше само ризата ѝ, девойката се изви като клон, който е наведен, за да го берат, а той непрекъснато се дърпа да се изправи. Дефосе дори не усети как тя го повдигна от себе си и как се намери отново на пътеката. Девойката беше коленичила до краката му със сключени ръце и лице, повдигнато към него като в молитва. Тя изведнъж беше станала бледа, очите ѝ, налети със сълзи, които не капеха. Коленичила така, със сключени ръце, тя произнасяше думи,

които той не разбираше, но в този момент те му бяха по-разбираеми от майчиния му език; молеше го да бъде човек и да я пощади, да не ѝ отнема моминството, защото тя сама е безсилна да се отбранява от това, което я бе обзело, непреодолимо като смъртта, но по-тежко и по-страшно от самата смърт. Заклеваше го в живота на майка му и в най-милото и само повтаряше с глас, който от страх и вълнение изведнъж бе прегракнал:

— Недей, недей!...

Младежът усети как пулсът му бие във вратните жили, мъчеше се да се съвземе и да разбере тази неочаквана и страшно бърза промяна на цялото положение. Питаше се, смаян, какво бе това, което изведнъж измъкна под него тази отмаляла жена, и какво е това, което сега го държи в това смешно положение: той, възбуден и прав, като някакъв езически император, а тя, коленичила до краката му със склучени ръце и просълзен поглед, отправен към лицето му, като светица от религиозните картини. Искаше да я повдигне от земята, да я притегли отново към себе си и да я положи на разклоненото повалено крушово стъбло, но не намери сили. Всичко се бе изменило неочаквано и необяснимо.

Той не знаеше как и кога беше станало това, но ясно виждаше, че тази слаба и като тръстика податлива девойка по странен начин беше преминала от „растителния свят“, в който беше дотогава, в съвсем друг свят, потайно бе избягала под сигурна закрила на някаква по-силна воля, където той вече не може нищо да ѝ стори. Почувствува се измамен, изигран, дълбоко разочарован. Обзе го някакъв срам, после гняв срещу нея, срещу себе си, срещу целия свят. Наведе се, повдигна я внимателно от земята с някакви недомлъвки. Тя и сега не даваше никакъв отпор, беше послушна и се огъваше след всяко движение на ръката му, както и преди малко, но с поглед и думи продължаваше да го моли да се смили над нея и да я пощади. Не мислеше вече да я прегърне отново. Навъсен и пресилено учтив, той ѝ помагаше да поправи гънките на шалварите си и да закопчее сребърната игла под шията. После, също ненадейно и необяснимо за него, девойката изчезна надолу по стръмнината към сградата на консулството.

Младежът преживя няколко неспокойни дни. Непрекъснато го преследваха смутеността, безпомощният яд и срам от първите мигове в градината. В мислите си той все се питаше: какво бе станало с него и

с девойката и как се бе случило всичко? И все гордо прогонваше тези въпроси и гледаше да не мисли за краткотрайната среща на затъntenата градинска пътека. И въпреки това често с присмех и ирония си говореше:

— Да, да, ти си наистина непогрешим психолог и съвършен любовник. Изнамери отнякъде, че била от растителния свят, че била езическият дух на тази земя, неразкрито съкровище, което човек трябва само да вземе. И удостои себе си да се наведеш. Но после изведнъж всичко се измени. Тя коленичи като Исак, когото баща му Авраам искаше да пренесе в жертва, но в последния момент ангелът го спаси от смърт. Да, така беше коленичила тя. А ти играеше край нея ролята на Авраам. Честито! Започна да играеш роли в живи картини с библейско съдържание и дълбока морална и набожна тенденция. Честито!

Само дългите разходки по стръмните дъбрави из околността го успокояваха и насочваха мислите му на друга страна.

Така го измъчваха няколко дни незадоволеното желание и младежката суета, а после и това престана. Започна да се примирява и да забравя всичко. Като минаваше през градината, той пак виждаше везачките и сред тях наведената глава на Елка, но вече не се смущаваше и не се спираше, а свободно и закачливо им подхвърляше по някоя дума, която бе научил този ден, и минаваше винаги засмян, свеж и забързан.

Само през една от тези ноци, в ръкописа на книгата си за Босна, там, където говори за типове и расовите особености на босненския човек, прибави и следните редове:

„Жените са стройни; много от тях привличат вниманието с изящните си и правилни черти на лицето, с хубавото си тяло и с белотата на кожата, която заслепява очите.“

XI

Всичко в тази страна с течение на времето се превръща в изненада и всяко нещо във всеки момент можеше да стане обратно на това, което изглеждаше. Давил вече беше започнал да се примирява с неприятния факт, че бе загубил Хюсрев Мехмед паша, жизнения и откровен човек, от когото можеше винаги да очаква сърдечен прием, разбиране и поне някаква помощ, и вместо него бе получил твърдия, студен, нещастен Ибрахим паша, който тежеше и на себе си, и на околните и от когото беше трудно да измъкнеш добра дума или човешко съчувствие, като че ли човек имаше насреща си камък. Това негово мнение се затвърди още повече след първия допир с везира и особено от онова, което чуваше от Давна за него. Но наскоро консулт можа и от този случай да се увери, че Давна е едностранчив познавач на хората в реалните си и познавателни оценки. Винаги, когато се касаеше за обикновени неща и отношения от всекидневния живот, преценките на Давна бяха проникателни, абсолютно точни и сигурни. Но щом се намереше пред по-сложни и по-изтънчени въпроси, неговата духовна леност и моралното му равнодушие го караха да обобщава нещата и да прави твърде бързи и опростени заключения. Така беше и в случая. Още след втория и третия разговор консулт забеляза, че везирът не е недостъпен, както изглеждаше на пръв поглед. Преди всичко и новият везир имаше своя „любима тема на разговор“. Само че при него тя не беше морето, както при Хюсрев Мехмед паша, или някакъв друг жив и положителен предмет. За Ибрахим паша изходна и заключителна точка на всеки разговор беше свалянето на неговия господар Селим III и неговата, т.е. на Ибрахим паша, лична трагедия, която беше тясно свързана с това сваляне; това беше изходна точка на неговите становища. През това събитие той пречупваше всичко, което ставаше около него, и естествено, гледано през тази призма, всичко изглеждаше мрачно, тежко и безнадеждно. Но за консула беше главно, че везирът не бе обикновено „телесно чудовище и духовна мумия“ и че има предмети и думи, които могат да

го раздвижат и развълнуват. Нещо повече, с течение на времето консултът се увери, че този суров и мрачен везир, с когото всеки разговор беше всъщност лекция за незначителността на всичко, което съществува, в много отношения беше по-положителен и по-добър от лекия, сияещ и вечно усмихнат Мехмед паша. Начинът, по който Давил умееше да слуша песимистичните му преценки и общите му размишления, харесваше на везира, нравеше му се и му вдъхваше доверие. Везирът никога не разговаряше така доверчиво нито с фон Митерер, нито с когото и да било друго, както правеше това все по-често с Давил. А консултът все повече свикваше с тези разговори, в които и двамата потъваха в различните неволи на този несъвършен свят, и накрая Давил редовно извличаше някаква дребна полза, за която всъщност бе дошъл при везира.

Тези разговори обикновено започваха с хвалебствия за някой от последните успехи на Наполеон на бойното поле и в международната политика, но везирът веднага преминаваше от положителните и радостни неща към тежките и неприятните, защото беше повече склонен да разговаря за тях. Говореше например за Англия, за нейната жилавост, безогледност и алчност, против която напразно се бореше дори и геният на Наполеон. От тези разговори имаше само една крачка до общите разсъждения, че да се управляват народи и да се командуват хора, не е лесно, че е неблагодарна задачата на владетеля и командира, че нещата на този свят вървят отколе криво и наопаки, противно на законите на безпомощния морал и на желанията на благородните люде. Тук вече се преминаваше към съдбата на Селим III и неговите сътрудници. Давил слушаше с безмълвно внимание и дълбоко съчувствие, а везирът говореше в някакъв отчаян захлас:

— Хората не желаят да бъдат щастливи. Народите не искат разумно управление и благородни владетели. Добрината в този свят е голо сираче. Дано всевишният помогне на вашия император, но аз видях със собствените си очи какво се случи с моя господар султан Селим. Той беше човек, надарен от бога с всички добри телесни и душевни качества. Като свещ изгаряше и се раздаваше за щастието и напредъка на царството. Умен, мил, справедлив, той никога не допускаше, че някой може да му стори зло или да извърши предателство спрямо него, дори и не подозираше какви бездни от злоба, престореност и измяна крият хората в себе си; затова не умееше

да се пази и никой не можа да го запази. Селим влагаше всичките си сили в изпълнението на своите владетелски задължения, живееше чист живот, какъвто не се помни от първите халифи, и не предприемаше нищо, за да се защити от изненадите и предателството на лошите хора. Затова може да се случи така, че отряд ямаци, тази войнишка тиня, водени от един разярен простак, да свали такъв султан от престола и да го затвори в Сарая, да осуети по този начин напълно всички негови спасителни и далечни планове и да доведе на престола един плиткоумен и развратен нещастник, заобиколен от пияници, простаци и професионални предатели. Ето как вървят нещата на този свят. И колко малко са хората, които виждат това нещо, а още по-малко са ония, които искат и могат да го предотвратят.

От тази тема не беше далече да се премине към Босна, и условията, при които трябва да живеят в нея и везирът, и консултът. Щом почнеш да говори за Босна и босненци, Ибрахим паша не намираше достатъчно остри думи и черни краски, а Давил го слушаше сега с искрено съчувствие и действително разбиране.

Везирът не можеше да прежали, че свалянето на Селим го бе сварило начело на войската, която именно се готвеше да изгони русите от Влашко и Молдавия, в момент, когато успехът вече беше сигурен, че то лиши царството от най-добрия султан, а него, Ибрахим паша, от голямата победа, която той вече държеше в ръцете си, за да го захвърли, унижен и сломен, в тази далечна и мизерна страна.

— Сами виждате, благородни приятелю, къде живеем и с кого трябва да се боря и воювам. Човек по-лесно би управлявал стадо диви биволи, отколкото тези босненски бейове и аяни. Всичко това е диво, диво, диво и неразбрано, грубо и просто, но чувствително и надменно, своенравно, но с празна глава. Повярвайте ми: босненци нито имат чувство за чест в душата си, нито ум в главата. Те се надпреварват помежду си в кавгите и измамите и това е единственото нещо, което знаят и умеят. И с тези хора сега аз трябва да усмирявам въстанието в Сърбия! Така вървят работите в нашето царство, откакто е свален и заточен султан Селим, и бог знае докъде ще стигнат.

Везирът спря и млъкна, а на неподвижното му лице блеснаха със слабия блясък на тъмни кристали дълбоко хлътналите му очи, които можеше да съживи вече само отчаянието.

Давил прекъсна мълчанието и умело и предпазливо каза:

— А ако по някакво щастливо стечение на обстоятелствата нещата в Цариград се изменят и вие отново заемете поста на велик везир...

— Та и тогава! — отмахна с ръка везирът, който тази сутрин изпитваше истинска наслада да насочва и себе си, и консула към най-черната безизходност. — Та и тогава! — продължи с притъпен глас той. — Ще изпращам фермани, които няма да изпълняват, ще защитавам държавата от русите, англичаните, сърбите и от всички останали, които са се надигнали срещу нея. Ще спасявам това, което трудно се спасява.

В края на всеки подобен разговор консулт обикновено излагаше въпроса, за който бе дошъл, някакво позволително за износ на жито в Далмация, пограничен спор или нещо подобно, а везирът, унесен в мрачните си разсъждения, даваше съгласието си, без много да мисли.

При други срещи везирът говореше за други неща, но всякога със същото тежко и безнадеждно спокойствие и със същата горчилка. Разказваше за новия велик везир, който го мразел и му завиждал, защото бил по-щастлив от него в миналите войни, затова сега не му изпращал нито упътвания, нито съобщения, нито средства за борба против Сърбия. Или споделяше с Давил новините, които беше получил за своя предшественик в Травник Хюсрев Мехмед паша, прогонен от същия този велик везир в Кесария.

И всички тези неща се събираха и трупаха у консула и макар че обикновено завършваше благоприятно работата си, той се завръщаше у дома отровен, не можеше да обядва, а през нощта сънуваше нещастия, изгнания и най-различни неволи.

И все пак Давил беше доволен, че в неизлечимия песимизъм на везира намираше поне за миг допирна точка с него, един малък оазис, където двамата се срещаха като човек с човек, сред този груб турски свят, без искрица разбирателство и без следа от човечност, достъпна за него, нещастния чужд консул. На моменти му се струваше, че са необходими само малко усилия и малко време, за да се развият и установят между него и везира близки човешки отношения и истинско приятелство.

Но тъкмо тогава редовно се случваше нещо, което изведнъж показваше цялото непроходимо разстояние, което ги разделяше и представяше везира в съвсем нова светлина, по-лошо и по-жалко,

отколкото го рисуваше Давна в своите съобщения; това хвърляше Давил в безизходна смутеност и му отнемаше надеждата, че в тези краища може изобщо да се намери „искрица човечност“, която да живее по-дълго от една сълза или да трае повече от една усмивка или поглед. Тогавашно с учудване и отчаяние консултът сам си говореше, че суровата школа на Изтока трае вечно и в тази страна няма край на изненадите, както няма истинска мярка, устойчивост и трайна стойност в човешките отношения.

Човек не можеше дори приблизително да предвиди или да каже какво може да се очаква от тези хора.

Веднъж везирът неочаквано извика двамата консули по едно и също време, което иначе не практикуваше. Придружаващите ги лица се срещнаха пред портата. Диванът беше тържествен. Ичогланите се движеха насам-натам и си шепнеха нещо. Везирът беше любезен и горд. След първото кафе и първите чибуци пристигнаха каймакаминът и дефтердаринът и заеха скромни места. Везирът разказа на консулите, че неговият кехая Сюлейман паша миналата седмица преминал Дрина с босненски части и разбил най-силния и най-добре организиран сръбски отряд, обучаван и предвождан от „руски офицери“. Той изрази надежда, че след тази победа вече няма руси в Сърбия и че навярно това е началото на края на въстанието. Победата е важна, каза везирът, и вероятно е близо часът, когато в Сърбия ще бъдат възстановени редът и спокойствието. И тъй като знаел, че консулите, като добри приятели и съседи, ще се радват на тези новини, той ги извикал да сподели с тях радостта си.

Везирът замълча. Това като че ли беше уговорен знак, в Дивана влязоха почти тичешком много ичоглани. Върху свободната част на голямата стая бе просната рогозка. Внесени бяха няколко коша, чували от козина и мазни черни овчи мехове. Всички тези съдове бяха бързо развързани, отворени и изтърсени на проснатата рогозка. През това време прислугата донесе за консулите лимонада и нови чибуци.

Върху рогозката почнаха да падат отрязани човешки уши и носове в голямо количество, неописуема маса клето човешко месо, осолено и почерняло от съсирената кръв. Из Дивана се разнесе студена и отвратителна воня на влажна сол и застояла кръв. От кошниците и кошовете извадиха някакви шапки, пояси и патронташи с металически орел върху тях, а от чувалите — червени и жълтеникави знамена,

тесни, обшити със злато и с лик на светци на средата. След тях паднаха две-три хоругви и тъпо треснаха в пода. Най-последно донесоха един вързоп щикове, завързани с лико.

Това бяха трофеите от победата над сръбската въстаническа войска, „организирана и предвождана от руси“.

Някакъв невидим човек в ъгъла рече с дълбок молитвен глас: „Бог е благословил ислямското оръжие!“ Всички присъстващи турци отвърнаха с неразбираемо мърморене.

Давил, който нито насън не можеше да си представи такова зрелище, почувствува как започва да му се гади, лимоната горчеше в устата му и заплашваше да се изкачи в носа му. Забрави чибуката и само гледаше фон Митерер, сякаш от него очакваше спасение и обяснение. Австриецът беше също блед и угнетен, но тъй като беше свикнал с подобни изненади, пръв намери думи и честити на везира и на босненските части. Усърдието и старанието да не изостане зад своя съперник накараха и Давил да превъзмогне страха и гаденето, та и той произнесе няколко слова в чест на победата, с пожелания за нови успехи на царското оръжие и за мир в царството. Той говореше всичко това с някакъв дървен глас. Струваше му се, че чува всяка своя дума не като своя, а като чужда. Всичко бе преведено. Тогава везирът взе отново думата. Благодарни на консулите за добрите пожелания и поздравления и изрази щастие си, че ги вижда край себе си в момент, когато дълбоко трогнат гледа това оръжие, което вероломните московци са оставили позорно на бойното поле.

Давил се осмели да погледне везира. Очите му наистина бяха станали по-живи и в ъглите блестяха като кристали.

Същият оня дълбок глас се обади пак с няколко тържествени, неразбираеми думи.

Из Дивана се разнесе едва доловима глъчка. Приемът беше свършил. Като видя, че фон Митерер разглежда предметите на рогозката и Давил също събра сили и погледна изложените трофеи. Мъртвите предмети от кожа и метал сега бяха двойно мъртви и лежаха тук жалки и изоставени, сякаш изкопани след столетия и изнесени на слънце. Неописуемата маса от изрязани уши и носове лежеше спокойно; около нея имаше разпръсната сол, черна от кръв като земята и смесена с плява. И от всичко това се разнасяше тънка, студена и неприятна воня.

Давил погледна няколко пъти фон Митерер, после рогозката пред себе си със скрита надежда, че може би зрелището, което беше пред него, ще изчезне като грозно видение, но погледът му винаги срещаше същите предмети, невероятни, но действителни и неумолими в своята неподвижност.

„Да се събудя — мислеше си бързо Давил, — да се събудя, да изтърся от себе си целия този кошмар да изплувам на слънце, да разтъркам очи и да поема чист въздух!“ Но събуждане не можеше да има, защото този долен ужас беше дъното на действителността. Такива са тези хора. Такъв е техният живот. Така постъпват и най-добрите между тях.

Давил отново почувствува гадене и пред очите му притъмня. Все пак успя някак си учтиво да се сбогува и спокойно да пристигне със свитата си до къщи, но вместо да седне да обядва, веднага легна.

На другия ден се срещнаха Давил и фон Митерер, без да се питат кой кому дължи посещение, забравили колко време бе минало от последната им среща. Просто полетяха един към друг. Ръкуваха се продължително и се гледаха в очи без думи като двама корабкрушенци. Фон Митерер вече беше осведомен за цената на турската, победа и за произхода на трофеите. Оръжието било отнето от някаква сръбска чета, а знамената и всичко останало произхождало от обикновено клане, което възмутената и безделническа войска извършила над босненската рая някъде близо до Зворник по време на някакво църковно празненство.

Фон Митерер не беше човек, който би се впуснал в разсъждения, и затова не си струваше трудът да говори повече с него. Но след този прием Давил истински се разболя и непрекъснато се питаше: „За какво е тази лъжа? Как да се обясни тази напразна, почти детинска свирепост? Какво означава техният смях, а какво техният плач? Какво прикрива тяхното мълчание? И как този везир с изисканите си разбирания и на вид честният Сюлейман паша, и умният Тахир бей могат да подготвят такива неща и дори да присъствуват на такива зрелища от някакъв друг, долен, страшен свят? Кое е истинското им лице? Кое при тях е животът, а кое преднамерена преструвка? Кога лъжат и кога говорят истината?“

И наред с физическите страдания той чувствуваше как го измъчва и разяжда съзнанието, че никога няма да успее да намери

разумна мярка за тези хора и за техните постъпки.

Още по-тежки и по-болезнени бяха тези неща, когато се засягаха интересите на Франция, сиреч личната гордост и служебното усърдие на Давил.

Чрез доверени лица той поддържаше редовни връзки с капитаните на градовете към австрийската граница. Всеки, дори и най-малък грабителски поход от тези градове или само една вест, че се подготвя такъв поход, принуждаваше австрийците да изпращат части в тези краища и да ги държат там. По този начин Давил правеше всичко възможно да подкопае австрийската военна сила и да поддържа постоянно напрежение на австрийската граница с Босна.

Между капитаните се отличаваше особено капитанът от Нови, Ахмед бей Церич. Давил го познаваше лично. Той беше съвсем млад човек, който току-що бе поел управлението в своята област след смъртта на баща си, строен, с благородно държане, доблестен, красноречив и необуздан. Ахмед бей гореше от желание да се прослави в боеве на границата, толкова пъти преминавана и ограбвана от неговите прадеди. Той непредпазливо изтъкваше връзките си с французите и отправяше до австрийския комендант на отвъдната страна на границата закани и обидни поръчения „от Ахмед бей Церич и френския император Наполеон“. По традиция на капитаните от граничните краища той мразеше и презираше везира, рядко отиваше в Травник и отказваше да приема от когото и да било упътвания и заповеди.

Австрийците успяха косвено, чрез свои хора при Портата, да очернят Ахмед бей и да го представят като предател и френски агент. Това беше за тях по-краткият и по-евтин път и по-сигурно средство, отколкото с години да воюват на границата с младия и буен капитан. Примката беше добре поставена. В Травник се получи катил-ферман за Церич и упрек до везира, че търпи такива капитани и че Портата трябва да бъде уведомявана за тяхното предателство от други страни. Въпросът беше поставен ясно: или да се отстрани и ликвидира омразният капитан, или да се смени везирът в Травник.

Да се примами Ахмед бей в Травник, не беше лесно, но и затова помогнаха австрийците, Капитанът бе измамен, че го вика френският консул на разговор. В Травник веднага го арестуваха, оковаха и го хвърлиха в тъмницата на крепостта.

Тогава Давил разбра какво значи турски терор, какво могат да сторят лъжата и насилието, сдружени заедно, и с какви сили той трябваше да се бори в този прокълнат град.

На другия ден след арестуването на Ахмед бей под гробищата беше обесен един циганин и телялинът подчертано обяви, че е обесен за това, че „поздравил капитана от Нови“, когато го водели към крепостта. Това беше равносилно на смъртна присъда на капитана. Във всички и във всеки поотделно се загнезди оня безумен студен страх, който от време на време се спущаше над Травник и Босна, парализираше и спираше за няколко часа или за няколко дни всеки живот и всяка мисъл и по този начин позволяваше на силата, която го беше разпространила, да извърши през това време бързо и безпрепятствено онова, което целеше.

През целия си живот Давил мразеше и избягваше драматичните неща. Той трудно можеше да си представи, че един конфликт може да има като свое единствено разрешение трагичния край. Това беше в разрез с цялата му същност. А сега косвено той беше замесен в една истинска трагедия, която не можеше да се оправи и нямаше изход. В раздразненото състояние, в което се намираше, заобиколен от планини, смущаван и преследван вече втора година от най-различни трудности и неприятности, Давил смяташе, че в драмата на капитана от Нови той е замесен повече, отколкото всъщност беше. Особено го измъчваше обстоятелството, че капитанът, както твърдеше Давна, бил примамен в Травник със злоупотреба на неговото име и клетият човек можеше да си помисли, че и френският консул е участник в неговото нещастие.

След като прекара в безсъние цяла нощ, той реши да поиска да бъде приет от везира и да се застъпи за капитана, но умерено и умело, за да не му навреди повече. Разговорът с везира му разкри новото лице на Ибрахим паша. Той не беше същият оня Ибрахим паша, с когото той само преди няколко дни разговаряше като с истински брат и близък човек за безредието в света и за необходимостта от солидарност между всички благородни и разумни люде. Щом Давил спомена за капитана, везирът стана студен и далечен. Той нетърпеливо и почти с учудване слушаше своя „благороден приятел“, който, изглежда, още не беше научил поне това от живота, че приказките са си приказки, а работата — работа и истинската мъка всеки трябва да носи и да се справя както може и умее.

Давил събираше всички сили и се стараяше да бъде решителен, убедителен, остър, но чувствуваше как сякаш като насън съзнанието и волята му отслабват и отпадат и някаква непреодолима буря му отвлича хубавия, засмян капитан. На няколко пъти спомена и името на Наполеон и запита везира какво ще кажат хората, като видят, че се наказва с най-тежко наказание един знатен първенец само защото го смятат за приятел на Франция и бил лъжливо наклеветен от австрийците. Но всяка негова дума потъваше безпомощна в мълчанието на везира. Най-после везирът каза;

— Смятам, че е по-сигурно и по-добре да го държа тук, докато отmine този повик и това обвинение срещу него, но щом като вие желаете, ще го върна в неговото място и там нека чака. Във всеки случай ще стане това, което решат в Цариград.

На Давил му се струваше, като че ли всички тези мъгливи думи нямат връзка със съдбата на капитана и с това, което измъчваше него лично, но от везира повече не можеше да се измъкне.

Консултът разговаря и със Сюлейман паша, който току-що се бе завърнал от Сърбия, и с Тахир бей и беше изненадан и смаян, когато и при тях срещна същото мълчание и същия учуден поглед. И те го гледаха като човек, който хаби думите си за отдавна минала и безвъзвратно загубена кауза, и само от учтивост не го прекъсваха и го слушаха докрай търпеливо и съжалително.

Още по пътя към консулството консултът запита Давна какво е неговото мнение. Драгоманът, който превеждаше трите тазсутрешни разговори, отвърна спокойно:

— След това, което каза везирът, ясно е, че за Ахмед бей не може нищо да се направи. Всичко е загубено: или изгнание в Азия, или нещо по-лошо.

Цялата кръв на консула нахлу в главата му.

— Как? Но нали обеща, че поне ще го върне в Нови?

Драгоманът спря за миг безжизнените си очи върху лицето на консула и каза студено и делово:

— Как ще го върне в Нови, където капитанът има милион начини да се отбранява и да се спаси?

На консула му се стори, че и драгоманът му има в гласа и в погледа си нещо от онова нетърпеливо учудване, което така го

смущаваше и обиждаше, докато разговаряше с везира и сътрудниците му.

Отново пред консула стоеше безсънна нощ с бавните часове и унищожавашото чувство за пълна загубеност, безпомощност и неспособност да защити своята кауза. Отваряше прозореца, като че ли търси помощ отвън. Дишаше дълбоко и гледаше в мрака. В него някъде беше гробът на оня циганин, който за свое нещастие срещнал капитана на моста пред крепостта и покорно и уплашено му казал: „Мерхаба“, защото, макар и циганин, неловко му било да не поздрави човека, който някога в живота му е сторил голямо добро. В този мрак изчезваше без съд и причини и младият капитан. В този мрак той виждаше много по-ясно, отколкото при фалшивата светлина на деня и му ставаше ясна и неговата безпомощност, и съдбата на капитана.

По време на революцията в Париж и когато воюваше в Испания той неведнъж бе видял смърт и нещастие, трагедии на невинни хора и нещастни недоразумения, но никога още така отблизо не бе виждал как загива безвъзвратно под натиска на събитията един честен човек. При нездравия условия и в такава среда, където господствува сляпата случайност, самоволието и низките нагони, случва се около един човек, когото случайно са посочили с пръст, изведнъж да се завъртят събитията като водовъртеж или вихрушка и човекът да потъне безпомощно. Ето и този хубав, силен, богат капитан се бе намерил изведнъж в такъв водовъртеж. Той не беше направил нищо друго, освен това, което отколе и през целия си живот вършеха и другите погранични капитани, но около него случайно се бе оплела и образувала здрава верига от събития.

Случайно австрийският пограничен комендант с предложението си да унищожи младия капитан от Нови беше намерил разбиране у старейшините си; случайно в този момент висшите власти придаваха голямо значение на спокойствието на тази граница; случайно от Виена решително искаха от своя таен платен агент при Портата капитанът да бъде унищожен; случайно този непознат висш чиновник, който в момента държеше много за австрийския подкуп, бе притиснал остро везира в Травник; случайно отпадналият духом за цял живот изплашен Ибрахим паша бе предал работата в ръцете на неумолимия и твърд каймакамин, за когото да погуби честен човек, беше равностойно на нищо и който, пак случайно, в този момент се нуждаеше от един

страшен пример, за да покаже своята мощ и да изплаши аяните и капитаните от границата.

Всяко от тези лица действуваше независимо, изключително за себе си, без каквато и да било връзка с личността на капитана, но действувайки така, те всички заедно все по-здро стяха примката около шията на капитана. Все случайно и неволно.

Това беше съдбата на нещастното протеже на консула. Давил гледаше във влажния мрак и онова, което тази сутрин не можа да разбере от нетърпеливото мълчание и учудените погледи в конака, сега му ставаше ясно.

А на отвъдната страна на Травник, сякаш на другия бряг на този мрак, седеше още буден край спокойната светлина господин фон Митерер и пишеше доклада си до своите началници за случая с Ахмед бей Церич. Той се стремеше да подчертае заслугите си за провалянето на капитана от Нови, но гледаше да не прекали, за да не засегне командира в Хърватско и другите, които са допринесли за това нещо. „Сега този буен и амбициозен капитан, нашият голям противник, е окован и под тежко обвинение се намира в тукашната крепост. По всичко личи, че няма да може да отърве главата си. Според това, което узнах, везирът е решил да свърши с него. В случая аз няма да съдействувам подчертано и открито, но можете да ми вярвате, че няма да сторя нищо, което би могло да попречи да му извият шията веднъж завинаги.“

На другия ден, в зори, капитанът от Нови бе убит с пушка, докато още спал, и на същата сутрин бе погребан в гробищата между пътя и Лашва. В града бе разпространена вестта, че когато го повели да го изпратят в Нови, той се опитал да бяга и стражата била принудена да стреля по него.

Давил изгаряше в треска и губеше съзнание от безсъние и умора. А щом затвореше очи, струваше му се, че е сам в света, обкръжен от заговор на демонични сили, и че се бори с последни усилия, отмалели сетива, в мъгла и на хлъзгава почва.

Опомни се при мисълта, че веднага трябва да напише доклад, и то в три посоки: в Париж, Цариград и Сплит. Трябваше да седне, да пише и да представи постъпките си пред везира като драматична борба за престижа на Франция и целия неуспех да припише на нещастното стечение на обстоятелствата.

Давил се разболя поради убийството на капитана от Нови. А когато се приповдигна, си каза: „В лош час си дошъл в тази страна и сега връщане няма, но трябва винаги да имаш на ум, че постъпките на тези хора не можеш да измерваш с твоята мярка, нито да ги приемаш с твоята чувствителност, иначе в най-кратко време жалко ще загинеш.“ С това решение се отдаде отново на работата си. Впрочем в такива времена едни грижи изтласкват другите в забрава. Пристигнаха нови нареждания и нови задачи за консула. Като виждаше, че неговите началници не придават онова значение на убийството на капитана от Нови, което той му придаваше, самотният и безпомощен Давил започна също да се опитва да погребее в себе си това поражение и да накара да млъкнат въпросите, които то предизвикваше у него. Не беше лесно да се забрави руменото моминско лице на Ахмед бей с бисерните зъби и кестенявите бистри очи на планинец, с усмивка на човек, който не се страхува от нищо; не беше лесно да се забрави и онова мълчание на везира, пред което той се чувствуваше безпомощен, унижен и негоден да отбранява правото и каузата на своята страна. Но пред нуждите, които поставяха новите дни, трябваше да се забрави всичко.

Везирът изведнъж стана пак оня предишният. Викаше Давил при себе си, показваше се любезен към него, правеше му разни услуги и водеше с него обичайните разговори. Давил подхранваше това странно приятелство. Те оставаха все по-продължително време в близки разговори, които често пъти се състояха само от песимистични монолози на везира, но накрая Давил винаги успяваше да промъкне дребните си консулски грижи, заради които беше дошъл. Имаше дни, когато сам везирът викаше френския консул под някакъв предлог на разговор. В това отношение Давил беше оставил своя съперник фон Митерер далеч зад себе си. Везирът приемаше австрийския консул само когато той поискаше аудиенция и разговорите с него бяха кратки, учтиво студени и служебни.

Обстоятелството, че Наполеоновото сдобряване с Русия предизвика в Цариград голямо разочарование и силно настроение против Франция, нямаше никакво по-трайно влияние върху отношенията между везира и консула. Както винаги ставаше при турците, така и сега преходът беше рязък и изненадата пълна. Щом като получи съобщение от Цариград за това нещо, везирът изведнъж

охладня. Престана да вика Давил на разговори, а когато Давил искаше да бъде приет, отговаряше му студено и сухо. Но всичко това продължи кратко време и както обикновено се обърна в своя пълна противоположност. Без видими причини везирът омекна. И пак започнаха приятелските разговори и малките любезности. А и самите подмятания, които везирът понякога правеше на консула, бяха само повод за общи, меланхолични разсъждения за непостоянността на отношенията между хората. Давил стоварваше цялата вина върху Англия, а Ибрахим паша мразеше англичаните колкото и русите още от времето, когато като велик везир преживя нахлуването на английския военноморски флот в Босфора.

Най-после Давил започна да свиква с изненадите и с тези приливи и отливи в настроенията към него.

Опитите на фон Митерер чрез подаръци да спечели везира и по този начин да изтласка Давил, останаха без успех. Фон Митерер достави от Славонски брод хубава карета и я подари на везира. Това беше първата, наистина луксозна каляска, която Травник виждаше. Везирът прие подаръка с благодарност. Хората отиваха в конака да гледат черната лъскава каляска. Но везирът остана равнодушен и за фон Митерер беше голямо унижение, че Ибрахим паша нито веднъж не седна в подарената му каляска, нито пък мина с нея през града; в официалните си доклади обаче фон Митерер премълчаваше този факт. Каляската продължаваше да си стои в средния двор на конака като студен, лъскав и недостоен подарък.

Някак по същото време Давил, който разполагаше с много по-малко средства и имаше по-малко влияние върху своето правителство, успя да получи от Париж малък телескоп и астролабия, уред за измерване положението и височината на звездите на хоризонта, като подаръци за везира. Консултът не умееше много да обясни точно как се използва телескопът, струваше му се дори, че някои части липсват или са развалени, но везирът прие подаръка с удоволствие. За него и без това всички предмети бяха мъртви и без значение и ги ценеше само според лицето и намеренията на онзи, който ги подаряваше. Телескопът беше само повод за нови разговори за звездите и за човешката съдба, която може да се прочете от звездите, за промените и катастрофите, които те предсказват.

Още през първата година от идването си в Травник везирът изживя нов голям удар, който не можеше да не го доунищожи, доколкото изобщо у него имаше нещо за унищожаване.

През лятото везирът замина с голяма свита за Дрина. Намеренията му бяха с присъствието си да задържи колкото може по-дълго босненските части и да осуети преждевременното им завръщане в Босна на зимуване. Може би щеше да успее, но в Зворник го настигна вестта за новия държавен преврат в Цариград и за трагичната смърт на бившия султан Селим III.

Татаринът, който беше донесъл подробности за случилото се в Цариград към края на юли, без да знае, че везирът е на бойното поле, пристигна първо в Травник, но оттам го изпратиха веднага при везира в Зворник. По същия този татарин Давил изпрати на везира един сандък лимони с няколко сърдечни думи, в които не споменаваха нищо за последните събития в Цариград, но те очевидно изразяваха внимание и съчувствие към везира поради нещастията, което беше сполетяло неговия господар. Когато татаринът се върна в Травник, донесе на Давил писмо от везира, в което той му благодареше за подаръка и само пишеше, че най-голяма радост за човека е подарък, получен от искрен приятел, и че „светъл ангел води стъпките на оногова, който подарява“. Давил знаеше добре какъв удар е за везира вестта за страшната смърт на Селим и затова стоеше изненадан и замислен над това любезно и бодро писмо. И това писмо беше една от ония странни изненади, които човек преживява на Изток. Между истинското вътрешно настроение на везира и писаната му реч нямаше никаква връзка.

Изненадата на консула щеше да бъде още по-голяма, ако той можеше да види везира веднага след като беше получил новините от Цариград. Шатрите на везира и свитата му бяха опънати на едно плато над изоставен рудник. Там и през задушните нощи беше винаги прохладно, защото нощем през цялата тясна долина един ветрец носеше непрекъснато свежест от водата и върбите. Везирът се оттегли веднага в шатрата си и не приемаше никого освен най-близките и най-преданите си хора. Тахир бей заповяда да се подготви всичко за връщане в Травник, но поради състоянието на везира не можеше да се мисли веднага да се тръгне на такъв тежък път.

След като посрещна спокойно тежката новина, без да се обръща към никого, везирът прочете съвсем спокойно сура за покойниците и рахмет за онзи, когото обичаше повече от всичко друго на света. После с бавната си стъпка на късен нощен призрак отиде до шатрата си и щом крилото на шатрата след него се спусна, той се хвърли като труп на дюшека и започна да къса дрехите и облеклото си като човек, който се задушаваше. Старият слуга, ням по рождение, напразно се опитваше да го съблече и да го покрие, везирът не позволяваше да го докоснат, сякаш всяко, дори и най-малкото докосване му причиняваше неопишуема болка. С конвулсивни движения отклоняваше чашата с шербет. Лежеше като камък, паднал от високо, със затворени очи и свити устни. Цветът на кожата му бързо се променяше: първо беше жълт, после стана зелен, после — тъмен като пръст от бързо разлялата се жлъчка. Така лежа безмълвен и неподвижен няколко часа. Едва привечер започна първо тихо да пъшка, а после да стене проточено и еднообразно, с редки, краткотрайни прекъсвания. Ако някой би се осмелил да мине покрай шатрата, щеше да си помисли, че някакво лудо и немошно агне, вчера родено, се е загубило и блее за майка си. Но освен дефтердарина и стария слуга никой не смееше да се доближи до шатрата, нито отдалече да види и чуе везира.

Везирът лежа така цял ден и цяла нощ, като отказваше да приеме каквато и да било помощ, без да отваря очи, и издаваше от себе си, по право от гърлото си, този проточен, немодулиран глас на тихо животинско вайкане: „Е-е-е-е-е-е!“

Едва на другия ден призори Тахир бей успя да го възвърне към съзнание и да го склони към разговор. Везирът изведнъж се сепна и дойде на себе си, облече се и стана пак такъв, какъвто си беше. Сякаш с облеклото бе приел и сдървената си стойка, и старите си особени движения. И най-голямото нещастие вече нямаше какво да измени в него. Поиска веднага да потеглят, но се наложи да пътуват бавно, с кратки престои от конак на конак.

Когато везирът пристигна в Травник, Давил му изпрати за добре дошъл още един сандък лимони, но не поиска да бъде приет лично, като смяташе, че е по-добре да остави опечаления везир сам да реши това, макар че гореше от желание да го види и чуе и да уведоми посланика в Цариград за своите лични впечатления от бившия велик везир на Селим и за изказванията му. Давил беше двойно доволен от

уместното си решение, когато узна, че австрийският консул поискал веднага да бъде приет от везира и той наистина го приел, но студено и нелюбезно и не пожелал нито с една дума да отговори на всички негови запитвания за събитията в Цариград. Само няколко дни по-късно Давил събра плодовете на своята мъдра въздържаност.

Везирът извика френския консул срещу петък под предлог, че след завръщането си от бойното поле иска да го уведоми за хода на операциите против въстаниците в Сърбия. Посрещна го сърдечно и в началото говореше наистина само за това, което бе видял на фронта. В разказа на везира всичко изглеждаше дребно и незначително. С дълбок и потаен глас той говореше с еднакво презрение както за бунтовниците, така и за босненската войска, която настъпваше срещу тях.

— Видях това, което трябваше да видя, и моето присъствие в тези затънтени краища стана излишно. Русите, които са помагали на въстаниците във воденето на операциите, са напуснали Сърбия. Останала е разбунтуваната измамена рая и недостойно е за отоманското царство един бивш велик везир лично да се разправя с нея. Това са нещастници, скарани помежду си, които сами ще се изядат и ще ни паднат на колене. Няма защо човек да си цапа ръцете.

Давил гледаше с удивление тази статуя на болката, която така спокойно и гордо лъжеше. Това, което везирът разказваше, беше пълна противоположност на действителността, но спокойствието и гордостта, с които излагаше всичко, сами за себе си бяха мощна и преизвикателна действителност.

„Виждаш ли — спомняше си Давил отколешната си мисъл, докато драгоманът превеждаше последните думи, виждаш ли! Ходът на събитията в живота не зависи от нас, а ако зависи, то е твърде малко, но начинът, по който ще поднесем събитията, зависи до голяма степен от нас самите, значи, на това трябва да се посвещават сили и да се обръща внимание. На това!“

Малко след презрителните думи за сръбското въстание, както и за босненската войска, която трябваше да го потуши, разговорът от само себе си стигна до смъртта на Селим. И сега везирът не промени нито гласа, нито лицето си. Всичко върху него беше наситено със смъртна тъга без възможности за градация.

В големия Диван на първия етаж по едно време нямаше никого. И слугите с чибуците бяха изчезнали по невидим знак. Останали бяха само консултът и везирът и между тях, една педя по-ниско, свит на кълбо, върху подгънатите крака, със скръстени ръце и наведен поглед, седеше Давна, целият превърнат в тих, еднообразен глас, почти шепот, с който произнасяше превода за консула.

Везирът запита Давил дали има подробни сведения за случилото се в Цариград. Консултът отвърна, че няма и че желае час по-скоро да ги узнае, защото всички французи са опечалени от смъртта на този искрен приятел и изключителен владетел, какъвто беше Селим.

— Прав сте — каза везирът замислено, — покойният султан, който сега вече се радва на радостите на рая, обичаше и истински ценеше вашата страна и вашия падишах. Всички здравомислещи и благородни хора, без разлика, загубиха в него голям приятел.

Везирът говореше така, като че ли покойникът лежеше в съседната стая, тихо, сподавено, но се придържаше непрекъснато към действителните факти и подробности, като че ли избягваше главното и най-трудното.

— Който не го познаваше отблизо, не може и да подозира каква загуба е това — продължи везирът. — Той беше всестранно надарен човек, съвършен във всяко отношение. Общуваше с учени люде. Самият лично пишеше под името Илхами (Вдъхновения) стихове, които бяха истинска наслада за просветените. Още си спомням стихотворението, което написа сутринта, когато се възкачи на престола. „Божията милост ми отсъди престола на Сюлейман Велики“, струва ми се, така започваше. А истинска негова страст бяха математиката и строителството. Лично взе участие в реформата на административната и данъчната система. Обикаляше училищата, изпитваше учениците и раздаваше награди. Изкачваше се на строежи с аршин от слонова кост в ръка и гледаше как се работи, какво е качеството и цената на строителните материали. Искаше всичко да знае и всичко да види. Обичаше труда, беше здрав телесно, силен и ловък и никой не можеше да му съперничи във владенето на копието и меча. С очите си съм виждал как с един замах на меча отсича три овена. Сигурно са го изненадали с измама, без оръжие, защото с меч в ръка, той не се страхуваше от никого. О, беше прекалено благороден, доверчив и наивен.

Само по това, че везирът говореше в минало време за своя любим господар, можеше да се разбере, че става дума за покойник. Иначе, като че ли се страхуваше или гадаеше, той нито с една дума не спомена за смъртта и убийството на султана.

Разказваше бързо и разсеяно, сякаш искаше да заглуши другото, вътрешното говорене у него.

Давна превеждаше тихо и се стремеше да остане по възможност по-незабелязан и с гласа, и с присъствието си. В един момент, когато превеждаше последните думи, везирът изведнъж леко се сепна, като че ли едва сега бе открил и забелязал драгомана, обърна се към него с цялото си тяло бавно и вкаменено като статуя, движена от невидими ръце, и впери в драгомана безжизнения си страшен поглед на каменна статуя, а той прекъсна думата и още повече се сгърчи.

Това беше краят на разговора за този ден.

И консултът, и драгоманът му излязоха като от гробница. Давна беше блед като смъртник с капчици студена пот по челото. Давил мълчеше през цялото време, докато стигнаха до вкъщи. Но между най-големите ужаси, преживени в Травник, Давил отбеляза и това призрачно движение на живата статуя.

Гибелта на сваления султан Селим свърза още по-здраво нещастния везир и консула, който умееше добре да слуша и с мярка и разумно да участва в тъжните разговори на везира.

Само след няколко дни везирът отново извика консула при себе си. Ибрахим паша имаше нови вести от Цариград, и то от един слуга, който присъствувал лично при убийството на Селим, та по това искаше да поприказва с консула.

От външния вид на везира не можеше да се разбере какво бе изживял той през тези десетина дни, но от разговора му можеше да се заключи, че беше започнал да се примирява със загубата и да свиква с болката, която тя му причиняваше. Сега вече той говореше за тази смърт като за свършен факт.

През следващите петнадесет дни Давил се срещна три пъти с везира: два пъти в Дивана, а веднъж отидоха заедно да гледат как се леят оръдия в новата леярна на везира. Консултът редовно пристигаше със списък молби и текущи въпроси. Всичко се разрешаваше бързо и почти всякога благоприятно. Веднага след това с горчиво и страстно удоволствие везирът преминаваше към трагичната гибел на Селим,

към причините и подробностите около случилото се. Той чувствуваше голяма и неудържима нужда да разговаря за тия неща, а френският консул беше единственият човек, когото смяташе достоен за такъв разговор. С уместни, редки въпроси Давил го допълваше, насърчаваше и показваше съчувствие. Везирът му разказа всички подробности от последното действие от трагедията на Селим, която той чувствуваше и като своя трагедия. Ясно проличаваше, че имаше голямо желание да разказва именно за тия подробности.

Движението в полза на сваления султан Селим III било подето от Мустафа Байрактар, един от по-добрите командири, честен, но избухлив и неук. Той тръгнал с арнаутите си от Влашко към Цариград с намерение да свали недостойното правителство и неговия султан Мустафа, да освободи Селим от заточението му в Сарая и да го върне на престола. Навсякъде бил приет добре и пристигнал в Цариград, където го посрещнали като победител и освободител. Стигнал сполучливо до самия Сарай и влязъл в първия двор, но там бостанджибашията успял под носа да му затвори голямата вътрешна порта. Тогава смелият, но неук и неопитен Байрактар направил съдбоносна грешка. Почнал да вика и да иска веднага да освободят сваления законен султан Селим. Като чул и разбрал, че Мустафа Байрактар е господар на положението, малоумният, но потаен и свиреп султан Мустафа издал заповед Селим веднага да бъде убит. Нещастният султан бил издаден от една робиня; когато в стаята се втурнали Кислар ага и четиримата му помощници, той тъкмо се кланял за икиндия, за миг те се поспрели, смутени, но след това Кислар ага се хвърлил върху султана, който в този момент бил коленичил и с челото си докосвал килима. Робите помагали на агата, единият хванал Селим за ръцете и краката, а другите разгонвали с ножове прислугата.

Консултът почувствува тръпки по гръбнака и като слушаше само наполовина думите, си помисли, че има пред себе си обезумял човек и че вътрешният мир на везира е още по-странен и по-разстроен от неговата необикновена външност. Давна превеждаше с мъка, прескачаше отделни места, пропускаше думи.

„Той е луд, няма никакво съмнение — си каза консултът, — луд е!“

А везирът упорито продължаваше да разказва с някакъв молитвен глас, сякаш не говореше на човек до себе си, а водеше някакъв вътрешен монолог и внимателно и старателно изреждаше и

най-малките подробности, като че ли те имаха особено значение, като че ли гадаеше и с магии искаше да спаси султана, когото не можеше да спаси. Преследван от тази необяснима, но и непреодолима необходимост, той бе решил да повтори на глас всичко, което му бе разказал избягалият очевидец и което сега живееше в него. Ясно бе, че везирът изживяваше дни на временна лудост. Това беше своего рода депресия, която се дължеше изключително на гибелта на Селим III. И той се освобождаваше от тази си мъка поне отчасти, като представяше цялата драма, така както той я виждаше, на един доброжелателен чужденец.

Консултът ясно виждаше тази борба и беше принуден въпреки нежеланието си да я следи до подробности, от които го побиваха тръпки.

В борбата, която се завързала, разказваше везирът, по-нататък, Селим успял да се измъкне и с един силен удар да повали дебелия Кислар ага. Застанал наред стаята и размахвал наоколо с ръце и крака. Срещу него се нахвърляли черните роби, като се защищавали от ударите. Един от тях имал лък без стрела и искал да нахлузи връвта от тетивата на главата на жертвата, за да го задави с нея. („Султанът нямал меч, ако беше имал, съвсем друго щеше да бъде“ — повтаряше тъжен везирът.) Селим гледал най-много да се защити от тази връв и забравил поваления Кислар ага. А черният, дебел и силен човек се повдигнал незабелязано на колене и с бързо движение хванал Селим за тестисите, както бил разкрячен. Султанът изпищял от болка и така се навел, че лицето му се доближило до знойното и окървавено лице на Кислар ага. От това разстояние той не могъл да замахне и да удари Кислар ага, който се търкалял по килима, без да изпуска жертвата си. Робът използвал този момент и успял да нахлузи тетивата на врата на Селим. Завъртял няколко пъти лъка и все повече затягал примката около шията. Султанът се отбранявал, но с половин сили, защото започнал бързо да губи съзнание от болки в слабините. Цветът на лицето му се изменял. Устата му се отворила, очите изскокнали. Размахал ръце още няколко пъти до височината на врата, но жалко и немощно, а после млъкнал, превил се в коленете, в кръста, във врата, след това се строполил край стената и останал така превит, наполовина седнал, без да трепка, като че ли никога не е живял и не се е защищавал.

Веднага положили трупа на един килим и на него, като на носилка, го изнесли пред султан Мустафа.

Навън пред затворената порта Мустафа Байрактар продължавал да чука и да вика нетърпеливо:

— Отворете, кучета и кучи синове, и пуснете истинския султан Селим, защото нито на един няма да остане глава на раменете.

Арнаутите на Байрактаря дюдюкали, крещели, като че ли искали да подсилят неговото викане, и се готвели да разбият тежката врата.

Тогава се отворил един от тесните и дълбоки прозорци, врязани високо от двете страни на портата. Капакът на прозореца се отварял бавно, защото бил ръждясал и обрасъл в мъх. На полуотворения прозорец се подаде завита рогозка, от която се плъзнал наполовина облечен труп и тъпо ударил в дребния калдъръм.

Пръв изтичал Мустафа Байрактар. Пред него лежал мъртъв, гологлав, с посиняло лице и обезобразен султан Селим. Всичко било късно.

Байрактаря победил, но неговата победа вече нямала стойност и смисъл. Злото и безумието ликували над доброто и разума. Порокът си останал на престола, а хаосът — в правителството и държавата.

— Така, господине, загинал най-благородният владетел на отоманското царство — завърши везирът и като че ли с облекчение се пробуждаше от съня, в който досега говореше.

Когато след тези разговори се връщаше в къщи, Давил всякога си казваше, че никой никога няма да узнае колко скъпо той плаща малките си успехи и отстъпки, които постига при везира. И Давна също беше мълчалив и не намираше думи и обяснения.

XII

Тази, 1808, беше очевидно година на загуби и най-различни нещастия. Вместо влажното травнишко време, „което не е ни есен, ни зима“, още в началото на ноември стегна ран и як студ. През тези дни неочаквано се разболя детето на консула Давил.

Средното момченце на Давил караше третата година и досега вървеше здравичко и добре, за разлика от по-малкия си брат, който бе роден в Сплит по време на пътуването и който непрекъснато боледуваше. Когато детето се разболя, майката в началото го лекуваше с чайове и домашни лекарства, но когато съвсем отпадна и смелата госпожа Давил загуби вяра в себе си и се изплаши, започнаха да викат лекари и всички други, които се наричаха така и бяха смятани за такива. Тогава можеха да се уверят какво означават за тези хора здравето и болестта и какво значи човек да живее и да боледува в тази страна. Лекарите бяха: Давна, който служеше в консулството, фра Лука Дафинич от манастира в Гуча гора, Мордо Атиас, травнишкият аптекар, и Джовани Марио Колоня, официален лекар на австрийското консулство. Неговото идване имаше служебен характер и той тържествено заяви, че е дошъл „по нареждане на господин австрийския генерален консул, за да представи знанията си на разположение на господин френския генерален консул“. Между него и Давна веднага възникнаха разногласия и конфликт както по отношение на диагнозата, така и по лекуването. Мордо Атиас мълчеше, а фра Лука поиска да отиде в Гуча гора за някои свои специални треви.

Всъщност всички тези травнишки лекари бяха смутени и недоволни, защото досега не им се бе случвало да лекуват толкова малко дете. Кръгът на техните познания и опит изобщо не обхващаше най-високия и най-ниския предел на човешкия живот. В тези краища малките деца умираха или живееха по волята на случая, а старите хора изгасваха или пък животът им се продължаваше за неизвестно време. Това зависеше от издръжливостта на децата или на старците и от грижите, с които ги окриляха околните, а в крайна сметка от волята на

съдбата, против която няма ни лек, ни лекар. Поради това такива невръстни и премного остарели същества, които не стоят вече здраво с двата крака на земята, тук не бяха предмет на лекуване и лекарски грижи. И ако в случая не се касаеше за видна личност, която заемаше най-висок пост, нито един от лекарите нямаше да се занимава изобщо с това малко създание. Затова техните посещения бяха повече израз на внимание към родителите, отколкото на истинска заинтересованост за детето. И в това отношение нямаше голяма разлика между фра Лука и Мордо Атиас, от една страна, и Давна и Колоня, от друга, защото и двамата чужденци бяха съвсем възприели схващанията и навиците на източните страни. А и познанията им не отиваха ни по-далече, ни по-дълбоко.

При това положение Давил реши сам да занесе детето в Син, където имаше добър и прочут френски военен лекар. Травнишките „лекари“, последователни на разбиранията си, бяха категорично и единодушно против това смело и неочаквано решение, но консултът си остана на своето.

По студа, който бързо се увеличаваше, и по заледените пътища Давил тръгна на път, придружаван от гавазина и трима коняри. В ръцете си държеше завитото болно дете.

Необикновеното шествие потегли от консулството на разсъмване. Току-що бяха минали планината Караула и момчето издъхна в обятията на баща си. Пренощуваха с мъртвото дете в един хан и на другия ден тръгнаха обратно за Травник. В здрач пристигнаха пред консулството.

Госпожа Давил приспиваше по-малкия си син и тъкмо шепнешком се молеше „за ония, които са на път“, когато се сепна от конски тропот и чукане на портата. Изтръпнала, тя нямаше сили да се вдигне от мястото и там посрещна Давил, който влезе в стаята, носейки в обятията си, също така нежно и внимателно, завитото дете. Положи мъртвото дете, смъкна широката черна шуба, от която лъхаше студ, и тогава прегърна жена си, а тя цялата ледена и като обезумяла повтаряше шепнешком последните думи от молитвата, с която преди малко се молеше детето ѝ да се завърне здраво.

Премръзнал и изморен от двудневната езда, консултът едва се държеше на краката си. Ръцете му, които часове наред бяха държали в едно и също положение първо болното, а после мъртвото дете, бяха болезнено изтръпнали. Но сега, забравил всичко, той прегръщаше

дребното тяло на жена си с тиха нежност, която криеше в себе си безкрайна любов към нея и детето. Затваряше очи и се унасяше; струваше му се, че като забравя умората и преодолява болката, той продължава да носи детето си към изцеление и че то няма да умре, докато той така с болка и мъка го носи през живота. А това създание в прегръдките му плачеше тихо и кротко, както плачат смелите и крайно несебични жени.

Дефосе стоеше встрани, смутен и излишен, и изненадан и смаян гледаше това неподозирано величие на един обикновен човек.

На другия ден по слънце и сух мраз на католишките гробища бе погребан малкият Jules-Francois-Amyntas Daville. Австрийският консул, заедно с жена си и дъщеря си, присъствува на погребението, а после отидоха в консулството да изкажат съболезнования. Госпожа фон Митерер предлагаше услугите си и говореше много и развълнувано за децата, за болестите, за смъртта. Давил и жена му я слушаха спокойно и я гледаха с пресъхнали очи, така както гледат хора, за които всяка утешителна дума е добре дошла, но всъщност никой не може да им помогне и те не очакват от никого помощ. Този разговор се превърна в дълъг диалог между госпожа фон Митерер и Дефосе и завърши с монолог на Ана-Мария за съдбата. Тя беше бледа и тържествена. Сътресенията и вълненията бяха истинското ѝ амплоа. Кестенявата ѝ коса се тръскаше в неспокойни кичури. Големите очи върху бледото ѝ лице блестяха неестествено и този блясък разкриваше някакви сиви глъбини, така че беше трудно човек да гледа тези очи продължително и без да трепне. Лицето ѝ бе пълно и бледа, шията без нито една бръчка, гърдите — като у зряла девойка. В това обкръжение от смърт и печал, край безжизнения и загрижен мъж и дребната мълчалива дъщеря, тя още повече сияеше и контрастираше с чудната си и опасна хубост. Дефосе дълго наблюдаваше ръцете ѝ, тесни и силни. Кожата на тези ръце беше бледа, но при движение и на свивките тя се преливаше в някаква убита бисерна лъскавина, като едва забележим отблясък на невидим и съвсем бял пламък. И през целия ден в очите му остана нещо от тази бяла лъскавина. Когато видя отново Ана-Мария в черквата в Долац, където беше прочетена „черна“ литургия за душата на малкия покойник, той първо погледна ръцете ѝ, но този път те бяха в черни ръкавици.

След няколко тревожни дни всичко отново тръгна по старому. Зимата беше залостила всички порти и принудила хората да се затварят по затоплените си домове. Между двете консулства отново нямаше връзка. И Дефосе съкращаваше разходките си. Разговорите с Давил преди обедите и вечерите сега бяха по-леки и по-сърдечни и се отнасяха предимно до предмети, при които разликата в мненията не можеше да има отражение. Както редовно става в дните непосредствено след погребение, и те сега избягваха да говорят за загубата и смъртта на детето, но понеже мисълта сама се натрапваше, разговаряха много за боледуването му, после за здравето и болестите изобщо и особено за лекуването и лекарите в тази мъчителна страна.

Безбройни и най-различни бяха изненадите, които очакваха човека от Запад, хвърлен ненадейно на Изток и принуден да живее там, но една от най-големите и страшни изненади човек преживяваше, когато станеше въпрос за здравето и болестта. Пред такъв човек животът на неговата физика изведнъж се показваше в съвсем друга светлина. На Запад болестта се появяваше в различни форми, с всичките си ужаси, но като нещо, което се отстранява и смекчава и поне се скрива от очите на здравите, работоспособни и весели хора чрез специална организация на обществото, чрез конвенции или утвърдени форми на обществен живот. Тук болестта като че ли изобщо не беше изключение. Тя се явяваше и развиваше успоредно и периодично със здравето, виждаше се, чуваше се и се чувствуваше на всяка крачка. Човек тук се лекува, както се храни, и боледува, както живее. Болестта беше другата, по-тежка половина от живота. Епилептици, сифилитици, прокажени, истерици, идиоти, гърбави, хроми, пелтеци, слепи, сакати — всичко това креташе посред бял ден, пълзеше и пъплеше, просеше милостиня или упорито мълчеше и едва ли не гордо понасяше страшния си недъг. Добре, че жените, и особено туркините, се криеха или целите омотаваха, иначе броят на болните, които човек срещаше, щеше да бъде двойно по-голям. Давил и Дефосе всякога си казваха това, когато зърнеха по селския стръмен път да слиза в Травник някакъв селянин и да води за юлара кон, на който се клатушка жена, цялата омотана във фередже, като някакъв чувал, пълен с непозната мъка и болка.

Но не само бедняците боледуваха. Тук болестта бе сиромашка орис, но и богатско наказание. На края на издънките на изобилието и

на мизерията се разтваряше едно и също цвете: болестта. И конакът на везира, погледнат по-отблизо и опознат по-добре, в това отношение не се различаваше много от беднотията и простотията, която в пазарен ден се срещаше по сокаците. Начинът на боледуването беше различен, но разбиранията за болестта — еднакви.

Дефосе имаше възможност да опознае и четиримата травнишки лекари, когато се разболя детето на консула. Това бяха, както видяхме, Давна, Колоня, Мордо Атиас и фра Лука Дафинич.

С Давна се запознахме още в началото като драгоман и временен чиновник във френското консулство. При Мехмед паша Давна също не упражняваше много лекарската си практика. И на него, както и на мнозина чужденци, титлата „лекар“ служеше само като параван за изпълняване на най-различни други работи, за които проявяваше много повече знания и умение. Сега той беше доволен и щастлив от новата си служба, за която имаше и желание, и данни. Изглежда, че на младини беше учил малко медицина в Монпелие, но той не притежаваше нищо от онова, което е необходимо за един лекар. Не обичаше хората и нямаше доверие в природата. Както повечето от западните хора, които поради стечение на обстоятелствата бяха останали да живеят на Изток и бяха свикнали с турските нрави и разбираня, и той бе заразен от дълбок песимизъм и съмнение във всичко. Здравите и болните хора за него бяха два свята без истинска връзка. Оздравяването според него беше само временно състояние, но не състояние, в което болните хора стават здрави, защото той смяташе, че такова нещо няма. Според него човек се ражда или заболява — и това е неговият дял в живота, а останалите неволи — разноски, лекуване, лекари и други неприятни неща — вървят естествено успоредно. Затова той предпочиташе да има работа със здрави, а не с болни хора. Испитваше отвращение към тежко болните, а продължителното боледуване вземаше почти като лична обида, защото смяташе, че болните трябва да решат: или вляво, или вдясно, тоест да избират между здравите или мъртвите.

Доколкото изобщо е лекувал турските големци, при които е служил, той е правил това не толкова със знанията си, нито пък със своите повече или по-малко неутрални лекарства, колкото със силната си воля и безогледната си смелост. Той умело ласкаеше отбраните си пациенти, възхваляваше тяхната сила и издръжливост, като предизвикваше у тях суета и воля за отпор срещу болестта или пък

чрез внушение подценяваше болестта и нейното значение. За него това не беше трудно, тъй като той ласкаеше постоянно и последователно и здравите господа, само по друг начин и в друга посока. Много отрано беше разбрал значението на ласкателството и силата на заплахите, изобщо тежестта, която може да има добрата или остра дума, казана в подходящ момент и на подходящо място. Груб и безогледен с голямото мнозинство от хората, той пестеше цялото си внимание и всяка своя блага дума за силните и големите. В това отношение беше извънредно ловък и дързък.

Такъв лекар беше Cesar d'Avent.

Пълна противоположност на Давна беше Мордо Атиас, дребен, мълчалив евреин, който имаше дюкян в долната чаршия и там продаваше не само лекарства и лекарски съвети, но и всичко друго — от очила и прибори за писане до вода за бездетни, бои за вълна и различни полезни съвети.

Атиасовци бяха най-старото еврейско семейство в Травник. Те живеяха тук вече над сто и петдесет години. Първата им къща беше извън града, в тесния и влажен разсед, през който минава един от безименните потоци, вливащи се в Лашва. Това беше долчинка в тази Травнишка котловина почти съвсем без слънце, пълна с влага и чакъл, от всички страни обрасла в елхи и повит. Там се раждаха и умираха поколение след поколение. По-късно те успяха да напуснат това влажно, мрачно и нездраво място и да се заселят горе в града, но всички Атиасовци бяха запазили по нещо от предишното си местожителство: всички бяха дребни и бледи, като че ли бяха расли в мазе, мълчаливи, затворени; живеяха скромно, почти незабелязано, макар че с течение на времето се замогнаха и забогатяха. И редовно по един от семейството им се занимаваше с лекарства и лечение.

От всички травнишки лекари и от ония, които бяха смятани за лекари и в това си качество извикани в консулството, най-малко можеше да се каже за Мордо Атиас. Какво всъщност би могло да се каже за човек, който не говори, никъде не ходи, с никого не дружи, нищо не иска, а си гледа само работата и къщата. Целият Травник и всички околни села познаваха Мордо и неговия дюкян с лекарства, но това всъщност беше всичко, което се знаеше за него.

Беше дребен човек, целият обрасъл в брада, мустаци, бакенбарди и вежди, носеше раирана антерия и морави потури. Доколкото се

помнеше в семейството, още прадедите му, докато живеели в Испания, били лекари и аптекари. Атиасовци продължили тази професия и като изгнаници и бежанци първо в Солун, а после в Травник. Дядото на този Мордо, Исак-Хеким, умрял тук, в Травник, като една от първите жертви на голямата чума през средата на миналото столетие, синът му поел дюкяна и преди двадесетина години го предал на същия този Мордо. В семейството се пазеха книги и бележки на прочути арабски и испански лекари; когато като изгнаници тръгнали от Андалузия, Атиасовци взели тези книги със себе си като тайни и ценни вещи и ги предавали от коляно на коляно. Имаше повече от двадесет години, откакто Мордо седеше на тезгяха всеки божи ден, освен събота, със свити крака, прегърбен, с наведена глава, винаги зает с мющерии и със своите прахове, треви и води. Дюкянът му, който приличаше на по-голяма дървена кутия, натъпкана от дъното до върха, беше толкова тесен и нисък, че Мордо можеше да достига всеки предмет с ръка, без да става от мястото си. Така седеше той в дюкяна си зиме и лете, все един и същ, еднакво облечен и с еднакво настроение: свито, мълчаливо кълбо, което ни кафе пиеше, ни пушеше тютюн, ни участвуваше в чаршийските разговори и шеги.

Пристигне мющерия, самият болен или някой от близките му, сядна на ръба на тънкия тезгях и разказва какво го боли. Мордо шепнешком му казва какво мисли и устните му изобщо не се виждат от гъстата черна брада и мустаците, после дава лекарство и прибира парите. Никой не може да го въвлече в разговор. Дори и с болните той не разговаря за болестта им повече, отколкото е необходимо. Слуша ги търпеливо и без да каже нищо, ги гледа с тъмните си очи, потънали в онази гора от коса, в която няма още нито един бял косъм; на всички техни приказки отговаря винаги с едни и същи установени изречения, последното от които гласи: „В моята ръка лек, а в божията — здраве“. С тези думи прекъсваше всеки по-нататъшен разговор и мющерията знаеше, че или трябва да вземе лекарството и да го плати, или да го погледне жално и да го остави.

— Е, ще го взема де, как няма да го взема; аз и отрова съм съгласен да взема — вайка се болният, но му се ще и да се пооплаче и поразговори малко.

Но Мордо е неумолим. Увива лекарството в мастиленосиня хартия, слага го пред болния и се залавя за някаква дребна работа,

която бе прекъснал преди малко поради идването на мющерията.

В пазарен ден пред дюкяна на Мордо се трупат селяни и селянки. Един сяда на тезгяха и нещо шепнешком разговаря с Мордо, а другите стоят на улицата и чакат. Търсят някакъв лек или носят треви за продан, разговарят тихо, пазарят се, обясняват, отиват си и пак се връщат. Само Мордо стои на мястото си, неподвижен, студен и мълчалив.

Особено са шумни и много избират по-старите селянки, които идват да си купят очила. Най-напред надълго и нашироко разказват, че доскоро още могли да вдяват конец и в най-малката игла, а ето, от зимата от някаква простуда, какво ли, започнало да им се замъглява пред очите, та и плетката вече трудно разпознават. Мордо наблюдава четиридесетгодишната жена, при която зрението естествено започва да отслабва, преценява широчината на лицето и дебелината на носа, изважда от черна кръгла кутия очила с тенекиени рамки и ги слага на очите на селянката. Жената гледа първо ръцете си, обръща дланта от едната, от другата страна, после гледа кълбо вълна, което Мордо ѝ подава, и я пита: „Виждаш ли? Не виждаш, а?“, и то през зъби, като пести гласа си.

— Виждам, хубаво виждам: вълна е, ама някак си далече, гаче в дъното на чаршията — отвърща селянката колебливо.

Мордо вади други очила и пак я пита: „А сега?“, като икономисва останалите думи.

— Сега... сега пък някаква мъгла ми излиза пред очи, като дим, като нещо...

Мордо спокойно вади трети вид очила и това са последните. С тях селянката или трябва да прогледне и да ги купи, или да ги погледне жално и да ги остави. И повече с Мордо не може да се говори, ни за хатър, ни за пари.

Идва друг пациент, костелив, мършав и пребледнял селянин от планината, от село Пакларево. С тихия си глас и испанския си акцент Мордо го пита какво го боли.

— На лъжичката имам нещо като жарава, ти да си здрав, и боли, боли... — отговаря селянинът и с пръст показва към средата на гърдите и му се ще още няколко пъти да повтори, че го боли, но Мордо го прекъсва сухо и убедително:

— Татък нищо няма, татък не може да боли.

Селянинът го уверява, че тъкмо там го боли, но все пак отмества пръст малко вдясно.

— Ама боли ме... Защо ще ти казвам, ако не боли? Ето, така боли. Тук започва, после ходи, да простиш, все ходи...

Най-сетне болният отстъпва малко, Мордо малко и постигат споразумение за мястото, където болката се обажда почти непрекъснато. Мордо го пита кратко и делово дали има в градината си седефче и му нарежда да счука тази трева в гаванка, да прибави малко мед, да посипе всичко това с праха, който ще му даде, после от тази смес да оваля между дланите три хапчета и да ги глътне пред изгрев-слънце.

— Така всяка сутрин осем дена подред, от петък до петък, ще мине и болката, и болестта. Давай два гроша и берикят версън!

Селянинът, който дотогава отваряше широко очи и движеше устни в старанието си да запомни съветите, изведнъж забравя всичко, дори и болката, за която бе дошъл, и се хваща за мястото, където му е кожената кесия. С мъка, въздишки и колебания изважда кесията, развързва я, брои и най-после с болка плаща.

И Мордо пак седи, неподвижен и дребен, надвесен над нов мющерия, а селянинът напуска бавно чаршията и се отправя по брега на потока към високото си село Пакларево. От едната страна на гърдите му е болката, която не отслабва, от другата — в джоба — прахът на Мордо, завит в мастилена хартия. А по цялото му тяло се разлива, като някаква друга отделна болка, мъката за парите, които му се виждат хвърлени, защото няма вяра на Мордо и се страхува, че е измамен. И така върви към залез-слънце, разсеян и унил, защото няма създание по-жалко и по-смутено от боледуващ селянин.

Но все пак имаше един посетител, с когото Мордо разговаряше по-дълго и по-сърдечно, и не му беше мъчно, ако загуби с него някоя минута или някоя дума повече. Това беше фра Лука Дафинич, известен повече като „доктора“. Фра Лука работеше и дружеше още с Давид, бащата на Мордо, а от двадесетина години бе станал неразделен приятел и еснаф на Мордо. (Докато беше по-млад, той служеше по енориите, но винаги, когато можеше, идваше в Травник и първо отиваше при Мордо в дюкяна, а после при енорийския в Долац.) И травнишката чаршия беше свикнала да гледа как Мордо и фра Лука

съвсем близо един до друг си шепнат нещо или разглеждат треви и лекарства.

Фра Лука беше родом от Зеница, но още като дете беше отишъл в Гучегорския манастир, когато всичките му близки измрели от чума. Там, с кратки прекъсвания, прекарал живота си между лекарства и лекарски книги и пособия. Килията му беше пълна с канчета, кюпове и кутии, а по стените и на един шиш бяха окачени в кесийки или на вързопи сухи треви, клончета и корени. На прозореца имаше голям съд с пиявици в бистра вода и друг по-малък със скорпиони в зехтин. До миндера, покрит със стар килим, тук-там изгорял, покапан и закърпен, имаше пръстен мангал, на който непрекъснато вреше едно канче с треви. В ъглите и по поличките се виждаха парчета от редки дървета, малки и големи камъни, животински кожи и рогове.

И въпреки всички тия неща килията му беше винаги чиста, проветрена и най-често миришеше на хвойна или на чай от мента.

На стената висяха три картини: Хипократ, свети Алойз Гонзага и ликът на непознат рицар в броня с меч и голям шлем на главата. Откъде му беше тази картина на фра Лука и за какво му беше, никой никога не можа да узнае. Веднъж турците правили преглед на манастира и след като не намерили нищо, за което да се хванат, се заловили за тази картина, казали им, че това е ликът на някакъв султан. Завързал се спор: може ли и допустимо ли е да се рисуват султаните, но тъй като картината била съвсем бледа, а турците — неуки, така останало. Тези картини висяха там половин човешки живот и с течение на времето бяха станали съвсем бледи, а и никога не са били много ясни, така че свети Алойз приличаше на Хипократ, Хипократ — на „султан“, а „султанът“ в лошия печат на мека, евтина хартия не приличаше вече на нищо и само фра Лука бе този, който можеше да разпознава меча и шлема и да вижда винаги ясно войнствения му поглед от преди петдесет години.

Още като съвсем млад богослов фра Лука проявявал желание и наклонности към лекарската професия. Като разбрали това, тогавашните старейшини на манастира изпратили младежа в медицинското училище в Падуа, понеже нуждата от добър и опитен лекар сред народа и монасите била голяма. Но на следващата година, след като старейшините били сменени, новото враждебно настроено наместничество сметнало, че за фра Лука това нещо не е удобно и не е

по силите на ордена и го върнало в Босна. Когато третата година било избрано отново сваленото ръководство, то изпратило за втори път младия монах в Падуа да завърши „докторските науки“. Но след една година управлението на манастира било взето пак от противната страна и отново било заличено всичко, направено от предишното ръководство, а между другото и фра Лука напук бил върнат наново от Падуа в Гуча гора.

Със знанията, които беше придобил, и с книгите, които беше успял да си купи, фра Лука се настанил тогава в тази килия и продължил със страст да проучва и събира лекарства и с любов да лекува хората. Цял живот тази страст не го напусна и тази любов не намаля.

В тази килия, в която безшумно се движеше високият, късоглед и мършав доктор, всичко беше в ред и тишина. Мършавостта на фра Лука беше пословична в цялата околия. („Две неща не можеха да открият и най-учените улеми: на какво стои земята и на какво се държи монашеската дреха на фра Лука.“) На това високо и мършаво тяло стоеше изправена и жизнена хубава глава със сини очи, унесена в нещо, с малко разсеян поглед, с тънък венец от побелели коси върху правилния овал, с фина розова кожа, под която се виждаха сини и разклонени кръвоносни съдове. До старини си остана такъв жизнен и подвижен. „Той не се движи, а святка като меч“ — казваше за него един от наместниците. И наистина този човек с усмихнат поглед и енергични, безшумни движения никога не бездействуваше. Чистите му и съсухрени дълги пръсти обръщаха по цял ден многобройни дребни предмети, стържеха, чукаха, лепяха, завързваха, бележеха и пъхаха нещо из сандъците и рафтовете. За фра Лука всяко нещо имаше значение, нищо не беше излишно и ненужно. Под тези мършави пръсти и пред късогледите му очи всичко оживяваше, говореше и търсеше своето място между лековете или поне между необходимите или необикновените предмети.

Като наблюдаваше от ден на ден, от година на година тревите, рудите и живите създания около себе си, техните промени и движения, фра Лука все повече се убеждаваше, че в света, такъв, какъвто ние го виждаме, съществуват само две неща: растеж и упадък, и то свързани тясно и неразделно, вечно и навсякъде в движение. Всички явления около нас са само отделни фази на този безкраен, сложен и вечен

прилив и отлив, само фикции, преходни моменти, които ние произволно отделяме, обозначаваме и наричаме с установени имена като здраве, болест и умирање. А всичко това естествено не съществува. Съществува само растеж и упадък в различни състояния и под различни форми. И цялото лекарско умение е да се откриват, хващат и използват силите, които вървят по посока на растежа, „както морякът използва ветровете“, и да се избягват и отстраняват всички ония сили, които служат на упадъка. Там, където човек успее да хване тези сили, настъпва оздравяване и плуването продължава; там, където не успее да стори това, обикновено неудържимо потъва; а в голямото и невидимо сметководство на растежа и упадъка силата от първа страница се пренася на втора.

Такава беше неговата представа за света в общи черти; в подробности тя естествено беше много по-тежка и по-сложна. Всяко живо същество, всяко растение, всяка болест, всяко време от годината, всеки ден и всяка минута според него си имат също растеж и упадък. И всичко това е включено едно в друго, свързано с неясни, безбройни нишки, и работи, и ври, и трепери, и струи денем и нощем дълбоко под земята, навред по нея и високо във въздуха до планетите и все по единствения двоен закон на растежа и упадъка, и трудно може да се разбере и следи.

През целия си живот фра Лука в себе си се разтапяше от захлас пред своята представа за света и свършената хармония, която само се подозира, с която човек успява на моменти да си послужи, но никога не може да я овладее. Какво може да стори човек като него, комуто са открити всички тия тайни и му е дадено да се занимава с необозрима и безнадеждна работа: да изпитва лекарства и да лекува болести според божията воля? Какво по-напред да грабне и да запомни от тази картина, която ту блясва пред него като ясна, понятна и близка, с ръка може да я хване, ту потъмнява и бушува като безумна виелица в непрогледна нощ? Как да се оправи в тази игра на светлини и сенки, в този привиден хаос от объркани и кръстосани взаимни влияния и слепи сили и стихии? Как да хване поне някои, поне най-големите нишки и да свърже последствията с причините?

Това беше единствената грижа и основната мисъл на фра Лука покрай неговите монашески и литургийни задължения. Затова той беше такъв унесен, разсеян, мършав и тънък като опъната струна. И

затова така страстно се залавяше с всяка трева и всеки болен, независимо от това къде се намира, как изглежда и какво име носи.

Фра Лука твърдо вярваше, че в природата има толкова целебни сили, колкото болести има сред хората и животните. И едното се покриваше с другото до драм. Това бяха големи изчисления, за които нямаше решение и мярка, но които несъмнено бяха верни, без остатък, там някъде на необхватния край. А тези целебни сили, както старите учеха, се намираха „in herbis, in verbis et in lapidibus“^[1]. Фра Лука смело вярваше, макар че не признаваше това и пред самия себе си, че всяка лоша промяна върху човешкото тяло може да се отстрани, поне на теория, защото болестта и лекарството против нея се появяват и живеят успоредно, макар отдалечени, често недостижимо отдалечени едно от друго. Ако лекарят успее да ги свърже, болестта отстъпва, ако не успее, болестта надделява и разорява организма, върху който се е появила. Никакви неуспехи и никакви разочарования не бяха в състояние да разколебаят това негово дълбоко убеждение. С тази своя мълчалива вяра фра Лука пристъпваше към всеки лек и всеки болен. Наистина и той сам подкрепяше това свое необяснимо вярване, като бързо и безвъзвратно забравяше всеки неизцелен и починал болен, а всеки сполучлив случай помнеше, ако ще да е бил и преди петдесет години, както мнозина лекари.

Такъв беше фра Лука Дафинич, докторът. Той беше възторжен и непоправим приятел на болната част от човечеството и имаше за приятел цялата природа и само двама противници: монасите и мишките. Историята с монасите беше стара и дълга. Сменяха се поколения и по редица неща те се различаваха едно от друго, но в едно всички бяха единни: в подценяването и отхвърлянето на лекарското умение на фра Лука. Откакто още като послушник го бяха изпращали в Падуа и връщали обратно и пак изпращали, и пак връщали, той напълно и завинаги беше загубил надежда, че ще намери някакво разбиране и помощ сред събратята си. Веднъж наместникът фра Мартин Дембич, *virgo* Дембо, разказа следното за разбирателството между фра Лука и монасите:

— Виждаш ли нашия доктор? И когато с монасите в хор се моли, той не мисли като тях. Те всички произнасят една и съща молитва, а през това време фра Лука си мисли: „Господи, вразуми и смекчи сърцата на тези мои зли братя да не ми пречат на всяка крачка в моето

добро и полезно дело. Или ако не можеш да сториш това, защото зная какво значи корава монашеска глава и за божата ръка, тогава поне мен въоръжи със священо търпение да мога без омраза и зла дума да ги търпя такива, каквито са, и при болест да им помогна с моето умение, което те презират и осъждат.“ А монасите, като се молят, си мислят: „Господи, просвети ума на този наш фра Лука, изцели го от тази негова тежка болест, от лекуването и лековете. Нека са простени всички болки, които изпращаш (защото от нещо трябва да се умре!), само ни отърви от този, дето иска да ни лекува от тях.“

За Дембо, който беше духовит, силен и безмилостен шегобиец, но добър старейшина и отличен монах, фра Лука беше години наред предмет на безкрайни приказки и шегички. Но и Дембо, както и толкова други, дочака да умре на ръцете на фра Лука. Наистина той и тогава, превивайки се от болки, се усмихваше и като дишаше тежко, казваше на събраните монаси:

— Братя, всички сметки на манастира са в ред и вересиите, и наличните пари. Викарият знае всичко подробно. А сега прощавайте и ме споменавайте в молитвите си. И знайте, че две неща ме умориха: моят задух и моят доктор.

Така Дембо се шегуваше и не се отказа от шегите до смъртта си.

Само че всичко това беше доста отдавна, по времето на Дембо, когато фра Лука беше по-млад и по-бърз и бяха живи още неговите връстници, от които днес почти никой не бе останал, защото от летния Свети Иван фра Лука беше започнал осемдесет и първата. Отдавна той беше простил на монасите, че не го бяха оставили по-дълго в Падуа, че никога не му даваха колкото му беше необходимо за книги и опити, а и те с течение на времето бяха престанали да го задирят за особения му начин на живеене, за неговата лекарска страст и дружбата му с Мордо Атиас. Фра Лука и сега отиваше в Травник, сядаше с Мордо на тезгяха и разменяше мисли и опит, сменяше треви и корени срещу сира или адски камък, защото никой не умееше така да изсуши липов цвят, да запази ива, кантарион и бял равнец, както фра Лука. Монасите отдавна вече бяха свикнали с това „приятелство между Стария и Новия завет“.

И това, поради което някога имаше най-много разправии с монасите — посещаването и лекуването на болни извън манастира, — сега беше сравнително по-малко. Някога тези посещения бяха източник на постоянни неприятности за манастира и единствена

причина за сериозни сблъсквания между фра Лука и манастирските старейшини. Фра Лука и тогава не търсеше болни между светските хора, а още по-малко между турците, но те сами го търсеха, понякога го викаха и молеха, а още по-често заповядваха и със заптии го отвеждаха при болния. От тия посещения и самият фра Лука, и манастирът имаха много главоболия, щети и неприятности. Случваше се да го викат и да го молят най-настойчиво да лекува някой болен турчин или туркиня, а после дават под съд и него, и манастира, че положението на болния се влошило или пък че бил умрял. Но и когато лекуването излизаше сполучливо и близките на болния доволни даряваха фра Лука, намираха се зли и алчни турци, които го обвиняваха, че бил влизал в турски къщи. Свидетелите винаги доказваха, че монахът е невинен и че е отивал по добра и почтена работа, но докато това се докаже и оправя и докато обвинението падне, манастирът си имаше и мъки, и страх, и разходи. Затова монасите не даваха на фра Лука да ходи и да лекува в турска къща, докато не представят позволително от властта, в което ясно да е посочено, че го викат по собствено желание и властите нямат нищо против това.

Но и при наличността на тези позволителни не всякога минаваше без мъки и ядове. Имаше случаи, и то не малко, когато лечението успяваше и хората, сърдечни и благодарни, обсипваха с благодарности и дарове и фра Лука, и манастира.

Един бей, от по-малките, селски бейове, но смел и влиятелен човек, на когото фра Лука излекува стара рана под коляното, винаги, когато срещаше монаха, му казваше:

— Когато сутрин се изправя на крака, след бога първо теб споменавам.

И докато беше жив, този бей защищаваше манастира и монасите и винаги, когато имаха нужда, им ставаше поръчител и свидетел.

Фра Лука беше изцелил и жената на един бей от Турбето, този бей не говореше никому за това (защото за жените не е позволено да се говори), но всяка година след Богородица изпращаше на манастира по две оки мед и овча кожа с поръчение „да се предаде на отца, който лекува болни“.

Но имаше и обратни случаи на черна неблагодарност и дяволска злоба. В манастира дълго се помнеше случката с невестата на Мустай бей Миралем. Някаква болка сполетяла младата жена, та никъде място

не можела да си намери. Само се тръшкала, пъшкала и скърцала със зъби, денем и нощем, или пък дни наред лежала вцепенена и няма, не искала никого да види, нищо да вкуси. Домашните правила всичко, което им казвали, но нищо не помагало — ни врачки, ни ходжи, ни муски. И жената от ден на ден линеела. Най-после самият свекър, старият Миралем, изпратил в манастира да викат доктора-отец.

Когато фра Лука пристигнал, жената била вече втори ден съвсем отпаднала, цялата стърчена и никой не могъл да я измъкне от мрачното ѝ мълчание. В началото не искала да обърне глава. Но в един момент повдигнала малко клепачите и видяла големите монашески сандали, после края на монашеската дреха и бялата връв, с която монасите се препасват, а след това с бавен и ленив поглед отмерила фра Лука какъвто бил мършав и дълъг; било ѝ необходимо доста време, докато стигнала побелялата му глава и срещнала синия му и засмян поглед. Тогава изведнъж избухнала в смях, неочакван, безумен и безкраен. Фра Лука напразно я успокоявал с думи и движения. На излизане от конака на Миралем той още чувал ужасния смях, който ехтял в приземната стая.

На другия ден сеймени отвели фра Лука окован в затвора. На наместника било казано: обвинен е от стария Миралем, че е омагьосал снаха му; вече трети ден как младата жена непрекъснато се смее и вдига цялата къща на главата си. Наместникът доказвал, че това не е вярно, че дългът на лекаря е, ако може, да излекува и че в техните закони няма магии. Същевременно напразно раздавал наляво и надясно на кой по една, на кой по две плети^[2]. Казано му било само, че работата с доктора била много сериозна; снахата разправяла как монахът ѝ дал да изпие „нещо черно и гъсто като смазка“ и два пъти я бил ударил с големия си кръст по челото, та оттогава не може да спре този смях и така непрекъснато се измъчва.

Когато всичко изглеждало съвсем трудно и безнадеждно, изведнаж фра Лука бил освободен от оковите и пуснат, като че ли нищо не е било. На четвъртия ден, изглежда, снахата изведнъж се успокоила и започнала тихо и непрекъснато да плаче. Извикала свекъра и мъжа си и им казала, че е наклеветила монаха в момент на безумие, признала, че изобщо не ѝ бил давал нищо и че нямал кръст, само бил протегнал ръце над нея и се помолил на бога по неговата вяра, та сега ѝ било по-леко.

С това въпросът бил ликвидиран. Но монасите дълго продължавали да бъдат огорчени от фра Лука. Фра Мио Ковачевич, който по това време бил наместник и бил принуден доста да тича около случилото се с фра Лука, после в трапезарията пред всички му казал:

— Виж, фра Лука: или ми се махай от главата с твоите щурави ханъми, или аз ще избягам в гората, а ти бъди и доктор, и наместник. Така повече не може.

И ядосано и сериозно му предложил ключовете.

Но с течение на времето всичко се бе успокоило и забравило. Останали бяха само глобите и разходите, които наместникът бе записал в манастирския тефтер.

На 11 януари пристигна чиновник с вериги в ръка и със съобщение, че фра Лука Дафинич, хекимин (сигур в лош час е станал хекимин!), дал на снахата на Миралем вредни хапове... И трябваше да се плаща на кадията, на емина — гроша 148.

Но и през следващите години лекарската дейност на фра Лука създаде не малко трудности. В манастира те се забравяха, но се помнеха в тефтера за глоби и разходи за подкуп, в който имаше много бележки за фра Лука.

От фра Лука, дето лекувал турчина 48 гроша
За лекарства 20 гроша

Там някъде най-после е записан номерът и датата на заповедта, с която старейшините категорично забраняват „да се чете молитва на турчин или туркиня или да им се дават каквито и да било лекарства“ дори и да имат позволително от турските власти.

Но веднага под тази заповед е записана нова глоба.

За това, че фра Лука не отишъл при болния, платена глоба от 70 гроша.

И все така от година на година.

През дългия живот на фра Лука в Травник два пъти върлува чума. Хората боледуваха, умираха, бягаха в планините. Чаршията се затвори и много къщи опустяха завинаги. Отслабнаха връзките между най-близки, потъпкани бяха скрупулите. И при двете епидемии фра Лука се показва велик и безстрашен като лекар и монах. Обикаляше прокажените махали, лекуваше болните, изповядваше и причестяваше ония, които бяха на умираше, погребваше умрелите, помагаше и даваше съвети на тези, които се бяха вече изцелили. Това му признаваха и монасите и то издигна авторитета и името му като лекар сред турците.

Но комуто е отреден дълъг живот, той надживява всичко, та дори и заслугите си. След болестите и нещастията настъпиха спокойни и добри години, всичко се измени и забрави, отслабна и избледня. И във всички тези промени, в успехите и неуспехите, в благодарностите и ругатните, нещастията и победите само фра Лука си оставаше все същият, неизменен и непоколебим с блуждаещия си поглед, с леката усмивка и светкавичните си движения, с вярата си в тайнствената връзка между лекарствата и болестите. Той не познаваше друг живот освен живота около лекарствата и тяхното приготвяване и смяташе, че всяко нещо в този свят си има своето място и оправдание: и болестите, и щетите, и гневът на наместника, и недоразуменията, и клеветите. Та и самият арест в края на краищата, нека е благословен, според него имаше своя смисъл, само да не бяха онези неприятни вериги на краката и да не трябваше постоянно да мисли да не му се развалят лекарствата в манастира; да не измрат пиявиците, монасите да не разбъркат и изхвърлят сноповете и вързопите.

А „големите си противници“ монасите, от които понякога в себе си се оплакваше, но само за миг, фра Лука лекуваше и наглеждаше предано и сърдечно, когато се разболяваха, съветваше ги и се грижеше за тях, докато бяха здрави. Щом като някой от тях почнеше малко да

кашля, фра Лука веднага слагаше канчето с треви на мангала и му носеше горещ, ароматен чай в килията, караше го да пие. Имаше навъсени монаси, особняци, винаги зле настроени и равнодушни, „стари вуйчовци“, които не искаха да чуят за лекове и доктор, гонеха го от килията или се присмиваха и на него, и на лечението му, но фра Лука от това не се смущаваше и не се отказваше от своето. Отминаваше шегите и обидите, като че ли не ги чуваше, и упорито искаше от болните монаси да се лекуват и да се пазят, молеше ги, предумваше и подкупваше да вземат лекарството, което той с мъка бе приготвил, а често и купил за пари.

Имаше например един от тези стари „вуйчовци“, който обичаше ракията повече, отколкото старейшините позволяваха и отколкото беше полезно за телесното здраве и за доброто състояние на духа. Старецът боледуваше от черен дроб, но от ракията не се отказваше. Фра Лука, който в бележките си имаше и рецепта „как да омръзне на човек ракията“, лекуваше стария монах с мъка и без успех. Всеки ден между тях се повтаряше същият разговор.

— Я ме остави ти мене, фра Лука, и гледай ония, дето искат да се лекуват и за които има лек — мърмореше „вуйчото“.

— Хайде, нещастнико, вразуми се! За всекиго има помощ. За всекиго земята има лек.

И фра Лука продължаваше да седи край стария, болен и навъсен „вуйчо“, донасяше му книги, макар че той никога, дори и когато беше по-здрав, не се интересуваше от знания и наука, и му доказваше какви са богатствата на земята и колко необятна е милостта ѝ към човека.

— Знаеш ли ти, че Плиний е наричал земята „benigna, mitis indulgens, usque mortalium semper ancilla“^[3] и че е писал: „Illa medicas fundit herbas, et semper homini parturit.“^[4] Виждаш ли, това Плиний е казал! А ти все едно и също: „Няма за мен лек.“ Има и трябва да го намерим.

Старецът се мръщеше с досада и с ръка изпращаше по дяволите и лекарствата, и Плиний, но фра Лука не се смущаваше и не спираше.

А когато не можа да го излекува с церовете си и да го успокои с цитати, той скришом, под формата на лекарство, му донасяше по малко ракия, която наместникът съвсем му беше забранил, и поне така облекчаваше мъката му.

Фра Лука се грижеше не само за братята, които бяха в манастира. За ония, които бяха пръснати по енориите, той изписваше с дребния си почерк жълти листове хартия и ги прошиваше в тънки тетрадки. Тези тетрадки, наречени „докторуши“, бяха преписвани отново и разпращани по селата и енориите. В тях по азбучен ред бяха описани народните церове, смесени с упътвания за хигиената, суеверието и полезни съвети за домакинството. Например как се чисти монашеска дреха, покапана с восък от свещ, или как се поправя вкиснало вино. Наред с цяра за жълтеница и „треска, която не идва от жлъчката“, от италиански източници бе преписано „как майсторите копаят руда в Индиите и други места“ или „как се прави вино, наричано вермут, което е добро за укрепване на организма“. Всичко, което фра Лука беше събрал в течение на годините от дребните *Compositiones medicamentorum*^[5] до бабините и Мордовите церове, бе събрано в тези тетрадки. Но и тук фра Лука се натъкваше на неблагодарност от страна на братята и изживяваше не малко разочарования. Едни преписваха безсъвестно, други от незнание или невнимание разваляха или изпускаха отделни думи и цели изречения, трети прибавяха към отделни рецепти подигравателни забележки за церовете, а и за самия доктор. И фра Лука се смееше на тези подигравателни бележки, когато се натъкнеше на тях, но се утешаваше, че ползата от този негов труд за народа и за монасите е по-голяма от обидите и болката, които му нанасят невниманието и неразбирането на братята.

И още едно друго, по-невинно нещо пречеше на работата на фра Лука. Това бяха, както казахме вече, мишките. В старата и огромна манастирска сграда наистина имаше много мишки. Монасите твърдяха, че килията на фра Лука, която приличаше на Мордовата аптека в Травник, с мазилките и различните си мехлеми и церове е главната причина за събирането на мишки в сградата. Фра Лука пък се оплакваше, че сградата е много стара, а килиите в безпорядък и поради това са се навъдили мишки, които унищожават лекарствата му, и той напразно се бори с тях. С течение на времето борбата с мишките стана за него невинна мания. Оплакваше се и се тюхкаше повече, отколкото наистина му нанасяха вреди. Заключваше от тях отделни неща, а лекарствата окачваше на тавана, търсеше какви ли не начини и гледаше да надхитри невидимите си противници. Мечтаеше си за една голяма металическа кутия, в която би могъл да държи под ключ всички по-

ценни неща, напълно запазени от мишките, но не се осмеляваше дори и да спомене пред монасите или на наместника да се купува такава кутия и да се харчат толкова пари. Не можеше да прежали, когато мишките му изяждаха заешкото сало, внимателно приготвено и измито в няколко води.

В килията си имаше винаги два капана, един голям и един малък. Всяка вечер старателно ги поставяше и закачаше в тях парче пушено свинско или събрана лой от свещниците. И когато на сутринта още в зори ставаше да отиде с монасите на молитва, обикновено намираще двата капана там, дето ги беше оставил, празни, а лойта и свинското изядени. Ако пък се случеше мишката наистина да се хване, тогава фра Лука се събуждаше от тракането, ставаше, обикаляше около изплашената мишка и ѝ се заканваше с пръст и с глава:

— А, а, а! Какво ще правиш сега, нещастнице? Искаш да пакостиш, а? На ти тебе сега!

И както беше бос и само наметнат с монашеската си дреха, вземаше внимателно капана и го изнасяше на дългия пруст до самите стълби, отваряше вратичката и шепнешком извикваше:

— Излизай, пакостнице такава! Хайде, хайде-е!

Изплашена, мишката бягаше по стълбите и оттам през калдъръма изчезваше в камарата дърва, която стоеше там през всяко време на годината.

Монасите знаеха как фра Лука лови мишките и често го задиряха, като казваха, че докторът „години наред хваща все една и съща мишка“. А той решително отхвърляше тези закачки и подробно доказваше, че през годината той лови по няколко мишки: големи, малки, средни.

— Чух аз — рече му веднъж един от старците — как пускаш мишките: повдигаш капака и казваш: „Хайде, излизай и тичай в стаята на наместника. Бягай!“

— Я го виж, обесника! Какво измислил! — засмя се и се отбраняваше фра Лука.

— Не си го измислям аз, хеким ефенди, а са те чули ония, които се лутат нощем по пруста като тебе.

— Хайде, обеснико, я стига!

Но веднага подеха и други.

— Аз да съм на твое място, като я хвана, ще я потопя с капана във вряла вода, та да видим тогава дали пак ще дойде — каза преднамерено един по-млад монах.

От тия думи фра Лука обикновено много се ядосваше.

— Е, нещастнико, я се опомни. За каква вряла вода говориш? Ти кръстен ли си? — срязва го докторът.

И половин час по-късно, след други шеги и разговори, той пак нахока младежа:

— Вряла вода, а? Виж го ти! Божие създание във вряла вода!

Така фра Лука Дафинич се бореше с големите си и малки врагове и така ги лекуваше, хранеше и защищаваше. В това минаваше дългият му и щастлив живот.

Четвъртият лекар, който при боледуването на сина на Давил се намери в консулството, беше Джовани Марио Колоня, титулярен лекар на австрийското генерално консулство.

Сега виждаме, че сме се излъгали, като казахме, че от четирмата травнишки лекари най-малко неща можеха да се кажат за Мордо Атиас. Всъщност и за Колоня не би могло да се каже нещо повече. Само при Мордо беше така, защото нищо не говореше, а при Колоня, защото много говореше и това, което говореше, непрекъснато се изменяше.

Колоня беше човек с неопределена възраст, неопределено потекло, народност и раса, неопределени убеждения и възгледи и също така неопределени знания и умение. Изобщо той не притежаваше много неща, които да могат по-ясно да се определят.

Според думите му беше роден на остров Кефалония в семейство на прочут лекар. Баща му бил венецианец, но роден в Епир, а майка му по потекло далматинка. Детството си бе прекарал при дядо си в Гърция, а младостта си в Италия, където учил медицина. Иначе животът му беше минал в Левант на турска и австрийска служба.

Беше висок, но много мършав. Вървеше прегърбен и превит във всички стави, така че всеки момент можеше като на пружина да се смали и свие и да се разтегне и удължи; и когато говореше, всъщност непрекъснато правеше това, ту по-малко, ту повече. На това дълго тяло стоеше правилна глава, винаги неспокойна, почти съвсем плешива, с няколко дълги кичура конопена, безжизнена коса. Лицето му беше избръснато, очите — големи, кестеняви и винаги неестествено сияещи

под извънредно гъстите побелели вежди. В голямата уста имаше редки, жълти, големи зъби, които се клатеха, когато говореше. Не само изразът на лицето, но и целият вид на този човек непрекъснато се изменяше, и то коренно и невероятно. При един разговор той можеше из основи да измени вида си по няколко пъти. Под маската на немощен старец на моменти се подаваше — друга маска! — силен, съсредоточен човек на средна възраст или — трета маска! — наперен, неспокоен, буен младеж, комуто дрехите са окъсели и той не знае какво да прави с ръцете и краката и къде да погледне. Изразителното му лице беше винаги в движение и издаваше трескаво бързата игра на мозъка. Потиснатост, замисленост, огорчение, искрено въодушевление, наивен унес, незасенчена весела радост — всичко това се сменяше бързо и неочаквано на това правилно и необикновено подвижно лице. Наред с това голямата му уста с малкото и несигурни зъби сипеше думи, порой от думи, разкошни, тежки, гневни, смели, любезни, сладки, пленителни. И то на италиански, турски, новогръцки, френски, латински и „илирийски“ език. Със същата лекота, с която сменяше израза на лицето си и движенията, Колоня минаваше от един език към друг, смесваше и заимствуваше думи и цели изречения. Всъщност той владееше добре само италиански.

И името си не изписваше винаги еднакво, а различно при различни условия и стадии от живота си, според това на чия служба беше и каква работа извършваше — научна, политическа или литературна: *Giovani Mario Cologna, Gian Colonia, Joanes Colonis Epirota, Bartolo cavagliere d'Epiro, dottore Illirico.*

Още по-често и по-дълбоко се изменяше съдържанието на това, което вършеше и твърдеше под тези различни имена. По своите основни убеждения Колоня беше човек със съвременни разбирания, „философ“, свободен и критичен дух, свободен от всички предразсъдъци. Но това не му пречеше да проучва религиозния живот не само на различните християнски църкви, но и на ислямската и на други източни секти и религии. А според него да проучваш нещо, значи за известно време да се отъждествиш с това, което проучваш, да бъдеш увлечен от него, да го възприемаш, поне за момента, като свое единствено и изключително убеждение и да отхвърлиш всичко, в което преди си вярвал и от което си се възхищавал. Неговият дух беше изключителен във всяко отношение, способен, за необикновени

увлечения, но съставен от елементи, които лесно се съединяват с околната среда и крият в себе си постоянен стремеж да се свързват и отъждествяват с това, което ги обкръжава.

Този скептик и философ имаше пристъпи на религиозен унес и периоди на църковна набожност. Тогава той отиваше в манастира „Гуча гора“, досаждаше на монасите, искаше с тях да извършва религиозни обреди и намираше, че у тях няма достатъчно усърдие, ни теологически знания, ни набожен пламък. Гучегорските монаси, както и останалите братя в Босна, макар и истински набожни, но прости и твърди хора, изпитваха вродено отвращение към прекалените богомолци, екзалтирани верующи и всички, които се хващаха за полата на бога и лижеха плочите пред олтара. Старите „вуйчовци“ се мръщеа и мърмореха, а един от тях дори бе отбелязал колко съмнителен и неприятен им е бил този доктор-авантюрист, който се представяше за достоен за законите на католическата вяра и всяка сутрин слушаше литургия и показваше голяма набожност. Но поради връзките си с австрийското консулство и уважението, което изпитваха към фон Митерер, монасите не можеха напълно да отблъснат неговия илирийски доктор.

Колоня отиваше също и при йеромонаха Пахомие и влизаше в православни къщи в Травник, за да се запознае с религиозните обичаи, слушаше литургията и пеенето и ги сравняваше с литургията в Гърция. А с травнишкия мудериз Абдуселем ефенди Колоня водеше научни спорове за историята на ислямската вяра, защото познаваше добре не само корана, но и всички теологически и философски течения от Ебу Ханите до Ал Газали. При всеки удобен случай той неуморно и безогледно поднасяше на травнишките ходжи цитати от ислямските теолози, повечето от които те най-често не знаеха.

Същата последователна непостоянност цареше и в характера на този човек. На пръв поглед той пред всекиго се показваше отстъпчив, гъвкав, огъващ се до отвращение. Мнението си редовно докарваше според мнението на лицето, с което говореше, и не само че възприемаше неговото становище, но го надминаваше в остротата на изразите. Но в отделни моменти се случваше съвсем неочаквано и изведнъж да заеме смело становище против всички и всекиго и да го защитава смело и упорито, като целият се унасяше в спора и не мислеше за вредата и опасността, на които се излагаше.

Още от младини Колоня беше на австрийска служба. Това е може би единственото нещо, в което той беше последователен. Известно време прекара като личен лекар на шкодренския и на янинския паша, но и тогава не прекъсваше връзката си с австрийските консули. Сега бе прикрепен към консулството в Травник много повече заради тези свои стари връзки и заслуги и поради това, че владееше езици и познаваше условията, отколкото като лекар. Той всъщност не се числеше към персонала на консулството, а живееше отделно и само беше регистриран пред властта като лекар под закрилата на австрийското консулство.

Фон Митерер, който нямаше данни за въображение и разбиране на философията и който познаваше и езика, и народа, и положението в страната по-добре от Колоня, не знаеше какво да прави с този натрапен сътрудник. А госпожа фон Митерер изпитваше физическо отвращение към този левантинец и възбудено заявяваше, че по-скоро ще умре, отколкото да приеме лекарство от неговите ръце. В разговорите тя го наричаше „Chronos“, защото ѝ приличал на символа на времето, само някакъв си Хронос без брада и без смъртоносна коса и пясъчен часовник в ръце.

Така прекарваше дните си в Травник този лекар без пациенти. Живееше извън консулството в стара полуразрушена къща, долепена до усойничав камънак. Семейство нямаше. Един слуга, албанец, му водеше цялото домакинство, във всяко отношение необикновено и оскъдно: и в мебелите, и в гозбите, и в разпределението на времето. Той запълваше дните си с напразни опити да си намери събеседници, които няма да се изморят и да избягат, или пък над книги и бележки, които обхващаха всички човешки знания от астрономията и химията до военното умение и дипломацията.

Този човек, без корен и равновесие, но с чисто сърце и любознателен дух, имаше една-единствена, болезнена, но голяма и несебична страст: да проникне в съдбата на човешката мисъл, независимо къде ще се появи и в каква посока ще върви. Целият се беше отдал на тази си страст, безрезервно, без определена цел и без каквито и да било съображения. Всички религиозни и философски движения и усилия в историята на човечеството, без разлика, представляваха интерес за неговия дух и живееха в него, движеха се, сблъскваха се и се преливаха едно в друго като вълни на морската

повърхност. И всяко едно от тях му беше еднакво близко и еднакво далечно, и с всяко едно от тях той можеше да се съгласи и за известно време да го възприеме, докато се занимава с него. Тези вътрешни духовни подвизи бяха за него реалният свят и там той имаше искрени вдъхновения и дълбоки преживявания. Но това същевременно го отделяше и отчуждаваше от хората и обществото и го сблъскваше с логиката и здравия смисъл на останалите хора. Онова, което беше най-добро в него, оставаше незабелязано и скрито, а това, което можеше да се види и да се долови, отблъскваше всекиго. Такъв човек не би могъл да си намери истинското място и да си спечели авторитет и в друга среда, по-малко трудна и сурова. Тук, в този град и сред тези хора, той не можеше да не бъде нещастен и да не изглежда и занесен, и смешен, и подозрителен, и празен.

Монасите го смятаха за маниак и дърдорко, а гражданите — за шпионин и учен будала. Във връзка с неговия случай Сюлейман паша Скоплялията казваше:

— Не е най-голям глупак този, който не умее да чете, а онзи, който смята, че всичко, каквото прочете, е истина.

Дефосе беше единственият човек в Травник, който не бягаше от Колоня и имаше желание и търпение да разговаря с него искрено и продължително. Но затова Колоня съвсем невинен бе обвинен в австрийското консулство, че бил на френска служба.

Трудно беше да се определи в какво се състоеше лекарската професия и практика на Колоня, но несъмнено това беше една от последните му грижи. В светлината на философските истини и религиозните вдъхновения, които у него непрекъснато се променяха и сменяха, човешките нужди и болки, а и самият живот нямаха никакво особено значение и дълбок смисъл. И болестите, и промените на човешкото тяло за него бяха само един повод повече за гимнастика на неговия дух, който бе осъден на вечно неспокойствие. Самият той, свързан твърде хлабаво с живота, дори и не можеше да си представи какво означават за нормалния човек кръвните връзки, здравето на тялото и по-дългият или по-кратък личен живот. И по въпросите на медицината за Колоня всъщност всичко започваше и свършваше с думи, изобилие от думи, възбудени разговори, препирни и често с резки и основни промени в мнението за дадена болест, за причините, които са я предизвикали, и начините на лекуване. Естествено, че

хората викаха и търсеха този лекар само при крайна нужда. Може да се каже, че основната лекарска работа на този красноречив доктор се състоеше в непрекъснатите кавги с Цезар Давна и в страстната омраза към него.

Като милански ученик Колоня беше привърженик на италианската медицина, докато Давна презираше и подценяваше италианските лекари и доказваше, че университетът в Монпелие още преди толкова столетия е надминал и изпреварил салернитанската школа като остаряла и изостанала. Всъщност Колоня черпеше своята мъдрост и многобройните си сентенции от големия сборник „Regimen sanitatis Salernitanum“, който ревниво криеше и пазеше, и оттам изваждаше и щедро раздаваше римувани правила за диететиката на тялото и духа. А Давна, обратно, живееше от няколко тетрадки, от записани лекции на прочутите професори от Монпелие и от големия старинен наръчник „Lilium medicinae“. Но основата на техните спорове всъщност не бяха толкова книгите и знанията, които те не притежаваха, а левантинската им нужда да се карат и разправят, професионалната им ревност, травнишката досада и личната суета и ненавист.

Становището на Колоня за болестта и здравето на човека, ако при него изобщо може да се говори за едно и постоянно становище, беше колкото и обикновено, толкова напразно и безнадеждно. Верен на учителите си, Колоня смяташе, че животът е „състояние на дейност, което непрекъснато се стреми към смъртта и се приближава към нея бавно и постепенно, а смъртта е ликвидиране на тази дълга болест, която се нарича живот“. Но болните, които се наричат хора, могат да живеят дълго и с по-малко неприятности и болки, стига да се придържат към изпитаните лекарски съвети и към правилата за мярка и умереност във всичко. Болките, нарушенията на здравето, както и преждевременната смърт са само естествена последица от незачитането на тези правила. Трима лекари са необходими на човека, казваше Колоня: *mens hilaris, requies moderata diaeta*^[6].

С такива разбирания Колоня лекуваше пациентите си: от това на тях не им ставаше ни по-добре, ни по-зле и те или умираха, ако се бяха отдалечили доста от чертата на живота и доближили до чертата на смъртта, или пък оздравяваха, т.е. освобождаваха се от болките и страданията и се връщаха в рамките на спасителните салернитански

правила; а Колоня в това ги облекчаваше с по някое от хилядите полезни латински правила, които лесно се запомнят, но трудно се изпълняват.

Такъв, с две думи, беше „илирийският доктор“, последният от четиримата лекари, които в Травнишката долина водеха, всеки по свой начин, тежка и безнадеждна борба против болестите и смъртта.

[1] В тревите, в думите и в рудите. — Б.а. ↑

[2] Плета — турска монета, равна на 5 сребърни гроша. — Б.р. ↑

[3] Добродетелна, блага, търпелива и винаги в услуга на хората. — Б.а. ↑

[4] Тя произвежда целебни треви и непрекъснато създава за човека. — Б.а. ↑

[5] Сборник рецепти. — Б.а. ↑

[6] бодър дух, умерена почивка, диета. — Б.а. ↑

XIII

Коледа, този празник на всички християни, пристигна в Травник с грижи и спомени, с празнични и тъжни мисли. Тази година той стана повод да се съживят връзките между консулите и техните семейства.

Особено оживено беше в австрийското консулство. През тези дни госпожа фон Митерер се намираше във фаза на доброта, набожност и преданост към семейството. Тичаше и купуваше подаръци и изненади за всички. Заклучваше се в стаята и украсяваше коледната елха, упражняваше на арфа стари коледни арии. Мислеше дори да се устрои среднощна литургия в долацката черква, като си спомняше за бъдните вечери във виенските черкви, но фра Иво, при когото по този повод беше изпратила един чиновник, отвърна така остро и неучтиво, че чиновникът дори не можеше да си позволи да повтори на консулшата отговора му; успя само да я увери, че в тези земи не може изобщо да се мисли за такива неща. Консулшата остана разочарована, но продължи приготвянията в къщи.

Бъдни вечер мина тържествено. Цялата малка австрийска колония се събра около елхата. Къщата беше затоплена и осветена. Бледа от вълнение, Ана-Мария раздаде на всички подаръци, завити във фина хартия, завързани със златен конец и украсени с борови клончета.

На другия ден бе даден обяд, на който бяха поканени Давил с жена си и Дефосе. Там бяха и долацкият енорийски свещеник фра Иво Янкович, и младият викарий от Гучегорския манастир фра Юлиан Пашалич, който заместваше болния наместник на манастира. Това беше оня навъсен и исполински монах, с когото Дефосе се бе срещнал в хана на Купрес при пристигането си в Босна и когото бе видял отново при първото си посещение в Гуча гора, където му се удаде възможност да продължи започналата при такива необикновени обстоятелства дискусия.

В голямата столова беше топло и миришеше на сладки и гозби. Навън беше светло от дребния като прах бял сняг. Отблясъци от тази

светлина падаха върху богатата трапеза и се пречупваха в среброто и кристала. Консулите бяха в парадна униформа, Ана-Мария и дъщеря ѝ в модерни леки дрехи от бродиран тюл, с висока талия и широки ръкави. Само госпожа Давил контрастираше със своя траур, в който изглеждаше още по-слаба. Двамата монаси, и двамата едри и набити мъже, в празничните си монашески дрехи бяха съвсем запълнили столовете, на които седяха, и сред заобикалящата ги пъстрота изглеждаха като два тъмни на вид яка.

Обядът беше богат и изобилен. Поднесоха полска ракия, после унгарски вина и виенски сладкиши. Всички гозби бяха богати и с подправки. Във всичко и в най-малките подробности личеше фантазията на госпожа фон Митерер.

Монасите се хранеха добре и мълчаливо, само на моменти изпитваха стеснение пред непознатите ястия и пред малките лъжички от виенско сребро, които се губеха в едрите им ръце като детски играчки. Ана-Мария често се обръщаше към тях и ги подканваше да ядат, като развяваше ръкави, тръскаше кестенявите си кичури коса и святкаше с очи, а те бършеха гъстите си селски мустаци и гледаха в тази енергична бяла жена както гледаха непознатите ястия, с кротко стеснение. От погледа на Дефосе не убягна вроденото достойнство на тези двама прости мъже, тяхното внимание и въздържаност и тихата решителност, с която отказваха да ядат и пият неща, с които не бяха свикнали и които не обичаха. И самото им неумение да си служат с вилици и ножове, и нерешителността, с която приемаха отделни ястия, всичко това не беше нито грозно, нито смешно, а по-скоро достойно и трогателно.

Разговорът ставаше все по-оживен и по-шумен и се водеше на няколко езика. Към края на обяда монасите решително се отказаха и от сладките, и от южните плодове. Ана-Мария се смая. Но всичко бързо се заглади, когато дойде ред на кафето и тютюна, които и монасите посрещнаха с нескривано удоволствие, като някаква награда за всичко, което досега трябваше да понесат.

Мъжете се оттеглиха да пушат. По една случайност и Давил, и Дефосе не пушеха, затова пък фон Митерер и фра Юлиан изпусаха гъсти кълба дим, а фра Иво смъркаше емфие и с голямата си синя носна кърпа бършеше мустаците и червената гуша.

За пръв път се случваше фон Митерер да покани едновременно своя противник и приятелите си и за пръв път консулите се срещаха в присъствието на монасите. Изглежда, че коледните празници бяха донесли дни на някакво празнично примирие, а смъртта на момченцето на Давил като че ли беше смекчила или поне отложила враждата и съперничеството между двамата консули. Фон Митерер беше доволен, че тъкмо той беше дал възможност да получат израз тези благородни чувства.

Но същевременно това беше и удобен случай за всички присъстващи да покажат с държането си във възможно най-благоприятна светлина и „политиката“ си, и личността си. Фон Митерер сдържано подчертаваше пред Давил голямото си влияние върху монасите и паствата им, а монасите потвърждаваха това с поведението и изказванията си. Давил и по задължение, и по лична амбиция заемаше позата на представител на Наполеон, а това „имперско“ държане, което толкова малко отговаряше на истинската му природа, му придаваше неестествен вид и го изменяше в отрицателен смисъл. Единственият, който се държеше и говореше естествено и непринудено, беше Дефосе, но като най-млад той предпочиташе да мълчи.

Монасите, доколкото участваха в разговора, се оплакваха от турците, от глоби и преследвания, от хода на историята, от участта си и едва ли не от целия свят с онова чудно и особено удоволствие, с което всеки босненец обича да говори за трудните и безнадеждни неща.

В такова общество, където всеки гледаше да каже само това, което искаше да се знае и да се разпространи по-нататък, а същевременно се стремеше да чуе само това, което му бе необходимо и което другите гледаха да прикрият, разбира се, не можеше да се разгърне естествен и сърдечен разговор.

Като добър и тактичен домакин фон Митерер не позволяваше да се преминава към въпроси, които биха могли да предизвикат спор. Само фра Юлиан и Дефосе се бяха уединили и като стари познати разискваха малко по-оживено.

Босненският монах и френският младеж явно бяха запазили още от първата си среща в Купрее чувства на симпатии; и уважение един към друг. По-късно срещите им в Гуча гора още повече ги бяха

сближили. И двамата млади, енергични и здрави, те с охота се впускаха в разговор и приятелски препирни без задни мисли и лична суета.

Те се бяха уединили малко встрани и през замъгления прозорец наблюдаваха посипаните със ситен сняг голи дървета и разговаряха за Босна и босненци. Дефосе искаше да се осведоми за католическото население и за работата на монасите. А после и той лично искрено и спокойно изложи досегашните си впечатления и наблюдения.

Монахът веднага разбра, че младият консул не си е губил времето в Травник и е събрал доста данни за страната и народа, а и за католишкото население и за работата на монасите.

Двамата се съгласиха, че животът в Босна е извънредно труден и народът от всички вери — беден и изостанал във всяко отношение. В желанието си да посочи причините и да обясни това състояние монахът свеждаше всичко до турското владичество и твърдеше, че никакво подобрене не може да има, докато тези земи не се освободят от турската сила и докато турската власт не бъде заменена с християнска. Дефосе не искаше да се задоволи с това обяснение, а търсеше причините и в самите християни. Турското владичество, твърдеше той, е създадо у християнските си поданици известни характерни черти, например двуличие, упоритост, недоверие, ленивост на мисълта и страх от всяка новост, от каквато и да било работа и движение. Тези особености, създадени през столетия неравна борба и постоянна самозащита, са влезли в природата на тукашния човек и са станали постоянни черти на характера му. Породени по необходимост и под натиск, те днес, а и в бъдеще ще бъдат голяма пречка за прогреса, лошо наследство от тежкото минало и големи недостатъци, които би трябвало да се изкоренят.

Дефосе не криеше, че е изненадан от упоритостта, с която в Босна не само турците, но и хората от всички останали вери странят от всяко влияние, дори и от най-доброто, противопоставят се на всяка новост, на всеки напредък, та и на онзи, който е възможен при сегашните условия и който зависи само от тях. Доказваше колко е вредна тази китайска затвореност и това ограждане със стена от останалия живот.

— Как може тази страна да се смири и уреди и да получи поне толкова цивилизация, колкото имат нейните най-близки съседи, когато

народът ѝ е разделен, както никъде в Европа? — питаше Дефосе. — Четири вери живеят на това тясно, хълмисто и оскъдно парче земя. Всяка от тях се смята за единствено достойна и изключва другите. Всички живеят под едно небе и от една земя, но центърът на духовния живот на всяка една от тези четири групи е далече в чуждия свят, в Рим, Москва, Цариград, Мека, Ерусалим и бог знае къде още, но само не там, където се ражда и умира. И всяка една от тях смята, че нейното благоденствие и изгода са възможни само ако останалите четири групи губят и изостават и че всеки техен напредък може да бъде само в нейна вреда. Всяка една от тях е издигнала нетърпимостта в най-голяма добродетел, всяка очаква спасение някъде отвън, и то всяка от противоположна посока.

Монахът го слушаше с усмивка, като човек, който е убеден, че познава нещата и не му е нужно да проверява и разширява знанията си. Явно решен да му противоречи на всяка цена, той доказваше, че неговият народ поради условията, в които се намира, може да живее и да се запази само такъв, какъвто е, ако не желае да се откаже от себе си, да се изроди и пропадне.

Дефосе му отвърна, че ако един народ започне да възприема поздрав и по-разумен начин на живеене, това не значи, че трябва да се откаже от вярата и светините си. Според него тъкмо монасите биха могли и би трябвало да работят в тази насока.

— Ех, драги господине — отговори му фра Юлиан с кокетство, присъщо на хора, които защитават консервативни тези, — лесно ви е на вас да говорите за необходимост от материален напредък, за здрави влияния и китайска затвореност, но ако бяхме по-малко твърди и отваряхме врати на разни „зdravi влияния“, днес моите енориаши Перо и Анто щяха да се казват Муйо и Хусо.

— Извинете, но човек не трябва веднага да отива до крайност и твърдоглавост.

— Какво да правим? Ние, босненци, сме хора с твърди глави. Такива всички ни знаят и по това сме прочути — отвърна фра Юлиан със същото самодоволство.

— Но, простете, защо се тревожите как изглеждате в очите на другите и какво се мисли и знае за вас? Като че ли това е важно! Важно е какво човек получава от живота и какво ще направи от себе си в живота, от средата и потомството си.

— Ние пазим нашите позиции и никой не може да се похвали, че ни е накарал да ги изменим.

— Но, отче Юлиан, не позициите са важни, а животът; позициите са в служба на живота; а какъв е вашият живот?

Фра Юлиан се готвеше да посочи някакъв цитат, както правеше обикновено, но домакинът прекъсна разговора им. Фра Иво беше станал да си тръгва. Зачервен целият от богатия обяд, той епископски подаваше на всички подред тежката си, дебела ръка като малка възглавничка и като дишаше тежко, казваше, че е студено и виелица, а Долац е далече и трябва да тръгват, ако искат по светло да се приберат.

Младежът и монахът се разделиха със съжаление.

Още на обяда Дефосе поглеждаше от време на време белите и неспокойни ръце на госпожа фон Митерер и когато виждаше оня постоянен седефен блясък на кожата ѝ, който се преливаше на едни и същи места, за миг затваряше очи с чувство, че между него и жената има непрекъснатата връзка, която никой не подозира и не вижда. А в ушите му все звънтеше неравният ѝ и остър глас. Дори и малко твърдото ѝ произношение, с което говореше френски, му се виждаше не недостатък, а някакъв необикновени само на нея свойствен чар. Струваше му се, че с такъв тембър може да се говори всеки език на този свят и всекиму той ще изглежда близък и сроден като майчиния му език.

Преди да се разделят, поде се разговор за музиката и Ана-Мария показва на Дефосе своята Musikzimmer, едно неголямо, светло помещение, с малко мебели, с няколко силуета по стените и голямата позлатена арфа на средата на стаята. Ана-Мария се оплакваше, че била принудена да остави във Виена клавесина си и е могла да вземе само арфата, която в тази пустиня ѝ е голяма утеха. При тези думи тя протегна ръка, която се разголи до лакътя, и небрежно мина по струните. А на младежа му се стори, че чува неслучайно предизвикани звукове, а истинска музика на сферите, която разкъсва травнишката, оловна тишина и обещава разкошни, щастливи дни сред тази пустиня.

Той стоеше от другата страна на арфата и тихо ѝ говореше колко би желал да чуе как свири и пее, но тя с безмълвна гримаса на лицето припомни скръбта на госпожа Давил и обеща по-късно да стори това.

— Обещавате ли ми, че ще излезете на езда, щом като дните станат по-хубави? Страхувате ли се от студ?

— Защо да се страхувам? — отвърна тихо жената от другата страна на арфата, а младежът посрещна минаващия през струните глас като музика, пълна с обещания.

Гледаше очите ѝ, гълбови и дълбоки, с блясък някъде на дъното, и му се струваше, че и в тях вижда недоловими обещания.

През това време в другата стая фон Митерер беше успял съвсем естествено и уж случайно да каже на Давил в най-голямо доверие, че отношенията между Австрия и Турция все повече се влошават и че във Виена са принудени да предприемат сериозни военни мерки не само на границата, но и в страната, защото не изключват възможността Турция да ги нападне още следващото лято.

Давил, който знаеше за подготовката на Австрия и както и всички останали, предполагаше, че тя е насочена не против Турция, а против Франция, и Турция служи само като претекст, видя в тези изказвания на фон Митерер нови потвърждения на предположенията си. Той даваше вид, че вярва в думите на полковника, но същевременно си мислеше кога ще има куриер, по който ще може да съобщи тази преднамерено хвърлена индискретност като още едно доказателство за враждебните намерения на виенското правителство.

На сбогуване Ана-Мария и Дефосе заявиха пред всички, че няма да позволят зимата да попречи на ездата и че щом настъпят първите сухи и хубави дни, ще излязат с конете.

На първия ден на Коледа във френското консулство не останаха дълго на разговор след вечерята. Като че ли се бяха уговорили предварително, всеки искаше да се оттегли по възможност по-скоро в стаята си.

Госпожа Давил беше тъжна и едва сдържаше сълзите се още по време на вечерята. Това беше първото ѝ излизане между хората след смъртта на детето и сега страдаше, защото този първи допир с хора я разтърси цялата, отново събуди мъката по загубата и разочовърката раната, която в тишината беше започнала да зараства. В най-тежките минути тя се бе зарекла, че ще преодолее сълзите и ще изтърпи болката и ще принесе детето си жертва на бога заедно с мъката си по него. А сега сълзите се лееха неудържимо и мъката беше жива, както в първия ден преди този обет. Жената плачеше и същевременно молеше бога да ѝ прости, че не може да удържи обещанието си, направено в момент, в който е надценила силите си. Даваше волност на сълзите си

и се превиваше от мъка, която я разкъсваше цялата, по-страшно от родилни мъки.

В работната си стая Давил пишеше доклад за разговора с австрийския консул, доволен, че предвижданията му „за този скромнен сектор от световната политика от тази трудна наблюдателница“ се показват верни.

Дефосе изобщо не беше запалил свещите, а премерваше стаята си с големи крачки и от време на време спираше пред прозореца и търсеше да зърне светлината на австрийското консулство отвъд реката. Нощта беше глуха и непрогледна и навън не се виждаше и чуваше нищо. Но младежът беше изпълнен със звукове и блясък. В мрака и тишината, щом застанеше и затвореше очи, той виждаше Ана-Мария и като звук, и като блясък. Думите ѝ разпръскваха светлината, а блясъкът в дъното на очите ѝ сякаш повтаряше, както тя умее, спокойните и многозначителни думи: „Защо да се страхувам?“

За младежа сега целият свят бе засенчен от една огромна арфа и той заспа, люлян от силната и упоителна игра на възбудените чувства.

XIV

Сухите и слънчеви дни, в които, въпреки студеното време, може да се излиза на езда, настъпиха с неминуемостта на природните явления. Със същата неминуемост, съгласно с коледното споразумение, на замръзналия път, който води през Купил, се появиха ездачите от двете консулства.

Пътят като че ли бе създаден за разходки и езда. Равен, прав и почти винаги сух, дълъг повече от една миля, врязан в стръмните склонове под Караулджик и Каябаша, той вървеше успоредно с Лашва, но високо над реката и града, който бе разположен в долината под него. На края малко се разширяваше и не беше така равен, разклоняваше се в разкопаните селски пътища, които по стръмнината водеха нататък към селата Янковичи и Орашье.

В Травник слънцето изгрыва късно. Дефосе яздеше по озарения път, а под него градът беше все още в сянка, под плащ от мъгла и дим. От устата на ездачите и ноздрите на конете излизаше пара и се издигаше като леко изпарение от хълбоците на конете. Замръзналата почва отекваше глухо под ударите на копитата. Слънцето беше още в облаците, но долината бавно се изпълваше с червеникава светлина. Дефосе яздеше неравномерно, ту бавно, като че ли всеки миг ще спре и ще слезе от коня, ту в тръс и гавазинът на тромавия си червеникав кон изоставаше на значително разстояние след него. Така младежът съкращаваше времето си в очакване на мига, в който някъде по пътя ще зърне Ана-Мария със свитата ѝ. За младите и обзети от копнеж хора дължината на очакването и горчилката от неизвестността са само съставни части на голямата наслада, която любовта обещава всекиму. Младежът очакваше със страх, но и със сигурност, че в края на краищата всички негови опасения — да не би да се е разболяла, да не би да не са я пуснали, да не би из пътя нещо да ѝ се е случило? — ще се окажат неоснователни, защото при любов като тази всичко върви добре и благоприятно с изключение на края.

И наистина всяка сутрин, когато слънцето вече беше преминало острата планинска ивица, когато съмненията и въпросите започваха да стават по-чести и по-странни, „с неминуемостта на природните явления“ се появяваше Ана-Мария в черния си костюм, с дълга амазонска пола като излята върху женското седло на високия вран кон. Тогава и двамата забавяха вървежа на конете и се доближаваха един към друг естествено, както се издигаше слънцето над тях и както растеше денят в долината. На младежа му се струваше, че на разстояние от сто крачки вижда шапката ѝ *a la Valois*, която с начупената ѝ кестенява коса образува едно неделимо цяло, както при нито една друга жена, а лицето ѝ бе бледо от утринната свежест и очите уморени. („Очите са ви уморени“ — казваше ѝ той винаги щом се срещнеха, като придаваше на думата „уморени“ подчертано смело и тайнствено значение, а тя свеждаше поглед и показваше клепачите си, които лъщяха и имаха сини сенки.)

След поздрава и първите думи известно време оставаха на едно място, после се разделяха и след кратка езда отново се срещаха уж случайно, минаваха част от пътя успоредно и разговаряха бързо и жадно, за да се разделят отново и отново да се кръстосат пътищата им и да продължат разговора. Те правеха тези маневри поради положението си и от скрупули към обществото, но в себе си не се разделяха нито за секунда и щом отново се срещнеха, продължаваха предишния си разговор със същата наслада. На лицата, които ги придружаваха, им се струваше — а така би си помислил и всеки, който би ги наблюдавал от страни, — че и двамата обръщат най-голямо внимание на конете и ездата, а срещите им са случайни и разговорите невинни: за пътя, времето и конете. Никой не можеше да знае какво означаваше онова валмо бяла пара, което се разгъваше като неспокойно знаменце ту от нейната, ту от неговата уста, разкъсваше се и се разпиляваше, за да се извие още по-живо и по-продължително в студения въздух.

А когато слънцето проникваше и в най-отдалечения кът на долината и целият въздух в нея за миг ставаше червеникав, когато полузамръзналата Лашва започваше да дими, сякаш из целия град са запалени невидими огънове, младежът и жената се разделяха дълго и сърдечно (при сбогуване влюбените най-лесно се издават!) и слизаха всеки откъм своя край на пътя в града, потънал в сняг и скреж.

Пръв, който забеляза, че нещо става между младия Дефосе и хубавата, десетина години по-възрастна госпожа фон Митерер, беше лично господин фон Митерер. Той познаваше добре жена си като „болно дете“. Знаеше нейните скокове, нейните „лутания“, както той ги наричаше, и лесно предвиждаше техния развой и край. За полковника не беше трудно да разбере какво става с жена му и да предвиди целия ход на болестта: увлечение, възторг от духовна връзка, разочарование от грубите мъжки стремежи за плътска любов, бягане, криза, отчаяние: „Всички ме желаят, а никой не ме обича“ — и накрая — забрава и изнамиране на нови предмети за възторг и отчаяние. Не беше необходима голяма проницателност, за да се разберат намеренията на този висок младеж, който беше хвърлен от Париж в Травник и изправен пред хубавата госпожа фон Митерер, единствената цивилизована жена на стотици мили наоколо. Това, което този път беше трудно и неприятно за консула, бе неговият пост и отношението му към френското консулство.

Полковникът беше определил отношението към съперническото консулство и неговия персонал и то беше валидно за него, за семейството му и за сътрудниците му; от време на време той го проверяваше, променяше и приспособяваше, както се навива и сверява часовник, съгласно указанията на министерството и общото положение. За него това беше сериозна и трудна работа, защото чувството за войнишка точност и чиновническа съвестност у него беше по-силно и по-развито от всяко друго чувство. Сега Ана-Мария с постъпката си можеше да измени и да развали това отношение във вреда на службата и на служебния авторитет на полковника. При предишните „лутания“ такъв случай нямаше и за полковника това беше една нова, досега непозната мъка, която идваше от жена му.

Макар че беше дребен винт в машината на голямата австрийска империя, полковникът, като генерален консул в Травник, знаеше, че неговото правителство извършва военни приготовления и има пред вид една нова коалиция против Наполеон и доколкото не може да прикрие тези приготовления, представя ги така, като че ли уж са насочени против Турция. А той лично имаше изрични инструкции да успокоява турските власти и, повече, да ги уверява, че тези приготовления в никакъв случай не могат да бъдат предназначени за една война с Турция. Същевременно той получаваше все по-чести и по-строги

наредби да наблюдава работата на френското консулство и неговите агенти и да съобщава за всяка и най-малка подробност.

От всичко това за полковника не беше трудно да направи заключение, че с доста голяма вероятност може наскоро да се очаква повторно скъсване на отношенията с Франция, нови коалиции и войни.

При тези обстоятелства явно за полковника не беше никак удобно това увлечение на жена му и тази любовна езда посредством зимата пред очите на хората и прислугата. Но той знаеше, че да се говори на Ана-Мария, е безполезно, защото разумните съображения имаха върху нея съвсем обратно въздействие. И виждаше, че не му остава нищо друго, освен да изчака мига, в който младежът ще посегне върху Ана-Мария като жена, а тя, както при всички други предишни случаи, разочарована и отчаяна, ще се оттегли и по този начин ще се ликвидира от само себе си и завинаги целият въпрос. И той много искаше този миг да настъпи колкото е възможно по-скоро.

От друга страна и от очите на Давил, който непрекъснато беше нащрек пред своя „талантлив, но неуравновесен“ сътрудник, не убегнаха разходките и срещите с госпожа фон Митерер. И тъй като и той беше определил за себе си и за целия си персонал отношението към австрийското консулство, тези срещи и за него бяха неприятни. (И както често се случваше при други поводи и сега желанието на Давил се покриваше с желанието на неговия противник фон Митерер.) Но и той не знаеше как да ги прекрати.

В отношението си към жените Давил беше още от младини човек със силна дисциплина на духа и тялото. Тази дисциплина се дължеше колкото на строго и здраво възпитание, толкова и на вродената студена кръв и слаба фантазия. И както всички други хора от този род и Давил изпитваше някакъв суеверен страх от подобни нередни и ненормални отношения. Като младеж в Париж, а и във войската, макар да беше непорочен и въздържан, той винаги мълчеше като виновен при безцензурните младежки разговори за жените. И при всеки друг повод той по-лесно щеше да изрази негодуванието си и да направи забележка на младежа, отколкото сега, когато ставаше дума за жена.

Освен това Давил се страхуваше, да, точно така, той се страхуваше от младия си сътрудник. Страхуваше се от неговото неспокойно и неприятно остроумие, от разностранните му и несистематизирани, но огромни познания, от безгрижността и

лекомислието му, от духовната любознателност, от физическата сила и особено от способността му да не се плаши от нищо. Затова и Давил изчакваше и търсеше удобен и околени начин, по който да му направи забележка.

Така измина януари, а през февруари настъпиха отново влажни, мъгливи дни с дълбока кал и поледици, които осуетиха това, което не умееха и не се осмеляваха да осуетят ни Давил, ни фон Митерер. Беше невъзможно да се излиза на езда. Всъщност Дефосе продължаваше да излиза и при такова време, вървеше пеш с дълбоките си ботуши и кафявата шуба с яка от видра, изморяваше се и премръзваше до изнемогване. Но Ана-Мария не можеше дори и по своята логика и нрав да напусне къщата при такова време и като заточен ангел, цялата някак си ефирна и тъжна, и засмяна, гледаше навън със светлите си „уморени“ очи и минаваше край домашните си разсеяна, като край нетленни сенки и невинни видения. По-голямата част от деня тя прекарваше пред арфата си и безмилостно изчерпваше богатия си репертоар от немски и италиански песни или се унасяше в безкрайни вариации и фантазии. Мощният ѝ топъл, но нестабилен глас, от който се долавяше, че всеки миг могат да бликнат сълзи и да избухнат хълцания, изпълваше малката стая и проникваше и в другите части на къщата. От своя работен кабинет полковникът слушаше как Ана-Мария пее и сама си акомпанира на арфа.

*Tutta raccolta ancor
Nel palpitante cor
Tremante ho l'alma.*^[1]

Той слушаше тези думи на страст и на смели чувства и изтръпваше от немоцна омраза към този непонятен за него свят, от който идваше цялото му неизмеримо семейно нещастие и позор. Оставяше перото и закриваше с длани ушите си, но пак чуваше как отдолу, от първия етаж, като от тайнствени глъбини, допира гласът на жена му, отронват се и струят тонове от арфата. За него това идваше от свят, който беше опакото на всичко важно, свято и сериозно. Струваше му се, че тази музика го преследва отколе и никога няма да утихне, а, напротив, такава слаба и плачевна ще надживее и него, и всичко живо:

войската и царството, реда и справедливостта, задълженията и скрупулите, и ще продължава над всички тия неща така да стене и да се отронва, капка по капка, като тънка и непрекъсната водна струя върху развалини.

Полковникът отново вземаше перото и продължаваше започнатия доклад, пишеше мъчително бързо и в такт с музиката, която се чуваше отдолу, чувствуваше, че всичко е непоносимо и все пак не може да не го понася.

В песента по същото време се вслушваше и дъщеря им Агата. На затоплената и светла веранда, цялата затворена със стъкла — това беше „зимната градина“ на госпожа фон Митерер, — момиченцето седеше на ниско столче на червения килим. В скута държеше затворен последния „Musenalmanach“. Неговите страници бяха пълни с нови за нея прекрасни и възвишени работи в стих и проза, но тя напразно се мъчеше да ги чете: болезнена и непреодолима сила я караше да се вслушва в гласа на майка си от стаята за музика.

Това дребно създание, с умни очи и втренчен поглед, мълчаливо и недоверчиво от детинство, подозираше много неща, неясни на самата нея, но тежки и съдбовни. От години вече тя долавяше отношенията в семейството, мълчаливо наблюдаваше баща си, майка си, прислугата и познатите и предчувствуваше за нея необяснимо трудни, грозни и печални неща. И все повече се срамуваше и затваряше в себе си, а от друга страна пък откриваше все нови и нови причини да се срамува и да се затваря в себе си. В Земун имаше няколко другарки, офицерски дъщери, а освен това живота ѝ запълваха и заниманията в училището, нейната учителка, монахиня, която тя боготвореше, и стотици дребни грижи и радости. А сега беше съвсем самотна, предоставена на самата себе си и на неспокойните си години между добрия, безпомощен баща и лудата майка, която тя не можеше да разбере.

Като слушаше майка си как пее, момиченцето скриваше лицето си в страниците на „Musenalmanach“ и примираше от необясним свян и чуден страх. Преструваше се, че чете, а всъщност със затворени очи слушаше тази песен, която добре познаваше още от най-ранните години, която мразеше, и се плашеше от нея като от нещо, известно само на по-възрастните, което само те, по-възрастните, вършат, но нещо страшно и непоносимо, което вкарва в лъжа и най-хубавите книги, и най-чистите мисли.

Началото на месец март, което беше изключително топло и сухо, приличаше на края на април и неочаквано се оказа благоприятно за ездачите от консулствата. На високия и равен път започнаха отново срещи и изчаквания, весели галопи по меката почва и жълтеникавата полегнала трева през топлия и свеж въздух на ранната пролет. И двамата консули отново, всеки за себе си, започнаха да се тревожат и да обмислят как да прекратят идилията на ездачите, но без остри конфликти и големи сътресения.

Според сведенията, които получаваше единият и другият консул, конфликтът между виенското правителство и Наполеон беше неизбежен. „Отношенията между двете страни се развиват в обратна посока на сърдечните връзки, които пред очите на хората се изплитат на пътя над Травник“ — казваше Давил на жена си, като си позволяваше една от ония семейни духовитости, които мъжете правят пред съпругите си с малки духовни разноски и усилия, и същевременно се упражняваше как ще започне разговора на тази неприятна тема с младия Дефосе. Това наистина не можеше много да продължава.

Но демонът, който се наричаше „необходимост от рицар“ и който караше Ана-Мария да търси млади, талантливи и силни мъже, ала който също я отблъскваше от тях, щом този рицар, като човек от плът и кръв, покажеше мъжките си желания и прищевки, се намеси и в случая и облекчи задачата на Давил и на фон Митерер, ако при фон Митерер изобщо можеше да се говори за някакво облекчение. Настъпи това, което не можеше да не настъпи: моментът, в който Ана-Мария, разочарована, ужасена и отвратена, изоставяше всичко, бягаше и се оттегляше в дома си с чувство на погнуса към себе си и към всичко на този свят, преследвана от мисъл за самоубийство и необходимост да измъчва мъжа си или когото и да било.

Този необикновено топъл край на месец март ускори хода на нещата и донесе кризата.

Една слънчева сутрин конете отново отекваха по равния път между голите шубраци. И Ана-Мария, и Дефосе бяха опиянени от свежестта и красотата на утрото. Впускаха се всеки поотделно в галоп и отново се срещаха на пътя, унесени и задъхани си разменяха сърдечни думи и откъслечни изречения, които имаха смисъл и значение само за тях двамата и от които още по-бързо се движеше

кръвта им, възбудена от ездата и от свежестта на деня. Посред разговора Ана-Мария неочаквано пришпорваше коня и в галоп се понасяше до самия край на пътя, като оставяше развълнувания младеж на половин дума, после се връщаше бавно и разговорът продължаваше. Тази игра ги изморяваше. Скачаха от конете като опитни ездаци, срещаха се отново, събираха се и отново се разделяха като две топки, които постоянно се привличат и изведнаж се отблъскват една от друга. Докато продължаваше тази игра, придружаващите ги лица бяха изостанали. Слугите и гавазите на Дефосе и Ана-Мария яздеха бавно на дребните си коне и не вземаха участие в забавленията на господарите си, но и не се смесваха, а отделени, и едните, и другите изчакаха господарите им да се изморят и налудуват, та после да си тръгнат към къщи.

Като препускаха така всеки за себе си, младежът и жената изведнъж се срещнаха на края на равния път, на онова място, където пътят изведнъж завива и става каменист и изкопан. В тази част на пътя имаше не голяма борова гора. В слънчевия ден дърветата изглеждаха като черна натъпкана маса, а почвата под тях беше червеникава и суха от боровите иглички. Дефосе изведнъж слезе от коня и предложи на Ана-Мария да направи същото, за да разгледат по-добре гората, която, както той я уверяваше, напомняла Италия. Думата Италия измами жената. Прехвърлиха юздите през ръце и с изтръпнали от ездата крака тръгнаха по гладкия килим от борови иглички в цвят на ръжда и навлязоха няколко крачки в гората, която ставаше все по-гъста и се захлупваше зад тях. Жената стъпваше тежко с ботушите си и с едната ръка придържаше дългата си пола на черния костюм за езда. Тя се поспря нерешително. Младежът говореше, като че ли искаше да заглуши тишината на гората и да успокои и себе си, и жената. Сравняваше тази гора с храм или с нещо подобно. Между отделните думи имаше празнота и тишина, изпълнена с кратък горещ дъх и ускорено биене на сърцето. Тогава младежът прехвърли и своите, и нейните юзди на един клон. Конете стояха спокойно, само мускулите им от време на време потрепваха. Той притегли жената, която продължаваше да се колебае, още няколко крачки до една долчинка, дето клоните и боровите стъбла ги закриваха напълно. Тя се дърпаше, като се хлъзгаше уплашено и несръчно по гъстата настилка от борови иглички. Но преди да успее да се откопчи или да каже каквото и да

било, тя зърна руменото лице на младежа съвсем близо до своето. Вече нямаше думи нито за Италия, нито за храм. Голямата му червена уста се доближаваше към нейната, сега вече без думи. Жената пребледня, разшири очи, като че ли изведнъж се беше събудила, опита се да го отблъсне, да избяга, но коленете ѝ изневериха. Около кръста вече беше я обхванала неговата ръка. Тя изохка като човек, когото убиват потайно, без да може да се отбранява: „Не! Това не!“ Очите ѝ побеляха. Изпусна дългата пола на костюма си, която дотогава с мъка държеше, и загуби сили.

Изчезна познатият свят, думите и разходките, консулите и консулствата. Изчезнаха и те двамата в това кълбо, което се гърчеше и огъваше на гъстата настилка от борови иглички, която пращеше под тях. Обхванал примрялата жена, младежът я прегръщаше като че ли с невидими ръце и като че ли имаше не две, а стотици ръце. Слюнката им се смесваше със сълзи, защото тя плачеше, и с кръв, защото на един от двамата устните се бяха разкървали. Но не се отделяха. Това впрочем не бяха вече две устни. Тази прегръдка на обезумелия от желаниа младеж и на унесената жена не продължи нито половин минута. Ана-Мария изведнъж се сепна, очите ѝ се разшириха още повече, като че ли неочаквано видяха бездна и ужас, опомни се, получи някаква неочаквана сила и разгневено отблъсна опиянения младеж, като го удряше с двата юмрука в гърди, едно след друго и разярено, като сърдито дете, и при всеки удар викаше:

— Не, не, не!

Големият блян, пред който се рушеше всичко, бе разбит. Както не знаеха кога се бяха отпуснали на земята, също така, без да знаят как, се намериха изправени на крака. Тя гневно хълцаше и оправяше косата и шапката си и той, смутен и несръчен, изтърсваше сухите борови иглички от черната ѝ дреха, после ѝ подаде бича и ѝ помогна да излезе от долчинката. Конете стояха мирно и тръснаха глави.

Излязоха на пътя и възседнаха конете, преди слугите да могат да забележат, че изобщо са слизали от тях. При раздялата се погледнаха още веднъж. Младежът беше почервен от обикновено и мигаше с очи от силното слънце. Ана-Мария беше съвсем изменена. Устните ѝ бяха толкова безкръвни, че не се забелязваха върху бледото ѝ лице, а очите други, изведнъж събудени, с два черни кръга около зениците, в които беше още по-трудно да се гледа, отколкото преди, в дълбокия им

блясък. Цялото ѝ лице беше подпухнало и изразяваше грозен гняв и безгранично отвращение към себе си и към всичко наоколо, сякаш беше отдавна остаряло и изоставено.

Дефосе, който иначе не губеше леко присъствието на духа и вродената си хладнокръвна сигурност, беше наистина смутен и се чувствуваше неудобно; той долавяше, че това не е кокетирание, нито обикновен страх на жена от обществото от срам и скандал. Изведнъж той се видя по-нисък и по-слаб от тази болна жена, за която странният ѝ нрав и огорчението ѝ бяха достатъчни, за да живее в тях като в свят за себе си.

Всичко му се виждаше изменено, изместено, всичко около него и в него, дори и самите размери на собственото му тяло.

Така се разделиха завинаги тези зимни ездачи, някогашните влюбени от Купил.

Фон Митерер веднага разбра, че в отношенията между жена му и новия несбъднат рицар е настъпил, както и при толкова други преди, критичният обрат и сега започваше бурята в къщи. И наистина, след като прекара два дни в пълно мълчание, без да се храни и да общува с когото и да било, започнаха сцени, неоснователни упреци и настоятелни молби („Йозеф, за бога!...“), които полковникът предвиждаше със спокойна и болезнена решителност да ги понесе докрай, както всички останали преди тях.

Наскоро и Давил забеляза, че Дефосе не излиза вече на езда с госпожа фон Митерер. Стана му драго, защото при това положение отпаднаше неприятното задължение да разговаря с младежа по този въпрос и да му съобщава, че трябва да се прекъснат всички по-близки връзки с австрийското консулство. Съобщенията, които се получаваша, показваха, че отношенията между виенския двор и Наполеон отново се затягат. Давил ги четеше изплашен и се вслушваше в силния мартенски южен вятър, който виеше около къщата.

А през това време Младия консул седеше в затоплената си стая и преглъщаше яда си срещу Ана-Мария и особено срещу себе си. Напразно се мъчеше да си обясни постъпката на тази жена. Каквито и обяснения да намираще, те оставяха у него чувство на разочарование, срам и засегната суета, а и остра болка от разбъркани и незадоволени желаниа.

Спомняше си — но, уви, късно — и за вуйчо си от Париж, и за съвета, който той му даде веднъж, когато го видя в „Palais Royal“, където вечеряше с една артистка, известна със своята чудатост. „Виждам, че си почнал да ергенуваш — му бе казал тогава старият господин — и да си трошиш главата както другите. Без това не може. Но ще ти дам един съвет: «Бягай от луда жена.»“

И насън виждаше мъдрия си и добър вуйчо.

Сега, когато всичко беше свършило така глупаво и смешно, той виждаше, сякаш се бе събудил, и моралната гадост на тази си „закачка“ със зрялата и своенравна австрийска консулша, към която го тласна моментната му неспособност да владее себе си и травнишката скука.

Спомни си и за „живата картина“ от лятото в градината с Елка, девойката от Долац, която беше забравил. И му се случваше по няколко пъти през нощта да скача изведнъж от масата или от леглото; кръвта му нахлуваше в главата, очите му се премрежваха, целият гореше от онова чувство на срам и яд срещу самия себе си, което при младите хора може да бъде още толкова силно и властно. И заставайки наред стаята, се упрекваше, че така глупаво и грозно се бе измамил, а същевременно не преставаше да търси обяснения за неуспехите си.

„Каква е тази страна? Какъв е този въздух? — питаше се тогава. — И какви са тези жени? Гледат ви нежно и кротко като цвете от тревата или страстно (през струните на арфата), та сърцето ви се разтапя. А когато се вслушвате в този молец поглед, тогава едни падат на колене и обръщат цялото положение на сто и осемдесет градуса, заклеват ви с умиращ глас и с поглед на жертва, че ви прилошава и всичко ви става гадно, дори губите желание да живеете и да обичате, а други се отбраняват като от хайдути и удрят като английски боксьори около себе си.“

Така на етаж над Давил и неговото заспало семейство Младия консул се разправяше със самия себе си и се бореше със своята скрита мъка, докато не я победи и докато и тя, както и всички мъки на младостта, не започна да минава в забрава.

[1] В туптящото си сърце
унесена аз чувствувам
душата ти трептяща. ↑

XV

Съобщенията и упътванията от Париж, които Давил получаваше през последните дни със значително закъснение, показваха, че голямата военна машина на империята е отново поставена в движение, и то тъкмо срещу Австрия. Давил се чувствуваше лично застрашен и засегнат. В това, че тази лавина се насочваше тъкмо към тези краища, където и той има свой малък сектор и голяма отговорност, той виждаше своето нещастие. Онази болезнена необходимост да се предприема и да се върши нещо и мъчителното чувство, че може да сбърка или да пропусне някои неща, сега него напускаха ни насън дори. Спокойствието и хладнокръвието на младия Дефосе го дразнеха повече от обикновено. За този младеж беше естествено, че императорската войска трябва да воюва на някоя страна и в това той не виждаше повод да се променя начинът на живот и мислене. Давил целият се разтреперваше от сдържан гняв, когато слушаше лекомислените изрази и духовитите думи, които сега бяха на мода сред парижката младеж и с които си служеше Дефосе, когато говореше за новата война без уважение и увлечения, но и без съмнения в победоносния ѝ край. Това изпълваше Давил с несъзнателно чувство на завист и остра мъка, че няма с кого да поговори („да размени мисли за опасенията и надеждите“) за тази война и за всичко друго, и то със схващания и подход, присъщи и близки на него и неговото поколение. За Давил сега светът беше повече от всякога пълен с примки и опасности и с ония неопределени черни мисли и опасения, които войната шири по земята и внася между хората и особено у обременени или отслабнали и уморени лица.

Понякога Давил си мислеше, че дъхът му спира, че се огъва от умора, че години наред вече марширува с еднаква мрачна и бездушна колона, с която повече не може да върви в крак, а тя го заплашва, че ще го стъпче и смаже само ако изостане и не продължава да върви. А щом останеше сам, въздишаше и си казваше тихо и бързо:

— Ах, боже мили, боже мили!

И произнасяше тези думи несъзнателно, без каквато и да било истинска връзка с онова, което в този миг ставаше около него. Те бяха част от неговото дишане и от въздишките му.

Как да не залита човек от умора и от шеметната надпревара, която продължаваше вече години наред; как да захвърли всичко и да се откаже от по-нататъшни усилия и работа? Как да съзре ясно и да разбере поне нещо в общото и непрекъснато надбягване и суматоха и как да продължава да върви при умората, сътресенията и неизвестността, пак в мъгла и без да знае докъде?

Като че ли вчера слушаше с вълнение вестта за победата при Аустерлиц, съпътствувана от надежда за мир и разрешаване на всички въпроси; като че ли тази сутрин бе написал стиховете си за битката при Йена; като че ли преди малко само бе чел бюлетините за победата в Испания, за влизането в Мадрид и за изгонването на английските войски от Пиренейския полуостров. Още не бе заглъхнало ехото от един подвиг, а то вече се кръстосваше и се смесваше с глъчката на нови събития. Дали тези наистина природни закони ще могат да бъдат изменени със сила, или пък всичко ще се разбие о тяхната неумолима неизменност? Понякога му се струваше, че ще стане първото, понякога — второто, но ясно заключение нямаше. Духът му беше спънат и мозъкът отказваше да се подчинява. И в такова състояние и настроение той продължаваше да върви заедно с милионите, работеше и разговаряше, стараяше се да бъде в крак, да даде своята дан, без да казва и без да показва никому тежкото си и нещастно колебание и объркания си дух.

И сега ето ще се повтори същото, всичко до подробности. Ще идат „Moniteur“ и „Journal de l'Empire“ със статии, в които ще се обяснява и оправдава необходимостта от нов поход и ще се предсказва неговият неминуем успех. (Докато ги чете, на Давил ще му се струва ясно и несъмнено, че е така и че само така може да бъде.) После ще настъпят дни и седмици на размишления, изчаквания и съмнения. (Защо пак война? И докога ще се воюва? Къде ще отведе всичко това света, Наполеон, Франция и него, Давил, заедно с близките му? Няма ли този път щастието да им изневери и да последва първото поражение като поличба за — окончателен разгром?) След това ще се получи бюлетинът за успехите с имената на завзетите градове и покорените земи. И накрая ще дойде пълната победа и победоносният мир с

териториални придобивки и нови обещания за общо умиротворяване, което все не идва.

И тогава Давил, заедно с другите и по-силно от другите, ще слави победата и ще говори за нея като за нещо, което се разбира от само себе си и в което и той лично има свой дял. А всички ония мъчителни съмнения и колебания, които победата ще разпръсне като мъгла и които сега той самият се опитваше да забрави, никой няма никога да види и узнае. Известно време, но само за кратко, той ще залъже и самия себе си, ала наскоро ще започне нов поход на императорската военна машина и успоредно с това — нова игра у него самия, съвсем еднаква с всички предишни. А всичко това го изхабяваше и изморяваше и създаваше един живот, на вид спокоен и редовен, всъщност непоносимо мъчителен и в болезнено противоречие с неговия вътрешен мир и с цялото му съществуване.

Петата коалиция против Наполеон бе създадена през тази зима и излезе най-авантюристично, заедно с пролетта. Както преди четири години, само че сега по-бързо и по-смело, Наполеон отвърна на коварното нападение със светкавичен удар срещу Виена. Сега и за неосведомените стана ясно защо бяха открили и за какво трябваше да служат консулствата в Босна.

Между французите и австрийците в Травник бе прекъсната всякаква връзка. Прислугата не се поздравяваше, консулите избягваха да се срещат из пътя. Неделен ден, по време на голямата литургия в долацката черква, госпожа Давил и госпожа фон Митерер с дъщеря си стояха отделно и на разстояние. Двамата консули удвоиха усилията си при везира и хората му, при монасите, поповете и по-знатните граждани. Фон Митерер разпространяваше манифеста на австрийския император, а Давил — френския бюлетин за първата победа при Екмил. Между Сплит и Травник куриерите се настигаха и разминаваха. Генерал Мармон искаше на всяка цена с частите си от Далмация да настигне Наполеоновата войска, преди да е настъпило решителното сражение. Затова търсеше от Давил сведения за краищата, през които трябваше да мине, изпращаше му непрекъснато нови заповеди. Това утрояваше работата на Давил и я правеше по-трудна, по-скъпа и по-сложна. Особено пък поради това, че фон Митерер дебнеше всяка негова стъпка и като опитен войник, свикнал с граничните сплетни и прийоми, създаваше всевъзможни пречки за

напредването на Мармон през Лика и Хърватско. С броя и тежестта на задачите у Давил растеше и силата, съобразителността и волята за борба. С помощта на Давна той успя да изнамери и свърже всички ония, които по настроение и интереси бяха против Австрия и бяха съгласни да предприемат нещо в тази насока. Отправяше призови към капитаните на градовете в Крайна, особено към капитана от Нови, брата на нещастния Ахмед бей Церич, когото не успя да спаси, подтикваше ги да безпокоят австрийската територия и им предлагаше средства за нахлуване.

Чрез ливненските монаси фон Митерер изпращаше вестници и манифести в Далмация, която беше под френска окупация, поддържаше връзки с католишките свещеници в Северна Далмация и подпомагаше да се организира съпротива срещу французите.

Платени агенти и доброволни сътрудници на единия и на другия консул се бяха разтичали на всички страни и тяхната дейност започна да се долавя по общото неспокойствие и честите сблъсквания.

Монасите съвсем престанаха да се виждат с хората от френското консулство. По манастирите се четяха молитви за победата на австрийското оръжие над яacobинските войски и техния император — безбожника Наполеон.

Консулите посещаваха и приемаха хора, които иначе никога не биха приели, правеха подаръци и раздаваха на всички страни подкупи. Работеха денем и нощем, като не подбираха много средствата и не пестяха сили. Полковникът беше в много по-благоприятно положение. Наистина той беше уморен човек, измъчван от семейните си неприятности и лошото си здраве, но този начин на живот и борба за него не беше нещо ново, не, той отговаряше на неговия опит и на възпитанието му. Пред заповедите от по-висшестоящите места полковникът забравяше себе си и всички свои близки, впускаше се в утъпкания колотовоз на царската служба и припикаше по него без радост и възторг, но и без размишления и възражения. Освен това полковникът познаваше езика, страната, хората и условията и на всяка крачка лесно намираще искрени и безкористни помагачи. Всички тези неща липсваха на Давил, който беше принуден да работи при много по-трудни условия. Но неговият жив дух, чувството му за дълг и вродената му галска бойкост го крепяха и го подтикваха да не изостане в надпреварата; и той връщаше ударите и нанасяше нови.

Но при все това, ако зависеше само от двамата консули, отношенията между тях нямаше да бъдат толкова лоши. Най-голямото зло бяха дребните чиновници, агентите и прислугата. Те нямаха мярка в борбата и във взаимното очерняне. Те се увличаха от служебното си старание и от личната си суета, така както ловецът се увлича от своята страст, и дотам се забравяха, че в желанието си да изтласкат и унижат един другото, сами се унижаваха и падаха в очите на раята и на злорадите турци.

И Давил, и фон Митерер ясно виждаха колко вредна за двете страни и за авторитета на християните и европейците изобщо е тази безогледна и безпощадна борба, която водят помежду си, колко недостойно е те двамата, единствените представители на просветения свят в тази дивота, да се борят и воюват пред този народ, който мрази, презира и не разбира и двамата, и да позволяват да им бъдат свидетели и съдници тъкмо тези хора. Това чувствуваше особено Давил, чиито позиции бяха по-слаби. И той реши да обърне внимание на фон Митерер върху всичко това, косвено, чрез доктор Колоня, който минаваше за неофициална личност, и да му предложи и двамата да обуздаят малко своите прекалено ревностни сътрудници. С Колоня трябваше да говори Дефосе, тъй като Давна беше с него в постоянен конфликт. От друга страна, Давил искаше чрез набожната си жена и по всички други възможни начини да повлияе на монасите и да им докаже, че те, като представители на църквата, грешат, когато така едностранчиво и категорично се застъпват за едната от воюващите страни.

За да покаже на монасите колко са неверни обвиненията в безбожността на френския режим и да се свърже по-здраво с тях, на Давил му дойде на ум идеята да поиска от тях един постоянен и платен капелан за френското консулство. И чрез енорийския свещеник в Долац изпрати писмо до епископа във Фойница. Но понеже нямаше отговор, наложи се госпожа Давил да говори по този въпрос с фра Иво и лично да го увери, че би било добре и уместно монасите да определят един от братята за капелан и изобщо да променят отношението си към френското консулство.

Госпожа Давил отиде в Долац една събота следобед, придружена от илирийския драгоман и от гавазина. За този разговор тя нарочно избра времето, когато в черквата се служи вечерна литургия, а не

неделя, тъй като тогава обикновено има много хора и енорийският свещеник е зает.

Фра Иво прие консулшата както винаги добре. Каза, че „тази сутрин“ пристигнал писмен отговор от епископа и той тъкмо се гласял да го изпрати на господин генералния консул. Отговорът бе отрицателен, тъй като за съжаление в тези трудни времена и самите те, преследвани, бедни и малобройни, не разполагат дори с толкова монаси, колкото им било най-необходимо за паството. Освен това турците веднага щели да сметнат този капелан за доверен човек и шпионин и това щяло да нанесе вреда на целия орден. С две думи, епископът съжелявал, че не може да задоволи искането на френския консул, моли да бъде правилно разбран и т.н., и т.н.

Това беше писал епископът, но фра Иво не скри, че и той лично никога не би позволил, дори и ако можеше и имаше това право, техен капелан да служи в консулството на Наполеон. Госпожа Давил се опита кротко да коригира това мнение на монаха, но в своята броня от сало той остана категоричен. Изрази признателност и уважение лично към госпожа Давил за нейната искреност и несъмнена набожност (изобщо монасите много повече уважаваха госпожа Давил, отколкото госпожа фон Митерер), но упорито и рязко остана на своето. Думите му бяха придружени от рязко и бойко движение на огромната му бяла ръка, от което госпожа Давил, без да иска, в себе си затрепера. Явно той имаше ясни упътвания, становището му бе строго определено и не желаше да разисква по този въпрос с никого, а най-малко пък с женска глава.

След като още веднъж повтори на госпожа Давил, че при всяка духовна нужда е винаги на нейно разположение, но по всичко останало си запазва своето становище, фра Иво отиде в черквата, където започваше литургията. По някакъв повод този ден в Долац имаше доста монаси, гости и литургията мина много тържествено.

Ако следваше да постъпи според настроението си, госпожа Давил трябваше да се върне веднага у дома, но непреодолими съображения налагаха да остане на литургията, за да не изглежда, че е дошла само заради разговора с фра Иво. Тази иначе трезва жена, без прекалена чувствителност, беше развълнувана и поразена от държането на енорийския свещеник. Този неприятен разговор беше за нея толкова по-труден, защото по своето възпитание и природа тя беше далече от всички обществени работи и въпроси.

Сега тя стоеше в черквата и слушаше сподавеното и още несъзвучно пение на монасите, които бяха коленичили от двете страни на централния олтар. Служеше фра Иво. Макар че беше едър й пълен, той успяваше навреме да коленичи бързо и умело на едното коляно и да се изправи веднага. Но пред очите на жената непрекъснато бяха огромната му ръка с отрицателното движение и погледът му, сияещ от високомерие и упоритост, с което гледаше драгомана й, докато преди малко разговаряше с нея. Досега във Франция тя не бе срещала такъв поглед ни у мирянин, ни у духовно лице.

Със селските си гласове монасите тихо пееха в хор богородични литании. Един дълбок глас започна:

— Sancta Maria...

Всички в хор отговаряха:

— Ora pro nobis.

Гласът продължаваше:

— Sancta virgo virginum.

— Ora pro nobis — отговаряха дружно гласовете.

Молитвеният глас продължаваше проточено да изброява качествата на Мария:

— Imperatrix Reginarum... Laus sanctorum animarum... Vera salutrix eorum...

А след всяко едно от тях хорът еднообразно повтаряше:

— Ora pro nobis.

Госпожа Давил също имаше желание да се моли заедно с познатите литании, които някога бе слушала в сенчестия хор на катедралата в родното си място Авранш. Но не можеше да забрави разговора, който бе водила преди малко, и да прогони мислите, които се намесваха в молитвата й.

Всички се молим за едно и също, всички сме християни и вярваме в едно, но между хората има големи бездни, мислеше си тя, а пред очите й непрекъснато беше властният и категоричен поглед и рязкото движение на ръката на същия този фра Иво, който сега четеше литании.

Пението продължаваше:

— Sancta Mater Domini...

— Sancta Dej genitrix.

Да, човек знае, че между хората има бездни и противоречия, но едва когато тръгне по света и ги почувствува на собствения си гръб, едва тогава вижда колко големи са те и колко мъчителни и непреодолими. Какви молитви би трябвало да има, за да се запълнят и изравнят тези бездни. Угнетеността ѝ отговаряше, че такива молитви изобщо няма. Но мисълта ѝ, изплашена и безпомощна, спираше дотук. И тя тихо шепнеше и сливаше тихия си глас с еднообразния ромон на монасите, който се връщаше като вълна и повтаряше:

— Ora pro nobis.

Когато „вечернята“ завърши, жената прие смирено благословението от същата онази ръка на фра Иво.

Навън пред църквата освен лицата, които я придружаваха, намери и Дефосе с един слуга. Той яздеш през Долац и когато узнал, че госпожа Давил е в църквата, решил да я почака, за да се върнат заедно в Травник. Жената се зарадва, когато видя познатото лице на веселия младеж и чу родна реч.

Те слизаха към града по широкия и сух път. Слънцето се бе скрило, но някакъв силен жълтеникав блясък обвиваше леко целия край. Глинестият път изглеждаше червен и топъл, а младите листа и цветните пъпки по храстите контрастираха с черната кора, като че ли целите бяха светлина.

Младежът вървеше до госпожа Давил и зачервен от ездата, оживено разговаряше. След тях се чуваха стъпките на прислугата и тропотът на конете на Дефосе, които водеха за поводите. В ушите ѝ все още отекваха литаниите. Сега пътят вървеше надолу. Показаха се травнишките покриви и над тях тънък синкав дим, а заедно с него и действителният живот със своите нужди и грижи, далеч от всички размишления, съмнения и молитви.

Така се случи, че по същото време Дефосе трябваше да разговаря с Колоня.

Привечер, приблизително към осем часа, придружен от гавазина и един слуга, който носеше фенера, Дефосе отиде при доктора.

Къщата му беше настрана, на едно стръмно възвишение, обвито с гъст мрак и влажна мъгла. Чуваше се бученето на невидимата вода от извора Шумеч. Гласът на водата беше сподавен, изменен от мрака и подсилен от тишината. Пътят беше влажен и хлъзгав и под оскъдната и неспокойна светлина на турския фенер изглеждаше нов и непознат,

като горска пътека, по която за пръв път минават хора. Портата на къщата изглеждаше странна и тайнствена. Прагът и халките бяха осветени, а всичко останало се губеше в мрака и не се виждаха никакви форми и размери, нито пък можеше да се отгатне някакво предназначение. От ударите портата отекваше твърдо и потайно. Дефосе ги приемаше като нещо грубо и неуместно, едва ли не като болка, и грозно и неприлично му се струваше прекаленото усърдие на гавазина:

— Кой чука?

Гласът идваше отгоре, повече като ехо от чукането на гавазина, отколкото като въпрос.

— Младия консул. Отвори! — викаше Алия с оня неприятен и прекалено остър тон, с който подчинените се обръщат един към друг в присъствието на своите началници.

Мъжките гласове и далечният шум на водата приличаха на някакви случайни и непредвидени провиквания от гората, без познат поводи без видими последици. Най-после се чу и дрънчене на синджир, щракане на брава и трясък на мандало. Портата бавно се отвори, зад нея стоеше човек с фенер, блед и сънен, наметнат с овчарски ямурлук. Две нееднакви светлини осветяваха стръмния двор и ниските тъмни прозорци на приземието. Двата фенера се надпреварваха кой ще свети по-добре пред краката на младия консул. Объркан от тази игра на гласове и отблясъци, Дефосе изведнъж се намери пред широко отворената врата на голямата приземна стая, която беше пълна с дим, и в непроветрения въздух се чувствуваше остра миризма на тютюн.

На средата на стаята край голям свещник стоеше Колоня, висок и прегърбен; върху себе си имаше много и различни части от турско и западноевропейско облекло; на главата черно кепе, под което стърчаха редки кичури побеляла коса. Старецът се покланяше дълбоко и произнасяше звучни поздрави и комплименти на оня свой език, който можеше да бъде развален италиански и недоучен френски, но на младежа всичко му се виждаше повърхностно и окаяно, празни формалности, не само без сърдечност и без истинско уважение, но и без действително присъствие на тоя, който ги произнасяше. И тогава всичко, което го бе посрещнало в задименото ниско помещение — и задухът, и изгледът на стаята, лицето и говорът на човека, — всичко се

сля в една-единствена дума, и то така бързо и така живо и ясно, че той насмалко щеше да я каже гласно: старост. Жалка, щърба, занесена, тежка старост на салец, който всичко променя, разтваря и загорчава: мислите, хоризонтите, движенията, звуците, всичко, всичко, дори светлината и миризмата.

Старият лекар покани почтително младежа да седне, а той самият остана прав, като се извиняваше, че това налагало старото и полезно салернитанско правило: *Post prandium sta*^[1].

Младежът седеше на твърдия стол без облегало, но с чувство за физическо и духовно надмощие, което правеше мисията му лесна и обикновена, почти приятна. И той започна да говори със сляпата сигурност, с която младите хора така често пристъпват към разговори със старци, които им се виждат съвсем грохнали и изхабени, а забравят, че с духовната отпуснатост и телесната немощ често пъти идват големият опит и придобитото умение. Предаде поръчението на Давил за фон Митерер, като се стараеше то да изглежда наистина така, както бе замислено, т.е. доброжелателно внушение, което е от общ интерес, а не знак на слабост или страх. Предаде го и беше доволен от себе си. Още преди младежът да каже всичко, Колоня побърза да го увери, че се чувства поласкан, че е избран за посредник, че ще предаде поръчението най-съвестно, че напълно разбира намеренията и споделя мнението на господин Давил, че той по своя произход, знание и убеждения е най-призваният за подобна роля.

Очевидно сега беше ред на Колоня да бъде доволен от себе си.

Младежът го слушаше, както се слуша бучене на вода, и гледеше разсеяно правилното му, продълговато лице, с живите, кръгли очи, бледи устни и зъби, които при говора се клатеха: „Старост! — мислеше си младежът. — Не е най-лошото, че човек страда и умира, но че старее, защото стареенето е страдание, срещу което няма лекарство и надежда, то е бавна смърт.“ Но младежът си мислеше за стареенето не като за обща участ, включително и своя, а като за някакво лично нещастие на доктора.

Колоня продължаваше да говори:

— Няма защо да ми обяснявате подробно; аз разбирам положението на господата консулите, както и на всеки просветен човек от Запад, когото съдбата е тласнала в тези краища. За такъв човек да живее в Турция, значи да върви по острието на ножа и да се пече на

тих огън. Известни са ми тия неща, защото ние се раждаме на това острие, живеем и умираме на него и в този огън растем и изгаряме.

През мислите си за старостта и стареенето младежът започна внимателно да се вслушва и да прониква в думите на лекаря.

— Никой не знае какво значи да се родиш и да живееш на ръба между два свята, да познаваш и да разбираш единия и другия, а да не можеш да направиш нищо те да се разберат и сближат; да обичаш и да мразиш и единия, и другия, да се колебаеш и да се подвеждаш цял живот, при две отечества да бъдеш без нито едно, навсякъде да се чувствуваш у дома и да останеш завинаги чужденец, с една дума: да живееш разпнат, но като жертва и мъченик едновременно.

Младежът слушаше изненадан. Като че ли говореше някое трето лице, което се бе намесило в разговора, сега вече нямаше нито следа от празните думи и комплименти. Пред него стоеше човек със сияещи очи и с разперени дълги и мършави ръце показваше как се живее между два противоположни свята.

Както често се случва с младите хора, и на Дефосе му се струваше, че този разговор не е случаен и че е в някаква тясна и особена връзка с неговите собствени мисли и с книгата, която той подготвяше. В Травник нямаше много случаи за такива разговори; това приятно го развълнува и така възбуден, той започна да задава въпроси, после да прави възражения и да излага свои наблюдения.

Младежът говореше колкото от вътрешна необходимост, толкова и от желание да продължи разговора. Но не беше нужно старецът да се подканва да говори. Той изобщо не прекъсваше мисълта си. Като получи вдъхновение, търсейки от време на време френски изрази и допълвайки ги с италиански, той говореше, като че ли чете:

— Да, това са мъките на християните от Левант, които вие, хората от християнския Запад, не можете никога напълно да разберете, а още по-малко могат да ги разберат турците. Това е съдбата на левантинеца, защото той е *roussiere humaine*, човешки прах, който с мъка се движи между Истока и Запада, без да принадлежи нито към единия, нито към другия, еднакво прогонван и от единия, и от другия. Това са хора, които знаят много езици, но нито един не е техен, които познават две вери, но нито в една не са твърди. Това са жертви на фаталната разделеност на човечеството на християни и нехристияни; това са вечните драгомани и посредници, които в себе си носят толкова

неясни и недоизказани неща; добри познавачи на Изтока и Запада и на техните обичаи и вярвания, но еднакво презрени и съмнителни и за едната, и за другата страна. За тях могат да се отнасят думите, които преди шест века е казал великият Джелаледин, Джелаледин Руми: „Не мога сам себе си да позная. Нито съм християнин, нито евреин, нито персиец, нито мюсюлманин. Нито съм от Изтока, нито от Запада, нито от суша, нито от море.“ Това са те. Това е малко, отделно човечество, което стени под двойния източен грях и което трябва да бъде още веднъж спасено и откупено, но никой не вижда как и от кого. Това са хората от границата, духовна и физическа, от черната и кървава черта, която по някакво тежко и абсурдно недоразумение е теглена между хората, божиите създания, между които не трябва и не може да има граница. Това е онази ивица между морето и сушата, осъдена на вечно изменение и неспокойствие. Това е „третият свят“, в който се е стекло цялото проклятие поради разделеността на страната на два свята. Това е...

Унесен и със зачервени очи, Дефосе гледеше преобразования старец, който държеше непрекъснато ръцете си разперени във форма на кръст, търсеше напразно думи и с отмалял глас изведнъж завърши:

— Това е геройство без слава, мъченичество без награда. И поне вие, нашите братя по вяра и сродници, хората от Запада, християни по същата благодат, както и ние, би трябвало да ни разберете, да ни подкрепите и да ни облекчите съдбата.

Докторът спусна ръцете си с израз на пълно отчаяние, едва ли не с гняв. Нямаше нито следа от оня досаден „илирийски доктор“. Пред него стоеше човек със собствена мисъл и силни думи. Дефосе гореше от желание да слуша още и да узнае повече, забравил напълно не само предишното си чувство на надмощие, но и къде се намира и защо беше дошъл. Разбираше, че се е заседял повече, отколкото трябваше, но не ставаше.

Сега старецът го гледеше дълбоко трогнат, както гледаме след някого, който се отдалечава, и съжаляваме, че си отива.

— Да, господине, вие може би разбивате този наш живот, но за вас той е само неприятен сън. Защото вие живеете тук, но знаете, че това е временно и че рано или късно ще се завърнете в страната си, при по-добри условия и при по-достоеен живот. Вие ще се събудите от

този кошмар и ще се освободите, но ние никога няма да можем да постигнем това, понеже за нас тъкмо това е животът.

Към края на разговора докторът ставаше по-тих и по-странен. И той седна, и то съвсем близо до младежа, наведе се към него, като че ли искаше да му съобщи нещо в голямо доверие, и му даде знак с двете си ръце да не мърда, да не би с думите или с движенията си да подплаши или прогони нещо малко, скъпоценно и страхливо, някаква птичка, която е тук на пода, пред него. Загледан в това място на килима, той говореше почти шепнешком, но с някакъв топъл глас, който издаваше вътрешна наслада:

— На края, на Истинския и окончателен край, все пак всичко ще бъде добре и ще се разреши хармонично. Макар че тук наистина всичко изглежда нехармонично и безизходно объркано. *Un jour tout sera bien, voila notre esperance*^[2], както казва вашият философ. Другояче и не може да бъде. Защото по какво моята мисъл, която е добра и права, има по-малка стойност от също такава мисъл, която се ражда в Рим или в Париж? Затова ли, че се е родила в тази котловина, която се нарича Травник? И възможно ли е тази мисъл изобщо да не се отбележи, да не се запише никъде? Не, не. Въпреки привидната разпокъсаност и безредие всичко е свързано и хармонично. Не се губи нито една човешка мисъл, нито едно усилие на духа. Всички сме на прав път и ще се изненадаме, когато се срещнем. А ще се срещнем и ще се разберем всички, където и да вървим сега и колкото и да се лутаме. Това ще бъде радостно виждане, славна и спасителна изненада.

Младежът с мъка следеше мисълта на стареца, но имаше горещо желание още да го слуша. Без видима връзка, но със същия поверителен и радостно развълнуван тон Колоня продължаваше да говори. А младежът одобряваше, вълнуваше се и от време на време и сам, подтикван от непреодолима нужда, казваше по нещо. Така той разказа за това, което бе забелязал на пътя край Турбето във връзка с разните исторически епохи, които могат да се видят в отделните слоеве на този път. Същото, което на времето бе разказал на Давил без много успех.

— Зная, вие наблюдавате всичко наоколо. Интересува ви миналото и настоящето. Вие умеете да виждате — одобряваше докторът.

И като че ли му съобщаваше някаква тайна за скрито съкровище и искаше със засмян поглед да му каже повече от това, което може да се каже с думи, старецът шепнеше:

— Когато минете през чаршията, спрете при Йени джамия. Около цялото землище има висок зид. Вътре, под огромни дървета, има гробове, за които никой вече не знае чии са. За тази джамия народът знае, че някога, преди идването на турците, е била черква на света Катерина. Народът вярва, че и сега в един от ъглите има сакристия, която никой с никаква сила не може да отвори. А когато се вгледате по-добре в камъните на този старинен зид, ще видите, че те са от римски развалини и надгробни паметници. И на камъка, който е зазидан в оградата на джамията, можете съвсем ясно да прочетете спокойните и правилни римски букви на някакъв откъслечен текст: „Marco Flavio optimo“ А дълбоко под тях, в невидимите основи, има големи блокове червен гранит, остатъци от един много по-стар култ, някогашно светилище на бог Митра. Върху един от тези камъни има почти изтрит релеф, който изобразява как младият бог на светлината убива, тичайки, грамаден вепър. И кой знае какво още се крие в дълбочините под тия основи. Кой знае чии усилия са погребани там и какви следи завинаги заличени. И това е само на едно малко парче земя, в това затънтено градче. А къде са всички останали безбройни големи селища по света?

Младежът гледаше стареца и очакваше да чуе нови обяснения, но тук докторът изведнъж смени тона и започна да говори много по-високо, като че ли сега можеше и друг да го чуе:

— Разбирате ме, нали, всичко това е вплетено в едно друго, свързано и само на вид изглежда изгубено и забравено, разпръснато, без план. Всичко това, без да подозира, върви към една цел, както лъчите се сливат в далечен, неизвестен фокус. Не трябва да се забравя, че в корана изрично е казано: „Може би бог един ден ще ви помири с вашите противници и ще възцари приятелство между вас. Той е всемогъщ, благ и милостив.“ Значи, надежда има, а там, където има надежда... Разбирате, нали?

Погледът му се усмихваше многозначително и победоносно, като че ли насърчаваше и успокояваше младежа, а с длани чертаеше пред лицето си във въздуха нещо кръгло, като че ли искаше да покаже затворения кръг на Вселената.

— Вие разбирате — повтори старецът многозначително и победоносно, като че ли смяташе за излишно и неудобно и с думи да дава израз на толкова известни и сигурни неща, а на него толкова близки и добре познати.

Но към края разговорът се измени. Колоня отново стоеше съсухрен и прав, кланяше се и се прегъваше, произнасяше звучни и празни думи, уверяваше младежа, че се чувствува удостоен и от посещението, и от възложеното му поръчение.

Така се разделиха.

Дефосе се връщаше към консулството, като стъпваше разсеяно в кръга на светлината, който фенерът на гавазина описваше пред него. Сега не забелязваше нищо наоколо. Мислеше си за стария и нервно разстроен лекар и за неговата жива и неясна мисъл и се опитваше да събере и да проникне в собствените си мисли, които се пораждаха неочаквано и се кръстосваха.

[1] След хранене човек трябва да остане прав. — Б.а. ↑

[2] Един ден всичко ще бъде добре, това е нашата надежда. — Б.а. ↑

XVI

Новините, които се получаваха в Травник от Цариград, от ден на ден бяха все по-неблагоприятни и объркани. И след сполучливото начинание на Байрактар и трагичната смърт на Селим III положението не се подобряваше. Още към края на същата година бе извършен нов държавен преврат, в който загина Мустафа Байрактар.

Тези вълнения и промени в далечната столица, изменени и окарикатурени като в криво огледало, имаха своето отражение и в тази затънтена провинция, макар и с голямо закъснение. Страхът, недоволството, оскъдицата и гневът, който напразно търсеше отдушник, измъчваха и разпъваха турските хора по градовете. Те предчувстваха вярно сътресенията и лошите промени и смятаха, че са предадени отвътре и застрашени отвън. Инстинктът за самосъхранение и самозащита ги тласкаше към движение и акции, но условията им отнемаха всички възможности и затваряха всички пътища. Затова силите им се въртяха като вихрушка и се изхабяваха напразно. А в натъпканите паланки, между високите планини, където махала до махала живееха разни вери и противоположни интереси, се създаваше дразнеща и тежка атмосфера, в която се сблъскваха слепи сили и се редуваха яростни бунтове.

По това време в Европа се водеха битки, непознати дотогава по размерите и ужасите си, чиито исторически последици все още не можеха да се съзрат. В Цариград се нижеха един след друг държавни преврати, сменяха се султани и загиваха велики везири.

В Травник цареше оживление. Както всяка пролет, и тази година по заповед от Цариград се набираше войска срещу Сърбия; подготовката ставаше с голям шум, но с малко резултати. Сюлейман паша вече бе тръгнал с малкия си, но стегнат отряд. След някой ден трябваше да тръгне и везирът. Всъщност Ибрахим паша не знаеше точно с какъв план отива и каква войска трябва да поведе. Тръгваше, защото другояче не можеше, защото беше получил ферман и се надяваше, че с присъствието си ще успее да накара и другите да

изпълнят задължението си. Но никой не беше в състояние да строи и раздвижи еничарите, те се измъкваха по всевъзможни начини. Докато едни записваха, други вече бяха избягали. Или просто предизвикваха някакво сбиване и суматоха и после използваша това положение, за да изчезнат и да се завърнат по домовете си, а в списъка фигурираха, като че ли са заминали за Сърбия.

Двамата консули полагаха всички усилия да се осведомят по възможност по-добре за намеренията на везира, за големината и значението на частите, които води, и за истинското положение на сръбския фронт. И те, и сътрудниците им губеха по цели дни в тази работа, която понякога изглеждаше особено важна и трудна, а понякога — излишна и без значение.

Щом след Сюлейман паша за Дрина замина и везирът и цялата власт остана в ръцете на слабия и страхлив каймакамин, отново, за втори път, травнишката чаршия се затвори неочаквано.

Всъщност това беше продължение на ланския бунт, който впрочем и не беше утихвал напълно, а тлееше под потайното мълчание и чакаше удобен момент да пламне отново. Гневът на тълпата този път беше насочен срещу сърби, заловени в различни краища на Босна и доведени в Травник под съмнение, че поддържали връзки с бунтовниците в Сърбия и готвели подобно въстание и в Босна. Но и против османлийската власт, която обвиняваха в слабост, подкупничество и предателство.

По-заможните босненски турци ясно виждаха, че въстанието в Сърбия заплашва това, което за тях беше най-скъпо и най-мило, че този везир, както и всички османлии, не защитава както трябва интересите им, а, от друга страна самите те нямаха вече сили и воля да се защитават, изпадаха в нездравата раздражителност на застрашена класа и си отмъщаваха за всичко с диви произволи и безполезни свирепости. По тях често се повеждаше и градската беднотия, и то най-изпадналата, която нямаше какво да загуби.

Всеки ден довеждаха сърби, вързани и измъчени хора от Дрина или Крайна^[1], под тежки, но неопределени обвинения, по един или двама, после десетки, на тълпи. Между тях имаше граждани и попове, но най-много селяни.

Нямаше кой да проучи вината им и да ги съди. Хвърляха ги в разбунтувалата се травнишка чаршия като в кратер на изригващ вулкан

и тя им беше палач без разпит и съд.

Дефосе излезе, въпреки молбите и предупрежденията на Давил, и гледаше как циганите измъчваха и погубваха двама души наред конския пазар. От едно възвишение зад гърба на тълпата, която бе изцяло заета със зрелището пред себе си, той можа, незабелязан, да наблюдава и да види добре и жертвите, и палачите, и зрителите.

На площада цареше метеж и безредие. Сеймените бяха довели двама осъдени, боси и гологлави, със сукнени потури и разкъсани, разгърдени ризи.

Това бяха двама високи и мургави мъже, които си приличаха като братя. Доколкото можеше да се разбере по останките от дрехите им, разкъсани из пътя и от побоища, изглеждаше, че бяха хора от някоя паланка. Говореше се, че ги били хванали в момент, когато в кухи бастуни искали да пренесат някакви писма от сараевския владика в Сърбия.

Сеймените се мъчеха да направят място, колкото бе необходимо за бесилките. Циганите, палачи, не можеха да отсучат въжетата. Разярената тълпа крещеше и против двамата нещастници, и против сеймените и циганите, люлееше се по всички посоки и заплашваше да стъпче и отнесе и жертвите, и палачите.

Двамата вързани мъже, разголени, с дълги шии, стояха прави и неподвижни, от лицата и на двамата се четеше странно смущение. Те не издаваха ни страх, ни смелост, ни възторг, ни равнодушие. Ако се съдеше по израза на лицата им, това бяха угрижени хора, обзети от мисълта за някаква далечна грижа, и като че ли единственото им желание бе да ги оставят да могат бързо и съсредоточено да мислят само за нея. А това, което вършеха и крещяха около тях, като че ли изобщо не ги засягаше. Само трепкаха с очи и от време на време навеждаха леко глава, като че ли искаха по този начин да се защитят от тълпата и глъчката, която им пречеше да се отдадат изцяло на тежката си грижа. По челото и на слепите им очи бяха изскокнали разклонените им жили и имаше едри капки пот и понеже, така вързани, не можеха да се избършат, потта се стичаше по жилавите им и необръснати вратове на лъскави струи.

Най-после циганите успяха да развържат въжетата си и пристъпиха към първия от двамата осъдени. Той леко се отдръпна, но много леко и веднага спря и позволи да вършат с него, каквото искат. В

същия миг и другият, без да иска, леко се отдръпна, сякаш бе невидимо завързан с първия.

В този момент Дефосе, който дотогава наблюдаваше спокойно всичко, изведнаж се обърна и зави по другата улица. Така той не видя най-тежкото и най-страшното.

Двамата цигани завиха въжетата около шията на жертвата си, но не я обесиха, а се отдръпнаха малко и всеки започна да тегли и стяга своя край на въжето. Човекът започна да хърка и да обръща очи, да ритва с крака, да се извива в слабините и да се клатушка като кукла на опънато въже.

Сред тълпата настъпи надпревара и блъскане. Всички се втурнаха към мястото на екзекуцията. На първите движения на измъчвания човек тълпата отвърщаше възторжено и радостно и с провиквания, смях и кривене следваше неговите мъчителни гърчове. Но когато задушаваният се човек започна да се извива в предсмъртни мъки и движенията му станаха страшни и зловещи, ония, които бяха най-близо до него, почнаха да се обръщат и да се отдръпват назад. Несъмнено тяхното желание е било да видят нещо необикновено, без и самите да знаят точно какво, но в това да намерят облекчение за себе си и за неопределеното си, но дълбоко недоволство. Те искаха и отдавна желяха да се нагледат на поражения и наказан враг. Но гледката, която изведнаж се откри, беше болка и мъчение и за самите тях. Затова сега, изненадани и изплашени, изведнаж започнаха да обръщат глави и да се оттеглят назад. Но тълпата, която не можеше да види зрелището, притискаше и блъскаше ония, които бяха в първите редици, все по-напред. А те пък, ужасени от близостта с неочакваните мъки, обръщаха гръб на бесилката и с отчаяни усилия се опитваха да се промъкнат и избягат и удряха с юмруци около себе си, като че ли бягаха от пожар. Но хората, понеже не знаеха от какво бягат и не можеха да разберат паниката им, отвърщаха на ударите им с юмруци и ги връщаха пак на мястото им. И така едновременно с бавното задушаване и смъртните гърчове на осъдените наоколо ставаше блъсканица, бой с юмруци, кавги, разправии и истински сбивания. Притиснатите хора не можеха да замахнат и да отговарят на ударите, а се скубеха за косите и дращеха, плюеха, псуваха и без изобщо да разбират каква е работата, се гледаха в обезобразените лица с омразата, която бяха приготвили за осъдените. Ония, които, ужасени, искаха да

избягат от бесилката, се блъскаха и биеха отчаяно, но мълчаливо, докато ония, които напиреха от всички страни към мястото на екзекуцията и които бяха далеч по-многобройни, крещяха силно. Мнозина пък, които бяха съвсем далече и не бяха видели нищо, нито от мъките, нито от сбиванията, които ставаха наоколо, се смееха, носени от създаденото люлеене на тълпата, и без да подозират какъв ужас се разиграва съвсем близо до тях, подхвърляха шеги и викове, които винаги се чуват от всяка разлюляна и притисната тълпа. По този начин се смесваха, сблъскваха, кръстосваха съвсем различни гласове и крясъци, изненадани, сърдити, смаяни, отвратени, разгневени, присмехулни, засмени, смесени с ония общи неартикулирани крясъци и викове, които издава всяка голяма тълпа от хора с притиснати стомаси и гърди.

— Хо-о-о-о, хо! — викаха в хор някакви разюздани момчета в желанието си да развълнуват масите.

— Да-вай! — отговаряха други и се блъскаха в противоположна посока.

— А бе, защо се биеш! Да не си полудял?

— Луд, луд! Луд е! — крещеше някой си обезумял.

— Удари го! Защо го жалиш? Да не би майка ти да го е родила? — подхвърляше някой отдалече весело, като си мислеше, че всичко е шега.

Чуваше се влачене на крака, тропане и плющене на удари. И пак викове.

— На, на! Искаш още, а! На! Искаш майсторски, а?

— Ей, ти там, с кепето!

— Кой се блъска? Я ела тук, аз да те питам.

— Защо го галиш бе? Я го удари по кратуната.

— Стой, сто-о-ой!

През това време само ония, които бяха най-напред или които гледаха от околните възвишения, можеха да видят какво става пред бесилката. Двамата почти удушени мъже паднаха в безсъзнание, първо единият, после другият. Сега лежаха на земята. Циганите дотичаха, почнаха да ги вдигат, да ги поливат с вода, да ги удрят с юмруци и да ги дращят с нокти. И щом хората дойдоха на себе си и се изправиха на крака, мъченията продължиха. Отново от двете страни засукваха и стягаха въжетата, отново двамата мъже подскачаха и хъркаха, само че

сега по-краткотрайно и с по-малка съпротивителна сила. И пак най-близкостоящите зрители започнаха да се обръщат и да бягат, но гъстата тълпа не ги пускаше, а с псувни и удари ги връщаше назад пред зрелището, от което искаха да избягат.

Един дребен софта, с тъпо лице, припадна, но не можа да се строполи на земята, а както беше притиснат и понесен от разлюляната тълпа, остана прав, макар и в безсъзнание, с клюмнала глава, бяло като вар лице и с пяна на уста.

Три пъти се повтори мъчението и три пъти двамата мъже тихо ставаха и внимателно подаваха шията си под въжето за ново задушаване, като хора, които много държат да сторят всичко, което зависи от тях, за да протича работата в ред; и двамата съсредоточени и спокойни, по-спокойни от циганите и от всички зрители, само че замислени и тревожни, толкова тревожни, че и конвулсивните движения при задушаването не можеха да заличат напълно от лицата им този израз на тежка и далечна грижа.

Когато за четвъртото задушаване не можаха да ги върнат в съзнание, циганите се доближиха до падналите мъже, които лежаха по гръб, удариха ги по няколко пъти в слабините и по този начин ги доубиха.

Циганите започнаха да прибират въжетата, намотаваха ги около лакътя и изчакваха тълпата да се разотиде, за да продължат работата си. С постоянно мигащи очи, между две движения, те лакомо и възбудено пушеха цигарите, които някой им бе подал. Изглеждаха еднакво сърдити и на тази неразумна тълпа, която се мотаеше около тях, и на двамата пребити, които лежаха там неподвижни и изгубени между безбройните и забързали крака на любопитните хора.

Малко по-късно труповете на двамата непознати мъченици бяха обесени на специални бесилки, на зида на гробищата, така че можеха да се видят добре от всички страни. Лицата им се бяха удължили и те отново бяха получили предишния си вид, отново бяха станали прави, стройни и пак си приличаха един на друг като братя. Изглеждаха леки, като че ли бяха от хартия. Главите им бяха станали малки, защото въжето се бе врязало дълбоко под гушата им. Лицата им бяха спокойни и бледи, а не посинели и обезобразени както при тези, които са живи обесени, краката съставени, а стъпалата издадени малко напред, като при старт.

Такива ги видя Дефосе, когато към обед се връщаше в къщи. На единия ръкавът на зацапаната му риза на рамото беше откъснат и слабият ветрец леко развяваше това парче платно.

Със стиснати челюсти, съзнателно решил да види и това със собствените си очи, ужасен, но в тържествено спокойно настроение младежът гледаше двете издигнати лица.

Това мъчително и тържествено настроение дълго не го напусна. С такова настроение той се прибра в консулството. Давил му се стори малък, смутен и изплашен от дребни неща, а Давна — груб и невежа. Всички опасения на Давил му се виждаха детински и нереални и всичките му забележки безжизнени, книжни или дребно и недостойно канцеларски. Дефосе виждаше, че с него по този въпрос изобщо не би могъл да говори след онова, което бе видял със собствените си очи и бе почувствувал дълбоко и неописуемо. А след вечерята, в същото това настроение, той вписа в книгата си за Босна, вярно и действително, отделен пасаж за това „как в Босна се изпълняват смъртните присъди над раята и бунтовниците“.

Хората започнаха да свикват с грозните и кървави зрелища, да забравят бързо старите и да търсят все нови и нови, по-различни.

На едно утъпкано плато между хана и австрийското генерално консулство издигнаха нови бесилки. Там палачът на везира Екрем сечеше глави, които после набиваха на кол.

В дома на фон Митерер настана ужас и избухнаха ридания. Ана-Мария се нахвърляше върху мъжа си и крещеше: „Йозеф, за бога“, във всички тонове и полутонове и наричайки го Робеспьер, започваше да опакова нещата и да се готви да бяга. После, изморена от викане и бяс, се отпуснаше в обятията на мъжа си и хълцаше като нещастна кралица, която се готви за гилотина и която палачът чака пред вратите.

Малката Агата, истински изплашена и нещастна, седеше на ниското столче на верандата и тихо плачеше с едри сълзи; за фон Митерер това беше по-тежко от всички сцени на жена му.

Бледият и гърбав драгоман Рота тичаше от конака до чиновника на везира, заплашваше, даваше подкуп, искаше и настоятелно молеше да не се вършат екзекуции пред сградата на консулството.

Още същата вечер на този площад докараха десетина сърби, селяни от Крайна, и ги погубиха под светлините на фенерите и факлите, сред крясъка и викането, тичането и подскочането на

настървените турци. Главите на избитите бяха натъкнати на колове. Цяла нощ в консулството се чуваше ръмженето на гладните градски кучета, които веднага се бяха насъбрали. На изгрелия месец можеше да се види как кучетата се нахвърлят върху коловете и късат парчета месо от отрязаните глави.

Едва на другия ден, след посещението на консула при каймакамина, коловете бяха махнати и избиването на хора на това място преустановено.

Давил не излизаше от къщи, до него достигаше от време на време ликуването на тълпата, само че приглушено и далечно, но от Давна имаше точни сведения за хода на бунта и за убийствата в града. Когато узна какво става пред австрийското консулство, той изведнаж забрави всички опасения и съображения и без да се съветва с никого и нито за момент да се колебае дали това ще бъде в съответствие с международните обичаи и с интересите на службата, седна и написа на фон Митерер приятелско писмо.

Това беше един от ония моменти в живота на Давил, когато той ясно и открито, без обичайното си колебание, знаеше какво трябва да направи и си позволяваше да го направи.

В писмото естествено се говореше и за богинята на войната Белона, и за „дрънкането на оръжието“, което още продължаваше, и за преданата служба, която всеки един от тях дължеше на своя владетел.

„Но — пишеше Давил — смятам, че няма да засегна нито вашата чувствителност, нито ще накърня службата си, като по изключение и при съвсем специални условия Ви пиша тия няколко думи.

Отвратени и огорчени и сами жертва на всекидневните диващини, като знаем какво става пред Вашия дом, жена ми и аз Ви молим да ни повярвате, че в тези мигове мислим за Вас и Вашето семейство.

Като християни и европейци, въпреки всичко, което в момента ни разделя, нашето желание е през тези дни да не бъдете без нашите думи на симпатии и утеха.“

Едва след като изпрати писмото по околен път в консулството, на отвъдната страна на Лашва у Давил започнаха да се явяват съмнения дали е постъпил добре, или не.

В същия този летен ден, когато фон Митерер получи писмото на Давил — беше 5 юли 1809 година, — започна битката при Ваграм.

Десетина дни през юли, които всъщност бяха най-хубавите дни през месеца, в Травник цареше пълна анархия. Едно заразително и общо безумие караше хората да излизат от домовете си, подтикваше ги да вършат невероятни и чудовищни неща, каквито никога не са им минавали дори през ум. Събитията се развиваха от само себе си, по една логика на отмъщението и извратените нагони. Случайно от един вик или от младежки шеги се създаваха положения, които протичаха непредвидено и завършваха неочаквано или просто изведнаж секваха наполовина. Групи момчета тръгваха в една посока и с една цел, но из пътя, щом срещнеха някакво друго по-вълнуващо зрелище, изоставяха всичко и се хвърляха страстно в него, като че ли със седмици се бяха готвили за това. Странна бе ревността на тези хора. Всеки гореше от желание да даде своята дан за защита на вярата и добрия ред и всеки с дълбоко убеждение и свещено възмущение искаше не само с очите си, но и с ръцете си да участва в убиването и измъчването на предателите и негодниците, които са виновни за всички големи злини в страната, както и за личните несполуки и страдания на всеки един от тях. Хората се отправяха към бесилките, както се отива на свещени места, където може да се получи чудотворно изцеление и сигурно облекчение за всяка мъка. Всеки искаше лично да доведе по някой бунтовник или шпионин и да вземе участие в неговото наказване и в определянето къде и как ще бъде изпълнено наказанието. Караха се и се биеха и влагаха целия си пламък и цялото си възмущение в тази взаимна разплата. Често около мнозина вързани и осъдени можеше да се види как десетина бедни турци възбудено замахват с ръце, карат се и вдигат врява като около добиче, изнесено за продан. Педя деца се викаха и като развяваха смъкнатите си гащи, тичаха задъхани, за да потопят малките си ножове в кръвта на избитите, та после да ги размахват и да плашат с тях по-малките из махалата.

А дните бяха слънчеви, небето без облаци, градът потънал в зеленина, пълен с вода, ранни плодове и цветя. Нощем блестеше месецът, бистър, стъклен и прохладен. А денем и нощем продължаваше кървавият карнавал, в който всички искаха едно и също, но никой никого не можеше да разбере, нито сам да се познае.

Вълнението беше всеобщо и заразяваше всичко наоколо като болест. Отколе погребана ненавист сега намираще отдушник и стари

вражди се събуждаха. Арестувани биваха невинни хора или се случваха злочести грешки и недоразумения.

Чужденците от двете консулства не излизаха от къщи. Гавазите ги осведомяваха за всичко, което ставаше в града. Изключение правеше Колоня, който не можеше да изтрае във влажната си и самотна къща. Старият доктор не можеше нито да спи, нито да работи. Слизаше в консулството, макар че трябваше да минава през разбеснели се тълпи или покрай бесилки, които изникваха ту тук, ту там. Всички забелязваха, че е постоянно възбуден, че очите му горят с болезнен пламък, че трепери и се запъва в говора. Безумната вихрушка, която се извиваше в тази долина, привличаше стареца, както водовъртежът привлича сламката.

Един ден, тъкмо на пладне, на връщане от консулството Колоня срещна сред чаршията група турци-бедняци, които водеха един човек, вързан и пребит. Колоня имаше възможност да завие в някоя от съседните улици, но тълпата го мамеше дразнещо и властно. И когато доближи на няколко крачки, от средата на тълпата се провикна дрезгав глас.

— Докторе, докторе, не позволявайте да страдам за права бога.

Като омагьосан Колоня се доближи още повече и с късогледите си очи позна един гражданин от Фойница, католик, някой си Кулиер. Човекът викаше, обсипваше го с думи, като не знаеше какво първо да каже, и молеше да го пуснат, защото бил невинен.

Докато гледаше с кого от тълпата би могъл да разговаря, Колоня срещна много мътни погледи. Но преди още да каже и стори нещо, от тълпата се отдели един висок мъж с хлътнали бледи скули и се изпречи пред доктора:

— Върви си по пътя!

Гласът му трепереше и беше наситен с гняв, който проличаваше през пресилената и зла сдържаност.

Ако не беше този човек и този глас, старецът може би щеше да продължи пътя си и да предостави на съдбата гражданина от Фойница, комуто не можеше да се помогне. Но този глас го мамеше като глъбина. Колоня искаше да каже, че познава този Кулиер като честен поданик, да попита какво е сгрешил и къде го водят, но високият човек не му позволи да говори.

— Върви си по пътя, казвам ти! — повиши глас турчинът.

— Не, не може така. Къде сте повели този човек?

— Е, щом искаш да знаеш, вода да обеса и това куче, както останалите кучета.

— Как? Защо? Как могат да се бесят невинни хора? Ще извикам каймакамина.

Сега и Колоня викаше, без да забелязва, че все повече се горещи.

Сред тълпата се надигна врява. От двете минарета, едното по-близо, а другото по-далече, ходжите пееха езан и гласовете им се кръстосваха напрегнати и разлюлени. Хората започнаха да се събират около тълпата.

— Е, щом ти се намери да го браниш, аз пък ще го обеса на тази черница тук.

— Няма. Нямаш право. Ще извикам заптиите, ще отида при каймакамина. Кой си ти? — викаше остро и с прекъсвания старецът.

— Аз съм онзи, който не се страхува от теб, и махни ми се от очите, докато си читав!

От тълпата се разнесоха псувни и викове. Все повече хора от чаршията се трупаха около тях. След всяко изречение в кавгата високият човек търсеше потайно техните погледи да види дали го одобряват. А те гледаха в него вцепенени, но явно доволни.

Високият човек се запъти към старата черница край пътя, а цялата тълпа и Колоня след него. Сега всички крещяха и размахваха ръце. Викаше и Колоня, но никой не искаше да го слуша, нито пък му даваха да се доизкаже.

— Мерзавщина, безобразие, разбойничество! Вие петните лицето на султана! Разбойници! Потурнаци! — викаше старият лекар.

— Мълчи, защото и ти ще увиснеш до него.

— Кой, аз ли? Не можеш да ме докоснеш, потурнак мръсен.

Като че ли всички стави на Колоня бяха разхлабени и той размахваше крака и ръце. Той и високият човек сега бяха центърът на блъсканицата. Фойничанинът, забравен, остана настрана.

Високият човек се отдръпна малко и извика предизвикателно към хората си.

— Напсува на вяра и светеца, нали? Вие чухте? Те отговориха утвърдително.

— Обесете и двамата веднага!

Около Колоня стана суматоха.

— Кой, вярата? Кой, светеца? Аз зная по-добре исляма от тебе, копеле босненско. Аз съм... аз съм... — викаше Колоня и се отбраняваше, целият запенен и съвсем извън себе си.

— Обесете това безверно куче!

През надпреварата и блъсканицата се чуваха неясните думи на Колоня като задавено хриптене:

— Турчин... турчин съм, по-добър от тебе.

Тогава се намесиха хората от чаршията, които се бяха присъединили към тълпата, и спасиха доктора от голтаците. Те тримата сега бяха свидетели, че старецът ясно и гласно три пъти заяви, че приема чистата вяра за своя и като такъв е вече неприкосновен. А и налагаше се да го водят, защото старецът не беше на себе си, целият трепереше и мънкаше нещо без връзка и смисъл.

Изненадани и разочаровани, хората, които бяха повели оня Кулиер и бяха негови обвинители, съдии и палачи, пуснаха сега и него да си върви към своята Фойница.

Тутакси се разнесе слух, че лекарят на австрийското консулство се потурчил. Дори и за този съвсем обезумял град, в който дните осъмваха все по-безумни и по-безумни и се случваха неща, които нито могат докрай да се разкажат, нито напълно да се повярват, вестта за потурчването на лекаря беше изненада.

И понеже никой от християните не смееше да излезе на улицата, нямаше как да се провери и проучи този слух. Консултът изпрати слугата в Долац при фра Иво Янкович, но енорийският не можа да допусне подобно нещо и обеща, щом бунтът малко утихне, може би още утре, да дойде при консула.

Привечер по нареждане на консула Рота излезе и се запъти към къщата на Колоня на стръмния камък. След половин час драгоманът се върна, блед и мълчалив, което не беше обичайно за него. Беше изплашен от непознати хора с дивашки вид, целите въоръжени, които му крещели в лицето: „Турчи се, гяуре, докато е време!“ и се държали като пияни и полудели. Но Рота беше много повече потресен от това, което видя при Колоня.

След като едва го пуснаха в къщата, от която тъкмо излизаха някакви тихи и невъоръжени турци, той намери слугата на доктора, арнаутина, съвсем объркан. Преддверието бе изполято и в безредице, а от стаята се чуваше гласът на лекаря.

Старецът се движеше из стаята много възбуден: вечно безцветното му и безжизнено лице беше леко почервенияло, долната му челюст трепереше. През присвитите клепачи, като че ли гледа в далечината, трудно вижда и с мъка разпознава, той наблюдаваше драгомана дълго, строго и враждебно. А когато Рота продума, че идва от страна на генералния консул, за да види какво се е случило, Колоня развълнувано го прекъсна:

— Нищо, нищо не се е случило и нищо няма да се случи. Никой да не се грижи за мене. Аз добре защищавам своите позиции. Тук стоя и ги отбранявам като добър войник.

Старецът замълча, отметна назад глава, издаде напред гърдния си кош и шепнеше с пресекващ дъх:

— Да, тук стоя. Тук, тук.

— Стойте... стойте си, господин докторе — запелтечи суеверният и страхлив Рота, който изведнъж загуби цялата си обичайна дръзка самоувереност. И без да сваля очи от лекаря, той отстъпи крачка назад и търсейки с разтреперана ръка зад себе си дръжката на вратата, непрекъснато повтаряше:

— Вие само стойте, стойте...

Като изостави изпъчената си и неподвижна стойка, старецът изведнъж се наведе някак си поверително и много по-меко към изплашения Рота. На старческото лице, всъщност само в очите, се появи важна, тържествуваща усмивка. И като че ли съобщаваше някаква забележителна тайна, той рече тихо, заканвайки се с пръст:

— Алейхиселям казва: „Дяволът като кръв кръжи по човешкото тяло.“ Но Алейхиселям казва също; „Вие наистина ще видите своя Господар, както виждате месеца при пълнолуние.“

След тези думи изведнъж се измени и зае сериозен и обиден вид. А драгоманът, комуто трябваше още много малко, за да се изплаши до смърт, използва този миг, безшумно отвори вратата и като сянка изчезна в преддверието, без да се сбoguва.

Навън вече беше блеснала луната. Рота бързаше по страничните сокаци, като се страхуваше от сенките и непрекъснато чувствуваше някакви тръпки откъм гърба. И когато пристигна в къщи и се яви при консула, все още не можеше напълно да дойде на себе си и да каже ясно как стои работата с Колоня и с неговото потурчване. Само

упорито твърдеше, че лекарят е полудял, а на консула, който искаше да чуе по-подробно от какво се вижда това, отговаряше:

— Луд, луд. Щом говори за бога и за дявола, не може да не е луд. Трябваше само да го видите, трябваше да го видите — повтаряше драгоманът.

До вечерта из целия град се пръсна новината, че лекарят на австрийското консулство публично бил изразил желание да приеме исляма и че утре щял да бъде тържествено потурчен. Ала съдено било тази церемония никога да не стане и изобщо да не се узнае действителната истина за „потурчването“ на лекаря.

Още на другия ден се разнесе слух, по-бърз от първия, че сутринта Колоня бил намерен мъртъв на градинския път край потока, в пропастта под високия камънак, където беше къщата му. Темето му било разбито. Слугата, арнаутиът, не можеше да обясни нито кога през нощта лекарят е излизал, нито пък как се е намерил в пропастта.

Като чу за смъртта на лекаря, енорийският свещеник от Долац слезе в Травник, за да разучи работата във връзка с погребението. Рискувайки да бъде нападнат от развълнуваната тълпа, фра Иво стигна до къщата на лекаря, но не остана дълго там. Макар и доста тежък, той лесно и бързо се понесе по стръмния път надолу пред тоягите и секирите на възбудените турци, които не му позволиха дори да надникне в къщата. Ходжата вече беше подготвил мъртвеца, защото тримата граждани потвърдили, че лекарят доброволно, и то три пъти ясно заявил, че е съгласен да приеме турската вяра, та сега бил по-правоверен мюсюлманин от мнозина, които се перчат из травнишката чаршия, че се турци.

И Рота, който при вестта за смъртта на лекаря пристигна с гавазина Ахмед, видя пред къщата на Колоня само няколко разтичали се турци и се върна в консулството. Гавазинът остана да присъствува на погребението.

Ако времената бяха по-други, поне малко по-спокойни, и ако в конака имаше някой от старейшините, духовните и светските власти щяха да се намесят, австрийското консулство щеше да действа по-решително, фра Иво щеше да обиколи учреждения и влиятелни турци и въпросът с нещастния Колоня щеше да се изясни. А така при общото безумие и безвластие, което още продължаваше, никой не можеше да изслуша и разбере никого. Бунтът, който тъкмо беше започнал да

утихва, получи нов тласък, разярената тълпа се докопа до трупа на този старец като добре дошъл трофей и нямаше да го изпусне без кръв и трупове.

Преди пладне лекарят бе погребан в една зелена седловина на стръмните турски гробища. Макар че чаршията беше още затворена, много турци излязоха от домовете си, за да присъствуват на погребението на лекаря, който се бе потурчил така необикновено и ненадейно. Все пак най-много имаше въоръжени голтаци, от ония, които вчера искаха да го обесят. Сериозни и мрачни, те бързо и с лекота се редуваха да носят покойника, така че ковчегът с омотаното тяло на лекаря се плъзгаше по мъжките рамене, които непрекъснато се сменяха.

Така този голям бунт завърши с неочаквани и вълнуващи събития. Довеждането и избиването на сърби престана. Градът отново потъна в онова срамно и махмурливо настроение, когато всеки гледа да се забрави по възможност по-скоро онова, което се бе случило, когато тълпата от най-гласовити и най-лоши кавгаджии и насилници се оттегля в отдалечените махали, както реката се оттегля в коритото си, и се връща старият ред, който сега, за известно време, на всички им се струва по-добър и по-поносим. Над Травник се склучи тишина, тежка и еднообразна, която като че ли никога не е била нарушавана.

Завръщането на Сюлейман паша ускори още повече умиротворяването. Веднага се почувствува присъствието на неговата дума и на неговата умела ръка.

Веднага щом пристигна, Сюлейман паша извика най-видните представители на чаршията, за да ги попита какво е станало със спокойния град и спокойните хора. Стоеше пред тях обикновено облечен и омършавял, както се бе завърнал от бойното поле, с източен и издаден напред гръден кош, като хрътка от добра порода, с големите си сини очи и ги разпитваше и кореше като деца. Този човек, който беше прекарал шест седмици на истинско бойно поле и две седмици в именията си в Купрес, ги гледаше строго, както бяха бледи и измъчени, изведнаж изтрезнели, и ги питаше остро откога чаршията се е заела да съди и изпълнява присъди, кой им е дал това право и къде им е бил умът през последните десетина дни.

— Казват, раята се разбунтувала, раята била непослушна, лоша. Да. Но трябва да знаете, че раята нищо не върши сама, а гледа

господарите си. Вие знаете добре това. Винаги първо господарите се покваряват, а раята само ги следва. А когато веднаж раята се откъсне и вдигне глава, тогава направо върви и си търси друга, защото от тази вече файда няма да имаш.

Сюлейман паша говореше като човек, зает до вчера с мъчни и сериозни неща, които те с ограничения си травнишки хоризонт дори и не подозираха и трябваше да им се обяснят, доколкото беше възможно:

— На нас бог ни е дал, нека му е слава и чест, две неща: да имаме земя и да раздаваме правда. А ти подвий крак на възглавницата и остави на някакви си потурнаци и голтаци да съдят, та ще видиш тогава как ще се разбунтуват чифчиите. Чифчията трябва да работи, а агата — да се грижи за него, защото и тревичката дори има нужда от роса и коса. Едното без другото не може. Виждаш ли ме — обърна се не без гордост към най-близкостоящия до него, — имам вече пълни петдесет и пет, ама и сега до пладне обикалям всички чифлици около Бугойно. И лош и непослушен чифчия при мене няма.

И наистина дългият му врат и жилестите му ръце бяха обгорели от слънцето и груби като на аргатин.

Никой не можеше нищо да му отвърне; всеки гледаше да се измъкне колкото може по-скоро от погледа му, да забрави, каквото е било, и самият да бъде забравен.

Щом бунтът утихна, фон Митерер започна да изследва работата около необяснимото потурчване и тайнствената смърт на Колоня. Той не предприе това заради самия Колоня, когото изобщо смяташе за неуравновесен и негоден за службата. Той го познаваше добре и затова допускаше при кавга лекарят за момента да се е обявил за мюсюлманин, както също бе вероятно и възможно да е извършил самоубийство или в момент на умопомрачение и възбуда да е паднал в пропастта. Но сега, когато бунтът вече беше отминал и нещата бяха изменили своя вид, а хората — мнението и държането си, не беше лесно да се разследват работи, станали при съвсем други обстоятелства, в онази атмосфера на общо безумие, кръв и метеж.

Фон Митерер беше принуден да предприеме всички тия постъпки заради авторитета на империята и да предотврати евентуални други нападения срещу някои от императорските поданици или от персонала на консулството. А и фра Иво го подтикваше да иска

да се изясни потурчването и смъртта на Колоня заради католишкото население.

Сюлейман паша, който още от самото начало единствен в конака имаше симпатии към фон Митерер и беше с него винаги по-близък и по-сърдечен, отколкото с Давил, с когото трябваше да разговаря чрез драгомана и който по външност не му се нравеше, се стараше да удовлетвори желанията на фон Митерер. Но същевременно искрено го съветваше да не изостря нещата и да не отива много далече.

— Зная, че трябва да държите за царския човек — казваше той на консула със студения си, трезвен и определен маниер на говорене, който се смяташе от всички, а и от него лично, за непогрешим, — зная и другояче не може да бъде. Само не трябва да се свързва царският авторитет с всеки царски човек. Има всякакви хора, а царският авторитет е един.

И Сюлейман паша разказа сухо и студено на фон Митерер какви са изгледите да се уредят нещата така, че и двете страни да бъдат доволни.

Що се касае до въпроса дали Колоня се е потурчил, или не — най-добре е изобщо да не се разисква по това, защото бунтът бил такъв, че денят от нощта не се различавал, а камо ли вяра и потурнак от турчин. А ако искаме да говорим честно, това беше такъв човек, че с неговото потурчване нито християнската вяра загуби много, нито пък турската нещо спечели.

А пък за загадъчната му смърт веднага след загадъчното му потурчване още по-малко заслужава човек да рови нещата. Мъртва уста не говори, а човек, комуто разумът е изневерил и който не гледа пред себе си, когато върви, лесно може да се подхлъзне. Това е най-естествено разрешение, което не засяга никого. И защо сега да се рови и да се търсят други възможности, които няма да могат никога напълно да се осветлят и за които консулството няма никога да получи такова удовлетворение, каквото желае?

— Нито аз сега мога да открия и да заловя ония скитници и безумци, които са искали да се пъчат като турци и да съдят из Травник — завърши Сюлейман паша, — нито пък вие можете да вдигнете и да разпитате оня покойник, който легна в турските гробища. Кой може да направи това? По-добре да оставим тая работа и да се насочим към други по-умни неща. А аз разбирам вашата грижа така, като че ли е

моя. Затова ще заповядам да се проучи и изясни смъртта на лекаря, да се види, че никой не носи вина и да се напише и потвърди това нещо. Вие ще го изпратите на вашите началници, та да няма никакви съмнения и възражения нито при вас, нито при нас.

Фон Митерер виждаше, че това е, ако не най-доброто, то единствено възможното решение. Но при все това поиска и издействува при кехаята още някои заповеди и разпоредби, които отдалеч можеха да изглеждат като удовлетворение и оправдаване на консулството.

Всичко това, заедно с казаното от Рота за последната среща с Колоня, можеше някак си да задоволи ония във Виена, да представи случая с Колоня като нещастие на нервно разстроен човек и да спаси авторитета на консула. Но фон Митерер лично беше недоволен от хода на нещата и от самия себе си.

Блед и самичък в полуосветената си работна стая, фон Митерер размишляваше върху всички тия неща и се чувствуваше обезоръжен и безпомощен срещу една цяла верига от най-разновидни обстоятелства, при които той, ето, изпълняваше задълженията си предано и съвестно и се раздаваше повече, отколкото силите му позволяваха, но ясно виждаше, че всичко това е напразно и безнадеждно.

Полковникът трепереше, макар че навън беше легнала юлска горещина, и на моменти имаше чувството, че губи съзнание и залита към непозната пропаст.

[1] Крайна — област в Босна, тогава на границата между Турция и Австрия. — Б.р. ↑

XVII

Вторият бунт, който всъщност беше по-страшен от първия, изобщо не се отнасяше до френското консулство. Напротив, център на бунта към края стана австрийското консулство и неговият доктор Колоня. Но при все това всички във френското консулство прекараха тежки дни и безсънни нощи. Като изключим двете кратки излизания на Дефосе, през тези няколко дни никой не посмя дори да се подаде на прозореца. И самият Давил понасяше този бунт по-тежко от първия, защото човек не свиква с такива вълнения, а, напротив, колкото повече се повтарят, толкова по-трудно ги понася.

Както и при първия бунт, и сега Давил понякога си мислеше да бяга от Травник и да спаси себе си и семейството. Затворен в стаята си, той се измъчваше от най-тежки мисли и предвиждаше най-черни възможности, но пред прислугата и чиновниците, а и пред жена си не издаваше с нищо нито мислите, нито настроението си.

И тази обща беда въпреки всичко не можа да сближи консула и първия му сътрудник. По няколко пъти през деня Давил започваше разговор с Дефосе. (Затворени в къщата, те сега се срещаха по-често, отколкото преди.) Но нито един от тези разговори не носеше добро и успокоение. Наред с всички други грижи, съмнения и разочарования Давил не можеше всеки момент да не си повтаря, че живее с чужд човек, от когото непреодолимо го разделят схващания и навици. Дори и хубавите страни на младежа, които бяха несъмнени и проличаваха особено при такива обстоятелства — неговата смелост, безкористие, трезвеност, — не можеха да привлекат Давил. И добродетелите у един човек ние приемаме и ценим напълно само ако ни се представят така, че да отговарят на нашите разбирания и склонности.

Както всякога Давил с горчивина и презрение гледаше на всичко, което ставаше около тях, обясняваше всичко с вродената лошотия и варварския живот на тези хора и единствената му грижа беше как в целия този хаос да се защитят и спасят интересите на Франция. Дефосе, напротив, с една обективност, от която Давил се ужасяваше,

анализираше всички явления около себе си и се стремеше да намери причината и обясненията в тях самите и в условията, които ги пораждаха, независимо от вредата или ползата, удоволствието или неприятностите, които в момента те създаваха за него и неговото консулство. Студената и незаинтересована обективност на младежа още от самото начало смущаваше Давил и му беше неприятна; толкова повече, че той не можеше да не вижда в нея и ясен израз на превъзходството на този млад човек. А при сегашните обстоятелства той я приемаше още по-трудно и по неприятно.

Всеки разговор — служебен, полуслужебен или неслужебен — предизвикваше у младежа много асоциации, свободни разсъждения и ледено обективни заключения, а у консула — раздраженост и засегнато мълчание, което младежът дори не забелязваше.

Това дете от богатски дом и всестранно надарено се отнасяше и в мислите си като милионер и беше смело, странно и разточително. В самата работа в консулството Давил нямаше много полза от него. Макар че младежът по задължение трябваше да преписва докладите на консула от черновите на чисто, Давил избягваше да му възлага тая работа. Мисълта, че този младеж, чийто дух имаше сякаш сто очи, при преписването ще анализира критично доклада му, го вцепеняваше. Ядосваше се на себе си, но не можеше да преодолее това и при всяко трето изречение да не помисли как ще изглежда то в очите на неговия канцлер, поради това Давил предпочиташе всички по-важни документи да пише и преписва сам на чисто.

С две думи, във всички работи и — което бе още по-важно — във всички вътрешни опасения, които предизвикваха у Давил събитията, свързани с новия поход на Наполеон срещу Виена, Дефосе изобщо не му беше в помощ, а често само бreme и неприятност. Разликата между тях беше такава и толкова голяма, че те не бяха в състояние да споделят дори и радостни неща. Когато към средата на юли някак си едновременно с утихването на бунта се получи вестта за победата на Наполеон при Ваграм и наскоро след това новината за примирие с Австрия, за Давил настъпи едно от неговите временни разведрявания. Всичко му се виждаше щастливо изкарано и добре завършено. Единственото нещо, което разваляше доброто му настроение, беше равнодушието на младия човек, който не знаеше какво е това възторг

от успех, а какво — съмнения и опасения, които предшестваха успеха.

За Давил беше болно и непонятно да гледа този младеж винаги с една и съща умна и равнодушна усмивка на лицето. „Този като че ли се е абонира за победи“ — казваше той на жена си, тъй като нямаше на кого друго да се оплаче, а повече не беше в състояние да мълчи.

Отново настъпиха топлите и богати травнишки дни към края на лятото, най-хубавите и най-приятни дни за ония, на които винаги им е хубаво, и най-малко трудни за ония, които и през лятото живеят лошо и тежко както през зимата.

През октомври 1809 година във Виена бе сключен мир между Наполеон и виенския двор. Образувани бяха Илирийските провинции, които обхванаха и Далмация, и Лика, значи, района, в който работеше Давил. В Любляна, столицата на тази нова Илирия, пристигнаха генералният губернатор и генералният интендант с цял щаб полицейски, митнически и данъчни чиновници, за да почнат да организират администрацията и особено търговията и връзките с Левант. Преди това генерал Мармон, командоващ войските в Далмация, който бе пристигнал навреме за битката при Ваграм, стана маршал. Сега Давил, гледайки всичко това около себе си, изпитваше меланхолично и приятно чувство, като човек, който е допринесъл за победата и славата на другите, а самият е останал в сянка, без слава и награди. Това чувство му се нравеше и му помагаше да понася всички травнишки несгоди, които никакви победи не бяха в състояние много да изменят.

Но това, което измъчваше Давил и сега, както и преди и което той не смееше, нито можеше да каже и довери никому, беше въпросът: това окончателна победа ли е най-после и колко траен ще бъде този мир?

На този въпрос, от който зависеше не само неговото вътрешно спокойствие, но и съдбата на децата му, той не можеше никъде да намери отговор, нито в себе си, нито около себе си.

При една особено тържествена среща Давил запозна везира с подробностите около Наполеоновите победи и разпоредбите на Виенския мир, по-специално с това, което се отнасяше до страните в непосредствено съседство с Босна. Везирът честити победите и изрази удоволствието си, че техните отношения на добросъседство ще

продължат и че отсега под френска власт в страните около Босна ще цари мир и ред.

Но всички тези думи „война“, „мир“, „победа“ в устата на везира бяха мъртви и далечни неща и той ги произнасяше със студен и твърд глас, с вкаменен израз на лицето, като че ли се касаеше за събития от далечно минало.

Дефтердаринът на везира, Тахир бей, с когото Давил разговаряше същия ден, беше много по-жив и по-словоохотлив. Разпитваше за положението в Испания, искаше да получи подробни сведения за организацията на управлението в новите илирийски области. Явно беше, че той искаше да се осведоми и да прави сравнения за себе си, но цялата му любезна словоохотливост и умното му любопитство не казваха нещо повече от безмълвното и мъртво равнодушие на везира: от неговите думи можеше да се заключи, че той не вижда края на войната, нито пък на Наполеоновите походи. А когато Давил се опита да го накара да се изрази по-ясно, дефтердаринът избягна да отговори.

— Вашият император е победител, а всеки вижда победителя в блясък или както казва персийският поет: „Лицето на победителя е като роза“ — завърши хитро и усмихнато дефтердаринът.

Давил винаги изпитваше някаква необяснима неприятност от тази странна усмивка, която не слизаше от лицето на дефтердарина и от която очите му ставаха дяволски дръпнати назад и малко кривогледи. И след всеки разговор с него Давил се чувствуваше смутен и като обран. Всеки такъв разговор, вместо да му даде разрешение и отговор, го сплашваше с нови въпроси и нови неясноти. А това беше единственият човек в конака, който желаше и умееше да води наистина делови разговори.

Щом като бе подписан мирът, връзките между двете консулства се възобновиха. Консулите се посещаваха и с много думи изразяваха своята несигурна радост от постигнатия мир, а под прекаленото въодушевление прикриваха неловкостта си от всичко, което бяха предприемали един против друг през последните месеци. Давил гледаше да не засегне фон Митерер с държането си на победител, но и да не загуби нищо от преимуществото, което му даваше победата. Полковникът говореше за всичко много сдържано, като човек, който иска да признае колкото се може по-малко неприятното настояще и

очаква всичко от бъдещето. И двамата прикриваха истинските си мисли и действителни опасения под булото на меланхоличен разговор, към какъвто често прибегват по-възрастните хора, които все още очакват нещо от живота, макар и да съзнават своята немощ.

Госпожа фон Митерер още не беше разменила посещения с госпожа Давил, а сполучливо избягваше да се срещне с Дефосе, който естествено още от пролетта за нея беше „мъртъв“ и почиваше в големия некропол на останалите ѝ разочарования. През цялото време на похода срещу Виена тя беше упорито и предизвикателно „с цялата си душа на страната на великия и несравним корсиканец“ и с това огорчаваше дните и нощите на фон Митерер, който дори между четирите стени на спалнята си не можеше да понася несъобразителни приказки и изпитваше физическа болка от всяка неуместна дума.

Това лято Ана-Мария изведнаж се върна към старата си страст: обичта към животните. На всяка крачка тя проявяваше прекаленото си и болезнено съчувствие към впрегнатия добитък, към котките, кучетата и животните изобщо. Като видеше измъчени волчета, които уморено отмятаха тънките си нозе, а в меките гънки около кротките им очи се впиваха рояци мухи, Ана-Мария изпадаше в истинска нервна криза. Обхваната от страстната си природа, тя се застъпваше за животните при всички случаи, навсякъде, без чувство за мярка и съобразителност и по този начин вървеше към нови разочарования. Събираше хроми кучета и крастави котки, лекуваше ги и се грижеше за тях. Хранеше птиците, които и без това бяха весели и сити. Нахвърляше се върху селянките за това, че носели пилетата през рамо, обесени с главата надолу. В града спираше препълнена каруца и претоварени коне, искаше от селяните да намалят товара, да намажат раните на конете, да поправят хама, който ги убива, или колана, който ги стяга.

За тази страна това бяха тежки и невъзможни неща, които никой не можеше да предприеме и които неминуемо водеха до смешни сцени и неудобни сблъсквания.

Един ден консулшата видя в един стръмен сокак дълга каруца, претоварена с чували жито. Два вола напразно се мъчеха да измъкнат товара по стръмнината. Тогава хората доведоха един мършав кон, впрегнаха го пред воловете и с викания започнаха да изкарват каруцата по стръмнината. Селянинът, който вървеше до воловете, ги удряше ту

по мършавите хълбоци, ту по меката муцуна, а коня удряше с камшик едър, разгърден и обгорял от слънцето градски турчин, някой си Ибро Жвало, последен човек в града, каруцар и пияница, който от време на време вършеше работата и на палач, отнемайки хляба на циганите.

Воловете и конят не можеха да се изравнят и заедно да тръгнат. Селянинът непрекъснато тичаше и подлагаше камък под задното колело. Животните дишаха тежко и трепереха. Каруцарят дрезгаво псуваше и казваше, че левият вол се преструва и изобщо не тегли. Напънаха още веднаж, но левият вол залитна и с предните си крака падна на колене. Другият вол и конят продължиха да теглят. Консулшата изпищя, притича и със сълзи на очи започна да вика на каруцаря и селянина. Селянинът подложи отново камък и смутено гледаше чужденката. А оня Жвало, както беше потен и ядосан на вола, който се преструваше, че тегли, с целия си бяс се обърна към консулшата и след като със свит показалец на дясната ръка събра потта от челото си и я изтърси на земята, изпсува беднотията и онзи, който я създава на този свят, и с камшик в лявата ръка се запъти право към Ана-Мария.

— Я ми се махай от очите поне ти, женска главо, и не ми увеличавай мъката, че ей богу, ако те...

При тези думи каруцарят замахна с камшика. Ана-Мария видя надвесеното му, съвсем близо до нея лице, изкривено и сгърчено в гримаса, пълно с бръчки, белези, пот и прах, зло и гневно, но преди всичко уморено лице, почти разплакано от умора, както у бегач, победител на състезание. В този миг дотича изплашеният гавазин, отблъсна обезумелия човек и отведе към портата консулшата, която с глас плачеше в безпомощна ярост.

Два дни Ана-Мария трепереше от спомена за тази гледка и през сълзи караше консула да иска всички тези хора да бъдат строго наказани за тяхната свирепост и за обидата, която бяха нанесли на консулшата. Нощем в съня се сепваше, скачаше от леглото и с крясък прогонваше пред себе си лицето на Жвало.

Полковникът успокояваше жена си с благи думи, макар че знаеше, че нищо не може да се направи. Зобта, която карали, била за хамбара на везира. А този Жвало е човек без всякакъв срам, с когото не може да се излезе наглава и не заслужава човек да влиза в разправия с него. И най-после главната вина беше у жена му, която, както и при

толкова други случаи, се бе намесвала в неща, в които не би трябвало да се меси, и то по непозволен начин, та сега постъпката не можеше да се оправдае с никакви причини и обяснения. Той я успокояваше, както най-добре умееше, обещавахе ѝ всичко като на дете, търпеливо понасяше укорите и обидите, отправени лично към него, с надежда, че тя ще забрави манията си.

Във френското консулство имаше новина.

Госпожа Давил беше бременна в четвъртия месец. Почти непроменена, дребна и подвижна, тя бързо и безшумно се движеше из голямата къща и в градината на консулството, разтребваше, доставяше, предвиждаше и заповядваше. Тежко носеше това четвърто дете, но цялата ѝ домашна работа, а и физическите болки от бременността ѝ помагаха да понася по-лесно мъката по момченцето, което миналата есен ѝ бе отнето така светкавично и за което тя непрекъснато мислеше, но никога не говореше.

Младият Дефосе прекарваше последните си дни в Травник. Той чакаше само да пристигне първият куриер от Цариград или Сплит за Париж, за да замине с него. Преместен бе в министерството, но вече му бяха съобщили, че още тази година ще бъде изпратен в посолството в Цариград. Материалите за книгата му за Босна бяха напълно готови. Беше доволен, че можа да опознае тази страна, и щастлив, че можеше да я напусне. Той се бореше с нейната тишина, с многобройните лишения и сега си отиваше непобеден и ведър.

Преди да замине, на Мала Богородица, заедно с госпожа Давил посети манастира в Гуча гора. Поради съвсем охладнелите отношения между консулството и монасите Давил не искаше да отиде. А отношенията бяха наистина повече от студени. Конфликтът между императорското френско правителство и Ватикана по това време беше достигнал върха си. Папата беше заточен. Наполеон отлъчен от църквата. Монасите вече месеци наред не отиваха в консулството. Все пак благодарение на госпожа Давил гучегорските монаси ги посрещнаха добре. Дефосе не можеше в себе си да не се удивлява на начина, по който тези монаси умееха да разделят това, което дължаха лично на тези гости, от онова, което им налагаше тяхното призвание и сериозно разбираният дълг. В тяхното поведение имаше толкова съдържаност и засегнатост, колкото налагаше тяхното достойнство, и толкова сърдечност, колкото изискваха законите на древното

гостоприемство и елементарната човечност, която трябва да господствува над всички временни конфликти и преходни положения. От всичко по малко и в необходимата мярка и всичко заедно свързано в едно съвършено, заоблено цяло и изразено с непринудено държане и свободни, естествени движения и израз на лицето. Той никога не бе очаквал такава хармония и вродено чувство за мярка у тези груби, затлъстели и избухливи мъже с отпуснати мустаци и смешно подстригани кръгли глави.

Тук той още веднъж видя набожността на католишките селяни, запозна се по-отблизо с живота на монасите от ордена на свети Франциск, от „босненски формат“, говори и спори още веднаж със „своя господин противник“ фра Юлиан.

Беше топъл и хубав празничен ден, през най-хубавото време от годината, когато плодовете вече са узрели, а листата — още зелени. Огромната, баданосана в бяло манастирска черква бързо се изпълваше със селяни в чисти празнични премени, сред които надделяваше белият цвят. Преди започването на „голямата литургия“ и госпожа Давил влезе в черквата. Дефосе остана в сливака с фра Юлиан, който беше свободен. Там те се разхождаха и разговаряха.

Както всякога, когато се срещнеха, и сега те разискваха за отношенията между църквата и Наполеон, за Босна, за призиването и ролята на монасите, за съдбата на този народ с различни вери.

Всички прозорци на черквата бяха отворени и от време на време се чуваше звънецът на министранта^[1] или дълбокият старчески глас на наместника, който служеше литургията.

Двамата млади мъже намираха удоволствие в разискванията както здравите деца в играта. А техните разисквания, водени на лош италиански език, пълни с наивност, смели твърдения и безплодна упоритост, се движеха непрекъснато в един и същ кръг и винаги се връщаха на точката, от която бяха тръгнали.

— Вие не можете да ни разберете — отвърщаше монахът на всички забележки на младежа.

— Смятам, че през това време аз се запознах добре с условията във вашата страна и за разлика от много други чужденци съм разбрал ценностите, които тази страна крие, а също и слабостите и изостаналостта и, която чужденецът така бързо вижда и лесно осъжда.

Но позволете да ви кажа, че често пъти не мога да си обясня становището, което заемате вие, монасите.

— Е, да, аз именно ви казвам, че вие не можете да ни разберете.

— Но аз ви разбирам, фра Юлиан, само че това, което виждам и разбирам, не мога да одобря. Тази страна се нуждае от училища, пътища, лекари, връзки със света, работа и движения. Зная, че докато продължава турската власт и докато не се установи връзка между Босна и Европа, вие нямате никаква възможност да постигнете и да осъществите това. Но вие, като единствени образовани хора в тази страна, би трябвало да подготвяте своя народ за тия неща и натам да го насочвате. Вместо това вие се застъпвате за феодалната, консерваторска политика на реакционните европейски сили и искате да се свържете с онази част от Европа, която е осъдена на загиване. А това е необяснимо, защото вашият народ не е обременен от традиции, нито от класови предразсъдъци и мястото му е на страната на свобододлюбивите и просветени държави и сили в Европа...

— За какво ни е просвета без вяра в бога? — прекъсваше го монахът. — И в Европа тази просвета ще трае кратко и докато трае, ще носи само вълнения и нещастия.

— Лъжете се, скъпи фра Юлиан, дълбоко се лъжете. Ако имахте малко нещо от тези вълнения и тук, нямаше да бъде от вреда. Вие виждате, народът в Босна е разделен на три или дори на четири вери, отделени и кръвно скарани помежду си, а всички заедно са отделени с непреодолима стена от Европа, тоест от света и живота. Внимавайте върху вас, монасите, да не падне историческият грях, че не сте разбрали това, че сте водили народа си в погрешна посока и навреме не сте го подготвили за това, което неминуемо го очаква. Между християните в турското царство често и все по-често се чуват гласове за свобода и освобождение. И наистина един ден и в тези краища не може да не дойде свободата. Но отколе е казано: не е достатъчно да придобиеш свобода, много по-важно е да станеш достоен за нея. Ако нямате по-съвременно възпитание и по-свободолюбиви схващания, освобождаването от османлийската власт няма да ви помогне. С течение на векове вашият народ в много отношения така се е отъждествил със своите поробители, че няма да има много полза, ако турците един ден го напуснат и му оставят заедно със слабостите, които той има като рая, и своите пороци: ленивост, нетърпимост, дух

на насилие и култ към грубата сила. Това всъщност и не би било освобождаване, защото вие няма да бъдете достойни за свободата, нито ще умеете да ѝ се наслаждавате и също както турците няма да знаете друго, освен да робувате или да заробвате други. Несъмнено е, че и вашата страна един ден ще се включи в европейските рамки, но може да се случи да влезе разделена и наследствено обременена от схващания, навици и нагони, които вече никъде не съществуват и които като призраци ще спъват нормалното ѝ развитие и ще правят от нея остаряло чудовище, което може да бъде в плен на всекиго, както е днес в плен на Турция. А този народ не заслужава това. Вие виждате, че нито един народ, нито една страна в Европа не изгражда своя напредък на религиозна основа...

— В това е именно нещастieto.

— Нещастие е да се живее така.

— Нещастие е да се живее без бога и да изневериш на вярата на бащите си. А ние мимо всички наши грешки и слабости не сме ѝ изневерили и за нас може да се каже: *Multum peccavit, sed fidem non negavit*^[2] — прекъсваше го фра Юлиан, като задоволяваше страстта си да привежда цитати.

Спорът между младежите се връщаше към изходната си точка. И двамата бяха уверени в това, което твърдяха, нито единият, нито другият не се изразяваше ясно, нито пък изслушваше добре това, което казваше другият.

Дефосе застана до една доста стара слива, изкривена и обрасла в зеленикави гъсти лишеи.

— Нима никога не сте мислили върху това, че тези народи, които са сега под турска власт и които се назовават с различни имена и изповядват различни вери, един ден, когато турската империя падне и напусне тези краища, ще трябва да намерят обща основа за своето съществуване, една по-широка, по-добра, по-разумна и по-човечна формула?...

— Ние, католиците, отдавна имаме такава формула. Това е *Credo* на римската католичка църква. По-добра не ни трябва.

— Но вие знаете, че не всички ваши сънародници в Босна и на Балканите принадлежат към тази църква и никога няма всички да ѝ принадлежат. Вие виждате, че в Европа никой вече не се обединява на тази основа. Следователно трябва да търсите друг, общ знаменател.

От черквата се разнесе пеенето на събрания народ и прекъсна разговора им. Първо колебливо и неизравнено, а после все по-дружно и по-силно пееха смесено жени и мъже, селски, на един глас и проточено:

— Здра-а-аво тяло И-и-исусово!...

Пеенето ставаше все по-силно. Ниската масивна черква без камбанария, с дървен черен покрив, цялата малко наклонена от абсидата към фасадата, гърмеше и ехтеше като кораб в движение, с опънати на вятъра платна, пълен с невидими певци.

И двамата за миг млъкнаха. Дефосе искаше да разбере текста на песента, която народът пееше в такъв набожен унес. Монахът му я превеждаше дума по дума.

Смисълът на песента му напомни древния черковен химн:

*Ave verum corpus natum
De Maria virgine...*

Докато монахът търсеше думи и за втората строфа, младежът разсеяно следеше усилията му и слушаше само тежката, еднообразна, тъжна и необработена мелодия, която му се струваше ту като общо блеене на безкрайно стадо овце, ту като вой на вятъра в черни гори. И непрекъснато се питаше възможно ли е това пастирско вайкане, което отеква в наклонената черква, да изразява една и съща мисъл и една и съща вяра с пеенето на затлъстелите и мъдри каноници или бледи семинаристи във френските катедрали. „Urjammer!“ — си помисли Дефосе, като си спомни как Давил и фон Митерер обясняваха песента на Мусо, и несъзнателно тръгна навътре в сливака, бягайки от мелодията, както човек обръща глава от непреодолимо тъжна гледка.

Там Дефосе и монахът продължиха разговора и си разменяха удари, но въпреки всичко не отстъпиха от своето.

— Откакто съм в Босна, все се питам как така вие, монасите, които сте видели свят и сте учили в училища, които всъщност сте добри хора, истински алтруисти, как така да нямате по-широк и по-свободен кръгзор, да не разбирате повелите на времето и да не чувствувате нуждата човек да се сближи с човека, та заедно да потърсят по-достоеен и по-здрав начин на живот...

— С якобинските клубове!

— Но, отче Юлиан, и във Франция вече отдавна няма якобински клубове.

— Няма, защото минаха в министерствата и училищата.

— Но вие тук сте без училища, без нищо и когато един ден цивилизацията стигне до вас, вие няма да можете да я приемете, ще останете разкъсани, объркани, безформена маса, без посока и цел, без органична връзка с човечеството, със сънародниците си, а дори и с най-близките си съграждани.

— Но с вяра в бога, господине.

— С вяра, с вяра! Та вие не сте единствени, които вярвате в бога. Милиони хора вярват. Всеки по свой начин. И това не дава никому правото да се отделя и затваря в някаква нездрава гордост и да обръща гръб на останалото човечество, често и на най-близкия си.

Хората от черквата започнаха да излизат, макар че селската песен още продължаваше и ехтеше като разлюляна камбана, чиито люлеения намаляват. Излезе и госпожа Давил и прекъсна разискванията.

Обядваха в манастира и после тръгнаха обратно за Травник. И по време на обяда фра Юлиан и Дефосе продължаваха да си подхвърлят закачки. След това се разделиха завинаги и се сбогуваха като най-добри приятели.

Давил заведе Дефосе и при везира в Дивана да му направи официално посещение и да се сбогува с него. Така той можа още веднъж да види Ибрахим паша. Беше по-навъсен и по-мрачен от когато и да било, говореше с дълбок, потаен глас и произнасяше думите бавно, като продължително движеше долната си челюст, сякаш смилаше всяка отделна дума. С червените си, уморени очи той гледаше младежа с усилие, почти сърдито. Личеше, че мислите му бяха далече оттук, че трудно разбираше тази младост, която тръгваше нанякъде, която се сбогуваше и заминаваше, и че не държеше много да я разбере, а гледаше по възможност по-скоро да се освободи от нея.

И официалното посещение при австрийския консул стана набързо и мина добре. Полковникът го прие с някакво тъжно достойнство, но любезно и изрази съжаление, че госпожа фон Митерер поради тежка и продължителна мигрена не може да го приеме.

С Давил работата беше по-трудна и по-досадна. Освен писмените доклади младежът трябваше да приеме и много устни

поръчения, твърде заплетени и нюансирани. Колкото повече приближаваше денят на заминаването, поръченията се изменяха и бяха следвани от по-голяма въздържаност и нови препоръки. Накрая младежът вече не знаеше какво трябваше да каже за живота в Травник и за работата на консулството, тъй като консултът му бе казал безброй жалби, молби, забележки и наблюдения; едни бяха за министъра лично, други за министъра и министерството, трети само за Дефосе, четвърти за всички. Предпазливостта, изтънчеността и педантичността на тези безбройни поръчения объркваха младежа и го караха да се прозява и да мисли за други неща.

В последния ден от месец октомври канцлерът замина при мраз и ранна виелица, както бе и дошъл.

Травник е град, който не изчезва постепенно от погледа на онзи, който го напуска, а целият изведнъж потъва в хралупата си. Така потъна той и в спомените на младежа. Последното, което видя, беше крепостта, ниска и прихлупена като шлем, и до нея джамията с минарето, стройно и хубаво като перо. Вдясно от крепостта, в камънака, на стръмнината, се виждаше голямата и стара къща, в която някога посети Колоня.

И сега, когато по равния и хубав път вървеше към гробницата, младежът си мислеше за този човек, за неговата съдба и за оня странен нощен разговор, който бе водил с него.

„... Вие живеете тук, но знаете, че рано или късно ще се върнете в своята родина, при по-добри условия и по-достоеен живот. Вие ще се събудите от този кошмар и ще се освободите, но ние никога, защото за нас това е единственият живот.“

Както онази нощ, когато в задимената стая бе седнал до него, така и сега той почувствува дъха, който потрепваше около лекаря като някакво голямо вълнение, и доверчивия му, топъл шепот:

— Накрая, на истинския и окончателен край, все пак всичко е добре и всичко се разрешава хармонично.

Така Дефосе напусна Травник, като си спомни само за нещастния „илирийски доктор“ и за миг помисли за него.

Но само един миг, защото младостта не се задържа на спомените, нито пък остава дълго при едни и същи мисли.

[1] Прислужник, който помага при литургия. — Б.пр. ↑

[2] Много греши, но от вярата си не се отрече. — Б.а. ↑

XVIII

Още от първите дни във френското консулство беше установен семеен живот, оня истински семеен живот, който толкова много зависи от жената, в който никакви промени и удари не могат да накърнят с нищо живата реалност на семейното чувство, живот с раждания, смърт, мъки и радости и непозната за външния свят красота. Този живот разпръскваше лъчите си и извън консулството и постигаше по този начин неща, които не можеха да се постигат с нищо друго, нито със сила, нито с подкуп, нито с предумвания: сближаваше поне донякъде обитателите на консулството с жителите на града. И то въпреки всичката омраза, която, както видяхме, продължаваше да съществува спрямо консулството.

Още по-миналата година, когато семейство Давил така неочаквано загуби детето си, във всички къщи, без разлика, се знаеха всички подробности около това нещастие и всички семейства вземаха живо участие в него. И дълго след това хората със симпатии и съчувствие се обръщаха след госпожа Давил, когато тя, макар и рядко, излизаше в града. Освен това домашната прислуга, а и жените от Долац и Травник (особено еврейките) разказваха из целия град за хармоничния семеен живот, за „златните ръце“ на госпожа Давил, за уменията ѝ, пестеливостта, благородството и чистотата ѝ. И в турските къщи, дето за чуждите консулства не можеше да се говори без суеверното плюене, до подробности се знаеше как френската консулша къпе и приспива децата си, какви дрешки носят децата, как са вчесани и с какъв цвят панделки връзва косите им.

Затова естествено беше, че жените от всички къщи следяха с внимание и грижи бременността и раждането на госпожа Давил, като че ли се касаеше за някои близки съседи. Отгатваха на „каква ли възраст“ е консулшата, разказваха надълго и нашироко как носи бременността, колко се е променила и какви приготовления прави за детето. Тогава можеше да се види колко важни и големи неща са

раждането и майчинството в живота на тези хора, иначе толкова оскъдни в промените и радостите.

А когато дойде времето, в консулството се намери старата Матишич, вдовица на виден, но западнал търговец, която минаваше за най-добра баба в целия Долац. Тази старица, без която не минаваше нито едно раждане в по-богатите къщи, разшири още повече казаното за госпожа Давил като майка и домакиня. Тя разказваше до подробности за реда и за всички удобства и хубости в този дом, който беше „чист като рай“, ухаеше и беше затоплен и осветен до последното кътче; за консулшата, която, макар и с болки, до последната минута нареждаше и разпореждаше всичко от леглото и даваше заповеди „само с поглед“, за нейната набожност и невероятно търпение в понасянето на болките; и най-после за държането на консула, изпълнено с достойнство и любов, каквото не се среща у нашите мъже. Години наред след това старата Матишич посочваше френската консулша за пример на младите родилки, които прекалено много се вълнуваха и се предаваха на страха и болката, за да ги засрами и успокои.

Детето, което дойде на бял свят към края на февруари, беше момиче.

Тогава от травнишките и долацките къщи започнаха да пристигат повойници. (И тогава можа да се види доколко хората се бяха приближили към семейство Давил, макар че не бяха се примирили със съществуването на консулствата.) Идваха богатските жени от Долац, заруменели и пременени в атлазени, подплатени с кожа пелерини, те се движеха леко и тържествено като патки на поледица. След всяка една от тях внимателно стъпваше премръзнал чирак, ушите му горяха, а под носа му замръзваха сополите, които не можеше да избърше, защото на проснатите си ръце носеше завити дарове. Много бейовски жени изпратиха подаръци и слугинята си да попита как е консулшата. В стаята на родилката наредиха даровете. Тепсии с баклава и други сладкиши в шербет, наслагани на кръст, както се редят цепеници, бродерии и топове копринено платно, плоски и стъкла с ракия и малвасия, запушени с по няколко листа от стайни цветя вместо чеп.

Както на времето при скръбта поради смъртта на Давиловото момченце, така и сега госпожа фон Митерер участвуваше живо в радостното събитие. Тя донесе подарък на детето — хубав и

скъпоценен италиански медальон от злато с цветчета и от черен емайл и диаманти. Разказа за заплетената и трогателна история на този медальон. През тези дни Ана-Мария на няколко пъти се отбиваше при консулщата и беше малко разочарована, че всичко вървеше обикновено, леко и гладко, без непредвидени случки и без повод за вълнение. Сядаше край родилката и подробно и несвързано разказваше за онова, което очакваше това малко същество, за участието на жената в обществото и за съдбата изобщо. А госпожа Давил, потънала в белите завивки на леглото, дребна и бледа, я гледаше и слушаше, без да дава знак, че я разбира.

Най-хубавата и най-голямата повойница се получи от везира. Това беше огромна желязна тепсия, пълна с баклава, покрита с копринен плат, а отгоре с широко парче бледочервен брукат от Бруса. Тепсията носеха няколко слуги, а пред тях вървеше един чиновник. Така минаха през цялата чаршия тъкмо пред обед.

Давна, който редовно узнаваше всичко, беше успял да се осведоми и за трудностите, с които тази огромна тепсия излезе от конака. Трудностите били създадени от хазнадарина. Баки винаги гледаше да намали от всеки разход и да откъсне от всеки подарък, направен от везира.

Започнали да избират тепсия и да се съвещават какъв плат да се подари. Везирът наредил баклавата да бъде в най-голямата тепсия, която имат в конака. Баки в началото доказвал, че изобщо не трябвало да се изпраща нищо, защото това не бил обичай при франките, а когато това не помогнало, скрил най-голямата тепсия и подметнал една помалка, но слугите на Тахир бей я открили. Хазнадаринът крещял с тънкия си глас, прегракнал от гняв:

— Вземете и по-голяма. Подарете им двора най-добре. Подарете и раздайте всичко, и без това всичко се пилее.

Когато видял, че за покривка вземат най-хубавия плат, той отново започнал да крещи, хвърлил се на пода, легнал върху плата и се завил с краищата.

— Не, няма да го вземете, не давам! Разбойници, изедници, защо не давате от вашето.

Едва го отделили от скъпоценния плат и покрили с него тепсията. А Баки останал да стене като ранен, проклинал всички консули и консулствата на този свят, всички раждания и родилки,

глупавите обичаи и повойниците, та дори и клетия си везир, който вече не умее да брани и пази и малкото, което му е останало, а слуша този обезумял прахосник дефтердарина и пилее и подарява наляво и надясно, на турци и на гяури.

Детето, което се роди във френското консулство, беше кръстено едва след един месец, когато студът, който през тази година настъпи към края на зимата, понамаля. При кръщението момиченцето получи името Евгения-Стефания-Анунциата и бе записано в книгата на кръстените в долацка енория на двадесет и пети март 1810 година, точно на Благовещение.

Тази година, която беше спокойна и пълна с хубави обещания, донесе всекиму по нещо от това, което желаше и очакваше.

Най-после и фон Митерер получи ясни упътвания какво трябва да бъде държането му спрямо френския консул. („В личните отношения — приятелство, може дори и сърдечно, но публично, нито пред турците, нито пред християните, да не се показват никакви признаци на приятелство, а по-скоро известна горда студенина и сдържаност“ и т.н.) Въоръжен с тази инструкция, фон Митерер се движеше по-лесно и поне донякъде по-естествено. Трудно беше само с Ана-Мария, която изобщо не признаваше никакви инструкции и не искаше да знае що е мярка и предел.

Годежът и венчавката на австрийската принцеса Мария-Луиза с Наполеон бяха за Ана-Мария предмет на големи вълнения. По виенските вестници тя следеше всички подробности около церемониала, знаеше имената на всички личности, които са присъствували на тържеството, и помнеше всяка дума, която според вестниците била казана по този случай. А когато някъде прочете, че Наполеон, тъй като не могъл да изчака пристигането на царската си годеница на уговореното място, тръгнал инкогнито с обикновена каляска да я посрещне и нахлул в каретата ѝ някъде по средата на пътя, Ана-Мария се разплака от възторг и като вихър се втурна в работния кабинет на мъжа си, за да му каже, че тя е била винаги права, когато в корсиканеца виждала необикновен човек и единствен пример на величие и сърдечност.

Макар че беше великата неделя, Ана-Мария посети госпожа Давил, за да ѝ разкаже всичко, което беше узнала и прочела, и да сподели с нея чувствата си на удивление и възторг.

Госпожа Давил използваше необикновените слънчеви априлски дни и изцяло се бе предала на работата в градината.

Още от първата година цялата работа около цветята и градината на госпожа Давил вършеше глухонемият градинар Муниб, наричан Мунджара. Госпожа Давил беше така свикнала с него, че със знаци, с мимики и с пръсти лесно се разбираше по всичко, което се отнасяше до градинската работа. И не само това. Те все така със знаци разговаряха и за други неща, за случки в града, за градините в конака и в австрийското консулство и особено за децата.

Мунджара живееше с младата си жена в една от бедняшките къщици под Усоището. У тях всичко беше чисто и подредено и жената здрава, хубава и работлива, но нямаха деца. Това им беше голяма мъка. Затова Мунджара трогателно гледаше децата на госпожа Давил, когато идваха да наблюдават как работи. Винаги чист, бърз и подвижен, той работеше като къртица и без да прекъсва работата си, се усмихваше на децата с обгорилото си от слънцето и набръчкано лице, така както могат да се усмихват само ония, които не могат да говорят.

С голяма градинска сламена шапка на главата, госпожа Давил стоеше до копача, наблюдаваше торенето и сама с пръсти дробеше бучките пръст и правеше подходящи лехи за особен вид зюмбюли, които през тази пролет беше успяла да получи. Когато ѝ предадоха, че госпожа фон Митерер ще дойде на посещение, тя посрещна тази новина като природна пречка или лошо време и отиде да се преоблече.

В един светъл и топъл ъгъл, където и прозорците, и стените бяха покрити с бяло платно, двете консулши седнаха да разменят безбройни думи и хубави чувства. И за едното, и за другото на преден план беше Ана-Мария, защото нейната словоохотливост и нейната чувствителност просто вцепениха госпожа Давил. Говореше се само за императорската женитба. Госпожа фон Митерер знаеше всичко. Знаеше броя и ранга на лицата, присъствували в черквата по време на венчавката на Наполеон, дължината на императорския плац на Мария-Луиза, който бил от тежко кадифе, придържан от пет истински кралици, и дълъг девет фута, върху него били извезани златни пчели, също такива пчели, каквито се виждат на герба на семейство Барберини, което, както е известно, е дало безброй папи и държавници, които пък, както е известно...

Разказът на госпожа фон Митерер завършваше някъде в далечното минало и с непонятни възклицания от чист възторг.

— Ах, трябва да бъдем щастливи, че живеем в тези велики времена, макар че може би и сами не ги съзнаваме и не умеем да ценим истинското им величие — говореше Ана-Мария и прегръщаше госпожа Давил, която понасяше всичко, тъй като нямаше възможност да се защити и отбрани, и беше винаги щастлива от това, че живее и без царски сватове, и без исторически сведения само когато децата бяха здрави и когато в къщи всичко бе в ред.

После следваше разказът за великия император, който като обикновен пътник в обикновена униформа препускал по пътя и неочаквано нахлул в каляската на императорската си годеница, понеже нямал търпение да изчака часа на протоколното виждане.

— Нима това не е прекрасно? Нима това не е прекрасно? — възклищаваше Ана-Мария.

— Наистина, наистина — отвърщаше госпожа Давил, макар че не можеше да разбере точно къде е тук разликата и къде величието, защото тя по своята природа би предпочела годеникът да изчака годеницата си там, където е предвидено, и да не разваля реда.

— Ах, величествено, просто величествено! — ликуваше Ана-Мария и премяташе лекия си кашмирски шал.

От силното въодушевление ѝ стана горещо, макар че беше в тънка дреха, една розово *belle assemblee*, прекалено лека за това време от годината.

От учтивост и госпожа Давил гледаше да не изостане съвсем зад госпожа фон Митерер и да каже и тя нещо хубаво и приятно. За нея постъпките и навиците на владетелите и великите личности бяха чужди и далечни неща и тя нямаше истинска представа за тях и не умееше да каже нито дума, дори и да искаше да лъже и да се преструва. Но все пак, за да вземе участие в разговора, тя разказа на Ана-Мария плана си с новия сорт специални едри зюмбюли, като с любов ѝ обясняваше как ще изглеждат четирите лехи от разноцветни зюмбюли, които ще минават през средата на цялата голяма градина. Показваше кутии, в които бяха разделени по цветове тъмните неугледни и грапави луковици на тези бъдещи зюмбюли.

В отделна кутия бяха корените на един специален, облагороден сорт бели зюмбюли, които беше донесъл куриерът от Франция и с

които госпожа Давил се гордееше особено. Една редица от тези зюмбюли трябваше да минава напреко, през четирите лехи, и да ги свързва като бяла лента. Такъв облагороден сорт, по аромат, цвят и големина, тука още никой не бе имал. Тя разказа колко трудно се снабди с тази ценност, но добави, че в края на краищата всичко това не е чак толкова скъпо.

— Ах, ах — възкликваше Ана-Мария, която продължаваше да бъде в сватбено настроение, — ах, прекрасно! Това ще бъдат царски зюмбюли в тази дива страна. Ах, скъпа госпожо, хайде да кръстим този сорт зюмбюли и да го наречем „сватбена радост“ или „царски младоженец“, или...

Развълнувана от собствените си думи, Ана-Мария търсеше все нови и нови имена, а госпожа Давил предварително се съгласяваше с всичко, като че ли разговаряше с деца, на които не си струва човек да противоречи, ако иска да не се проточва разговорът.

След това разговорът не можеше да не се запъне, защото, когато двама разговарят, думите се палят една от друга и пламтят, а техните думи минаваха една мимо друга и всяка за себе си. Другояче и не можеше да бъде. Защото Ана-Мария се възхищаваше от онова, което бе далече, чуждо и извън нея, а госпожа Давил само от това, което бе близо и в най-тясна връзка с нея и с близките ѝ.

Накрая, а такъв беше краят на всеки разговор с госпожа Давил, дойдоха децата да поздравят и да кажат „добър ден“ на гостенката. Пристигнаха двете момченца, а момиченцето, което беше едва на два месеца, нахранено и повито, спеше в люлката си от бял тюл.

Дребният и бледолик Пиер, който караше осмата година, в костюмче от тъмносиньо кадифе, с бяла дантелена яка, беше хубав и кротък като министрант. Той водеше по-малкото си братче Жан-Пол, едро и здраво дете, с руси къдрици и румени бузки.

Ана-Мария не обичаше деца, а госпожа Давил не можеше да си представи изобщо, че човек може да бъде равнодушен към тях. Времето, прекарано с деца, Ана-Мария смяташе за загубено. В тяхно присъствие тя се измъчваше от някаква безкрайна пустота и скука. Тези нежни детски телца, които растяха, я отблъскваха като нещо прясно и незряло и предизвикваха у нея чувство на физическо отблъскване и непонятна боязън. Тя лично (без да знае защо) се срамуваше от това си чувство и го прикриваше със сладникави думи и

весели възклицания, с които винаги пристъпваше към децата. Но в себе си, дълбоко в себе си, тя се отвращаваше и се страхуваше малко от децата, от тези малки хора, които ни гледат с големите си, нови очи, пронизателно и въпросително, и ни съдят студено и строго. (Или поне на нея така ѝ се струваше.) Пред по-продължителен детски поглед тя редовно свеждаше очи, докато пред погледа на възрастни това никога не ѝ се случваше, вероятно защото възрастните са толкова често или подкупни съдии, или доброволни съучастници в нашите слабости и пороци.

И сега Ана-Мария изпитваше същото чувство на досада и неприятност в присъствието на децата и понеже ѝ липсваше истинска радост от тези малчугани, тя ги разцелува горещо, а възторга, който ѝ беше необходим за случая, взе от неизчерпаемите запаси на своето увлечение по императорската сватба в Париж.

Когато най-последно се сбогува, Ана-Мария тръгна със стъпка на сватбен марш между двете прясно разкопани лехи, докато от прага я наблюдаваха госпожа Давил и учудените деца. От вратата на градината тя се обърна още веднаж и махайки с ръка, извика, че сега трябва да се виждат по-често, за да могат повече да разговарят за тези прекрасни, прекрасни и велики неща, които стават.

За полковника това голямо въодушевление на госпожа фон Митерер не беше много съобразено с инструкциите, които беше получил, но все пак беше щастлив и той, и целият дом, че Ана-Мария намери далечен и невинен, но траен повод за своите възторзи. През цялата година за Ана-Мария не съществуваше нито Травник, нито дребното и мъчително консулско съществуване в него. Забрави и въпроса за преместването и живееше в атмосферата на императорското брачно щастие, на общо примиряване и мистично съединяване на всички противоречия в света. Такива бяха разговорите ѝ, държането ѝ, музиката ѝ. Знаеше имената на всички дворцови дами на новата френска императрица, стойността, формата и качеството на всички сватбени подаръци, знаеше как живее и как разпределя времето си Мария-Луиза. С много разбиране тя следеше съдбата на разведената бивша императрица Жозефина. По този начин и нуждата ѝ да плаче намираще далечен и достоен предмет, което спестяваше на полковника не малко неприятни часове.

И във френското консулство животът през тази година течеше без промени и вълнения. Към края на лятото Давил изпрати големия си син във Франция в лицей. И синът на Давна, по препоръка на Давил, бе приет за държавен стипендиант и изпратен в Париж.

Давна беше извън себе си от щастие и гордост. Помръкнал и обгорял като главня, той не умееше гласно и видимо да се радва както другите хора, само трепереше с цялото си тяло, когато изказваше благодарността си на Давил, и го увери, че всеки миг е готов да даде живота си за това консулство. Толкова голяма беше любовта му към сина и желанието му да осигури на детето си по-хубав, по-добър и по-достоеен живот от своя.

Изобщо тази година можеше да се нарече щастлива, защото минаваше еднообразно, спокойно и незабелязано.

В Далмация цареше мир, по границите нямаше стълкновения. В конака нямаше нищо за отбелязване. Консулите се виждаха по празниците без сърдечност и по-близък контакт, както и досега, и в работните дни будно се следяха един другия, но без омраза и прекалена ревност. Населението от всички вери полека свикваше с консулите и като видя, че всички досегашни трудности и неприятности не ги изгониха от Травник, започна да се примирява, да работи с тях и да разчита на тях във всички свои работи и навици.

Така течеше животът в града и в консулствата от лятото до есента и от зимата до пролетта, без събития и други промени освен ония, които всекидневният живот и ходът на годишните времена носят от само себе си.

Но хрониката на щастливите и спокойни години е кратка.

XIX

Същият куриер, който през април 1811 година донесе в Травник новината, че на Наполеон се е родил син, който ще носи титлата Римски крал, предаде на фон Митерер декрет, че се премества от Травник и се поставя на разположение на военното министерство. Пристигна, значи, спасението, което фон Митерер със семейството си очакваше от години. И сега, когато то беше тук, изглеждаше съвсем обикновено, от само себе си понятно и както всички спасения бе дошло и много късно, и много рано. Късно, защото не можеше да измени и да омекоти всичко изживяно в очакването на това спасение; рано, защото както всяка промяна отваряше цяла редица нови въпроси за преселването, парите, кариерата, за които досега не се мислеше.

Ана-Мария, която през последните месеци по чудо се беше укротила и затворила в себе си, изведнаж избухна в плач, защото тя, както всички хора от този род, плачеше и от болестта, и от лекарството, и от копнежа, и от неговото сбъждане. И само една бурна сцена с полковника, в която го упрекна за всичко, за което той, ако искаше и ако можеше, трябваше да упрекне нея, ѝ даде достатъчно сили и подтик да започне да прибира багажа.

Няколко дни по-късно пристигна новият генерален консул подполковник фон Паулич (von Paulich), който дотогава командуваше граничен полк в Костайница, за да приеме поста лично от фон Митерер.

Влизането на новия австрийски консул в града по слънчевия априлски ден беше много тържествено и изпълнено с достойнство, макар че везирът не бе изпратил особено много хора да го посрещнат. Младоликният и строен фон Паулич, на хубав кон, привлече всички погледи и предизвика любопитство и скрито удивление и сред ония, които никога не биха признали това. Не само върху него, но и върху прислугата му — всичко беше стегнато, излъскано и изчеткано, като че ли бяха на парад. Онези, които го видяха, разказваха на онези, които не

се случиха тъкмо тогава в чаршията или на прозореца, какъв сербез и личен е новият австрийски консул. („Халал му вяра.“)

И когато след два дни в тържествен кортеж новият консул, придружен от фон Митерер, тръгна на първо посещение при везира, случи се неочаквано чудо. Хората наблюдаваха кортежа, с поглед търсеха новия консул и мълчаливи дълго гледаха след него. Турските жени наблюдаваха през решетките си, децата се изкачваха по оградите и зидовете, но никъде не се чу някакъв глас, нито една ругатня. Само турците по дюкяните останаха пак неподвижни и навъсени.

Така мина кортежът на новия консул и така се завърна той от конака.

Фон Митерер, който преди това вече бе разказал на фон Паулич как бяха посрещнати той и неговият френски колега преди няколко години, когато за пръв път минаха през Травник, беше разочарован от тази промяна и изпитваше неприятно чувство, което много приличаше на завист; сега той разказа до подробности обидите, които на времето му бяха нанесени. Разказа всичко с болка и лек укор в гласа, като че ли той, фон Митерер, със страданието си бе проправил този лесен и приятен път на своя наследник.

Но новият генерален консул беше такъв човек, че пред него всички пътища изглеждаха винаги проправени.

Паулич беше от богато загребско понемчено семейство. Майка му била от Щирия, от известното семейство фон Нидермайер (Nidermayer). Той беше на тридесет и пет години, с необикновена мъжка красота. Строен, с хубав тен, малки кестеняви мустаци, които засенчваха устата му, с големи тъмни очи, в които от дълбоката сянка блестяха тъмносини зеници, с гъста, естествено къдрава коса, по войнишки подстригана и вчесана. От целия му вид лъхаше нещо монашески чисто, студено и спокойно, но без ония следи от вътрешни борби и скрупули, които така често дават тягостен отпечатък на вида и държането на много калугери. Този необикновено хубав човек се движеше и живееше като в някаква студена броня, зад която изчезваше всеки признак на личен живот или на човешки слабости и нужди. Такъв беше и разговорът му, делови, любезен и съвсем безличен, такъв беше и дълбокият му глас, и усмивката, която от белите и правилни зъби огряваше от време на време като прохладна луна неподвижното му лице.

Този спокоен човек някога бе много богатско дете, с извънредна памет и преждевременна зрелост, а после един от ония изключителни ученици, които се появяват на десетина години веднаж, за които училището не е никакъв проблем и които изкарват по два класа наведнаж. Отците-йезуити, при които учеше това необикновено дете, вече си мислеха, че техният орден ще получи в негово лице една от ония съвършени личности, които стоят като крайъгълен камък в сградата на ордена. Но когато стана на четиринадесет години, момчето изведнаж обърна гръб на ордена, изневери на всички надежди на отците-йезуити и неочаквано се отдаде на войнишкото призвание. В това го насърчаваха родителите и особено майка му, в чието семейство имаше войнишка традиция. И така от момче, което удивляваше учителите си по класическите езици с бързото си схващане и широките си познания, той стана строен и буден кадет, комуто всички обещаваха голямо бъдеще, а после млад офицер, който нито пиеше, нито пушеше, нито имаше авантюри с жени, нито пък конфликти с началниците си, нито двубой, нито дългове. Неговата рота беше най-добре поддържана и най-стегната, той беше първенец на изпитите и в обученията и всички тия неща постигаше без онова усърдие, което като неприятна сянка следва амбициозните хора в техния възход.

След като издържа всички изпити и завърши всички курсове като първенец, фон Паулич, пак противно на очакванията на началниците си, се посвети на граничната служба, на която обикновено оставаха офицери с по-малки знания и по-слаба подготовка. Научи турски, опозна службата на терена, методите на работа, хората, условията. И когато зачестилите молби на фон Митерер най-после привлякоха вниманието на началниците, щастливо бе намерен фон Паулич като „familienloses Individuum“, за какъвто пиеше полковникът от Травник.

Измореният и изплашен от сложността на живота фон Митерер сега имаше възможност да наблюдава този млад човек и неговия необикновен начин на работа. Пред неговия поглед и под неговите пръсти всяко нещо ставаше прозрачно и се нареждаше лесно и естествено във времето и пространството, така че не можеше да има натрупаност и обърканост, припряност и закъснение. И всичко се решаваше естествено и гладко като сметки без остатък. А самият той беше някъде над и извън всичко това, недосегаем и недостижим, и участвуваше във всички неща само като съзнание и сила, която ги

разпорежда, насочва и решава. За него бяха свършено чужди всички недоумения и непреодолими слабости, симпатии и идиосинкразии, всички ония оттенъци в чувствата, които се пораждат у нас и съпровождат поставената пред нас работа, които ни вълнуват, смущават, спъват и толкова често дават на работата ни насока, която не сме желали. Такива грижи фон Паулич нямаше. Поне така изглеждаше на измъчения фон Митерер и му се струваше, че този човек работи като някакъв висш дух или като безчувствено същество.

Едно преселване разголява живота на човека до най-съкровения глъбини. Фон Митерер имаше възможност да наблюдава и сравнява своето преселване (за което той би предпочел изобщо да не мисли, ако госпожа фон Митерер би позволила това) с преселването на този необикновен човек. Както и в работата, и тук при него всичко вървеше равно и гладко. Нямаше безпорядък в багажа, нито смут сред прислугата. Вещите сами намираха мястото си и всички бяха полезни, обикновени, ясно определени по брой и предназначение. Слугите се разбираха помежду си с погледи, без думи, провиквания и гласни заповеди. Нищо не беше съмнително, в нищо нямаше нито сянка от неприязън, лутане или безредие.

Винаги, във всичко имаше сметка без грешка и остатък.

Такъв беше подполковникът и когато приемаше инвентара, и когато разговаряше за работите и персонала на генералното консулство.

Когато му говореше за Рота като главен сътрудник, фон Митерер несъзнателно сведе поглед и гласът му стана несигурен. Проточвайки думите, той каза за главния драгоман, че е малко... ей така... своеобразен и че не е най... най-отбраното цвете, но е много полезен и предан. През целия този разговор фон Паулич гледаше малко встрани и като че ли накриво. Големите му очи се смалиха и получиха някакъв студен и зъл блясък във външните ъгли. Той приемаше всички обяснения на фон Митерер мълчаливо и хладнокръвно, без да дава какъвто и да било признак на одобрение или негодуване, очевидно предоставяйки на себе си да реши сам, както и за останалия приет инвентар, според своите усмотрения и своите сметки, в които не можеше да има грешка и остатък.

Такъв, какъвто неочаквано се появи в Травник пред развълнуваната Ана-Мария, фон Паулич не можеше да не привлече

вниманието ѝ и да не предизвика нейното все едно и също и никога незадоволено чувство за любовно удивление и объркания ѝ копнеж за душевна хармония. Тя веднага го нарече „Антиноус в униформа“, което полковникът прие без думи и промени в израза на лицето, като нещо, което нямаше и не можеше да има никаква връзка с него и с хората около него. Запозна го с музикалните си занимания. Подполковникът обаче беше съвсем немусикален и не скриваше това, но дори и да искаше, не би могъл да го скрие, защото не притежаваше онази престорена любезност, с която немусикалните хора участвуват в разговори за музиката, като че ли по този начин искат да изкупят някаква своя вина. Разговорите за митологията и римските поети вървяха по-добре, но тук Ана-Мария беше по-слаба и на всяко казано от нея двустийшия този необикновен подполковник ѝ отговаряше с цяла редица стихове. В повечето случаи той можеше да рецитира наизуст цялото стихотворение, от което тя знаеше само един стих, като при това поправяше и грешката, която тя обикновено допускаше. Но всички тия неща фон Паулич правеше студено, делово, без каквато и да било връзка с него лично, с околността и с живите хора изобщо. А всяка нейна лирична алюзия се отблъскваше от него като неразбираем език.

Ана-Мария се слиса. Всичките ѝ досегашни срещи, а те не бяха малко, завършваха с разочарование и бягство, но в нейните „лутания“ тя винаги успяваше да накара мъжа да направи крачка напред или крачка назад, или първо едното, после другото, но нямаше случаи да остане така на място, както този бездушен Антиноус, пред когото тя играеше напразно играта си. За нея това беше нов и особено свиреп начин на измъчване на самата себе си. Това се отрази веднага върху живота в дома. (Още първия ден Рота каза в канцеларията с оня долен език, с който хората с дребни канцеларски души говорят за тези, които са над тях, че „госпожата играе за ангажимент“.) Докато фон Митерер въвеждаше новия консул в работата, Ана-Мария крещеше из къщи, изменяше заповедите на мъжа си, сядаше върху пълните сандъци и плачеше; ту забавяше, ту развълнувано ускоряваше заминаването; нощем събуждаше мъжа си от първия сън, за да му каже укорите и обидите, които беше намислила, докато той спеше.

И тъкмо когато всичко бе опаковано, установиха, че нищо не е на мястото си, че никой не знае кое къде е поставено и как е опаковано.

Когато багажът трябваше да потегли, конете, които травнишкият чиновник обеща на консула, не пристигнаха навреме. Ана-Мария изпаднаше от яростни сцени в мрачна угнетеност. Рота тичаше, викаше, заплашваше. Когато на третия ден най-после бе събран необходимият брой коне, оказа се, че сандъците са прекалено големи и трябва да се опаковат отново. И това някак си щеше да се уреди, ако Ана-Мария не настояваше сама да нарежда и помага в тази работа. И така нещата се чупеха и разваляха, преди още да бяха тръгнали на път. А около консулството лагеруваше цял керван от коне и кираджии.

Най-после всичко бе натоварено и изпратено. На другия ден тръгна и семейство фон Митерер. С присвити устни и сухи, зли очи Ана-Мария се сбогува обидно-студено с подполковника пред опустялата консулска сграда, в двора, пълен със слама, изпотрошени дъски и следи от коне. Тя с дъщеря си замина напред. След тях тръгнаха фон Митерер и фон Паулич на коне.

Давил, придружен от Давна и от един гавазин, изпрати фон Митерер от френското консулство до първия кръстопът. Тук двамата се разделиха и сбогуваха повече сухо и изкуствено, отколкото студено и неискрено, така както се бяха поздравили първия път, в онзи есенен ден, преди повече от три години, и както живяха и дружиха през цялото това време.

На кръстопътя Давил можа да види католишки жени и деца, които прииждаха от двете страни към развълнувания фон Митерер, целуваха му ръка или разнежено хващаха стремето му, и цели тълпи, които чакаха край пътя да им дойде редът.

С тази картина на последния триумф на фон Митерер Давил тръгна обратно към къщи и сам някак си трогнат не от заминаването на фон Митерер, а от мисълта за собствената си съдба, от спомените, които той събуди у него. Самото заминаване на този човек той приемаше като облекчение. Не защото по този начин се освобождаваше от сериозен противник, защото, ако се съдеше по всички слухове, новият консул беше по-опасен и по-умен от фон Митерер, а затова, защото този полковник с пожълтялото си лице и с тъжния поглед на изморените си очи с течение на времето беше станал за Давил един вид олицетворение на общите им и непризнавани от никого неволи в тази дивашка среда. Каквото и да дойдеше след това,

Давил беше по-доволен, че се раздели и сбогува с този човек, вместо да се среща и поздравява с него.

При първата почивка, която стана по пладне, покрай Лашва, фон Паулич се сбогува със своя предшественик. Ана-Мария го наказва и не му даде възможност да я поздрави още веднаж. Тя бе пуснала каляската да върви празна нагоре по хълма, а самата вървеше пешком по раззеленилата се ивица на пътя и не искаше да се обърне към долчинката, където край реката се сбогуваха двамата консули. Онази мъчителна тъга, която спохожда дори и по-здравите жени, когато напускат мястото, в което са прекарвали няколко години от живота си, независимо от това дали са били добри или лоши, потискаше сега и Ана-Мария. Сдържаните с мъка сълзи стягаха гърлото ѝ и изкривяваха устните ѝ. Но повече от всичко я измъчваше мисълта за хубавия подполковник, когото сега наричаше вече не Антиноус, а глетчер, защото смяташе, че е по-студен от мраморната статуя на хубавия античен младеж. (Така го беше нарекла още от миналата нощ и с това задоволяваше необходимостта си да нарече всекиго с особено, измислено от нея име, което изразяваше отношението ѝ в момента към съответното лице.) Ана-Мария вървеше изправена и тържествена по планинския път, като че ли се изкачваше на тържествено и трагично възвишение.

Успоредно с нея от другата, вътрешна ивица на пътя вървеше безмълвна и изплашена дъщеря ѝ Агата. За разлика от екзалтираната си майка момичето нямаше чувството, че величествено се изкачва някъде, а, напротив, че слиза жалко в низините. И тя се задушаваше от сдържани сълзи, но по съвсем други причини. Единствено тя искрено съжаляваше, че напуска Травник и тази тишина, и свободата на градината и верандата, че отива в голямата и неприятна Виена, където няма нито тишина, ни небе, ни хоризонти, дето къщите още от вратата вонят неприятно, от което на нея ѝ прилошава, и дето тази нейна майка, от която тя и насън се срамуваше, ще бъде винаги пред очите и.

Но Ана-Мария не забелязваше, че и очите на дъщеря ѝ са пълни със сълзи. Тя забравяше дори и нейното присъствие и само шепнеше гневни и откъслечни думи, ядосана на мъжа си, че толкова се бави и че „така се докарва на този глетчер и не човек“, вместо да му обърне студено гръб, както тя направи. И докато шепнеше това, усети как вятърът повдигна ефирния и дълъг зелен воал, завързан на тила на

пътническата ѝ шапка, как го тегли и развява. Това ѝ се стори приятно и трогателно, изведнаж промени и повиши настроението ѝ, издигна я високо в собствените ѝ очи, така че всички подробности от досегашния ѝ живот изчезнаха и тя се видя като възвишена жертва, която върви по пътя на себеотрицанието пред възхитените погледи на хората.

Само това и толкова ще има от нея този безчувствен полярен човек! Само смътния ѝ лик на хоризонта и последното високомерно поръчение на воала ѝ, който неумолимо се губи и отдалечава.

С тези мисли тя се изкачваше по ивицата на хълма и стъпваше, сякаш се движи на голяма, дълбока сцена.

Но отдолу, от долчинката, само мъжът ѝ виждаше зеления воал на хълма и отправяше към него тревожни погледи, а „глетчерът“ не забелязваше абсолютно нищо и се разделяше с него най-мило и най-учтиво.

Чувствената и леко вълнуваща се Ана-Мария не беше единствената, която се очарова и разочарова от личността на новия консул.

Още при първото посещение, което фон Паулич заедно с фон Митерер направи на Давил, френският консул разбра, че има работа с човек съвсем различен от фон Митерер. За консулските работи фон Паулич приказваше по-ясно и по-свободно. С него можеше да се говори и на всяка друга тема и особено върху класическата литература.

При другите посещения, които двамата си размениха, Давил можа да се увери колко подробни и задълбочени са познанията на подполковника, що се отнася до текстове и коментари. Фон Паулич прегледа преводите на Вергилий на френски, направени от Делил, които му бе изпратил френският консул, и изложи ясно и сериозно мнението си, като доказваше, че само превод в оригинална метрическа стъпка е истински превод и осъждаше Делил за употребата (и злоупотребата) на рими. Давил защитаваше своя идол Делил, щастлив, че има с кого да разговаря по тези въпроси.

Но първата радост на Давил от идването на този образован човек с литературни интереси бързо изчезна. Не беше необходимо дълго време, за да се разбере, че след разговор с този образован подполковник нямаше нито следа от онова удоволствие, което обикновено доставя на човека размяната на мисли с благороден

събеседник по любим предмет. Разговорът с подполковника беше всъщност размяна на сведения, винаги точни, интересни и многобройни за какво ли не, но не и размяна на мисли и впечатления. Всичко в този разговор беше безлично, студено и обобщено. След такъв разговор подполковникът си отиваше с богатата си и скъпоценна сбирка данни, също така красив, чист, студен и прав, както беше дошъл, а Давил оставаше пак самотен и копнеещ за хубав разговор, както и преди. От разговора с подполковника не беше останало нищо, нито в сетивата, нито в душата му; той не можеше да си припомни дори тембъра на гласа му. Подполковникът водеше всеки разговор така, че събеседникът не можеше да узнае нищо за него или да каже каквото и да било за себе си. Изобщо всичко близко, интимно и лично се отблъскваше от подполковника като от стена. И така Давил беше принуден да изостави всяка надежда, че с този студен любител на литературата ще може да разговаря за своите поетични занимания.

По повод на радостното събитие във френския двор Давил написа специално стихотворение за кръщението на римския крал и го изпрати до министерството с молба да се предаде на най-високото място. Стихотворението започваше с думите:

Salut, fils printemps et du dieu de la Guerra!^[1]

В него бяха изразени надеждите за мир и благоденствие за всички народи в Европа и бяха споменати и скромните радетели за това дело в тези „дивни и жалки краища“.

При едно посещение Давил прочете стихотворението си на фон Паулич, но то не му направи никакво впечатление. Подполковникът не само че не искаше да разбере алузията за сътрудничеството им в Босна, но не каза абсолютно нищо нито за стихотворението, нито за темата му. И което бе най-лошото, той пак си беше същият учтив и любезен човек, какъвто беше във всичко. Давил се разочарова и озлоби в себе си, но не можеше да покаже, че е засегнат.

[1] Здравей, рожбо на пролетта и на бога на войната! — Б.а. ↑

XX

Периодът след Виенския мир (1810–1811), който нарекохме мирни години, за Давил бе всъщност изпълнен с много работа.

Нямаше войни, видими кризи и открити конфликти, но затова пък всички в консулството бяха заети с търговски работи, събиране на сведения, изработване на доклади, издаване на удостоверения за произхода на стоките и препоръки за френските власти в Сплит или за митницата в Костайница. „Търговията тръгна през Босна“ — говореше народът или както самият Наполеон някъде беше казал: „Времето на дипломатите мина, сега започва времето на консулите.“

Още преди три години Давил беше правил предложение как да се развие търговията между Турция и Франция и страните, които са под нейна власт. Препоръчваше енергично Франция да организира своя постоянна пощенска служба през турските земи и да не зависи от австрийската поща и турското безредие и самоволие. Всички тези предложения оставаха някъде в претрупаните архиви в Париж. Сега, след Виенския мир, стана очевидно, че и самият Наполеон много държи да се осъществи всичко това, и то бързо, в много по-голям обем и с по-широко значение, отколкото травнишкият консул би се осмелил да предложи.

Наполеоновата континентална система изискваше да се направят големи промени в мрежата на съобщителните връзки и търговските пътища в европейския континент. Създаването на провинцията Илирия със седалище в Любляна според плана на Наполеон трябваше да послужи изключително на тази цел. Поради английската блокада старите пътища през Средиземно море, по които Франция получаваше суровини, особено памук от Левант, бяха станали трудни и опасни. Сега търговията трябваше да се насочи по сухоземни пътища, а Илирия трябваше да послужи като връзка между турските земи и Франция. Тези пътища — пътят от Цариград до Виена по Дунава и пътят от Солун през Босна до Триест по суша — съществуваха отколе. И в търговията между австрийските земи и Левант отдавна си служеха

с тях. Сега те трябваше да се разширят и да се пригледят към нуждите на Наполеонова Франция.

Щом като след първите разпоредби и статии във вестниците се разбра накъде води Наполеоновата идея, между френските власти и учреждения започна обща надпревара кой ще отговори по-усърдно и по-добре на императорското желание. Започна обширна преписка и широко сътрудничество между Париж, генералния губернатор и генералния интендант в Люблина, посолството в Цариград, маршал Мармон в Далмация и френските консули в Левант. Давил работеше с ентузиазъм, като гордо се позоваваше на докладите си от преди три години, които показваха колко той по начина на мисленето и виждането на нещата още тогава е бил близък до разбиранията на императора.

Сега, през лятото на 1811 година, работата беше в разгара си. През тази година Давил полагаше големи усилия във всички места, през които минаваха френските стоки, да намери доверени хора, да осигури коне и поне някакъв надзор над кираджиите и товарите. Всичко вървеше трудно, бавно и нередовно, както всички неща в тази страна, но имаше изгледи условията да се подобрят и всичко се вършеше с лекота и радост, "по наполеоновски".

Най-после Давил доживя една от най-големите търговски къщи в Марсилия, „Братя Фресине“, която преди се занимаваше с превоз на стоки от Левант по море, да открие свое представителство в Сараево. Представителството се ползуваше с привилегии при френското правителство и трябваше да сътрудничи с консула. Един от братята Фресине, млад човек, бе пристигнал преди един месец в Сараево лично да управлява кантората. А сега беше дошъл за един-два дни в Травник да направи посещение на генералния консул и да поговори с него за по-нататъшната работа.

Хубавото и краткотрайно травнишко лято беше в разгара си.

Светлият и ясен ден, целият окъпан в слънчев блясък и небесна синева, трептеше над Травник.

На голямата тераса, в сянката на консулската сграда, имаше маса с покривка и около нея бяла гарнитура от плетени столове. В сянката беше свежо, макар че се чувствуваше жегата и задуха, която бе притиснала сгушените къщи долу в чаршията. Стръмните зелени склонове на тясната котловина излъчваха суха топлина и ти се

струваше, че дишат тежко и потрепват като слабини на гущер, който се припича на слънце.

На терасата отдавна бяха прецъфтели зюмбюлите на госпожа Давил, и белите и цветните, и едрите и обикновените, но затова пък по ивиците на лехите цъфтеше червено мушкато или дребно виолетово алпийско цвете.

В сянката около масата седяха Давил и младият Фресине. Пред тях бяха разтворени копия от докладите им, броеве на „Moniteur“ с текстове на разпоредбите и заповедите и прибор за писане.

Жак Фресине беше едър младеж с бузи като кръв и мляко, с онази спокойна сигурност в гласа и в движенията, която имат децата от богатските семейства. Търговията очевидно му беше в кръвта. Никога никой от семейството им не беше работил, нито пък е желал да работи нещо друго или да принадлежи към друго съсловие. И той с нищо не се различаваше от своите. Както всички негови близки и той беше винаги чист, учтив, трезвен, съобразителен, решителен, когато защитаваше своето право, съсредоточен в интересите си, но не сляпо и робски.

Фресине беше пропътувал пътя от Сараево до Костайница в двете посоки, наел беше в Сараево цял хан и вече започваше да се впуска в работа с търговци, кираджии и с властите. Сега беше дошъл да размени мисли с Давил, да му каже своите впечатления и да направи предложения. Консултът беше доволен, че му бяха изпратили този енергичен и учтив южняк за сътрудник в работата, с която често му се струваше, че мъчно ще се справи.

— Значи, още веднаж — каза Фресине с онази сигурност, с която търговците установяват фактите, които са в тяхна полза, — значи, още веднаж повтарям — от Сараево до Костайница трябва да се смятат седем дни при наличността на следните ханове за керваните: Киселяк, Бусовача, Караула, Яйце, Змияне, Нови хан, Приедор и накрая Костайница. През зимата трябва да смятаме два пъти по седем, т.е. четиринадесет нощувания. На този път трябва да се построят поне още два хана, ако искаме стоката да бъде запазена от дъжд и кражби. Цените на превоза скочиха и продължават да скачат. Повишава ги австрийската конкуренция, а, струва ми се, и някои сараевски търговци, сърби и евреи, които работят по английски упътвания. В момента трябва да се съобразяваме със следните цени: от Солун до

Сараево 155 пиастра на товар; от Сараево До Костайница — 55 пиастра. Преди две години цените бяха точно наполовина. И трябва да се прави всичко, за да се спре по-нататъшното увеличаване, защото то може изобщо да застраши целия превоз. Към това трябва да прибавим произвола и алчността на турските управници, склонността на населението към кражби и грабеж, опасността от разширяване на въстанието в Сърбия, хайдушките действия в албанските краища и най-последно опасността от зараза.

Давил, който във всяко нещо се опитваше да открие пръстите на английската разузнавателна служба, поиска да узнае откъде Фресине прави заключение, че сараевските търговци работят в полза на Англия, но младежът не се смути и не позволи да се отклони от насоката, която си бе начертал. Той държеше пред себе си бележките и продължаваше:

— Значи, резюмирам и заключавам: опасности, които застрашават превоза: въстанието в Сърбия, албанските хайдути, кражбите в Босна, скачането на цените на превоза, непредвидени такси и налози, конкуренцията и най-последно чумата и други заразни болести. Мерки, които трябва да се предприемат: първо, между Сараево и Костайница да се открият два хана; второ, да се отстранят неумерените промени в стойността на турските пари и със специален ферман да се определи курс от 5,50 пиастра за един талер от шест франка, а също и за талера на Мария-Терезия; за венецианска жълтица — 11,50 пиастра и т.н.; трето, карантинният дом в Костайница да се разшири; вместо дъските да се изгради мост, да се преустрои складът, за да може да поеме поне осем хиляди бали памук, за пътниците да се уредят конаци и т.н.; четвърто, да се направят специални подаръци на везира, на Сюлейман паша и още на няколко видни турци във връзка с тези наши искания; за целта да се изразходват приблизително десет до тринадесет хиляди франка. Смятам, че така ще можем да осигурим този път и да отстраним главните трудности.

Давил отбелязваше всички тези сведения, за да ги впише в следващия си доклад, и в същото време се готвеше с удоволствие да прочете на младежа своя доклад от 1807 година, в който толкова добре бе предвидил намеренията на Наполеон и всичко, което сега ставаше.

— Ах, драги господине, аз бих могъл да ви разказвам много за трудностите, които в тези краища застрашават всяко разумно дело и всяко полезно и разумно начинание. Много бих могъл да ви говоря, но

вие сам ще се уверите каква е тази страна, какъв е народът, какво — управлението, а какви и колко големи са трудностите на всяка крачка.

Но младежът нямаше повече какво да каже, защото бе определил точно трудностите и средствата за тяхното отстраняване. Той очевидно нямаше усет за оплаквания от общ характер, нито пък за „психологически феномени“. Учтиво се съгласи да изслуша доклада на Давил от 1807 година, който консултът започна да чете.

Сянката, в която седяха, ставаше все по-дълга. Пред тях имаше кристални високи чаши с лимонада, която все повече се стопляше, защото и двамата, унесени в работа, я бяха забравили.

В същата тази лятна тишина две махали над консулството, където така делово разговаряха Давил и Фресине, само малко вляво и по-близо до реката, която беше изтъняла и почти невидима се губеше в дълбочините, в градината на Мусо Кърджалията седяха Мусо и другарите му.

В стръмната и изоставена градина всичко е потънало в буйна растителност. На полянка под голяма сладка круша е проснат малък килим, на него — останки от ядене, чашки и съд с изстудена ракия. Тук слънцето вече е залязло и грее само на отсрещния бряг на Лашва. В тревата лежат Мусо певецът и Хамзо телялинът. Облегнал гръб на стръмнината и опрял крака в крушата, полуседи и полулежи Мурат Ходжич, наричан Люл ходжа. До стъблото на крушата е опряна малката му тамбура с окачена на върха ракиена чашка.

Той е мургаво човече, малко и пъргаво като петле. Върху жълтото му дребно лице блестят големи, навъсени очи с вцепенен поглед и фанатичен блясък. И той е от по-добро травнишко семейство и някога е учил училище, но ракията не му даде да завърши и да стане имам в Травник както толкова други от семейството му. Разправят, че когато трябвало да държи последния си изпит, излязъл пред училищния инспектор и изпитната комисия толкова пьян, че едва се държал на краката си, клатушкайки се, и залитал. Тогава инспекторът го изгонил и го нарекъл Люл ходжа. И това прозвище му остана. Буен и чувствителен, обиденият младеж след това напълно се отдава на пиене. И колкото повече пие, толкова повече расте у него накърнената суета и огорчение. Изхвърлен от редовете на връстниците си, в началото той мечтае един ден с нечуван подвиг да надмине всички и така да им отмъсти за всичко. Както много хора, несполучили в

живота, с дребен ръст, но жив дух, и той се разяжда от скрита и празна амбиция да не прекара живота си докрай така дребен, неугледен и неизвестен, а иска да удиви света, без и сам да знае как, къде и с какво. С течение на времето тази мисъл, раздухвана от многото пиене до безумие, напълно го овладява. Колкото по-ниско пада, толкова повече се подхранва с лъжи и се самозалъгва с големи думи, смели приказки и суетни въображения. Поради тази си слабост другарите му, пияници като него, често го вземат на подбив.

През хубавите летни дни те тримата всякога започват така да пият в Мусовата градина и когато падне мрак, слизат в града да продължат пиенето. Очаквайки и сега този мрак с едрите звезди на синкавото и тясно травнишко небе и пълното въздействие на ракията, те си тананикат или разговарят тихо, отпуснато, без особена връзка и внимание към събеседника. Това са разговори и песни на хора, отровени от пиене. Те им заместват работата и движенията, от които отдавна са отвикнали. В тези си разговори те пътуват, преживяват подвизи, осъществяват желаниа, които по друг начин никога няма да могат да задоволят, виждат невиджани и чуват нечувани неща, дуят се, растат и се наслаждават на собственото си величие, издигат се, летят, сякаш имат криле, стават всичко онова, което никога няма да бъдат и каквито никога не са могли да бъдат, притежават неща, каквито изобщо няма и каквито само ракията може да даде временно на ония, които напълно ѝ се отдават.

Най-малко говори Мусо. Той лежи, потънал целият в гъстата тъмнозелена трева. Сключил е ръце под главата, левия крак е свил в коляното, а десния прехвърлил върху него, като че ли седи. Погледът му блуждае по ясното небе. През стръкчетата на тревата докосва с пръсти топлата земя, която му се струва, че диша с някакви дълги равномерни интервали. В същото време чувствава как през ръкавите и разкопчаните му крачоли на потурите струи топъл въздух. Това е онзи едва доловим дъх, един особен травнишки ветреца, който се появява лете привечер и който „пълзи“ бавно и ниско по самата повърхност на земята, през тревата и храстите. Мусо, който е някъде на половината път между тазсутрешния махмурлук и новото напиване, което започва, се предава напълно на топлината на земята и на лекото непрекъснато движение на въздуха и все му се струва, че всичко това го издига, че ще полети, че лети, и то не защото те са силни и мощни, а защото той

самият е повей и неспокойна топлина, толкова лек и слаб, че пътува някъде с тях.

Докато така полита и лети, и лежи на мястото си, като през сън чува разговора на двамата си другари. Гласът на Хамзо е дрезгав и трудноразбираем, а на Люл ходжа — дълбок и отсечен: той изобщо говори бавно и тържествено, с поглед, вперен в едно и също място, като че ли чете.

Още преди три дни и тримата установиха, че са останали без грош и на всяка цена трябва някъде да открият пари. Отдавна вече беше ред на Люл ходжа той да намери пари, но той винаги трудно ги намира и предпочита да пие за чужда сметка.

Говорят за заема, дето Люл ходжа трябва да получи от вуйчо си от Подлугово, който напоследък е забогатял.

— Откъде пък той има пари? — пита Хамзо с недоверие и ядосано, като човек, който познава този вуйчо и знае, че пари лесно не се печелят.

— Спечели от памука това лято.

— Кираджия ли е при французите?

— Не, прекупува и препродава памука, който „намери“ из селата.

— Ама винаги ли има стока? — пита лениво Хамзо.

— Винаги, казват, чудо божие. Англичаните затворили пътя по море и Бонапарта останал без памук, а има да облича толкова много войска. Та сега трябва да изпраща памука през Босна. От Нови пазар до Костайница всичко е кон до кон и денк до денк, само памук. Пътищата са задръстени и ханищата претрупани. Кираджии не можеш да намериш; французите закупили всички и плащат с чисто злато. Който днес има кон, все едно, злато има, а пък който работи с памук, за един месец става богат човек.

— Добре де, как купуват памука?

— Как? Така. Французинът не би ти продал памук за нищо на света. Къща да даваш за ока памук, няма да се съгласи. Ама хората се изхитрили и крадат. Крадат по хановете, където кираджиите остават да нощуват и разпрягат конете. Когато ги разтоварват, всичко е наред, а на другия ден, когато почнат да товарят, една бала памук по-малко. Започва суматоха: кой я е взел? Къде е? Но целият керван не може да чака заради една бала и тръгва без нея. По селата крадат още повече. Излизат децата, мушват се в храстите до пътя и оттам с ножчета

разрязват чувала на някой денк. И понеже пътят е тесен и обрасъл с храсти, памукът започва да пада и да се закача по клоните на двете страни на пътя щом керванът отмине, децата тръгват и събират памука в кошнички и пак се мушкат и чакат нов керван. Французите се съдят с кираджиите, приспадат им от кирията. На някои места излизат заптиите и хващат децата. Но кой може да излезе наглава с народа? Скубят хората памука на Бонапарта и го берат от клоните, като че са в Египет, а от паланките хората идват и прекупуват. И така мнозина се облякоха и замогнаха.

— И това тъкмо през Босна да става? — говори сънно Хамзо.

— Не само през Босна, а през цялото царство. Бонапарта изкарал разрешителни в Стамбул и разпратил из страната консули и търговци с пари, ето така е. Ами знаеш ли, че за памука на Бонапарта вуйчо ми...

— Ти намери пари — прекъсна го тихо и презрително Мусо, — ние няма да те питаме от чичо ти ли са или от вуйчо ти, нито къде расте памук, а къде стомана. На нас пари ни трябват.

Мусо не обича тези приказки на Люл ходжа, които всякога бяха дълги и прекалени и от които винаги трябваше да проличи ученост, смелост и познаване на събитията по света. Хамзо е по-търпелив и ги слуша спокойно и с духовитост, която никога не го напуска, дори и при най-голямото безпаричие.

— Е, вярно, трябват ни — казва и Хамзо като тихо ехо, — бързо ни трябват.

— Ама казах ви, за бога, че ще намеря сега пари, та ако ще да загина — тържествено обещава Люл ходжа.

На клетвите и обещанията му никой не отвърща.

Пълна тишина. Трите тела, отмалели от безделие, непрекъснато възпламенени от спирта или измъчвани от жаждата за него, дишат и привидно мируват, изтегнати в тревата на топлата сянка.

— Силен човек е този Бонапарта — отново се обажда Люл ходжа и говори проточено, като че ли мисли гласно, — силен човек; всичко живо надви и победи. А казват, че бил дребен и нисък, нямало какво да видиш.

— Дребен, като тебе на бой, но с голямо сърце — казва Хамзо и се прозява.

— И казват — продължава Люл ходжа, — че не носи ни сабя, ни пушка. Само вдига яка, нахлузва тривърхата си шапка на очи и се

впуска пред войската; и руши всичко живо; от очите му искри излизат; ни сабя го сече, ни куршум го лови.

Люл ходжа сваля чашката от тамбурата, напълва я и пие все с лявата ръка, докато дясната държи на гърдите в разкопчаната антерия, отпуснал глава на гърди, и не сваля поглед от грапавата кора на крушата.

Ракията в него веднага пропява.

Едва отваряйки уста, без да изменя позата, която беше заел, той се провиква с дълбокия си баритон:

*Болна лежи дилбер Наза,
едничка на майка...*

И пак сваля чашката, напълва я, изпива и връща на тамбурата.

— Е, да можех да се срещна с него...

— С кого? — пита Хамзо, макар че сега за стотен път вече слуша такива и подобни фантазии.

— С кого, с Бонапарта! Да се преборим ние двамата, неверникът му с неверник, та който има късмет.

Безумните думи се губят в пълната тишина. Люл ходжа отново сваля чашката от тамбурата, целият се разтреперва от ракията и продължава с още по-дълбок глас:

— Ако ме победи, нека вземе главата ми. Хич няма да ми е жал. А ако аз го съборя и вържа, нищо няма да му направя, само така вързан ще го прекарам през аскера и ще го накарам да плаща харач на султана, както плаща последният гяурски чобанин под Караула.

— Далече е Бонапарта, Мурате, далече е — обажда се добродушно Хамзо — и голяма сила и войска има. А да не говорим за другите гяурски царства, през които, клетнико, трябва да минеш!

— А бе за другите ми е лесно — отвръща отвисоко Люл ходжа. — Вярно, той е далече, когато е в страната си, но той ходи по света, не спира на едно място. Лани беше дошъл до Виена и там се ожени; взе дъщерята на немския цар.

— Е, виж, тук, около Виена, можеше да стане нещо, ако се беше сетил навреме — казва Хамзо и се подсмива.

— Ама колко пъти ти казвам, че човек трябва да се вдигне и да тръгне по света, вместо да гине в тази травнишка дупка, па или ще се прочуе, или ще умре. Откога ви разправям аз, а вие двамата все: не, та не, чакай малко, а днес, а утре. И ето...

При тези думи с решително движение Люл ходжа сваля чашката от тамбурата, напълва я и изведнъж я изпива.

Нито Хамзо, нито Мусо не отговарят вече на фантазиите му. С бързи движения, незабелязано и те пият ракия от чашките си в тревата. Предоставен сам на себе си, дребният Люл ходжа потъва в онова високомерно и презрително мълчание, което идва след тежък двубой и велики дела, за които никога няма истинско призвание и достойна награда. Мрачен, с дясната ръка в разкопчаната антерия, с отпуснатата гуша на гърдите, той гледа пред себе си с блуждаещ поглед.

Болна лежи три години...

Изведнаж отново се обади жалният му баритон, като че ли някой друг запя от него.

Хамзо се въодушеви и закашля.

— Здрав си бе, Мурате, стар мегданджийо! Ще тръгнеш ти, ако е рекъл аллах, ще тръгнеш, още как, та ще се види и ще се разчуе по цял свят какъв е и кой е Мурат и от какъв сой и под е.

— Здрав си! Ашколсун! — казва Люл ходжа тъжно и трогнато, вдига уморено чашката си, като човек, който се превива под товара на славата.

Така им минава времето, докато Мусо лежи мълчалив и неподвижен и витае и лети с вятъра и палещата земя, освободен поне за момент от закона на притеглянето и оковите на времето.

Светлият и ясен ден, целият окъпан в слънчев блясък и небесна синева, трепти над Травнишката долина.

XXI

Когато в началото на 1812 година признаците и слуховете за нова война започнаха да стават все по-чести, от всеки такъв слух на Давил леко и незабелязано му се завиваше свят; той виждаше, че ще се повторят известните мъки, на които беше подлаган досега неведнаж.

— Боже мой, боже мой!

Той произнасяше неясно тези думи, само за себе си, с една проточена въздишка, полулегнал на стола и закрил очи с дланта на дясната си ръка.

Всичко започваше отново, както по-миналата година по това време, както и преди, през 1805 и 1806 година. И всичко ще бъде пак същото. Вълнения, грижи и съмнения във всичко и чувство на срам и отвращение, а в същото време и измамна надежда, че и този път — само още този път! — всичко ще свърши някак си щастливо и животът (този непоследователен, жалък, сладък, единствен живот!), животът на империята и на обществото, неговият и на семейството му, ще стане постоянен и траен, че това ще бъде последно изпитание, край на това съществуване, което непрекъснато се издига и пада и като шеметна люлка оставя на човека само толкова дъх, колкото да може да каже, че е жив. Навярно и този път всичко ще завърши пак с бюлетини за победи, с благоприятни мирни договори, но кой ще може да изтърпи този живот, който морално става все по-труден и по-скъп, и кой ще намери в себе си цената, която той иска, и ще може ли да я заплати? Какво повече може да даде човек, който се е раздавал, и какво може да стори силата, която е преуморена? Но всички трябва да дадат всичко, за да се излезе веднаж от това вечно воюване, да може човек да си отдъхне, да се добере до малко постоянство и спокойствие.

— Спокойствие, само спокойствие. Спокойствие, спокойствие — мислеше или си шепнеше Давил и самата тази дума го унасяше в дрямка.

Но пред затворените очи, под студената длан, изведнаж му се яви забравеното лице на забравения фон Митерер, жълто и съсухрено, с

дълбоки бръчки, в които имаше зелена сянка, със засукани тънки мустаци и черни очи с болезнен блясък. Тъкмо с такова лице миналата година по това време, в същата тази стая, фон Митерер любезно и недвусмислено му говореше, че идущото лято „ще има много шум“ (да, точно така се бе изразил, по войнишки). И сега ето че е дошъл, точно и неумолимо, като педантично нетленно видение да му покаже, че предвижданията му са били верни и че спокойствие няма и няма да има. Главата на фон Митерер говореше също както миналата година, когато се разделяха, горчиво и злорадо:

— Il y aura beaucoup de tapage.^[1]

Грозни думи, грозно произношение, коварен тон в основата на всичко.

— ... beaucoup de tapage... de tapage... de tapage...

И с тези думи лицето на фон Митерер се клатушкаше и ставаше все по-бледо и по-мъртвешко. Но това вече не беше фон Митерер. Това бе онази отрязана, бледа и кървава глава на санкюлотското копие, която бе видял една сутрин преди двадесет години от прозореца си в Париж.

Давил изведнаж скочи, махна дланта от очите си и прогони дрямката, а с нея и образа, който бе дошъл да го изплаши, както беше безпомощен и уморен. В прекалено затоплената стая биеше еднообразно големият дървен часовник.

Пролетта се очертаваше трудна за Давил.

От окръжните, от зачестилите куриери и писаното в печата той разбираше, че се подготвят големи работи и нови походи, че цялата военна машина на империята е отново в движение. Но нямаше с кого да поговори за това, да чуе мнението и на други хора, да проучи изгледите и провери съмненията и опасенията си в светлината на разумен разговор, да види какво в неговите опасения е реално, а какво — плод на фантазията, страха и умората. Както всички самотни, слаби и изхабени хора, които за момент загубват вяра в себе си, и Давил много искаше в думите и погледа на другите да намери потвърждение и насърчение за мнението и действието си, вместо да ги търси в себе си. Но бедата е тъкмо там, че разговори и съвети имаме винаги, само не тогава, когато са ни най-необходимы, и че за това, което наистина ни измъчва, никой не желае да говори с нас открито и искрено.

Фон Паулич си гледаше работата, учтив и студен, красив и неумолим като императорски австрийски автомат без грешки и колебание. Когато се виждаха, разговаряха за Вергилий или за намеренията на европейските дворове, но в тези разговори Давил не успяваше да провери нито едно от съмненията и опасенията си, защото фон Паулич се придържаше към общите фрази за „съюзническите и роднински връзки между австрийския и френския двор“, за „мъдростта и далновидността на ония, които днес дружно водят съдбините на европейските държави“, и изобщо избягваше да се изказва по-определено за бъдещето в каквото и да било отношение. А Давил не се осмеляваше да го запита направо, за да не се издаде, и гледаше само като в треска необикновените му сини, тъмни очи, в които намираше все една и съща коравосърдечна и отблъскваща сдържаност.

С Давна не си струваше да се говори. За него съществуваха само осезателните неща и конкретните въпроси. Всичко, което не беше узряло до този вид, за него не съществуваше.

Оставаха само разговорите с Ибрахим паша и с хората от конака.

Това, което можеше да чуе от везира, беше почти същото, което години наред вече се повтаряше, и то вкаменено, какъвто беше и той самият.

Беше началото на април. По това време везирът винаги ставаше неспокоен и раздразнителен, защото приближаваше денят да изпраца войска срещу Сърбия, а от Цариград му поставяха искания, които далеч надминаваха силите му.

— Не знаят какво правят ония там — оплакваше се везирът на Давил, който също искаше в този разговор да намери облекчение за своите грижи, — не знаят какво правят, това е всичко, което мога да кажа. Заповядва ми се да тръгнем по същото време с пашата от Ниш, та от двете страни да нападнем въстаниците. А не знаят, не искат да знаят с какво разполагам аз тук. Къде могат моите волове да вървят в крак с неговите коне? Къде да намеря десет хиляди души и как да ги изхраня и въоръжа! Ти не можеш трима босненци да събереш и да не се скарат кой е пръв (вече последен никой не е, то се знае). А и да успея във всичко това, каква полза, когато тези босненски герои не желаят да се бият отвъд Дрина и Сава. Тук, на босненските граници, престава тяхната храброст и тяхното пословично геройство.

Беше очевидно, че в този момент везирът не беше в състояние нито да мисли, нито да говори за други неща. На моменти той ставаше почти енергичен, ако може да се употреби тази дума, когато се говори за него, и отмахваше с ръка, като че ли напразно прогонваше досадна муха:

— Впрочем тази Сърбия не заслужава да се приказва толкова за нея. Ах, ако беше жив султан Селим, всичко щеше да бъде другояче.

А когато се стигнеше до темата за нещастния Селим III, тогава поне за този ден друг разговор не трябваше да се очаква. Така и ставаше.

Тези дни Давил направи специален подарък на дефтердарина Тахир бей само с цел да чуе какво е неговото мнение.

След като бе прекарал тежката зима повече на легло, отколкото на крак, Тахир бей сега изведнаж се бе съвзел и бе станал словоохотлив и подвижен, някак си неестествено енергичен. Лицето му беше вече леко обгоряло от априлското слънце, а очите му блестяха като на малко пийнал човек.

Дефтердаринът говореше бързо и като в треска за Травник, за зимите, които прекараха тук (той четири, а Давил — пет), за чувствата на приятелство и състрадание, които продължителният съвместен живот в този град бе породил у везира и у всички към тях Давил и семейството му, към децата на Давил, за пролетта, за толкова различни неща, които само привидно бяха несвързани, а всъщност всички бяха в най-тясна връзка с настроението, в което се намираше Тахир бей. Тихо и засмяно, но развълнувано, като че ли казва нещо, което и самият той сега открива и в което иска да увери и себе си, и Давил, дефтердаринът говореше, сякаш четеше:

— Пролетта изравнява и поправя всичко. И докато земята все отново и отново цъфти, докато има хора да наблюдават това явление и да му се наслаждават, добре е.

И с леко движение на мургавата и обгоряла от слънцето ръка, на която ноктите бяха ръбести по дължина и посинели, дефтердаринът показва как всичко се изравнява.

— А хора ще има винаги, защото непрекъснато си отиват ония, които повече не могат и не умеят да виждат слънцето и цветята, и пристигат нови. Както казва поетът: „В децата се възобновява и прочиства човешката река.“

Давил се съгласяваше и като гледаше засмяното лице на дефтердарина, и той самият се смееше, а в себе си мислеше: „И този говори това, което бог знае по какви причини сега му е необходимо.“ И веднага започна да отклонява разговора от пролетта и детството към царствата и войните. Тахир бей приемаше всяка тема и за всичко говореше със спокойно и засмяно увлечение, като че ли четеше нещо ново и скъпо.

— Да, и ние чуваме, че се готвят нови войни. Кой с кого ще бъде и кой против кого — това тепърва ще видим, но това лято войната е, изглежда, сигурна.

— Сигурен ли сте? — запита болезнено и бързо Давил.

— Сигурен дотолкова, доколкото пише във вашите вестници — отвърна усмихнато дефтердаринът, — а аз нямам причини да не им вярвам.

Тахир бей наведе леко глава и гледаше Давил с някакъв съвсем светъл, но малко кривоглед поглед, какъвто се среща при златки и невестулки, при бързи зверове, които задавят и изпиват кръвта на убитото животно, но не изяждат месото му.

— Сигурен дотолкова — продължи дефтердаринът, — доколкото зная, че между християнските държави вече столетия продължава непрекъснатата война.

— И нехристиянските, източните държави също воюват — прекъсна го Давил.

— Воюват. Само с тази разлика, че ислямските държави воюват без лицемерие и противоречия. Те винаги са смятали войната като важна част на мисията си в живота. Ислямът изобщо идва в Европа като воюваща страна и до днес се е задържал в нея или чрез войните си, или благодарение на войните, които християнските държави водят помежду си. А християнските държави, доколкото на мен ми е известно, осъждат войната до такава степен, че отговорността за всяка война винаги прехвърлят една на друга и въпреки че осъждат войните, не престават да ги водят.

— Несъмнено във вашите думи има нещо вярно — подкрепи Давил дефтердарина с умисъл да го подведе да заговори за руско-френския конфликт и да чуе мнението му, — но няма допускате, че руският цар ще иска да си спечели омразата на най-великия

християнски владетел и да опълчи срещу себе си най-силната войска на християнския свят?

Погледът на дефтердарина стана още по-светъл и по-кривоглед.

— Съвсем не са ми известни намеренията на царя, драги господине, но ще си позволя да ви обърна внимание върху един факт, който съм забелязал отдавна, а това е, че войната е непрекъснато на повърхността на християнска Европа, само се мести от единия на другия край, както човек мести жаравата, която държи на дланта си, за да го пари по-малко. В този момент тя е някъде на европейските граници на Русия.

Давил виждаше, че и тук няма да узнае нищо от това, което го интересува и измъчва, защото и тоя като везира говори само това, което изисква вътрешната му необходимост в момента. И все пак реши да направи още един опит, и то грубо и направо:

— Известно е, че главната цел на руската политика днес е освобождаването на нейните братя по вяра, значи, и на тези краища от османлийската власт. И мнозина смятат, че по-вероятно е нейните истински военни планове да са насочени против Турция, а не против западноевропейските страни.

Дефтердаринът не позволи да го объркат.

— Какво да се прави? Невинаги се случва това, което изглежда по-вероятно. Но ако е така, както „мнозина смятат“, не е трудно да се предвиди ходът на нещата, защото никаква тайна не е, че всички тези земи са спечелени с война, с война се отбраняват и с война ще се загубят, ако трябва да се загубят. Но това не изменя нещата, за които говорих.

И Тахир бей настойчиво се връщаше към темата си.

— Обърнете внимание и ще се уверите, че навсякъде, където християнска Европа е разширила своята власт, със своите обичаи и порядък, е идвала и войната, междухристиянска война. Така бе в Африка, така бе в Америка, така бе в европейските части на османлийското царство, които са попаднали под някоя християнска държава. И ако някога по волята на съдбата се случи да загубим тези краища и да ги завладее някоя християнска държава, както споменахте преди малко, с тях ще се случи същото. И след сто или двеста години на същото това място, дете вие и аз сега разговаряме за възможностите

от една турско-християнска война, могат да се бият и унищожават помежду си християните, освободени от османлийското господство.

Тахир бей се смееше гласно на прозрението си. Смееше се и Давил от учтивост и в желанието си да придаде на всичко приятен и невинен вид, макар че беше разочарован и недоволен от насоката, в която се движеше разговорът.

Накрая всичко бе подправено с нови разсъждения на Тахир бей за пролетта, за младостта, която е вечна, макар че не са вечно еднакви онези, които са млади, за приятелството и доброто съседство, което прави приятни и поносими и неприветливите краища.

Давил ги прие с усмивка, с която искаше да скрие недоволството си.

На връщане от конака, както често се случваше, по пътя Давил размени няколко думи с Давна.

— Как ви се вижда Тахир бей? — запита Давил само колкото да подхване разговор.

— Това е болен човек — отвърна сухо Давна и млъкна. Конете им се доближиха отново.

— Но този път, изглежда, се е съвзел добре.

— Именно това е лошо при него, че така често се съвзема. Съвземайки се така все по-често и по-често, един ден...

— Мислите ли? — сепна се Давил изненадано.

— Разбира се. Не му ли видяхте ръцете и очите? Това е човек, който се лекува със смъртта и живее от наркотици — заключи Давна тихо, строго и твърдо.

Давил не каза нищо. Сега, когато му бе обърнато внимание и когато в себе си повтаряше части от казаното от Тахир бей, но без онази изключителна усмивка и маниер на дефтердарина, те наистина му се виждаха несвързани, болезнени и прекалени.

Всичко това, казано с оня груб и неумолим реален начин на Давна, засягаше Давил, въпреки че и сам не знаеше защо, като болезнена дисхармония и лична неприятност. Той отдръпна коня на един метър пред Давна. Това беше знак, че разговорът е приключен. „Странно — мислеше си Давил, като гледаше широките плещи на подофицера на везира, който яздеше пред тях и проправяше път, — странно как тук никой няма милост, нито онова естествено съжаление, което при нас се поражда спонтанно пред всяко чуждо страдание. Тук

човек трябва да бъде просяк, бездомник или хром на улицата, за да предизвика съжаление. Иначе между еднаквите и подобните такова нещо изобщо не съществува. Човек да живее тук сто години, пак няма да може да свикне с тази коравосърдечност в говора, с този вид морална голота и груба прямота, никога не би могъл дотам да обръгне, че тя да не го засяга и да не му причинява болка.“

Над него отекна гласът на мюезина от Шарената джамия неочаквано и изведнаж като експлозия. В този остър глас трепереше и се изливаше някаква силна, борческа и гневна набожност, която навярно преизпълваше гърдите на мюезина. Беше пладне. От някоя невидима джамия се обади и друг мюезин. Гласът му развълнувано и дълбоко следваше гласа на мюезина от чаршията като набожна и ревностна сянка. Тези гласове ги съпровождаха чак до консулството, настигаха се и изчезваха във въздуха над главата на Давил и придружаващите го.

Тези дни, на Благовещение, се навърши една година от кръщението на Давиловата дъщеря. Консултът използва това като повод да покани на обяд фон Паулич и долацкия енорийски свещеник фра Иво Янкович заедно с капелана. Монасите приеха поканата, но веднага се разбра, че съвсем не бяха изменили отношението си към консулството. И двамата бяха прекалено учтиви и гледаха Давил не в очите, а някъде в раменете, някак си ниско и накриво. Давил познаваше този поглед у босненците (научил го беше от дългите години и продължителната работа с тях) и добре знаеше, че против това, което се крие зад него, не може нищо да се направи, нито с добро, нито с лошо. Той познаваше нездравата и тайнствена вътрешна сложност на тези босненци, които, когато се касае за тях лично, са толкова чувствителни, колкото са прями и груби, когато се касае за другите. Давил се готвеше за този обяд като за тежка игра, за която предварително знаеше, че няма да може да я спечели, но трябва да я играе.

До обяда и по време на яденето разговорът се водеше за общи неща, неискрено сладникав и невинен. Фра Иво така яде и пи, че червеното му лице стана виолетово, а езикът му се развърза. При младия капелан въздействието на обилния обед беше обратно, от многото ядене той стана още по-блед и по-мълчалив.

След като изпусна първото кълбо дим, фра Иво сложи на масата големия си юмрук на дясната ръка, обточена на ставата при китката с големи червеникави косми, и без увод поде разговор за отношенията между светия престол и Наполеон.

Давил беше изненадан от познанията на монаха за отделните фази на борбата, която се водеше между папата и императора. Той знаеше всички подробности за националния консилиум, който Наполеон беше свикал миналата година в Париж, за отпора на френските епископи, както знаеше всички места, където папата е бивал на заточение, и всички перипетии на натиска, на който е бил подложен.

Консултът се опита да защити действията на Франция, да ги обясни. (Собственият му глас звучеше и на него самия слабо и неубедително.) Той искаше да насочи разговора към сегашното международно положение с надежда да чуе какво мисли и какво очаква от близкото бъдеще този монах, а с него и неговите събратя и целият народ. Но монахът изобщо нямаше намерение да се впуска в общи неща. Той знаеше само това, на което го учеха страстната му природа и фанатичното му убеждение. За всичко останало той поглеждаше фон Паулич, който малко по-далече от тях разговаряше с госпожа Давил. Ясно бе, че монахът не държеше много ни за русите, ни за французите. С резкия си глас, който беше необикновено тънък и писклив за такъв едър мъж, той само повтаряше най-черните предвиждания за една нация, която постъпва така с църквата и нейния глава.

— Аз, господин консуле, не зная дали вашата войска ще тръгне срещу Русия или срещу някоя друга страна — отговаряше фра Иво на опитите на Давил да чуе неговото мнение и да узнае на чия страна биха били симпатиите му в такъв случай, — но зная едно, и това ви казвам откровено: че никъде няма да намери благословение, та срещу която ще страна да тръгне, защото който с църквата така...

И отново последваха редица обвинения с цитати от последното послание на папата против Наполеон за „новите все по-дълбоки рани, които всеки ден се нанасят на апостолската власт, на правата на Църквата, светостта на вярата и на нас лично“.

Като го гледаше такъв набит, навъсен и категоричен, Давил си помисли (тази мисъл не беше от днес, а стара, от години), че този човек е изпълнен до гуша с някакъв яд и надменност, които бликаха от него с всяка дума и с онова остро съскане, и всичко, което той мислеше

и говореше, дори и за самия папа, беше само добре дошъл повод този яд и тази надменност да намерят отдушник и израз.

До едрия енорийски свещеник седеше неподвижен младият капелан като негова няма миниатюра, свършено като него и с поведението, и с държането си. И той държеше дясната си ръка на масата, свита в юмрук, само че този юмрук беше дребен и бял, с едва забележими малки червеникави косми.

На другия край на масата се водеше оживен разговор между госпожа Давил и фон Паулич. Госпожа Давил беше изненадана и очарована от искрения интерес на подполковника към всичко, което се отнасяше до къщата и домакинството, и от необикновените му познания на домашните работи и нужди още от самото му пристигане в Травник. (Както Давил беше изненадан и очарован от неговото познаване на Вергилий и Овидий. Както на времето и фон Митерер беше изненадан и стреснат от неговото познаване на военните въпроси.) И всякога, когато се срещаха, те лесно намираха тези безкрайни и приятни теми на разговор. Сега говореха за мебелите, за запазването и поддържането на вещите при тукашните особени условия.

Познанията на подполковника изглеждаха наистина неизчерпаеми и безгранични. За всяка една от тези теми той говореше така, като че ли това е единственото нещо, което в момента го интересува, и на всяка тема говореше със същата студена и далечна обективност, без да внася нещо лично и свое. И сега той говореше за влиянието на влагата върху различните видове дървени предмети от покъщнината, както и върху морската трева и конските косми в креслата, със сигурни познания и опит, но с научна обективност, като че ли ставаше дума изобщо за мебелите в света, а не за него и за негови лични вещи.

Подполковникът говореше на своя бавен и книжен, но изискан френски език, който приятно се различаваше от разваления речник и бързото левантинско произношение на фон Митерер, което беше непоносимо мъчително. Госпожа Давил му помагаше, като понякога намираще думата, за която той не можеше да се досети.

Тя беше доволна, че с този учтив и педантичен човек можеше да разговаря за неща, които бяха главната ѝ грижа и истинският живот. В разговора, както в работата и в молитвата си, тя беше винаги една и

съща, ясна и блага, без странични мисли и колебания, сигурна и пълна с доверие в небето и земята, във всичко, което времето може да донесе и хората могат да направят.

Като гледаше и слушаше всички тези лица около себе си, Давил си мислеше: „Всички те са спокойни, установени, всички знаят поне за момента точно какво искат, само аз съм смутен и изплашен пред утрешния ден, преуморен и нещастен и при това осъден да крия и тая в себе си това чувство, без да се издавам дори нито с един поглед.“

В тези му размишления го прекъсна фра Иво, който както винаги изведнаж стана и укорявайки строго младия капелан, като че ли той беше виновен, че се бяха заседели толкова дълго, говореше на висок глас, че е късно, че имат доста път и работа ги чака.

Това внесе още повече неприятна студенина в тази среща.

Същата пролет в Травник пристигнаха митрополит Калиник и неговият викарий владиката Йоанике по работи на православната църква. Давил ги покани на обед в желанието си да узнае и тяхното мнение за събитията, които се очертаваха на хоризонта.

Митрополитът беше затлъстял, лимфатичен, болнав човек, носеше очила с дебели стъкла (но с различна дебелина), през които очите му изглеждаха страшно обезобразени и безформени, като че ли всеки миг можеха да се разлеят и да изтекат. Той имаше фанариотски сладникав маниер на говорене и се изказваше похвално и примирително за всички велики сили, и то за всички еднакво. Изобщо за всички неща и понятия той имаше само няколко израза, от край до край похвални и потвърдителни, и с тях си служеше за всичко, което му се кажеше, напосоки, без много да се замисля и дори без да внимава за какво става дума. Тази презрителна и прекалена учтивост, с която лошо се прикрива пълното равнодушие към всичко, което се говори и което може да се каже, често се среща у по-възрастните свещеници от всички вери.

Съвсем друг човек беше владиката Йоанике, едър и набит калугер, целият обрасъл в черна брада, винаги с някакъв гневен израз на лицето и с нещо остро и войнишко в цялото си държане, сякаш под черното расо носеше броня и тежко оръжие. Този владика беше доста заподозрян от турците за връзките му с въстаниците в Сърбия, но нищо не можа да се докаже.

На въпросите на Давил той отвърщаше кратко, но остро и открито:

— Вие бихте искали да знаете дали аз съм за русите, а аз ви казвам, че ние сме за онзи, който ще ни помогне да се запазим живи и с течение на времето да се освободим. Защото поне вие, които тук живеете, знаете какво ни е и какво понасяме. Затова никой не трябва да се учудва...

Митрополитът се обърна към владиката и му направи знак с погледа на безизразните си очи, разлети страшно зад дебелото стъкло, но владиката продължи непоколебимо:

— Християнските държави се бият помежду си, вместо да се разберат и заедно да пороботят, за да се сложи край на това нещастие. И това продължава вече столетия, а вие искате да знаете за кого сме...

Митрополитът пак се обърна, но като видя, че погледът не помага, бързо се намеси с молитвен тон:

— Нека бог поживи и запази всички християнски сили, изпратени от бога и поддържани от него. Ние непрекъснато се молим на бога...

Но сега владиката прекъсна митрополита бързо и остро:

— ... За Русия сме, господине, и за освобождението на православните християни от неверниците. Това искаме и който ти каже нещо друго, не му вярвай.

Митрополитът пак се намеси и започна да разправя нещо любезно, само със сладникави прилагателни, които Давна превеждаше с мъка, бързо, не много точно и с прескачания.

Давил гледаше навъсен владика. Той дишаше някак си тежко, стегнато и имаше писклив глас, който не беше равен, а накъсан, с леки хълцания, както при избухване на непознат, дълго напластяван гняв, какъвто навярно изпълваше до гуша и този човек и се проявяваше при всяка негова дума и всяко движение.

Давил правеше всичко възможно да обясни на митрополита и на владиката намеренията на своето правителство и да ги представи колкото се може в по-благоприятна светлина, но и сам не смяташе, че ще има някакъв успех, защото нищо не беше в състояние да разсее от лицето на владиката оня гневен и обиден израз, а за митрополита беше безразлично кой какво говори, тъй като той възприемаше всяко човешко говорене като ромон на думи без значение, със същото

любезно невнимание и равнодушие и със същото сладниково и неискрено одобрение.

Заедно с архиереите в консулството пристигна и Пахомие, мършавият и блед йеромонах, който обслужваше травнишката църква. Този болнав човек, превит в кръста, винаги с кисело и изкривено лице, както при хора, които боледуват от стомах, много рядко ходеше в консулството; редовно отказваше да приеме поканите, като се извиняваше, че се страхува от турците или пък че не е добре със здравето. Винаги когато Давил го срещнеше и с любезен поздрав се опиташе да разговаря с него, той се превиваше още повече и още повече сгърчваше лицето си, а погледът му играеше (този поглед на босненци, който Давил познаваше добре) и гледаше не в очите, а ниско и накриво, ту в едното, ту в другото рамо на събеседника. Само с Давна разговаряше понякога по-свободно.

И сега, когато беше принуден да дойде със старейшините си, той седеше свит и мълчалив, като неканен гост, на края на стола, като че ли всеки момент беше готов да избяга, и през цялото време гледаше пред себе си, без да продума дума. Но когато два-три дни след заминаването на митрополита Давна го срещна на улицата и поде с него разговор, „така както той умееше“, бледият и мършав йеромонах изведнаж се съживи и проговори, а погледът му стана остър и открит. От дума на дума разговорът ставаше все по-оживен. Давна го предизвикваше и доказваше, че всеки народ и всяка вяра, всички, които се надяват на нещо, трябва да обърнат поглед към всесилния френски император, а не към Русия, която французите ще покорят още това лято като последна, още незавладяна европейска държава.

Голямата и почти винаги болезнено стегната уста на йеромонаха тогава се отвори широко и на дребното, болнаво лице се показаха белите му, правилни и вълчи силни зъби, от двете страни на същата тази уста се образуваха нови и непознати дотогава бръчки, изразяващи някаква дяволита и подигравателна радост; йеромонахът отметна глава и се засмя така неочаквано гласно, присмехулно и весело, че дори и самият Давна остана изненадан. Това продължи само за миг. После лицето на Пахомие също така бързо получи известните си бръчки, стана отново малко, дребно и сгърчено. Той се обърна, огледа наоколо да не би да има някой наблизко, доближи лицето си до дясното ухо на

Давна и му каза с дълбок, енергичен глас, който повече би подходдал на предишния му засмян израз на лицето, а не на сегашния:

— Слушай какво ти казвам, комшу: избий си тези работи от главата.

Както се беше навел поверително, йеромонахът каза тия думи приятелски и предпазливо, като че ли му подаряваше някаква скъпоценност. И след като се сбогува набързо, веднага продължи пътя си, избягвайки както винаги чаршията и главните улици и избирайки страничните сокаци.

[1] Ще се вдигне много шум. — Б.а. ↑

XXII

Съдбите на всички тия чужденци, довлечени и натъпкани в тая тясна и влажна долина и осъдени да живеят в нея неопределено време при необикновени обстоятелства, бързо назряваха. Необикновените условия, в които бяха хвърлени, ускоряваха у всеки един от тях вътрешните процеси, които те донесоха, когато дойдоха тук, и тласкаха всекиго по-силно и по-безмилостно по посока на неговите нагони. Тук тези нагони се развиваха и проявяваха в такава степен и в такава форма, в каквата при други обстоятелства може би никога нямаше да се развият и проявят.

Още първите месеци след идването на фон Паулич стана съвсем ясно, че отношенията между новия генерален консул и драгомана Никола Рота ще бъдат трудни и че не може да не се стигне до конфликт, а рано или късно — и до скъсване. Защото трудно бе да се намерят в света други двама души толкова различни и така предопределени за недоразумения и конфликти.

Студеният, въздържан и спретнат подполковник, който създаваше около себе си атмосфера на кристална и остра студенина и ясност, със самото си присъствие смущаваше и дразнеше суетния и раздражителен драгоман и събуждаше у него безброй страшно заплетени сметки, които дотогава бяха приспани и притаени. Да се каже, че те двамата взаимно се отблъскваха, би било погрешно, защото само подполковникът отблъскваше Рота като огромна и неподвижна ледена скала, но което бе още по-лошо — по някакъв неумолим и съдбовен закон Рота все се връщаше към тази скала и все отново се натъкваше на нея.

Никога не би могло да се допусне дори, че и такива умни, справедливи и във всяко отношение студени хора могат да бъдат съдбовни и да имат разорително влияние върху някого. Но в случая беше така. Рота беше вътрешно толкова разяден и разорен, че такъв шеф за него не можеше да не означава бързо пропадане. Със спокойствието си, със своята почти нечовешка обективност

подполковникът беше отрова за отравения Драгоман. Ако Рота беше получил за шеф човек мек и отстъпчив, какъвто беше фон Митерер, или пък избухлив, неуравновесен човек, ръководен от човешките си страсти, та дори и най-лошите, той някак си щеше да се справи. В първия случай щеше да живее от тази отстъпчивост, а във втория — тъмните му и заплетени нагони щяха да намерят опорна точка и основа в подобни нагони, с които щяха да се сблъскат, и в този траен конфликт и търкане Рота щеше да запази някакво равновесие. Но срещу началник, какъвто беше фон Паулич, Рота се нахвърляше като побеснял човек срещу ледена стена или недействителен сноп светлина.

Със самите си разбирания, с маниера и постъпките си фон Паулич означаваше за Рота голяма и тежка промяна към лошо. Преди всичко Рота беше много по-малко нужен на фон Паулич, отколкото на фон Митерер, на когото отдавна беше станал необходим. За фон Митерер той беше един вид убежище в най-трудните и най-груби изпитания в службата, един вид ръкавица за най-неприятните работи. После, особено през последните години, драгоманът в много отношения беше станал един вид „сивата еминенция“. Винаги, когато при семейни кризи или служебни тревоги фон Митерер изпадеше в онова временно парализиране на волята, свързано с неговата умора и болен черен дроб, Рота беше тук да го подкрепи, той вземаше „работата“ в свои ръце и с това създаваше у отпадналия човек чувство на облекчение и благодарна привързаност. Със самата „работа“ той се справяше лесно, защото тя не беше трудна, а само на фон Митерер изглеждаше безизходна и неразрешима, и то само в този момент и в това състояние.

Всичко това, разбира се, той не можеше дори да си представи при новия началник. За фон Паулич всички работи бяха гладки и равни като шахматна дъска, на която той играеше със спокойствие и самообладание на играч, който дълго размишлява, но не знае за опасения преди, нито за разкаяния след хода и който не се нуждае от ничии съвети, защита и подкрепа.

Освен това начинът, по който фон Паулич работеше, лишаваше драгомана и от последното удоволствие, което му бе останало в неговия неудачен и сух живот. Бездушното и грубо отношение към хората и по-младите, към всички, които не можеха нищо да му сторят или които зависеха от него, беше за Рота наистина мизерна, но

последна и единствена радост в душевния му хаос и пустота, нещастна илюзия за силата и видим признак на аристократизъм, за който той напразно беше пожегтвувал душа, сили и младост.

След такъв ексцес, при който, надут, разкрячен, целият почервениял, крещеше и псуваше някого си, който не можеше нищо да му стори и не смееше или не умееше да отговори, драгоманът изпитваше наистина само за момент, но прекрасен момент, дълбока наслада и неизмеримо щастие, че е пречупил нещо, че е смачкал и смазал някого и сега стои над смълчалия се противник, който потъва в земята, а него самия голямото му щастие издига високо над земните създания, но все пак не много високо, за да го виждат всички и всички да могат да разберат и почувствуват неговата висота. А сега ето този подполковник го лишаваше и от този миг на измамно щастие.

Самото присъствие на подполковника вече не позволяваше такова държане. Под погледа на тъмносините му студени очи не можеше да се запази никаква илюзия, разбиваше се всяка самозаблуда и потъваше в нищетата, от която беше изникнала.

Още през първите седмици при първия случай фон Паулич каза на Рота, че има начин нещата да се кажат на хората спокойно и с добро да се получи от тях това, което се иска. Той изобщо не желаше никой от консулството да разговаря с когото и да било в сградата или в града по такъв начин. Тогава драгоманът за пръв и последен път се опита да повлияе на новия консул, да му внуши и своето разбиране. Но това се оказа невъзможно. Рота, който от съобразителността и дръзкостта беше направил своя втора природа, се почувствува като схванат в присъствието на този човек. В двата ъгъла устните му затрепериха, той спусна още по-дълбоко клепачите си на отметнатата назад глава, удари петите и след като каза сърдито: „Както заповядате, господин подполковник“, излезе.

Дали защото се беше забравил, дали защото искаше да опита енергията и упоритостта на новия началник, Рота направи още два пъти опит да се изпъчи и разкреши на по-младите въпреки неговата изрична заповед. Когато това се случи за втори път, подполковникът извика драгомана и му каза: ако още веднаж се повтори подобно нещо, дори и в най-мека форма, може спокойно да очаква прилагането на оня параграф от правилника, който се отнася до повторна проява на недисциплинираност. Тогава Рота видя как сините очи на

подполковника се смалиха изведнъж и в самите външни ъгли получиха две остри и гневни искри, които напълно измениха погледа му и изрази на лицето му. Оттогава драгоманът се изплаши, затвори се в себе си и там започна да меси омразата си срещу началника, скрито и потайно, но с цялата си ярост и размах, с които преди това се нахвърляше върху жертвите си.

Фон Паулич, който наблюдаваше случая с Рота студено и просто, както и всичко останало на този свят, гледаше да го използва колкото може по-малко; изпращаше го като куриер в Брод и Костайница, очакваше дори, че фон Митерер ще получи ново назначение, където ще може да използва Рота и ще го извика при себе си. Но не искаше да предприеме нищо, за да го махне от Травник. Странно, и на самия Рота нито през ум не му минаваше да се освободи от поста, на който, както и сам виждаше, не го очакваше нищо добро, а като омагьосан обикаляше светлия си и студен началник и се сблъскваше с него непрекъснато и все по-остро, макар че повече в себе си, отколкото в действителност.

Давна, който знаеше или поне долавяше всичко, което ставаше в Травник, схвана бързо какво е положението на Рота в консулството и веднага му мина мисълта, че от всичко това един ден ще може да се извлече полза за френската кауза. Веднъж, при един от ония разговори, които двамата драгомани водеха по свой начин, когато се срещнеха някъде в чаршията или на пътя за конака, Давна каза на шега на Рота, че във френското консулство винаги може да намери закрила, ако му дотрябва. На шегата Рота отвърна с шега.

След първите конфликти между фон Паулич и неговия драгоман настъпи мъчително затишие, което продължи цяла година. Ако подполковникът отрупваше драгомана си с работа и ако му поставяше големи изисквания, ако Рота проявяваше към него омразата или неприязънта си, може би Рота щеше да понася това положение и щеше да намери сили да търпи новия началник и да изтрае докрай. Но студеното държане на фон Паулич и начинът, по който той просто отминаваше личността на драгомана, като че ли не съществуваше, не можеше рано или късно да не доведе до скъсване.

През пролетта на 1812 година в австрийското консулство стана скандал. Малкият, гърбав драгоман не можеше да живее така незабелязан, ограничаван във всички свои непреодолими нагони и

установени навици. И понеже не можеше да се владее, той се нахвърляше върху прислугата и по-дребните чиновници в консулството и в разправиите с тях отправяше недвусмислени закани и поръчения до своя началник и така намираще малко облекчение. Най-после се стигна до конфликт и със самия фон Паулич. И когато подполковникът заяви студено, че ще приложи правилника и ще изпрати непослушния и побеснял драгоман в Брод, Рота намери сили и за пръв път открито и дръзко се сблъска с него, като заяви високо, че консултът няма такава власт и че може би той, Рота, ще изпрати консула и малко по-далече от Травник. Фон Паулич заповяда вещите на Рота да се изхвърлят от къщата и да му се забрани достъп в консулството. Същевременно той уведоми каймакамина, че Никола Рота не е вече на служба в австрийското генерално консулство, че не се ползува с императорската закрила и че пребиваването му в Травник е нежелателно.

Изхвърлен, Рота се обърна веднага към Давна и чрез него поиска закрилата на френското консулство.

Откакто бяха дошли консулите и бяха открити консулствата в Травник, не беше имало по-голяма разпрания и скандал. Дори нито странното потурчване и загадъчната смърт на Марио Колоня не предизвикваше такова вълнение и такава суматоха и приказки. Случаят с Колоня стана при общ бунт и бе съставна част от този бунт, докато сега времената бяха спокойни. Освен това „илирийският доктор“ умря и завинаги занемя, докато Рота беше по-енергичен и по-дързък от когато и да било преди.

Всички преценяваха опълчването на Рота срещу консула и срещу собствената си държава като голям успех на Давна. Той отричаше тези твърдения и се държеше като умерен и разумен победител. Всъщност той гледаше да използва положението на Рота колкото е възможно по-добре, но внимателно и без да прибърза.

Както в толкова други случаи, Давил и сега чувствуваше в себе си раздвоение и неприятност от станалото. Той не можеше, не смееше да пренебрегне ползата, която можеше да се получи за каузата на Франция от случая с Рота. Гърбавият драгоман, подтикван от създадените условия и воден от своята природа, все повече изпадаше в пълно и открито предателство и малко по малко разкриваше всичко, което знаеше за работата и намеренията на началниците си. Но, от

друга страна, му беше обидно и го болеше, че той с авторитета си трябваше да покрива заговора на двамата драгомани, безскрупулните и долни левантинци, против един аристократ, честен и умен човек, какъвто беше фон Паулич. Давил в себе си най-много желаше цялата работа да се размине и утихне по възможност по-скоро, щом Давна извлече колкото се може повече полза от нея. Но двамата драгомани не желаша това, особено не го желаше самият Рота. В борбата срещу фон Паулич той намери достойна цел за всички свои скрити и притаени страсти и капризи. Изпращаше дълги писма не само до консула, но и до коменданта в Брод, до министерството във Виена и ги осведомяваше за своя случай, като, разбира се, премълчаваше, че е влязъл във връзка с френското консулство. С гавазина на френското консулство отиваше пред австрийското консулство и искаше да му дадат още някои негови вещи, предизвикваше публични сцени и шумни кавги, измисляше нови искания, тичаше задъхан из града, отиваше в конака и при каймакамина. С две думи — наслаждаваше се на своя скандал като луда жена без срам.

Фон Паулич не загуби спокойствие, но все пак сбърка и поиска официално от каймакамина да арестува Рота като обикновен крадец на официални преписки. Това накара Давил да изпрати писмо до каймакамина, с което го уведоми, че Рота е под френска закрила и като такъв не може да бъде арестуван и преследван. Препис от това писмо той изпрати на фон Паулич, като му съобщи, че съжалява за цялата случка, но другояче не можеше да постъпи, тъй като Рота, който може би е припрян и с неприятен характер, но честен човек, е поискал закрилата на френското консулство и тя не може да не му се даде.

Фон Паулич отговори остро и протестира против постъпката на френското консулство, което вземало под закрила платени шпиони, крадци и предатели. Поиска от Давил занапред на всяко писмо, което му изпрати, предварително да посочи, че не става дума за Рота. В противен случай той ще му връща писмата, без да ги отваря, докато трае този противен конфликт около Рота.

Това засегна и наскърби Давил, за когото случаят с Рота ставаше все по-труден и по-неприятен.

Старият мрачен каймакамин, който в този конфликт беше между двете консулства, едното от които решително искаше Рота да бъде арестуван, а другото решително се противопоставяше на това, се

обърка и еднакво озлоби срещу двете консулства и особено срещу Рота. По няколко пъти през деня си говореше сам със себе си и пухтеше през носа:

— Сбили се кучетата и ето ги в моя двор.

По свой човек той поръча на двамата консули, че по-скоро ще си подаде оставката, отколкото да позволи на двамата в Травник да воюват, когато императорите им живеят в мир, и то на неговите и без това претоварени плещи. Той не иска да засегне нито едното, нито другото консулство с нищо, а още по-малко пък във връзка с работата на този дребен и избухлив човек, който е обикновен слуга и прислужник и съвсем не заслужава да бъде предмет на разговор между царските хора и първенците. А на самия Рота строго поръча да се смири и да запази не много ценната си глава на раменете, защото заради него седмици наред се вълнуват първите хора на града, в който дотогава цареше тишина като в храм, а той не струва толкова, та ако ще да има глава от злато и везирски ум. Ако иска да живее в Травник спокойно и честно, добре; но ако тревожи града, тичайки от едното консулство до другото, предизвиквайки кавги и въвличайки в тях и турците, и раята, тогава да избира един от двата пътя, които водят от Травник, и то бързо и колкото се може по-скоро.

А Рота наистина напълни града с кавгата си и въвлече в нея когото можа. Нае горния етаж в къщата на някакъв си Перо Калайджич, самец, с лошо име. Доведе ковачи цигани, които му заковаха железни решетки на прозорците и специални брави на всички врати. Освен два големи английски револвера, които държеше под възглавницата, снабди се и с дълга пушка с барут и олово. Сам си готвеше, понеже се страхуваше от отрова, и сам чистеше квартирата си, защото се страхуваше да не го оберат и изнудят. В стаите на Рота постепенно се насаждаше онази студена пустота, която лъха от жилищата на самотни хора и особняци. Трупача се дрипи и отпадъци и се хващаха сажди и прах. Тази и без това неугледна къща с течение на времето и отвън ставаше все по-занемарена.

И самият Рота бързо се изменяше, губеше и западеше. Вече не държеше на чистотата, стана небрежен към облеклото си. Ризите му бяха меки, смачкани и замърсени, черната връзка — покапана при ядене, обувките нечисти и изкривени. Съвършено бялата му коса получи жълт и зеленикав оттенък, ноктите му станаха черни, не се

бръснеше редовно, целият миришеше на кухня и ракия. И в държането си това вече не беше някогашният Рота. Не вървеше с вдигната глава, не отмяташе крака и не гледаше отвисоко, а тичаше из града с някаква дребна, делова крачка, шушукаше поверително с хората, които още се съгласяваха да говорят с него, или крещеше в механата против австрийския консул високо и предизвикателно, черпейки слушателите ракия, която и сам беше започнал все повече да пие. С всеки изминат ден от него падаше тънката позлата на някогашното достойнство и фалшива сила и аристократизъм.

Така живееше Никола Рота в Травник, като си представяше, че води голяма борба против големите си и различни врагове. Заслепен напълно от болезнената си омраза, той дори не забелязваше, че бързо се изменя, пада и че в това падане бързо изминава в обратна посока целия път на дългия си и мъчителен възход. И не чувствуваше дори как безброй дребни обстоятелства се сливат в едно и как като неусетна, но силна струя го носят обратно в онзи живот, който като дете беше напуснал в бедняшкия квартал San Giusto в Триест, направо сред хората на грозната сиромашия и порока, от който тридесет години бягаше с всички сили и дълго си мислеше, че наистина е избягал.

XXIII

В себе си Давил се ядосваше на дребните си суеверия, но все такива мисли му идваха в главата. Такава беше и мисълта, че летните месеци в Травник са нещастни и носят винаги неприятни изненади. Сам си казваше, че това е съвсем естествено. Лете започват всички войни и всички бунтове. Изобщо летните дни са по-дълги и хората имат повече време, а това ще рече и повече възможности да вършат всички ония глупости и лоши действия, които са тяхна постоянна и дълбока вътрешна необходимост. И макар че си обясняваше всичко, отново го овладяваше същата мисъл: лятото носи неприятности и летните месеци („ония, в които няма буквата «р»“) във всяко отношение са по-опасни от другите.

Това лято дойде с лоши поличби.

Един майски ден, който добре започна с двучасова работа над стиховете от „Александриадата“, Давил седеше с младия Фресине, пристигнал лично да му опише тежкото положение на „френския хан“ в Сараево и всички несгоди на френската транзитна търговия през Босна.

Младият човек седеше на терасата между цветята и говореше с живия си и бърз южняшки маниер.

Той беше вече втора година в Сараево. През това време идва само веднаж в Травник, но водеше постоянна преписка с генералния консул. В тези писма все повече място заемаха оплакванията от хората и условията. Младият човек беше съвсем разочарован и отчаян. Беше отслабнал, косата на темето му беше оредяла, лицето му беше получило нездрав цвят. Давил забеляза, че ръцете му треперят, а в гласа му се долавяше горчивина. Съвсем беше изчезнала онази спокойна яснота, с която той предвиждаше и разпореждаше всичко при първото си посещение поминалото лято на същата тази тераса. („Изтокът — мислеше си Давил с онова несъзнателно злорадо човешко задоволство, с което при другите откриваме и наблюдаваме следи от

болест, която измъчва и нас. — Изтокът е проникнал в кръвта на този млад човек и го е разял, измъчил и озлобил.“)

Младежът наистина беше огорчен и обезсърчен. Онова раздразнително недоволство от всичко, което сполетява и овладява хората от Запад, дошли да работят в тези краища, навярно беше проникнало напълно в него и той нямаше сили да го превъзмогне, нито пък да го скрие в себе си.

Предложенията му бяха радикални: трябва всичко да се ликвидира, колкото по-скоро, толкова по-добре, и да се потърсят други пътища през някоя друга област, където ще може да се живее и да се работи с хората.

За Давил беше ясно, че младият човек е заразен от „ориенталската отрова“ и сега е в онзи стадий на болестта, когато човек като в треска нито вижда действителността, нито пък може правилно да преценява, а с всеки нерв, с всяка мисъл е в постоянен спор и борба с това, което го обкръжава. Той така добре познаваше това състояние на духа, че спрямо този млад човек можеше да играе ролята на по-стар и по-твърд мъж, който утешава и успокоява. А младежът се отбраняваше от всяка утеха като от лично нападение и обида.

— Не — говореше той ядосано, — в Париж дори и не подозират как се живее и работи тук, никой не може да знае това. Човек трябва да работи с тези хора и да живее сред тях, за да разбере колко несигурни, високомерни, сурови и коварни са тези босненци. Само ние знаем това.

На Давил се струваше, че чува собствените си думи, които толкова пъти бе произнасял и написал. Той ги слушаше внимателно, като не сваляше поглед от младежа, който трепереше от прикривано възмущение и дълбоко отвращение. „Значи, така съм изглеждал аз в очите на Дефосе и на всички ония, на които толкова пъти повтарях същите тия неща, със същия тон и маниер“ — мислеше си Давил. А в същото време утешаваше и успокояваше развълнувания младеж.

— Да, условията са трудни, всички го знаем от опит, но трябва да имаме търпение. Френският разум и достойнство в края на краищата трябва да надделеят над тяхната избухливост и високомерие. Само трябва...

— Трябва да се бяга оттук, господин генерален консул, и то колкото се може по-скоро. Защото човек тук загубва и достойнство, и

разум, и вложени сили, а не печели нищо. Това е положението поне с работата, за която аз дойдох тук.

„Същата болест, същият симптом“ — мислеше си Давил и продължаваше да успокоява и уверява младежа, че трябва да потърпи и да изчака, че работата не може така изведнаж да се напусне, че в големия императорски план за континентална система и организиране на европейското стопанство цяло Сараево е важно звено, неблагодарно, но важно, и че отслабването на която и да било точка може да застраши целия замисъл и да има лоши последици за императорските планове.

— Това е нашият дял от усилията и горчилката и ние трябва да го понесем, колкото и да ни е трудно. Макар че не виждаме смисъла и насоката на плана, на който сътрудничим, плодовете няма да закъснеят само ако всеки изтрае на мястото си и не отстъпи. А не трябва никога да забравяме, че провидението ни е дало най-великия владетел на всички времена, че той ръководи съдбините на всички, включително и нашите, и че можем изцяло да се доверим на неговото ръководство. Неслучайно съдбата на света е в негови ръце. Неговият гений и неговата щастлива звезда водят всичко към добър край. Опирайки се на това, ние можем да вършим работата си спокойно и със сигурност, макар че имаме големи трудности.

Давил говореше бавно и спокойно и внимателно се вслушваше в това, което говореше, и се учудваше на думите и аргументите, които във всекидневните си колебания и съмнения никога не умееше да намери. И ставаше все по-красноречив и по-убедителен. Давил се намери в положението на стара бавачка, която приспива детето и му разказва дълги приказки, докато накрая не приспи себе си и не заспи край будното дете. На края на разговора той беше доволеният и убеденият, а младият човек, на когото сараевските търговци и кираджии тровеха живота, само бавно клатеше глава и го гледаше с болка, като присвиваше устни, и лицето му, на което се забелязваха следи от лошо храносмилане и болна жлъчка, трепваше от време на време.

В този миг пристигна Давна и след като се извини, че прекъсва разговора, съобщи тихо на консула, че снощи е пристигнал татарин от Цариград и е донесъл вест за мор в харема на Ибрахим паша. Чумата, която през последните седмици вилнеела из Цариград, се вмъкнала и в

дома на везира на Босфора. За кратко време измрели петнадесет души, най-много от прислугата, но между тях били и най-голямата дъщеря на везира, и дванадесетгодишният му син. Всички оцелели от домочадието избягали в планините във вътрешността на страната.

Докато слушаше тежките новини от Давна, струваше му се, че вижда ясно пред себе си грамадения, смешно натруфен, винаги малко вляво или вдясно наклонен лик на везира как потреперва под новите удари.

По съвета на Давна и добрия ориенталски обичай решиха веднага да не искат прием при везира, а да изчакат да минат няколко дни и с тях и първите и най-тежки впечатления от нещастieto.

Когато продължи разговора си с Фресине, Давил се чувствуваше още по-мъдър и по-търпелив, насърчен от чуждото нещастие. Смело и без колебание обеща на младежа, че идущия месец лично ще посети Сараево и на самото място ще види какво може да се направи с властта, за да се създадат по-добри условия за френския транзит.

След три дни везирът прие Давил на горния етаж, в летния Диван.

От светлия летен ден консултът влезе направо в мрачното и хладно приземие на конака и затрепера, като че ли влизаше в катакомба. На горния етаж имаше малко повече светлина, но и тук в сравнение с блясъка и жегата навън беше сянка, изпълнена с хлад. Един прозорец беше повдигнат, в него напиреха буйните листа на асмата и влизаха в стаята.

Везирът седеше на обичайното си място, без каквато и да било видима промяна, с всичките си украшения, наклонен на една страна като стар паметник. Като го видя такъв, и Давил се стараеше да изглежда обикновен и непроменен и само с мъка си мислеше за това, което трябваше да каже по повод на случилото се нещастие, но да бъде то и сърдечно, и дискретно, да не споменава конкретно починалите, особено жените, и да покаже своето разбиране и съчувствие.

С моралната си вкаменелост, която напълно отговаряше на физическата му неподвижност, везирът облекчаваше задачата на Давил. След като изслуша думите на Давил, преведени от Давна, без да

трепне и да се измени в лицето, без да губи думи за умрелите, той веднага премина към съдбата и задачите на живите.

— Ето и чума дошла в Стамбул, и то в краища, където не се помни да е идвала — казваше везирът с тежкия се студен глас, сякаш говореше с каменна уста, — ето и без чума не можа да мине. Не можеше да не дойде заради нашите грехове. Сигурно и аз съм грешен, щом е влязла и в моя дом.

Тук везирът млъкна, а Давил бързо заповяда на Давна, като лекар, да обясни, че естеството на болестта е такава и има толкова случаи, когато са пострадали толкова свети невинни лица и къщи само от случайно пренасяне на бацилите на тази опасна зараза.

Везирът обърна бавно главата си и за пръв път погледна Давна, като че ли едва сега го беше забелязал, с оня безжизнен поглед на черните очи, които гледат, а не виждат, сякаш са от камък, и веднага отново се обърна към консула.

— Не. От греха, от греха идва всичко това. Народът в столицата е загубил ум и срам. Всички са полудели и се надпреварват в пороците и разкоша. А от високите места не се предприема нищо. Всичко това е така, защото го няма султан Селим. Докато той беше жив и на власт, грехът в столицата се преследваше, водеше се борба срещу пиянството, поквареността и безделието. А сега...

Везирът отново млъкна, изведнъж, като ненавита пружина, а Давил се опита пак да каже нещо успокоително и облекчително, да обясни, че в края на краищата между греха и наказанието не може да не се стигне до равновесие и че навярно така ще се сложи край и на изкупленията.

— Бог е един. Той има мярка — отхвърляше везирът всяка утеха.

През отворения прозорец достигаше чуруликането на невидими птички, от които потрепваха листата, проникнали в стаята. На ската, който затваряше хоризонта, се виждаха ниви с узряло жито, разграничени със зелени межди или с живи плетове. Сред тишината, която настъпи изведнаж след думите на пашата, някъде откъм стръмнината се разнесе остро и пискливо цвилене на жребец.

Приемът завърши с думи за султан Селим, който загина като светец и мъченик. Везирът беше развълнуван, макар че това не личеше нито от гласа му, нито от израза на лицето му.

— Дано даде бог децата ви да ви дарят с радост — каза той на Давил на сбогуване.

Давил не закъсня да му отвърне, че след скръбта и везира ще огрее радост.

— Що се отнася до мен, аз в живота толкова съм губил и изгубил, че сега най-много бих искал, ако можех, облечен в грубо платно, да обработвам градината си далече от хора и събития. Бог е един!

Везирът произнесе тези думи като отдавна подготвена заучена фраза, като картина, която е много близка на мислите му и която за него има особено дълбоко значение, непонятно за други е.

Лятото на 1812 година, което лошо започна, продължаваше лошо.

По време на последната война срещу петата коалиция, през есента на 1810 година, на Давил в много отношения му беше по-леко. Първо, борбата с фон Митерер, сътрудничеството с Мармон и с градските капитани на австрийската граница бяха, както видяхме, трудни и изморителни неща, но поне му запълваха времето и насочваха мислите му към реални грижи и осезаеми цели. Второ, походът напредваше добре, от победа към победа и — което беше главно — напредваше бързо. Още ранната есен донесе Виенския мир и поне временно омиротворяване. А сега всичко беше отдалечено и съвсем непонятно и заплашваше както с неяснотата си, така и с гигантските си размери.

Да зависиш с мисълта и с живота си от придвижването на една армия в руските равнини, а да не знаеш нищо за нея, за нейните пътища, средства и изгледи и само да очакваш и да предполагаш всичко, дори и най-лошото, докато се разхождаш по стръмните алеи в градината около консулството — в това се състоеше животът на Давил през тези летни и есенни месеци. Нямахте нищо, което да му облекчи това изчакване, никой, който да му помогне!

Куриерите сега минаваха по-често, но не носеха много новини за войната. Бюлетините, в които се споменаваха необикновени имена на съвсем непознати градове — Ковно, Вилно, Витебск, Смоленск, — не можеха да разсеят неизвестността, нито да отстранят опасенията. И тия куриери, обикновено пълни с приказки и с най-различни новини,

сега бяха изморени, в лошо настроение и мълчаливи. Нямахме дори и лъжи, и догадки, които да развълнуват малко човека и да го разтърсят от най-различните подозрения и от неизвестността.

Работата около преноса на френския памук през Босна беше вече оправена и напредваше добре или поне изглеждаше така в сравнение с големите грижи и опасения за голямото начинание, което сега се разгръщаше някъде далече на север. Наистина кираджиите повишаваха цените, народът крадеше памука по пътя, а турските митничари бяха нередовни и ненаситни на подкупи. Фресине пишеше отчаяни писма, разяждан от онази болка, която сполетява чужденците поради лошата храна, хората и неприятностите в тази страна. Давил следеше всички известни за него симптоми на тази болест, изпращаше му мъдри, умерени, държавнически отговори и му препоръчваше търпение в службата на империята.

А в същото време и той самият се въртеше около себе си и отчаян, търсеше поне някакъв сигурен признак, който малко да го успокои и насърчи в неговите съмнения и в прикрития, но непрекъснат страх от всичко. Но нямаше нищо, за което човек да се хване и да се опре. Както винаги при подобни положения, както някога при случая с младия капитан от Нови, Давил чувствуваше около себе си жива стена от лица и очи, студени и неми като по мълчаливо споразумение или загадъчни и празни, или фалшиви. Към кого да се обърне, кого да попита, кой би могъл да знае истината и кой би се съгласил да му я каже?

При везира срещаше все едни и същи кратки въпроси:

— Къде е сега вашият император?

Давил му отговаряше, като посочваше мястото, споменато в последния бюлетин, а везирът само леко отмахваше с ръка и шепнешком казваше:

— Дано даде бог и в Петроград бързо да влезе!

После поглеждаше консула с поглед, от който Давил усещаше студени тръпки и на душата му ставаше още по-тежко.

И държането на австрийския консул беше такова, че само още повече тревожеше Давил.

Веднага след като френските войски тръгнаха срещу Русия и щом като се получи вестта, че този път виенското правителство като съюзник е на страната на Наполеон, че участва в похода с над 30 000

души, водени от княз Шварценберг, Давил посети фон Паулич в желанието си да подеме с него разговор за изгледите на голямата война, в която техните дворове този път за щастие бяха на една и съща страна. Той срещна няма и ледена учтивост. Подполковникът беше повече от всякога далечен и чужд, държеше се така, като че ли не знае нищо, нито за войната, нито за съюзничеството, и оставяше Давил сам да мисли за това, да се радва на успехите и да трепери от неуспехите. А когато Давил се опитваше да измъкне от него поне една дума на съгласие или негодуване, той свеждаше хубавите си сини очи към пода и тези очи без поглед ставаха изведнаж зли и опасни.

След всяко посещение при фон Паулич Давил се връщаше в къщи още повече смутен и потиснат. Впрочем австрийският консул явно се стремеше да остави и у везира, и сред народа впечатление, че духом той не взема никакво участие в тази война и че цялото начинание е изключително френска работа. Това се потвърждаваше и от наблюденията на Давна.

А когато с такива впечатления и такова съзнание се връщаше в къщи, Давил сварваше жена си изцяло владена в работата около подготовката на зимнина. Използувайки опита от миналите години, тя сега точно знаеше кои зеленчуци се запазват по-добре и по-дълго време, кои сортове от тукашните плодове са най-подходящи за консервиране, какво е въздействието на влагата, студа, атмосферните промени. Така от година на година туршиите и консервите ѝ ставаха по-хубави и по-вкусни, трапезата — по-богата и по-разновидна, а загубите все по-малки и по-незначителни. Жените работеха по нейни упътвания и под неин надзор, а и тя самата все намираще по нещо да свърши.

Давил добре знаеше (и то от дълъг опит!), че не си струва трудът да прекъсва работата ѝ, защото това нямаше нищо да помогне, тя нямаше и изобщо не можеше да има усет за отвлечени разговори върху опасенията и страха, който не го напускаше. И най-малките семейни грижи за децата, къщата или за него лично за нея бяха много по-важни и по-достоеен предмет на разговор, отколкото най-сложните „вътрешни състояния“ и настроения, за които той непрекъснато си мислеше, и така му се искаше да има с кого да поговори за тях. Той добре знаеше, че тази жена (иначе негов единствен и сигурен другар) винаги, а и сега бе изцяло предана на всекидневните грижи и на работата, която стоеше

пред нея, като че ли на света не съществуваше нищо друго и като че ли всички хора, от Наполеон до консулшата в Травник, също така предано и всеки по свой начин приготвяваха необходимото за зимата. За нея беше ясно, че божията воля се изпълнява всеки миг, навсякъде и във всичко. И за какво да се говори?

Давил седнаше в големия си стол, покриваше очи с длан и след тиха въздишка („Ах, боже мой, боже мой!“) вземаше своя Делил и разтваряше безразлично къде, в средата на някоя песен. Всъщност той търсеше това, което не се намира нито в живота, нито в книгите: някакъв душевен приятел, който да му съчувствува и да бъде готов да изслуша всичко и всичко да може да разбере, с когото да може да поговори откровено и който да му отговори ясно и открито на всички въпроси. В този разговор като в огледало той би могъл да види за пръв път истинския си лик, да узнае истинската стойност на работата си и да определи недвусмислено своето положение в света. Там би могъл също да разбере какво в тия негови скрупули, предвиждания и опасения е основателно и реално, а какво — неоснователно и фантазия. И в тази жалка долина, в която протичаше вече шестата година на неговата самота, това би било истинско избавление.

Но такъв приятел не идваше. Той никога не идва. Вместо него пристигаха само странни и нежелани гости.

И през първите години се случваше да дойде някакъв пътник — французин или чужденец с френски паспорт, — да остане в Травник, да иска или да предлага услуги. Но напоследък съвсем зачестиха.

Идваха пътници, съмнителни търговци, авантюристи, измамници, които бяха измамили сами себе си, като се бяха залутали в тази непроходима и клета страна. Всички те само минаваха или бягаха отнякъде на път за Цариград, Малта, Палермо и смятаха престоя си в Травник за наказание и нещастие. За Давил всеки такъв неочакван и нежелан гостенин означаваше редица грижи и вълнения. Той беше отвикнал да общува със своите сънародници и с хора от Запада изобщо. А както всички чувствителни натури, които не са сигурни в себе си, и той трудно различаваше лъжата от истината и постоянно се колебаеше между неоснователното съмнение и прекаленото доверие. Изплашен от окръжните на министерството, което непрекъснато напомняше на консулствата да обърнат най-голямо внимание на хитрите и умело прикрити английски агенти, Давил виждаше във

всеки от тези пътници английски шпионин и предприемаше редица излишни и безполезни мерки, за да го разобличи или да се защити от него. Всъщност тези пътници най-често бяха хора, излезли от релсите и самите нещастни и объркани, с разстроени съдби, бежанци и корабокрушенци на една развълнувана Европа, която Наполеон със своите победи и своята политика преораваше и прекопаваше във всички посоки. И по тях Давил понякога можеше да долови какво беше направил Генерала от хората през последните четири-пет години.

Давил ги мразеше и за това, че по тях, по тяхното паническо желание да си заминат по-скоро отгук, по тяхната раздражителност от нередностите, неумението и неточността на тукашния свят, по тяхната отчаяна безпомощност в борбата със страната, хората и условията той можеше да прецени къде беше попаднал и в каква страна минаваха най-хубавите му години.

Всеки такъв нежелан гост беше за Давил мъчение и неприятност; струваше му се, че седи на главата му, че го излага пред цял Травник; и той гледаше на всяка цена с пари, с отстъпки, увещания да го отдалечи по възможност по-скоро от Босна, да не гледа олицетворението на собствената си съдба и поне да няма свидетели на своите неуспехи.

И по-рано имаше такива случайни пътници, но никога толкова много както в годината, когато започна походът срещу Русия, и никога толкова странни, съмнителни и покварени. За щастие Давна никога, нито при такива случаи, не губеше чувството си за реалност, хладнокръвното си и дръзко присъствие на духа и безскрупулността си към всичко и всеки, с помощта на която разрешаваше и най-трудните въпроси.

Един след обед, в дъждовен майски ден, пред големия хан пристигнаха някакви пътници. Веднага се насъбраха безброй деца и безделници от чаршията. От одеялата и шаловете се измъкнаха трима души в европейски дрехи: дребен, сприхав мъж, висока, едра жена, начервена, набелена, с боядисани коси, като актриса, и едно момиченце на дванадесет години. И тримата бяха преуморени, разглобени от тежкия път и продължителната езда, гладни, сърдити едни на други и на всичко наоколо. Разправяха се до безкрай с кираджиите и с ханджията. Дребният мъж с жълто лице и черна коса се движеше с припряност на южняк, крещеше, нареждаше, караше се на жената и детето. Най-после разтовариха сандъците им и ги

наредиха пред хана. Неспокойният човек хвана под мишницата дебелото момиченце, вдигна го и го постави на най-горния сандък, като му заповяда да седи там, без да мърда, като жив белег. После се запъти да търси френското консулство.

Върна се с Давна, който го гледаше накриво и отвисоко, докато дребният човек обясняваше, че се казва Лоренцо Гамбини, че е родом от Палермо, че досега е живял в Румъния като търговец и че се връща в Италия, защото не може повече да понася живота в Левант. Измамили го, ограбили го, разрушили му здравето. Трябвало му виза, за да се завърне в Милано. Казано му било, че ще я получи тук, в Травник. Имал някакъв остарял паспорт, издаден от Трансалпийската република. Искал веднага, веднага да замине, защото, казва, полудявал с всеки изминат ден, който трябва да прекара между тези хора, и не гарантирал за себе си и за действията си, ако се наложило да остане по-дълго време тук.

Давна поговори с ханджията да им се дадат стаи и да им се приготви храна, като не обръщаше внимание на припрените приказки на пътника.

В разговора се намеси и жената с плачевен, уморен глас на актриса, която вижда, че старее и нито за момент не може да забрави това, нито пък да се помири. Момиченцето отгоре на сандъка викаше, че е гладно. Всички говореха едновременно. Искаха да получат стаи, да се нахранят, да си отпочинат, да им се даде виза, за да тръгнат по възможност по-скоро от Травник, и да излязат от Босна. И все пак изглеждаше, като че ли от всичко най-много предпочитаха да говорят и да се карат. Никой никого не слушаше, нито разбираше.

Дребният италианец, забравил ханджията и обърнал гръб на Давна, се разкрещя на жената, която беше два пъти по-висока от него:

— Ти не се бъркай. Само ти не ми говори. Проклет да е часът, когато за пръв път си проговорила и когато за пръв път съм те чул. Заради тебе е всичко това.

— Заради мен? Заради мен? Ах — пискаше жената, обръщайки се към небето и към всички присъстващи като към свидетели, — ах, моята младост, моят талант! Всичко му дадох! Ах! И сега: заради мене!

— Заради тебе, красавице, да, заради тебе, твоята вяра... Заради тебе страдам и се разорявам и заради тебе ще се убия ето тук, на място.

И с привично движение дребният човек извади от широката си пътническа пелерина голям пистолет и го доближи до челото. Жената изпищя, притича към мъжа, който изобщо дори не бе помислил да стреля, и започна да го прегръща и гали.

Горе върху сандъците седеше дебелото момиченце и спокойно дъвчеше жълт арнаутски сладкиш, който някой му беше дал. Давна се почесваше зад ухото. Дребният човек вече бе забравил и жена си, и законите, че ще се самоубие. Разпалено обясняваше на Давна, че до утре сутринта трябва да получи виза, размахваше някакъв смачкан и лепен паспорт и се караше на момиченцето, че се качило на сандъците и не помага на майка си.

След като уреди работата с ханджията и обеща, че утре рано ще даде отговор, Давна тръгна към консулството, без да обръща повече внимание на странното семейство и без да отговаря вече на горещите молби и уверенията на италианеца.

Пред хана останаха множество любопитни хора, които с учудване и неразбиране наблюдаваха чужденците, облеклото и необикновеното им държане, като че ли имаха пред себе си театър или цирк. Турците на кепенците и другите хора от чаршията на минаване поглеждаха навъсено, накриво и веднага обръщаха глава на другата страна.

Давна току-що се беше върнал в консулството и успял да разкаже на консула какви необичайни гости са пристигнали и да му покаже паспорта на Гамбини с фантастичен произход, пълен с визи и препоръки и целият изшит и излепен, когато на портата се чу удряне и викане. Лоренцо Гамбини беше дошъл лично и искаше да го пуснат да говори на четири очи с консула. Гавазинът го гонеше от портата. Дечурлигата от чаршията го следваха отдалече, защото предчувствуваха, че навсякъде, където се движи този чужденец, не може да няма вълнения, крясък и сцени. Излезе Давна и строго подвикна на вечно възбудения италианец, който уверяваше, че имал заслуги за френската кауза, че щял да си каже думата в Милано и в Париж. Най-после послуша и се върна в хана, като заяви, че ще се убие пред прага на консулството, ако до утре не получи паспорт.

Давил беше изплашен, отвратен, възмутен и каза на Давна да уреди колкото се може по-скоро тая работа, за да не се дават на чаршията такива зрелища и да не се стигне и до други — още по-

лоши. Давна, съвсем безчувствен към подобни съображения и свикнал да смята кавгата като едно от редовните явления, които съпровождаха работата на Ориента, успокояваше консула сухо и делово:

— Тоя няма никога да се самоубие. И като види, че нищо няма да му дадем, ще си отиде, както е и дошъл.

Така и стана. Още вдругиден цялото семейство напусна Травник след една шумна кавга между Давна и Лоренцо, в която италианецът ту заплашваше, че ще се убие на място, ту че лично на Наполеон ще се оплаче от консулството в Травник, докато стройната му жена хвърляше на Давна опасни погледи на повехнала красавица.

Давил, който беше вечно загрижен за престижа на своята страна и на консулството, си отдъхна. Но след три седмици в Травник отново осъмна нежелан гост.

В големия хан отседна някакъв си подчертано добре облечен турчин, който идваше от Цариград, и веднага потърси Давна. Казваше се Исмаил Раиф, а всъщност бил Менделсхайм потурчен елзаски еврейин. И той искаше да говори лично с консула и твърдеше, че има важни съобщения за френското правителство. Хвалеше се, че имал широки връзки в Турция, Франция и Германия, че бил член на първата масонска ложа във Франция и че знаел много планове на противниците на Наполеон. Беше развит като атлет и силен, с червеникава коса и червено лице. Държеше се дръзко и приказваше много. Очите му имаха пиянски блясък. Давна се отърва от него, като си послужи с една лъжа, към която често прибегваше. Сериозно го посъветва веднага да продължи пътуването си, да не губи нито минута и да съобщи всичко, което знае, на военния комендант в Сплит, тъй като той единствен е компетентен по тези въпроси. Еврейинът се противеше, оплакваше се, че френските консули изобщо нямали усет за неща, които английският или австрийският консул би приел с две ръце и би платил за тях с чисто злато, но въпреки всичко след няколко дни си замина.

Още на другия ден след заминаването му Давна узна, че преди да тръгне, бил при фон Паулич и му предлагал услугите си против Наполеон. Давна уведоми веднага за това коменданта в Сплит.

Не бяха минали повече от десетина дни и Давил получи дълго писмо от Бугойно. Същият този Исмаил Раиф му съобщаваше, че е спрял в Бугойно и е постъпил на служба при Мустафа паша Сулейманпашич и от негово име го молеше да му изпрати поне две

бутилки коняк, калвадос или някакво друго френско питие, „само да е силно“.

Мустафа паша беше най-големият син на Сюлейман паша Скоплялията, разглезено и разпуснато богаташко синче, склонно към много пороци, особено към пиене, и по нищо не приличаше на баща си, хитрия, двуличен, но храбър, непорочен и работлив човек. Младият паша водеше празен и разточителен живот, досаждаше на жените на чифчиите, пиеше с безделниците и се разкарваше с кон из Купрешкото поле. А старият Сюлейман паша, иначе строг и ловък в обноските си към хората, беше слаб и отстъпчив към този си син и всякога намираше извинение за неговото безделие и за лошите му постъпки.

Давна веднага разбра връзката между тези двама мъже. Със съгласието на консула той отговори направо на младия паша, че ще му изпрати напитки при друг случай, но му препоръчва да не се доверява на Исмаил, който е авантюрист и вероятно австрийски шпионин.

Исмаил Раиф отговори с дълго писмо, в което се защитава и оправдаваше, доказваше, че той не е ничий шпионин, а добър французин и гражданин на света, нещастен човек, скитник. Писмото, вдъхновено от купрешката ракия, завършваше с мъгляви стихове, в които той оплакваше съдбата си:

*O ma vie! O vain songe! O rapide existence!
Qu'amusement les desirs qu'abuse l'esperance.
Tel est donc des humains l'inevitable sort!
Des projets, des erreurs, la douleur et la mort!*^[1]

Исмаил се обаждаше така още няколко пъти, оправдаваше се и обясняваше с пиянска проза, изпъстрена със стихове, и се подписваше с предишното си име и мнимата си масонска степен *Cerf Mendelsheim, Chev... d'or...* Докато пиянството, скитничеството и събитията не отвлякоха и него от Босна.

Щом той еврейин престана да се обажда, като по някакво споразумение пристигна друг френски пътник, някакъв си Пепен, дребен, педантично облечен човек, напарфюмиран и напудрен, с тънък глас и пъргави движения. Обясни на Давна, че идвал от Варшава, където имал школа за танци, че спрял тук, защото по пътя го обрали,

че се връщал в Цариград, където някога живял и имал някои кредитори. (Но как се беше залутал в Травник, който съвсем не бе на пътя Варшава-Цариград, не обясняваше.)

Този дребен човек притежаваше нахалството на публична жена. Спря Давил, когато минаваше на кон през чаршията, изтича пред него и коленопреклонно започна да го моли да го приеме и изслуша. За да не създава зрелища на хората, Давил му обеща. Но в къщи, треперейки от възмущение и яд, веднага потърси Давна и настойчиво го помоли да го освободи от този натрапник.

Консултът, който и насън вече виждаше английски агенти, твърдеше, че тоя човек има английски акцент и произношение. Давна, всякога непоколебимо спокоен, без въображение и без способност да вижда онова, което не съществува, и да разкрасява това, което вижда, вече беше наясно с този пътник.

— Моля ви, обърнете внимание на тоя човек — каза развълнувано консултът на Давна. — Моля ви, махнете ми го от главата, защото той е агент, изпратен очевидно да компрометира консулството или по друга подобна работа. Той е провокатор...

— Не — отвърна сухо Давна.

— Как не?

— Той е педераст.

— Какъв?

— Педераст, господин генерален консул.

Давил се хвана за главата.

— О-о-о-о! Какво ли още няма да се стовари на това консулство! Значи, така казвате! О-о-о-о!

Давна успокои своя шеф и още на другия ден освободи Травник от господин Пепен. Без да казва никому нищо, той притисна тоя педераст в един ъгъл на стаята му, хвана го за безукорното му жабо, раздруса го силно и го заплаши, че ако веднага не си замине, утре ще бъде бит наред чаршията и хвърлен в крепостта от турските власти. И учителят по танци послуша.

Давил беше щастлив, че се освободи и от този скитник, но в себе си отново трепереше и се питаше какви ли още отрепки на обществото и корабокрушенци ще му донесе мътната и глупава игра на случайността в тая долина, в която той и без тях тежко живее.

А тази шеста поред есен на Давил в Травник назряваше и бързо, като драма, се изкачваше към връхната си точка.

Към края на септември се получи новината за превземането, но и за опожаряването на Москва. Никой не дойде да го поздрави. Фон Паулич продължаваше с безочливото си спокойствие да твърди, че няма никакви сведения за хода на войната, и избягваше всеки разговор по този въпрос. Давна установи, че хората на фон Паулич в разговори с народа имат същото поведение и се държат, като че ли изобщо не знаят, че австрийската империя воюва против Русия.

Давил нарочно отиваше по-често в конака и се срещаше с хора в града, но всички до един, сякаш се бяха споразумели, избягваха да говорят за похода срещу Русия и се прикриваха зад общи незначителни изрази и любезности, които не задължават с нищо. Понякога Давил си мислеше, че всички го гледат със страх и учудване като лунатик, който върви по опасни височини, и внимават да не го събудят с някоя непредпазлива дума.

И все пак истината бавно си пробиваше път. Когато в един дъждовен ден везирът както обикновено запита Давил какви новини има от Русия и Давил му съобщи бюлетина за превземането на Москва, везирът се зарадва, макар че всъщност знаеше вече за тази новина, поздрави го и пожела на Наполеон да напредва както някога Кир, справедливият завоевател.

— Но защо вашият император тръгва сега, преди зимата, на север? Опасно е. Опасно е. Бих искал да го видя малко по на юг — каза Ибрахим паша, гледайки загрижено през прозореца, в далечината, като че ли вижда някъде самата опасна Русия.

Везирът произнесе тези думи по същия начин, както и добрите си пожелания, и сравнението с Кир, и Давна ги преведе така, както превеждаше всичко, което му се казваше, сухо и опростено, но Давил почувствува, че цялата му вътрешност затрепера и се залюля. „Ето, това е, което аз предчувствувам, което всички мислят и знаят, а никой не иска да ми го каже“ — мислеше си Давил и напрегнато изчакваше другите думи на везира. Но Ибрахим паша замълча. („И той не иска да каже“ — мислеше си с болка Давил.) Едва след дълго мълчание везирът отново заговори, но сега за друго. Разказваше как някога Гисари Челеби хан тръгнал срещу Русия, разбил на няколко пъти противниковата войска, която непрекъснато се оттегляла все по-

дълбоко и по-дълбоко на север. Тогава победоносният хан бил изненадан от зимата. Армията му, която жънела само победи, се смутила и изплашила, а дивите безбожници, космати и свикнали на студ, почнали да я нападат от всички страни. Гисари Челеби хан казал тогава известните думи:

*Когато слънцето на твоя роден край те напусне,
кой ще ти свети по пътя на връщане?*

(Давил винаги се дразнеше от турския обичай в разговора да се цитират стихове като нещо особено важно и забележително и никога не можеше да разбере какъв бе истинският смисъл на цитираните стихове и къде беше връзката им с предмета, за който ставаше дума, но непрекъснато чувствуваше, че турците им придават важност и значение, което той не можеше да проумее и да открие.)

Младият хан се ядосал много на своите ясновидци, които специално водел със себе си и които му предсказвали, че зимата ще настъпи по-късно. Заповядал да вържат тези мъдри хора, които се показали невежи, и да вървят боси, леко облечени пред първите редици на войската, за да почувствуват на собственото си тяло последиците от лъжата си. Само че станало така, че тези мършави, учени, съсухрени и безкръвни хора като дървеници издържали повече на студа от войската. Докато те продължавали да живеят, сърцата в гърдите на пълнокръвните млади бойци се пукали като здраво буково дърво на мраз. Казват, че човек не могъл желязо да хване, защото пекло като нажежено и кожата от дланта оставала по него. Така пострадал Гисари Челеби хан, загубил прекрасната си войска и едва жив се измъкнал.

Разговорът завърши с благословии и най-добри пожелания за успех на Наполеоновото начинание и за поражение на московците, които били известни като лоши съседи, не обичали мира и не държали на дадена дума.

Естествено приказките за Кир и Гисари Челеби хан излизаха не от главата на везира, а от главата на Тахир бей. Той ги разказвал, когато в конака говорели за превземането на Москва и за изгледите на Наполеоновия поход срещу Русия. Давна, който узнаваше всичко, беше

разбрал и това нещо, както и истинското мнение в конака за положението на френската войска в Русия.

Тахир бей обяснил на везира и на другите, че французите били отишли доста далеч и вече нямало да могат да се оттеглят без големи загуби.

— А ако Наполеоновите войници останат още някоя седмица там, където са — казал дефтердаринът, — аз вече ги виждам като могили, затрупани с руски сняг.

Довереното лице предало точно тези думи на Давна, а той ги повторил на Давил.

„Накрая всички опасения се сбъдват.“ Така си каза Давил, високо и спокойно, когато се събуди една зимна сутрин.

Беше необикновено студено декемврийско утро. Той стана изведнаж и усети собствената си коса на темето като нечия студена ръка. Отваряйки очите си, произнесе тези думи като нечие поръчение.

Същите тези думи повтори в себе си няколко дни по-късно, когато Давна дойде и му съобщи, че в конака се говори много за поражението на Наполеон в Русия и за пълното разложение сред френската войска. Из града разнасяли последния руски бюлетин с всички подробности за поражението на Франция. По всичко изглеждало, че австрийското консулство доставя и разпространява руските бюлетини, разбира се, тайно и чрез някого. Във всеки случай Тахир бей имал този бюлетин и го показал на везира.

„Всичко се сбъдва...“ — повтори в себе си Давил, докато слушаше думите на Давна. После се съвзе и спокойно заповяда на Давна под някакъв предлог да отиде при Тахир бей и в разговора да му поиска руския бюлетин. В същото време извика и другия драгоман Рафо Атиас и на него както и на Давна заповяда да опровергават в града тези неблагоприятни слухове и да уверяват хората, че Наполеоновата армия е непобедима въпреки временните трудности, настъпили поради зимата и отдалечеността, а не от някакви руски победи.

Давна успя да види Тахир бей. Помоли го да му даде руския бюлетин, но дефтердаринът му отказа:

— Ако ти го дам, редно е да го покажеш на господин Давил, а пък аз не желая това. Тези думи са премного неблагоприятни за него и неговата страна, а аз премного го уважавам и не искам от мен да узнае

тези новини. Кажи му, че моите добри пожелания постоянно го следват.

Давна повтори всичко на Давил с безмилостно точния си и спокоен маниер и веднага излезе, а Давил остана сам с мислите си и с ориенталското внимание на Тахир бей, от което човек настръхваше.

„Онзи, с когото османлиите се отнасят така внимателно, е или мъртъв, или най-големият нещастник между хората“ — така си мислеше Давил, облегнат на прозореца, наблюдавайки зимния здрач.

На тясното и тънмораво небе над Виленица незабелязано бе изплувал младият месец, остър и студен като металическа буква.

Не, този път нещата няма да завършат както досега — с триумфални бюлетини и с победоносни мирни договори.

Това, което Давил отдавна таеше в себе си като предчувствие, сега стоеше пред него като ясно съзнание в студената чужда нощ под злия млад месец и го караше да мисли какво може да означава за него и за семейството му един пълен разгром и едно окончателно поражение. Опитваше се да мисли върху тия неща, но чувствуваше, че за това са необходими повече сили и повече смелост, а той тази вечер ги нямаше.

Не, този път не свърши както винаги досега с победоносен бюлетин с мирен договор, който донася на Франция нови територии и на императорската войска — нови лаври, а, напротив — с оттегляне и разложение. В целия свят е настъпила тишина и мъчително изчакване на неминуемия и страшен разгром. Поне на Давил така му се струваше.

През този месец той не получаваше никакви новини и нямаше никакъв контакт с външния свят, към който бяха отправени всички негови мисли и страхове, и с които беше свързана неговата съдба.

Травник и целият тоя край беше скован от люта, продължителна и необикновено остра зима, най-лошата от всички зими, които Давил беше прекарал тук.

Хората разправяха, че подобна зима е имало преди двадесет и една година, но както винаги става, тази изглеждаше по-люта и по-тежка. Още през ноември зимата започна да спъва живота и да изменя лицето на земята и вида на хората. А после легна върху долината, закотви се монотонно в нея като смъртна пустота без надежда за промяна. Зимата изпразни хамбарите и затвори пътищата. От въздуха

падаха мъртви птици като призрачни плодове от невидими клони. Зверовете бързо се спускаха по стръмните склонове и нахлуваха в града и от страх пред зимата забравяха страха от хората. В погледите на сиромасите и бездомниците можеше да се съзре безмълвен страх от смъртта без защита. Хората замръзваха по пътищата, търсейки хляб или топъл подслон. Болните умираха, защото срещу зимата нямаше лек. В ледената нощ се чуваше как от студ се пукат дъските на покрива на консулството или как над Виленица вият вълци.

Огънят в зиданите печки се поддържаше и през нощта, защото госпожа Давил се страхуваше за децата, мислейки винаги за момченцето, което загуби преди четири години.

В тези нощи след вечеря седяха Давил и жена му и се бореха — тя със съня и умората от дневната работа, а той — с безсънието и неподозираните грижи. На нея ѝ се спеше, а на него му се искаше да приказва. За нея бяха чужди и неприятни всички приказки и размишления за зимата и мизерията, защото, както беше дребна, цялата омотана в шалове, но лека и вечно подвижна, тя по цел ден се бореше с тях. А той, напротив, в приказките намираше поне временно облекчение. И все пак тя го слушаше, макар че отдавна я измъчваше желание за сън, и по този начин изпълняваше и към него своя дълг, както го изпълняваше всякога към всички.

А Давил разказваше за всичко, което му дойдеше на ум във връзка с тази нещастна зима, с общата мизерия и със своя прикрит страх.

Разказваше, че бил видял и преживял не малко злини, които сполетяват човека в съприкосновението му със стихииите, стихии, които го заобикалят, и стихии, които живеят в него или се пораждат в човешките конфликти. Познал и глада, и всички лишения по време на терора преди двадесет години в Париж. Тогава изглеждало, че насието и хаосът са единствената перспектива и бъдеще на целия народ. Зацапаните и изтъркани бонове, хиляди и хиляди франкове нямали никаква стойност, а за парче сланина или шепа брашно трябвало да се ходи нощем в далечни предградия и да се преговаря и пазари със съмнителни хора из тъмните мазета. И денем, и нощем хората тичали и се грижели как да запазят живота си, който и без това не струвал много и можело да бъде изгубен всеки миг по нечий донос, по погрешка на полицията или просто по каприза на случайността.

Спомняше си и за воюването в Испания. Тогава седмици и месеци наред носел една-единствена риза, която върху него ставала на кора от пот и прах, но не смеел да я свали и изпере, защото била изгнила и при най-малкото докосване се цепела на дрипи и ленти. Единственото му имущество, освен пушката, щика и малкото барут и олово, била една раница от нещавена кожа; и нея смъкнал от убит арагонски селянин, който от любов към бога тръгнал да убива френските нашественици и якобинци. Раницата била винаги празна и само в изключително щастливи дни в нея могло да се намери късче корав ечемичен хляб, който също бил отнет или откраднат от изоставени къщи. И тогава имало люти виелици, от които човек не може да се запази нито с по-добри дрехи, нито с по-здрави обуца, и попаднал в тях, той забравя всичко и търси само покрив и убежище.

Всичко това той бе опознал в живота, но никога досега не бе видял и почувствувал в такава степен силата и ужаса на зимата, тази няма и разорителна стихия. Не е подозирал дори, че може да съществува тази ориенталска мизерия и немотия, тази пълна скованост, която идва заедно с продължителната и люта зима и която ляга върху цялата тази хълмиста, оскъдна и нещастна страна като божие наказание. Това разбра едва тук в Травник, и то тази зима.

Госпожа Давил изобщо не обичаше спомените и както всички дейни и истински религиозни хора със страх отбягваше гласните разсъждения, които не водят към нищо, само ни разнежват по отношение на самите нас, правят ни по-слаби спрямо околните и често отвеждат мислите ни по крив път. Тя слушаше с усилие и доброта, но най-после ставаше, умората ѝ надделяваше и казваше, че е време за спане.

Давил оставаше в голямата стая, която все повече изстиваше. И още дълго седеше и така самичък, „слушаше“ как зимата се вмъква във всичко и разкъсва вътрешността на всеки предмет. И навсякъде, докъдето стигаше мисълта му, било, че имаше пред вид Изток и турците, техния живот без ред и постоянство, сиреч и без смисъл и стойност, било, че отгатваше какво става във Франция и с Наполеон и неговата армада, която разгромена се връщаше от Русия, той навсякъде се натъкваше на страдания, мизерия и злочеста неизвестност.

Така минаваха дните и нощите на тази зима, която изглеждаше без край и като че ли никога нямаше да омекне.

Ако се случеше за ден-два студът да понамалее, после отново идваше голям и изобилен сняг и се трупаше върху старите снежни купчини, по които се бе хванала твърда ледена кора като ново лице на земята. А веднага след това почваше отново още по-голям студ. Дъхът замръзваше, водата се превръщаше в лед, слънцето потъмняваше. Мисълта на човека се сковаваше; единственото нещо, за което той си мислеше, беше как да се защити от студа. Необходими му бяха големи усилия, за да си спомни, че някъде в глъбините има земя, жива и топла хранителка, която цъфти и дава плод. Между този плод и човека сега бушуваше ледена, бяла и трайна стихия.

Още с първите зимни месеци цените на всички стоки започнаха да скачат, особено на житото; сега то съвсем изчезна. По селата цареше глад, в града — голяма оскъдица. По улиците се виждаха измършавели селяни с неспокоен поглед и с празен чувал през ръка, тръгнали да търсят жито. От ъглите налитаха просяци, посинели и омотани в дрипи. Съседите си брояха залците едни на други.

Двете консулства гледаха да помогнат на хората и да смекчат неволите, които носят гладът и зимата. Госпожа Давил и фон Паулич се надпреварваха кой повече да помогне с храни и пари. Пред портите на консулствата се събираха гладни хора, най-много деца. Отначало бяха само циганчета и по някое християнско дете, но колкото по напредваше зимата, а с нея и оскъдицата, започнаха да се виждат и турски сирачета, дошли от околностите на града. Първите дни в чаршията ги посрещнаха турските деца от градските къщи, присмиваха им се, че просят и ядат гяурска храна, замерваха ги със сняг и им викаха:

— Гладник! Безбожник! Наяде ли се свинско? Безбожник!

Но после стегна такъв мраз, че градските деца не можеха глава да подадат от къщите. А пред консулствата тракаше със зъби и подскачаше от студ тълпа премръзнали деца и просяци, така премръзнали и омотани в разни дрипи, че човек не можеше да познае нито от коя вяра са, нито откъде са.

Консулите раздаваха толкова много храна, че и у тях започна да се привършва. Но щом зимата намаля и кираджиите можеха да пристигат от Брод, фон Паулич умело и със сигурност уреди постоянно

докарване на брашно и храна както за своето консулство, така и за Давил.

Още в началото на зимата френските пратки на памук през Босна бяха спрени. Фресине продължаваше да пише отчаяни писма и се готвеше да изостави всичко. Но въпреки това сред народа господствуваше единодушно мнение, че с високите надници, които плащаха на кираджиите, французите са предизвикали не само скъпотията, но и оскъдицата, защото откъснали селянина от полската работа. Изобщо за всичко беше виновна „войната на Бонапарта“. Както толкова пъти в историята и сега хората направиха от своя палач жертвата, която ще трябва да понесе на плещите си греховете и престъпленията на всички. И все по-голям ставаше броят на ония, които, без и сами да знаят защо, започнаха да виждат облекчение и спасение в поражението и изчезването на Бонапарт, за когото не знаеха нищо друго, освен че е „дотегнал на земята“, защото навсякъде носи войни, размирици, скъпотия, болест и оскъдица.

Отвъд Сава, в австрийските земи, дето народът пъшкеше под товара на данъците и кризите, военната служба и кървавите загуби по бойните полета, Бонапарт вече беше влязъл в песните и приказките като причина за всичко и пречка за личното щастие на всеки отделен човек. Позастарелите моми по Славония пееха:

*Ой, французино, царю всесилни,
пускай ергените, останаха момите;
изгниха дюлите и ябълките
и ризите, със злато извезани.*

Тази песен беше преминала Сава, пееше се из Босна и стигна до Травник.

Давил знаеше много добре как такива общи схващания се появяваха в тези краища, как се разпространяваха и пускаха корени и колко тежка и безизходна бе борбата срещу тях. И въпреки това продължаваше да води тази борба както и преди, само че с отслабнала воля и половинчати сили. Пишеше същите доклади, даваше същите упътвания на персонала и на доверените лица, стараяше се да събира по възможност повече сведения, да печели по-голямо влияние върху

везира и всеки отделен човек от конака. Всичко това беше същото както и преди, само той, Давил, не беше същият.

Консултът се движеше изправен, говореше спокойно и уверено. Всичко приблизително беше същото. И все пак много нещо беше изменено около него и в него.

Ако беше възможно да се измерва и ако някой измерваше силата на нашата воля, хода на мислите, силата на вътрешния замах и външните ни движения, би установил, че сега всички действия на Давил бяха много по-близки до ритъма, с който дишаше, живееше и работеше този босненски град, отколкото до ритъма, с който той се движеше преди повече от шест години, когато дойде тук.

Всички тези промени ставаха бавно и незабелязано, но постоянно и неумолимо. Давил се боеше от писана дума и бързи, ясни решения, страхуваше се от новини и от гости, тръпнеше от промени и от мисълта за промени. Предпочиташе сигурна минута на спокойствие и почивка пред годините, които идваха и за които не се знаеше какво носят.

И външните промени не можеха да се скрият. Хора, които живеят в такава ограничена среда и по цял ден заедно, трудно забелязват, че стареят и че се изменят. Но въпреки това, особено през последните няколко месеца, консултът видимо отслабна и се състари.

Кичурът буйна коса на челото му почти изчезна, стана по-нисък и получи сив цвят, какъвто получава косата на руси хора, започнали изведнаж да побеляват. Лицето му все още беше румено, но кожата му ставаше по-суха и около брадата беше започнала да се отпуска и да губи свежестта си. От тежкия зъбобол, който го измъчваше през зимата, започна да губи зъбите си.

Това бяха видимите следи, които с течение на годините оставиха върху Давил травнишките студове, дъждове и влажни ветрове, малките и големи семейни грижи и безбройните консулски работи и особено вътрешните борби във връзка с последните събития в света и във Франция.

Такъв беше Давил в края на шестата година от непрекъснатия си престой в Травник и в началото на събитията, които настъпваха след завръщането на Наполеон от Русия.

[1] О, живот мой! О, празни мечти! О, шеметни дни!

Разглезени от желания и мамени от надежда.
Това е, значи, човешката неизбежна участ!
Планове, лутания, болка и смърт! ↑

XXIV

Когато към средата на март зимата най-последно поотпусна и ледът, който изглеждаше вечен, започна да се топи, градът беше като след мор, глух и изплашен, улиците разкопани, къщите занемарени, дърветата — голи, а хората изтощени и загрижени, като че ли бяха преживели зимата, за да понасят още по-големи мъки около храната, семето и безизходните и нескончаеми дългове и заеми.

В един такъв мартенски ден, пак една сутрин и пак с оня дълбок и горчив глас, с който Давна години наред вече неумолимо и еднообразно съобщаваше приятните и неприятните, важните и незначителните новини, Давил узна, че Ибрахим паша е сменен, и то без ново назначение. В заповедта се казвало да напусне Травник и в Галиполи да чака нови нареждания.

Когато преди пет години по същия начин му бе съобщено, че Мехмед паша е преместен, той беше развълнуван и чувствуваше нужда да се движи, да говори, да предприема нещо против това решение. И сега тази новина му причиняваше болка и в тези дни означаваше за него неоценима загуба. Но той вече не намираще сили в себе си да се бунтува и противопоставя. Още от миналата зима, от московската катастрофа, в него се бе загнездило чувството, че всичко се руши и разпада и всяка загуба, от която и да било страна, намираще в това чувство свой смисъл и свое оправдание.

Всичко се руши — царе, войски, учреждения, богатства и мечти, които стигаха до небето, та как един ден няма да падне и този грохнал, нещастен везир, който вече години наред седи непрекъснато наклонен вляво или вдясно. Знае се какво значи „в Галиполи да чака до второ разпореждане“. Това е изгнание, мъчение и полубеднотия, без право на оплакване и без възможност да се обясни или поправи каквото и да било.

И едва след всички тия разсъждения Давил си помисли, че губи дългогодишен приятел и сигурна опора, и то в момент, когато тя може да му бъде най-необходима. Но никъде в себе си той не намираще

онова вълнение и онази ревност и необходимост да пише, да напомня, да укорява, да вика за помощ, както някога, когато си заминаваше Мехмед паша. Всичко се руши, та и приятелите, и опората. А който се вълнува и се опитва да спасява себе си или другите, не постига нищо. Значи, руши се и си отива винаги наведеният везир, както и всичко останало. А на човек му остава само да съжалява.

Докато Давил още беше потънал в тези размишления, неспособен да вземе каквото и да било решение, от конака се получи съобщение, че везирът го вика на разговор.

В конака се чувствуваше смутено раздвижване, но везирът си беше същият. Говореше за своето сменяване като за нещо съвсем понятно в редицата нещастия, които от години вече го сполетяват. Като че ли и самият той искаше тази редица да се попълни и свърши възможно по-скоро, затова бе решил да не забелязва заминаването и да потегли на път след десетина дни, значи, в началото на април. Беше узнал, че неговият наследник вече е тръгнал, и никак не му се щеше да го изчака в Травник.

Както някога Мехмед паша и везирът сега твърдеше, че е жертва на симпатиите си към Франция. (Давил знаеше много добре, че това е една от ония ориенталски лъжи или полуистини, които се движат между действителните връзки и услуги като фалшивите монети между истинските.)

— Да, да. Докато Франция напредваше и побеждаваше и мен ме държаха и не смееха да ме докоснат, а сега, когато щастието ѝ обърна гръб, ме сменят и отстраняват, за да нямам допир и да не сътруднича с французи.

(Изведнаж фалшивата монета стана истинска и Давил, забравяйки неточната предпоставка на везира, почувствува действителността на френското поражение. Студеното и мъчително стягане, ту по-силно, ту по-слабо, което толкова пъти в този конак обръщаше цялата му вътрешност, го измъчваше и сега, докато слушаше спокойно думите на везира от престорена любезност до горчива реалност.)

Лъжата е смесена с истината, мислеше си Давил, като оставяше драгомана да превежда думите, които той самият добре разбираше, всичко така е смесено, че никой не може нищо да разпознае, но едно е известно: всичко се руши.

А везирът вече беше преминал от Франция на отношението си към босненци и лично към Давил.

— На този народ, вярвайте ми, трябва по-строг и по-свиреп везир. Вярно, разправят, че сиромасите по цялата страна ме благославяли. Аз всъщност това единствено и желая. Богатите и силните ме мразят. И за вас в началото ме бяха погрешно осведомили, но аз ви познах и бързо разбрах, че вие сте ми единственият приятел. Слава на бога! Вярвайте ми, че аз лично на няколко пъти исках от султана да бъда отзован. Нищо не ми трябва. Най-много бих искал като обикновен градинар да обработвам градината си и така в спокойствие да прекарам последните си дни.

Давил каза някои утешителни думи и изрази пожелания за по-добро бъдеще, но везирът отхвърляше всяка утеха:

— Не, не! Аз виждам какво ме чака. Зная, че както толкова пъти досега, отново ще се опитат да ме очернят, да ме унищожат и да ограбят имота ми. Струва ми се, че чувам как на най-високото място ме клеветят и разкъсват, но какво мога да сторя? Бог е един. А откакто загубих най-милите си рожби и такова семейство, готов съм да посрещна всяко друго зло. Ако беше жив султан Селим, всичко щеше да бъде другояче...

Давил знаеше реда на думите, които трябваше да последват. И Давна превеждаше наизуст като текст от някакъв известен обред.

Напускайки конака, Давил можа да забележи как безпокойството и раздвижването от минута на минута растат. Пъстрият и сложен дом на везира, който през тези пет години се разшири, пусна корени и се сля с къщата и околността, сега изведнаж се раздруса, като че ли се руши.

От всички прегради и дворове се чуваха гласове, стъпки, чукане на чукове и тряскане на сандъци и кошове. Всеки гледаше да се подсигури и спаси. Това голямо, нехармонично, но свързано семейство се движеше в пълна турска неизвестност и цялото беше развълнувано, пращеше и скърцаше по всички спойки. Единственият, който остана студен и неподвижен в тази врява и това тичане, беше везирът; той седеше на мястото си, малко приведен встрани и неподвижен, като накичен каменен идол, носен сред това разлюляно и изплашено домочадие.

Още на другия ден слугите доведоха във френското консулство цял кортеж от домашни или опитомени животни, ангорски котки, хрътки, лисици и бели зайчета. Давил ги посрещна тържествено и ги прие в двора. Ичогланинът, който придружаваше шествието, застана на средата на двора и с тържествен глас обяви, че тези божи създания са били приятели на везировия дом и сега везирът ги оставя в приятелска къща.

— Той ги обичаше и може да ги остави само на този, когото обича.

Ичогланинът и слугите получиха подаръци, а животните бяха приютени в двора зад къщата, за ужас на госпожа Давил и необикновена радост на децата.

След няколко дни везирът отново извика Давил да се сбогува с него насаме, неофициално и приятелски.

Този път везирът беше наистина трогателен. Нямахше фалшиви монети, нито полуистини и половинчати любезности.

— С всичко човек се разделя, та и на нас дойде времето да се разделим. Намерихме се като двама изгнаници, заточени и затрупани сред този грозен народ. Тук отдавна станахме приятели и пак ще бъдем, ако се намерим някога на по-хубаво място.

Тогава се случи нещо съвсем ново, непознато в петгодишния церемониал на конака. Ичогланите изтичаха при везира и му помогнаха да се повдигне. (Той стана с онова свое рязко и остро движение и едва сега можеше да се види колко бе висок и силен, а после мина през стаята бавно и гордо, почти неподвижно, на невидимите си крака като на колела под тежкото си и дълго джубе.) Всички заедно тръгнаха към двора. Там стоеше, изчистена и нагласена, черната каляска, която фон Митерер бе подарил на везира, а малко встрани от нея — хубав алест кон с бели и червеникави ноздри, с всички такъми.

Везирът застана до каляската, прошепна нещо като молитва и после се обърна към Давил:

— Напускайки тази тъжна страна, оставям ви това средство и вие да я напуснете по-скоро...

След това доведоха коня и везирът отново се обърна към Давил:

— И това благородно животно да ви води винаги към добро.

Трогнат, Давил искаше да каже нещо, но везирът продължи, изпълнявайки сериозно и внимателно предвидения церемониал:

— Каляската е признак на мир, а конят — символ на щастие. Това са пожеланията ми за вас и за вашето семейство.

Едва след това Давил успя да изкаже своята благодарност и да изрази добри пожелания за пътуването и бъдещето на везира.

Още докато бяха в конака, Давна узна от някого, че везирът не е подарил нищо на фон Паулич и че се е сбогувал с него бързо и студено.

Пред конака лагеруваха кервани коне и кираджии, товареха и претоварваха, изчакваха и се провикваха. Из празната къща кънтяха стъпки, заповеди и препирни. Пискливият глас на Баки надвикваше всички.

Той беше нещастен и се разболя само от мисълта, че трябваше да се пътува по такова студено време (по планините имаше още сняг) и по такива страшни пътища, а разходите, загубите и невъзможността да се натовари всичко го довеждаше до отчаяние. Тичаше от стая в стая и гледаше да не би нещо да е останало, препоръчваше нещата да не се хвърлят и да не се чупят, заплашваше, молеше. Ядосваше го вечната усмивка на Бехджет, с която той наблюдаваше цялата суматоха. („С такъв ум в главата и аз, разбира се, щях само да се смея.“) Дразнеше го безгрижието и лекомислието на Тахир бей. („Той е разорил себе си, защо да не разорява и всичко останало.“) Подаръците, които везирът беше определил за Давил, толкова го развълнуваха, че забрави кошовите и кираджиите. Тичаше от един до друг, отиваше при везира и най-настойчиво го молеше поне коня да не подарява. А когато нищо не помогна, седна на голия миндер и хълцайки, разправяше на всички как на времето Рота в доверие и съвсем сигурно му бил казал, че когато фон Митерер напуснал Травник, занесъл със себе си петдесет хиляди талера, спестени за непълни четири години.

— Петдесет хиляди талера! Петдесет хиляди талера! И това оная германска свиня! И то за четири години — крещеше Баки и се питаше високо колко ли пък ще спести този французин и в безпомощния си гняв се удряше с длан по копринения минтан, там някъде, където трябваше да бъде бедрото му.

Към края на седмицата под студения дъжд, който в планините се превръщаше на мокър сняг, Ибрахим паша със свитата си потегли на път.

Изпратиха го двамата консули с гавазите. Имаше и доста травнишки бейове, някои на коне, а някои пеша, които вървяха донякъде, защото Ибрахим паша не си отиваше тайно и не беше съпровождан от обща омраза както някога Мехмед паша.

Първата и втората година и против него, както и против повечето негови предшественици, имаше бунтове и интриги между аяните, но по-късно те ставаха все по-малко. Пълната неподвижност на везира, неговата точност в паричните въпроси, а също и умението на Тахир бей, неговата умереност и широта в управлението на страната с течение на времето създаваха едно поносимо положение и студени, но спокойни отношения между конака и бейското съсловие. Бейовете упрекваха везира, че не върши нищо в страната и не предприема никакви мерки против Сърбия. Само че правеха тези упреци повече за да успокоят своята съвест и да покажат своята ревност, а не защото наистина желяеха да се прекъсне безплодната, но приятна „тишина“, която се бе установила по време на продължителното везирство на Ибрахим паша. (Защото и везирът от своя страна и с голямо основание се оплакваше, че не може да събере войска против Сърбия само поради бавността, безредието и несговорността между босненци.) И колкото повече везирът от година на година приличаше на покойник, толкова по-мека ставаше оценката за него и по-благоприятно мнението за неговото управление.

Малко по малко шествието, което беше тръгнало да изпрати везира, започна да намалява и оредява. Най-напред изостанаха пешеходците, после отделни конници. Накрая останаха само улемите, няколко аяни и двамата консули с придружаващите го лица. Консулите се сбогуваха с везира при същото онова кафене, където някога Давил се раздели с Мехмед паша.

Пред кафенето още стоеше изкривеният сенник в локва вода и почернял от дъжда. Тук везирът спря свитата си и се сбогува с консулите с няколко неясни думи, които никой не превеждаше. Давна повтори високо пожеланията и поздравите на своя шеф, докато фон Паулич отговори сам на турски.

Ръмеше студен дъжд. Везирът беше възседнал едрия си, спокоен и грамаден кон, наричан в конака „кравата“. Беше облечен в голяма шуба от скъпоценна кожа и тъмночервена чоха, която с веселия си цвят чудно контрастираше на тъжния и влажен пейзаж. Зад везира се

виждаше жълтото лице на Тахир бей с искрящите очи, продълговатото ловджийско лице на Ешреф ефенди, доктора, и надутата, кръгла маса от дрехи, от които се подаваха сините очи на Баки, разгневени и готови да се разплачат.

Всички гледаха да тръгнат по-скоро от тази мочурлива клисура като от официално погребение.

Давил се върна с фон Паулич. Беше минало пладне. Дъждът беше спрял и отнякъде косо се промъкваше слънчев блясък, оскъден и без топлина. През равнодушния разговор напиреха мисли и спомени. Колкото повече приближаваха града, толкова клисурата ставаше потясна. По стръмните скатове бе набола млада трева, а върху нея бяха полегнали морави и дъждовни сенки. На едно място Давил зърна само няколко наполовина разтворени цветчета на жълта иглика и веднага почувствува цялата мъка на седмата си босненска пролет, и то така силно, че едва успяваше с учтиви едносрични думи да отговаря на някои спокойни разсъждения на фон Паулич.

Давил се изненада, когато само десетина дни след заминаването на везира получи първите вести от него. В Нови пазар Ибрахим паша срещнал Силиктар Али паша, своя наследник на поста босненски везир, и там останал няколко дни. Понеже по същото време минал и френският куриер от Цариград, Ибрахим паша изпратил по него на приятеля си първите поздравии от пътя. Писмото беше изпълнено с приятелски чувства и добри пожелания. Между другото Ибрахим паша беше прибавил няколко думи за новия везир. „Бих искал, уважаеми приятелю, да ви опиша своя наследник, но това ми е съвсем невъзможно. Мога само да кажа: бог да се смили над беднотията и над всеки, който няма защита. Сега босненци ще видят...“

Това, което Давил узна от куриера, а после и от писмата на Фресине, напълно се покриваше с впечатлението на Ибрахим паша.

Новият везир идваше без чиновнически персонал, без ичоглани и харем, „сам и гол като пушка“, но с хиляда и двеста добре въоръжени арнаути, с „опасна външност“, с два големи полски топа, а пред него се носеше славата му на безогледен палач и най-свиреп везир в царството.

Някъде по пътя между Плевле и Прибой един от топовете на везира затънал в калта, защото пътищата бяха винаги и особено по това време от годината трудно проходими. Когато стигнал в Прибой, везирът обезглавил за това всички държавни чиновници без изключение (за щастие били само трима) и двама от най-видните хора на чаршията. Пред него вървеше куриер със строга заповед пътищата да се оправят и подредят. Но наредбата беше излишна. Случаят с Прибой упражняваше своето страшно въздействие. По целия път от Прибой до Сараево излязоха аргати и майстори, затрупваха локви и дупки, оправяха дървените мостове. Страхът изравняваше пътя за везира.

Али паша пътуваше бавно, спираше се във всяко място и веднага въвеждаше своя ред: налагаше данъци, обезглавяваше непокорни турци, арестуваше видни хора и всички евреи без изключение.

В Сараево, според изчерпателния и картинен доклад, който бе изпратил Фресине, страхът бил толкова голям, че най-авторитетните бейове и хора от чаршията излезли над Козия мост, за да поздравят везира и да му поднесат първите дарове. Али паша, който знаел, че сараевските бейове са известни със студеното си и високомерно посрещане на везирите по пътя им от Цариград за Травник, отказал грубо да приеме тези пратеници и се разкрещял от шатрата си веднага да му се махнат от пътя, а ония, които му потрябват, той щял сам да намери по домовете им.

А на другия ден в Сараево били арестувани всички по-богати евреи и няколко от най-видните бейове. Един от тях бил вързан и бит в присъствието на везира само защото се осмелил да попита за какво са го арестували.

Всичко това се разчу из Травник и новият везир израсна в приказките на хората до чудовище. Но пристигането му в Травник и начинът, по който прие аяните и има с тях първия Диван, надминаха славата, която му се носеше.

Един пролетен ден в Травник влезе първо отряд от триста арнаути на везира. В широки правилни редици, всички бяха еднакви като под конец и хубави като девойки. Носеха къси пушки, стъпваха с малки крачки и гледаха пред себе си. След тях яздеше везирът с малка свита и отряд конници. И те се движеха с някакви си малки погребални крачки без шум и викане. Пред коня на везира, начело на

шествието, вървеше огромен делия, който държеше с двете си ръце пред себе си голям и гол меч. Нито най-разюздан башибозук, ни орди бесни черкези с крясъци и пукот не биха стреснали така хората, както това безшумно и бавно шествие.

Още същата вечер бяха извършени обичайните за Али паша арести на евреи и видни хора, според принципа, че „другояче се разговаря с човек, който е прекарал една нощ в затвора“. Който от роднините и приятелите заплачеше или се оплачеше и искаше нещо да подаде или да помогне, се подлагаше на бой. Всички еврейски мъже бяха арестувани, защото Али паша имаше точен списък и смяташе, че никой не плаща така, за да се освободи, както евреите и никой после не разпространява така страха из града, както тях. И травничани, които помнеха много неща, между другите чудеса и позори видяха как бяха прекарани седемте Атиасовци, вързани на един синджир.

Същата нощ бяха откарани вързани и затворени в крепостта и енорийският свещеник от Долац фра Иво Янкович, наместникът на манастира в Гуча гора и йеромонахът Пахомие.

На другия ден рано изведоха от крепостта всички, които бяха затворени за убийства и по-големи кражби, и там чакаха присъдата на правдата на Ибрахим паша, която беше бавна и пълна със съображения. И още при изгрев-слънце обесиха всички на кръстопътищата из града. А на обед аяните се събраха в конака на първия Диван.

Този Диван помнеше много бурни и опасни заседания, беше чул много тежки думи, важни решения и смъртни присъди, но такава тишина, от която дъхът на човека да спира и целият да примира, не се помнеше. Изкуството на Али паша се състоеше в това, че той умееше да създаде, да поддържа и да разпространява атмосфера на страх, която овладяваше и пречупваше и хора, които не се страхуваха от нищо, дори и от смъртта.

Първото нещо, което везирът събщи на събраните аяни, след като бе прочетен ферманът на султана, беше смъртната присъда на травнишкия каймакамин Ресим бей. Ударите на Али паша бяха особено страшни за това, защото бяха неочаквани и невероятни.

Когато именно преди три седмици Ибрахим паша напусна Травник, Сюлейман паша Скоплялията беше пак някъде на Дрина с войска и отказа под удобен предлог да се върне да замества везира до

идването на новия везир. Затова като най-висша власт в Травник остана старият Ресим бей, каймакаминът.

— Този човек вече е арестуван — каза везирът — и в петък ще бъде обезглавен, защото, докато е замествал везира, е водил нещата толкова хлабаво и безредно, че заслужава двойна смърт. Това е само начало. Ще го последват всички други, които поемат върху себе си царските работи и държавните грижи, а не ги водят както трябва или пък открито или тайно им се противопоставят.

След тази новина последва черпнята — кафе, тютюн и шербет.

След кафето Хамди бей Тескереджич, като най-възрастен от бейовете, каза няколко думи в защита на нещастния каймакамин. Докато той още говореше, един от слугите, след като поднесе кафе на везира, се оттегляше заднишком към дясната врата. Там се сблъска леко с друг слуга, който носеше чибуците, и му събори една луличка. Везирът като че ли само това чакаше, очите му светнаха, наклони се малко встрани, издаде напред тялото си и захвърли големия нож, който държеше някъде до себе си, срещу вцепенения слуга. Настъпи суматоха между слугите, които измъкнаха облятия в кръв нещастник, и още по-голяма вцепененост между аяните и бейовете, които гледаха пред себе си, всеки в своя филджан, и бяха забравили чибуците, които димяха край тях.

Само Хамди бей запази спокойствие и самообладание и довърши своята защита на стария каймакамин, като молеше везира да има пред вид неговата възраст и предишните му заслуги, а не сегашните му грешки и слабости.

С гръмовен, ясен глас везирът каза остро и отсечено, че при неговото управление всеки ще получава това, което му се полага, заслужилите и послушните — награди и признания, а лошите и непокорните — смърт или бой.

— Аз не съм дошъл да се лъжем и да се ласкаем през чибуците или да дремя на тази възглавница — завърши везирът, — а да въведа ред в тази страна, която до Стамбул се прочу с това, че се гордее със своето безредие. И за най-твърдата глава има сабя. Главите са на вашите рамене, а сабята е в моята ръка и царският ферман ми е под възглавницата. Така че всеки да му мисли и да си гледа работата добре, ако иска да яде хляб и да се радва на слънцето. Запомнете това вие

лично и го обяснете на народа, та заедно да се заловим да вършим това, което султанът иска от нас.

Бейовете и аяните станаха и се сбогуваха с безмълвни поздрави, щастливи, че са живи и смутени, като че ли са били на илюзионистично представление.

Още на другия ден новият везир прие Давил на тържествена аудиенция.

Арнаутите на везира в тържествени одежди, на хубави коне дойдоха да придружат Давил. Те минаха през обезлюдените сокаци и почти замрялата чаршия. Никъде врата не се отвори, прозорец не се повдигна, нито някой подаде глава.

Приемът мина по церемониала. Везирът дарува консула и Давна с хубави кожи. Правеше впечатление, че стаите и коридорите в конака бяха празни, без мебели и украшения. И броят на сановниците и прислугата беше необикновено малък. След онази блъсканица, която цареше в конака по времето на Ибрахим паша, сега всичко изглеждаше голо и пусто.

Давил лично беше развълнуван и любопитен и остана доста изненадан, когато видя пред себе си новия везир. Той беше висок и строен, но не беше едър, движеше се живо и бързо, без онова трмаво достойнство, което проявяваха всички турски големци. Лицето му беше тъмно, кожата мургава, очите зелени и големи, а брадата и мустаците съвсем бели и необикновено подстригани.

Везирът говореше леко и свободно и се смееше често и необикновено шумно за турски сановник.

Давил се питаше: ама това наистина ли е същият везир, за когото беше чул всички ония страшни неща и който вчера осъдил на смърт стария каймакамин и замерил с нож слугата в същия този Диван?

Везирът се смееше, разказваше за плановете си да уреди страната и сериозно и енергично да поведе войска срещу Сърбия. Насърчаваше консула да продължи работата си както досега и го уверяваше в своята добра воля да му окаже внимание и защита.

И Давил, от своя страна, не пестеше любезностите и уверенията, но веднага можа да разбере, че запасът на везира от хубави думи и приятни гримаси е твърде оскъден, защото, щом за миг преставаше да се смее и да говори, лицето му ставаше мрачно и коравосърдечно, а очите — неспокойни, като че ли търсят къде трябва да се удари.

Студеният блясък на очите му беше непоносим и в странна противоположност с високия му смях.

— Босненските бейове вече са ви разказали за мен и за начина на моето управление. Това да не ви смущава. Аз зная, че не съм им приятен. Но аз не съм дошъл, за да им се харесвам. Те са глупци, които искат да живеят от празно господаруване и дръзки, големи думи. А това няма да го бъде. Дошло е времето и те да се вразумят. Само че хората не се вразумяват откъм главата, а обратно, откъм табаните. Аз още не съм видял човек, когото са набили добре по табаните, да е забравил това. Но стотици пъти съм видял хора да забравят и най-добрите съвети и поуки.

Везирът се смееше високо, а около устата и подстриганите мустаци и брадата му играеше някаква младежка и дяволита гримаса.

— Нека си говорят, каквото искат — продължаваше той, — но вярвайте, аз ще науча тези хора на дисциплина и ред. А вие не обръщайте внимание на нищо и каквото ви трябва, идвайте направо при мене. Моето желание е вие да бъдете спокоен и доволен.

За пръв път Давил имаше пред себе си един от ония съвършено неукни, груби и кръвожадни османлийски управници, за които досега знаеше само от книгите и приказките.

И настъпи времето, когато всеки се стремеше да бъде малък и невидим, всеки търсеше прикритие и скривалище, а в чаршията се говореше, че „и мишата дупка струва хиляда дуката“. Страхът легна над Травник като мъгла и притисна всичко, което дишаше и мислеше.

Това беше онзи голям страх, невидим и неизмерим, но всемогъщ, който от време на време сполетява човешките общности и ги прегъва или откъсва всички глави. Тогава много хора, заслепени и обезумели, забравят, че има разум и храброст, че всичко в живота преминава, че човешкият живот както и всяко друго нещо има своята стойност, но че тази стойност не е безгранична. И така, измамени от временната магия на страха, заплащат голия си живот много по-скъпо, отколкото той струва, вършат подли и низки дела, унижават се и се излагат на позор, а когато мигът на страха отmine, виждат, че са изкупили живота си с много висока цена или че дори не са били застрашени, а само са се поддали на непреодолимата измама на страха.

Софата в „Лутвовото кафене“ стоеше опустяла, макар че пролетта бе настъпила и липата над нея беше започнала да зелене.

Единственото, което травнишките бейове се осмелиха да направят, беше покорно да помолят везира да прости на каймакамина за грешките (макар че никой не знаеше какви бяха тия грешки) и поради възрастта му и миналите му заслуги да му пощади живота.

Всички останали затворници от крепостта, картоиграчи, конекрадци и злосторници, бяха съдени по кратката процедура и обезглавени, а главите им набучени на колове.

Австрийският консул се застъпи веднага за арестуваните монаси. Давил не искаше да остане зад него. Само наред с монасите той спомена и евреите. Първо бяха освободени монасите, а после един по един и евреите, които веднага разтвориха кесиите и дадоха в конака такъв откуп, че всички еврейски каси се изпразниха до последния грош, т.е. до последния грош от сумата, предназначена за подкуп. Най-дълго остана в крепостта йеромонахът Пахомие, за когото никой не се застъпваше. Най-после откупиха и него малобройните му и бедни енориаши, като дадоха кръгло три хиляди гроша, от които само братята Фучич, Петър и Йован, дадоха над две хиляди гроша. От бейовете в Травник и другите места едни освобождаваха, други арестуваха, така че в крепостта редовно имаше по десетина-петнадесет от тях.

Така Али паша започна да управлява в Травник и бързо да събира войска срещу Сърбия.

XXV

Неволите, които сполетяха Травник с пристигането на новия везир, тежки за целия град и големи като вселената за всеки отделен човек, когото пряко засягаха, оставаха естествено заровени в тази планинска рамка, която затваряше и стесняваше града, и в докладите на двамата травнишки консули, които тези дни никой нито във Виена, нито в Париж успяваше да прочете. Целият широк свят по това време беше изпълнен със слухове за голямата европейска драма на Наполеоновия разгром.

Дните около Коледа и Нова година Давил прекара в изплашено изчакване и с паническо чувство, че всичко е загубено. Но щом се узна, че Наполеон се е завърнал в Париж, нещата се смекчиха. От Париж започнаха да се получават утешителни коментари, заповеди и разпоредби, вести, че се организират нови армии и правителството подготвя решителни мерки във всички области.

Давил още веднаж се засрами от малодушието си. Но същото това малодушие сега го караше пак да се предава на неопределена надежда. Толкова е жива в слабия човек нуждата да се залъгва и толкова неограничена възможността да бъде измамен.

И така мъчителната и шеметна люлка, на която Давил години наред вече в себе си се издигаше и спускаше, започна отново да се люлее от смели надежди до дълбока безнадеждност. Само че при всеки замах надеждата се чупеше и постепенно намаляваше.

Към края на май се получи бюлетини за победата на Наполеон в Германия, при Лицен и Бауцен. Старата игра продължаваше.

Но тези дни в Травник цареше такава оскъдица и такава потиснатост и страх от новия везир и от неговите арнаути, че Давил нямаше кому да съобщи за победоносните бюлетини.

Тъкмо тези дни Али паша беше тръгнал срещу Сърбия, след като „вдъхна страх и дисциплина“ на всички без разлика. И в случая той постъпи не както неговите предшественици. Преди „тръгването срещу Сърбия“ представляваше голямо тържество. С дни и седмици на

травнишкото поле се събираха капитаните от босненските градове. Пристигаха бавно и произволно и довеждаха със себе си войска, каквато искаха и колкото си искаха. А когато пристигнеха в Травник, засядаха се тук, преговаряха с везира и властта, предявяваха искания, поставяха условия, искаха да им се плати в храна, оръжие и пари. И всичко ставаше под формата на възторжени манифестации и военни тържества.

Тогава из Травник дни наред се разхождаха непознати хора, стегнати и въоръжени, безработни и съмнителни. На травнишкото поле със седмици продължаваше пъстрият и шумен събор. Горяха огньовете и се издигаха шатри. На средата забождаха копие с три конски опашки, напръскани с кръвта на овните, заклани като курбан за щастие на похода. Биеха тъпани, свиреха бурии. Четяха се молитви. С две думи, правеше се всичко, за да се забави тръгването. И често всичко се свеждаше до тръгването и тържествата, които го съпровождаха, и повечето от бойците никога не стигаха до бойното поле.

Този път, под ръката на Али паша, всичко мина под знака на строга тишина и голям страх, без особени тържества, но и без колебания и пазарлъци. Храна нямаше никъде. Живееше се от оскъдната дажба от хамбарите на везира. Никому не беше до песен и свирка. Когато везирът излезе на полето, неговият палач обезглави във Варошлука капитана от Цазин, защото довел девет души по-малко от обещаните. От слисания цазински отряд везирът назначи веднага нов капитан.

Такова беше този път тръгването срещу Сърбия, където Сюлейман паша вече чакаше със своя отряд.

Като най-висша власт в Травник остана пак старият Ресим бей, каймакаминът, когото Али паша беше осъдил на смърт още с пристигането си, но бейовете едва му бяха спасили живота. Страхът, който каймакаминът изтърпя тогава, беше най-голямата гаранция за везира, че този път ще води работите така, както той желае и иска.

Какво значение ще има, мислеше си Давил, да съобщавам на този нещастен старец бюлетините за Наполеоновите победи? И кому изобщо си струва да ги съобщавам?

Везирът замина с войската и с арнаутите си, но остави след себе си страх, студен, твърд и траен като най-твърдия зид, и мисълта за

връщането му, която бе по-силна от всяка заплаха и по-страшна от всяко наказание.

Градът остана като глух и ням: празен, обеднял, изгладнял както никога през последните двадесетина години. Дните бяха вече слънчеви и дълги и човек прекарваше по-малко в сън и по-бързо изгладняваше, отколкото през зимата, когато дните са кратки. Омършавели деца, целите в лишеи, се лутаха из улиците и търсеха това, което нямаше: здрава храна. Хората отиваха чак в Посавина^[1], поне за семе.

Пазарният ден приличаше на обикновените дни. Много дюкяни дори не се отваряха. Търговците, които седяха на кепенците, бяха помръкнали и потиснати. Кафе и други отвъдморски стоки нямаше още от есента. Храната изчезна. Имаше само мющерии, които искаха да купят това, което нямаше. Новият везир наложи такива данъци на чаршията, че мнозина бяха принудени да прибегнат до заем, за да се изкупят. А страхът бе толкова голям, че никой не смееше да се оплаче нито в къщи, между четирите стени.

По къщите и по дюкяните се разправяше, че шестима християнски царе се опълчили срещу Бонапарт, че взели всичко, що е мъжко, във войската и че нямало нито да се оре, нито да се копае, нито да се сее и жъне, докато Бонапарт не бъде победен и унищожен.

Сега вече и евреите избягваха да се виждат около френското консулство. Фресине, който беше започнал постепенно да ликвидира френското представителство в Сараево, съобщаваше, че тамошните евреи изведнаж представили всички свои полици и вземания и той не бил в състояние да отговори на тези задължения. От Париж вече не отговаряха нито на един въпрос. Вече трети месец не се получаваха суми нито за заплатите, нито за издръжката на консулството.

Докато в Травник се сменяше везирът, а в Европа ставаха големи събития, в малкото консулско общество животът си течеше естествено: раждаха се нови същества, а другите старееха и се изхабяваха.

Госпожа Давил беше в последния месец на бременността си, която понасяше леко и незабелязано както и онази преди две години. По цял ден прекарваше с работниците в градината. Благодарение на фон Паулич тя и тази година успя да си достави от Австрия необходимите семена и очакваше много от своите посеви, макар че раждането ѝ идваше в неудобно време, когато присъствието ѝ в градината щеше да бъде най-необходимо.

Към края на май на Давил се роди петото дете, този път момче. Детето беше слабо и затова го кръстиха веднага и под името Auguste-Francois-Gerard бе записано в книгата на кръстените в долацката енория.

Около раждането на госпожа Давил всичко беше както и миналия път: разговори и искрени симпатии от всички травнишки жени, посещения, интерес и добри пожелания от всички страни; имаше и повойници въпреки оскъдицата и общата немотия. Липсваше само подаръкът от конака, защото везирът вече беше тръгнал с войски към Дрина.

От две години всичко се беше изменило, отношенията в света и условията в страната, но общите разбирания за семейния живот бяха останали непроменени и всичко, което се отнасяше до него, свързваше тези хора здраво и неизменно като светиня, чиято стойност беше обща, трайна и не зависеше от промените и събитията в света. Защото в среди като тази животът на всеки е съсредоточен в семейството като най-съвършена форма затворен кръг. Но тези кръгове, макар и строго разграничени, имаха някъде и свой невидим общ център и с част от товара си се опираха на него. Затова тук никой не можеше да бъде напълно равнодушен към това, което ставаше в едно семейство, и всички вземаха участие във всички семейни събития, раждания, сватби, смърт, и то ревностно и по инстинкт — енергично и искрено.

Някак си по същото време бившият Драгоман на австрийското консулство Никола Рота водеше последната, безумна и отчаяна борба със съдбата си.

В семейство фон Митерер години наред работеше стара готвачка, унгарка, която вече едва се движеше от дебелина и ревматизъм в краката. Тя беше отлична готвачка, искрен приятел на дома и едновременно непоносим тиранин за всички домашни. С нея Ана-Мария цели петнадесет години се караше и помиряваше. Но понеже през последните години тя беше съвсем грохнала, взеха една по-млада жена от Долац да ѝ помага. Казваше се Луция и беше силна, работлива и бърза. Тя съумя така хубаво да се пригоди към нравите на старата готвачка, че покрай нея се научи да готви и да работи. И когато семейство фон Митерер напусна Травник и поведе със себе си, разбира се, и своя домашен змей, както Ана-Мария наричаше старата унгарка, Луция остана като готвачка при фон Паулич.

Луция имаше сестра Анджа, която беше нещастие за семейството и позор за цялото долацко общество. Още като девойка тя беше тръгнала по лош път и беше прокълнатата от олтара и изгонена от Долац. Сега държеше кръчма покрай пътя в Калибунар. Луция, както и всички нейни близки, много страдаше поради сестра си, която много обичаше и с която въпреки всичко не беше скъсала напълно. Скришом от хората тя от време на време виждаше сестра си, макар че от тези срещи страдаше повече, отколкото от самото желание да види сестра си, защото Анджа си оставаше упорито на своя път, а Луция след напразните настойчиви молби всякога плачеше над нея като над мъртвец. И въпреки всичко те пак се виждаха.

Като се луташе безработен и отпуснат, а на вид важен и зает, из Травник и околността, Рота често се отбиваше и в кръчмата на Анджа в Калибунар. Малко по малко той се свърза с тази разтурена жена, която също като него бе изхвърлена от своята среда и бе почнала преждевременно да старее и да се отдава на пиене.

Някак си тъкмо пред Великден Анджа поиска и намери начин да срещне сестра си Луция. В разговор тя ѝ предложи кратко и грубо да отровят австрийския консул. Носеше и отровата.

Планът беше такъв, какъвто можеше да се скалпи само нощем в прословутата кръчма между две болни и нещастни създания под въздействието на ракията, невежеството, омразата и пълната обезумялост. Изцяло под влиянието на Рота Анджа уверяваше сестра си, че от тази отрова консултът бавно и незабелязано ще почне да слабее и ще умре като от естествена смърт. Обещаваше ѝ огромна награда и богатски живот с Рота, за когото тя щяла да се венчае и който след смъртта на консула щял да заеме отново някакъв висок пост. Показа ѝ и пари, злато. С две думи, всички ще могат да станат щастливи и осигурени за цял живот.

Луция примря от страх и срам, когато чу какво предлага сестра ѝ. Взе веднага двете шишенца и ги скри бързо в джобовете на шалварите си, а после хвана нещастната жена за раменете и я раздруса, като че ли искаше да я събуди от болезнен сън, и я закле в името на майчиния им гроб и всички светии да дойде на себе си, да се откаже от такива мисли и планове. За да я увери и да я накара да се засрами, тя ѝ говори колко добър е консултът и какъв грях и ужас е самият помисъл да му се отплати така за неговата добрина. Съветваше я не само

веднага да се откаже от тази работа с Рота, но и да скъса с него всяка връзка.

Изненадана от отпора и негодуването, което среща, Анджа привидно се отказа от лошото си намерение и поиска от сестра си да ѝ върне шишенцата. Но Луция не искаше и да чуе. Така се и разделиха. Луция — съкрушена и разплакана, а Анджа — мълчалива, с коварна и неясна гримаса на червендалестото си лице. Цяла нощ Луция не можа да затвори очи, дълго се измъчваше и мислеше какво да направи. А когато осъмна, тя незабелязана отиде в Долац, довери цялата работа на свещеника Иво Янкович, предаде му шишенцата с отровата и го помоли да направи това, което той смята за уместно, само да се избегне нещастieto и да се смъкне грехът.

Още същия ден, без да губи нито минута, фра Иво посети фон Паулич и му съобщи цялата работа, като му предаде и отровата. Подполковникът написа веднага писмо на Давил, в което го уведоми, че неговото протеже Рота се е опитал да го отрови. За това има доказателства и свидетели. Този нещастник не е успял, нито пък ще успее в това си начинание, но той, фон Паулич, предоставя на Давил и на неговата прозорливост да отсъди дали и занапред може да дава закрилата на френското консулство на един такъв човек. С подобно писмо той съобщи цялата работа и на каймакамина. След като направи всичко това, подполковникът продължи да работи спокойно и да живее както и досега, да се храни по същия начин със същата прислуга и същата готвачка. Но за това пък всички останали бяха много развълнувани: и каймакаминът, и монасите, и особено Давил. Давна получи нареждане да постави Рота пред алтернативата: или да бяга веднага от Травник, или да загуби закрилата на френското консулство и да бъде арестуван от турските власти за доказан опит за отравяне.

Още същата нощ Рота изчезна от Травник заедно с Анджа от кръчмата в Калибунар. Давна му помогна да избяга в Сплит. Но същевременно Давил уведоми френските власти в Сплит за последните подвизи на Рота и препоръча да не го използват за никаква служба, тъй като е опасен и невменяем човек, а да го изпратят по-нататък в Левант и да го предоставят на съдбата му.

[1] Област по течението на р. Сава. — Б.пр. ↑

XXVI

Този път летните месеци донесоха поне някакво облекчение и умиротворение. Дойдоха плодовете, узряха белите жита и хората малко се подкрепиха и успокоиха. Но слуховете за хода на войната, за голямата разплата и неминуемия разгром на Наполеон още от преди есента не преставаха. Особено монасите разпространяваха тези слухове сред народа. И вършеха това така ревностно и така коварно, че Давил нито можеше да ги улови в тази работа, нито да им попречи.

В един от първите септемврийски дни фон Паулич със свита, по-голяма от обикновено, посети своя френски колега.

През цялото лято, докато се разнасяха тревожни слухове и най-невероятни новини против Франция, фон Паулич беше спокоен, винаги еднакъв в отношенията си към всички. Всяка неделя изпращаше на госпожа Давил свои образци цветя или зеленчуци от семена, които заедно си бяха доставили. При редките срещи с Давил заявяваше, че не вярва в обща война и че няма никакви признаци Австрия да напусне своя неутралитет. Цитираше Овидий и Вергилий. Обясняваше причините за глада и оскъдицата в Травник и посочваше начина, по който това бедствие би могло да се отстрани. И както винаги за всички тия неща говореше, като че ли се касае за война на друга планета и за глад в някакъв друг край на света.

Сега точно по пладне в тихия септемврийски ден в кабинета на Давил в приземието фон Паулич седеше срещу Давил по-тържествен от обикновено, но спокоен и студен както винаги.

Дошъл е — каза — по повод зачестилите напоследък слухове сред тукашните хора за предстояща война между Австрия и Франция. Доколкото му било известно, тези слухове били неверни и той искал да увери в това и Давил. Но все пак искал да му каже как той си представлява техните отношения, ако наистина се стигне до война.

И загледан в сключените си бели ръце, подполковникът спокойно изложи своето становище.

— Във всичко, което не засяга политиката и войната, нашите отношения трябва според мен да останат както досега. Във всеки случай като двама честни мъже и европейци, които в изпълнението на своя дълг са хвърлени в тази страна и принудени да живеят при изключителни обстоятелства, аз мисля, че не би трябвало да се гоним и да се клеветим пред тези варвари, както може би се е случвало в миналото. Смятах за свой дълг да ви кажа това поради тези тревожни слухове, които според мен са неоснователни, и да ви попитам какво е вашето мнение по този въпрос.

На Давил нещо затрепера в гърлото.

От раздвижването на френските власти в Далмация през последните дни той долавяше, че нещо се готви, но други сведения нямаше, макар че не искаше да признае това пред фон Паулич.

След като се съвзе малко, Давил благодари на фон Паулич с глас, дрезгав от вълнение, и веднага прибави, че е напълно съгласен с неговите разбирания, че той винаги е мислил така и не той е виновен, ако някога с предшественика на фон Паулич е било другояче. Давил искаше да направи още една крачка напред.

— Надявам се, драги господине, че войната ще бъде избягната, но ако се наложи, ще бъде водена без омраза и няма много да продължи. Уверен съм, че близките и възвишените родствени отношения, които свързват нашите дворове, и в случая ще омекотят остротата и ще ускорят помиряването.

При тези думи фон Паулич, който дотогава го гледаше право в лицето, изведнаж наведе очи и лицето му стана строго и отблъскващо.

Така се разделиха.

След една седмица пристигнаха специални куриери, австрийски — от Брод, а после и френският — от Сплит, и двамата консули бяха почти едновременно уведомени, че войната е обявена. Още на другия ден Давил получи писмо от фон Паулич, в което му съобщаваше, че техните две страни се намират във война и повтаряше всичко онова, което устно бяха уговорили за своите отношения, докато трае войната. Накрая уверяваше госпожа Давил в своето неизменно уважение и изявяваше готовност за всякаква услуга от частен характер.

Давил веднага отговори и повтори, че той и неговите хора ще се придържат към това, което са уговорили, защото „всички представители на западните държави без разлика тук, на Ориента, са

едно единно семейство, независимо от разногласията, които съществуват между тях в Европа“. Добави, че госпожа Давил благодари за вниманието и съжалява, че известно време ще бъде лишена от компанията на подполковника.

Така консулствата навлязоха през есента на 1813 година във война и в последната от „консулските години“.

Стръмните алеи в голямата градина около френското консулство бяха покрити с жълти листа, които се трупаха в сухите шумолящи вади към засятата тераса. По тези стръмни алеи под наклонените и обрани овощни дръвчета беше топло и спокойно, както може да бъде само в дни, когато в цялата природа цари миг на затишие, онзи чуден отдих между лятото и есента.

Там Давил, уединен и само със съседния хълм пред очи, правеше голяма равносметка със себе си и със своите увлечения, планове и убеждения.

Там през последните дни на октомври узна от Давна за изхода на битката при Лайпциг. Там от минаващия куриер разбра за френските поражения в Испания. Защото той прекарваше по цял ден в градината, докато не застудя и студените дъждове не превърнаха жълтите и шумолящи листа в лигава маса и безформена кал.

Една неделя преди обед, беше първи ноември 1813 година, от травнишката крепост пукна топ и разкъса мъртвата и влажна тишина между стръмните и голи скатове. Травничани вдигаха глави, брояха гърмежите и се поглеждаха с безмълвни въпросителни погледи. Дадени бяха двадесет и един изстрела. Белите кълба дим над крепостта се разпръснаха и тишината отново се склучи, за да се разкъса след малко за втори път.

Насред чаршията викаше телялинът, гушестият и пресипнал Хамзо, който все повече губеше глас и засмяната си и дрзка духовитост. Все пак се стараше колкото може повече да вика и с движения подсилваше гласа си, който беше почти съвсем изчезнал.

Едва дишайки от задух, той обявяваше, че бог е благословил ислямското оръжие с голяма и справедлива победа над разбунтувалите се неверници, че Белград е паднал в турски ръце и че последните следи от тяхното въстание в Сърбия завинаги са заличени.

Новината се разнесе бързо от единия до другия край на града.

Още същия ден следобед Давна отиде в града да разбере какво впечатление са направили тези новини на населението.

Бейовете и хората от чаршията нямаше да бъдат това, което бяха — травнишки господа, — ако се радваха искрено и шумно на каквото и да било, та дори и на победата на тяхното оръжие. Всички въздържано и с достойнство предъвкваха по някоя дума, едносрична и незначителна, но не смятаха, че заслужава да я изговарят високо. Всъщност и на тях не им беше съвсем лесно на душата. Защото добре беше, че Сърбия ще се усмири, но никак не беше приятно, че Али паша ще се върне като победител и по всяка вероятност ще бъде за тях по-трудно поносим и по-лош, отколкото досега. Впрочем в дългия си живот те бяха чули много теляли и за много победи и все пак никой от тях не помнеше някоя нова година да е била по-добра от онази, която бе отминала.

Така ги „разгада“ Давна, макар че никой не рече да отговори на неговото неуместно любопитство дори с поглед.

Давна отиде и в Долац да чуе какво казват монасите. Но фра Иво се извини, че има работа в черквата, проточи вечернята както никога и не се отдели от олтара, докато Давна не се измори да чака и не се върна в Травник.

Потърси и йеромонаха Пахомие в дома му и го намери легнал на голите дъски в студената и празна стая, облечен, позеленял в лицето. Давна му предложи лекарските си услуги, без да го пита за днешната новина, но йеромонахът отказа да вземе лекарство, като го уверяваше, че е здрав и че нищо не му трябва.

На другия ден и Давил, и фон Паулич посетиха кехаята и му честитиха победата, само направиха така, че да не се срещнат нито в конака, нито на отиване, нито на връщане.

С първия голям сняг се завърна и Али паша. Докато влизаше в града, гърмяха топовете от крепостта, свиреха бурии, тичаха деца. И травнишките бейове се разприказваха. Повечето от тях величаеха победата и победителя с горди, но умерени думи, казани на публично място и високо.

Още първия ден Давил изпрати Давна в конака да изрази най-добри пожелания и да предаде неговия подарък на победителя.

Преди десетина години Давил беше купил един хубаво гравирани масивен мъжки пръстен от злато, с фино изработен лавров венец на

мястото, където обикновено има камък. Давил го купи от наследството на един малтийски рицар, който бил оставил много дългове, а нямал наследници. Според това, което му бяха казали, този пръстен се давал някога като награда на победителя в рицарските игри на членовете на Малтийския орден.

(Напоследък, след като нещата тръгнаха безвъзвратно по пътя на поражението и след като се почувствува без компас, в мъчителна неизвестност за страната и за бъдещето — своето и на семейството си, — Давил правеше по-леко и по-често подаръци и изпитваше необичайно и непознато дотогава удоволствие да подарява предметите, които той обичаше и ревниво пазеше. Като подаряваше тези скъпи и ценни предмети, за които дотогава мислеше, че са съставна част от личния му живот, той несъзнателно подкупваше съдбата, която този път се беше обърнала напълно против него и близките му, а в същото време това му създаваше искрена и голяма радост, напълно еднаква с радостта, която изживяваше някога, когато купуваше тези неща за себе си.)

Давна не беше допуснат при везира и предаде подаръка на дефтердарина, като му обясни, че тази скъпоценност в продължение на столетие е предавана на онзи, който успявал да бъде пръв на мегдана, и консулт сега я изпраща на щастливия победител заедно с поздравленията си и най-добрите си пожелания.

Дефтердарин при Али паша беше някакъв си Асим ефенди, наричан Пелтек. Това беше блед и мършав човек, като сянка, пелтек, с две различни на цвят очи. Винаги изглеждаше страхотно изплашен и по този начин предварително вдъхваше на всеки посетител страх от везира.

Два дни по-късно консулите бяха приети, и то първо австрийският, а после френският. Времето на френското предимство беше минало.

Али паша беше изморен, но доволен. При светлината на снежния зимен ден Давил за пръв път забеляза, че зениците на везира от време на време играят отдолу нагоре. Щом очите му спрат на едно място и погледът му се успокои, започваше онова чудно трептене на зениците. Изглежда, че и самият везир знаеше това и му беше неприятно, затова непрекъснато въртеше очи и отместваше погледа си, а това пък придаваше неприятен и изплашен израз на цялото му лице.

Али паша, който за случая беше поставил пръстена на средния пръст на дясната си ръка, благодари за подаръка и поздравленията. За похода срещу Сърбия и своите успехи говореше малко и с онази фалшива скромност на суетни и чувствителни характери, които мълчат, защото смятат, че всички думи са недостатъчни и малки, и с това си мълчание подценяват събеседника и увеличават своя успех като нещо неописуемо и трудно достъпно за обикновените хора. Такива победители и след години дори поразяват всекиго, който говори с тях за тяхната победа.

Разговорът течеше трудно и неискрено. Непрекъснато настъпваха затишия, в които Давил търсеше нови и по-силни думи, за да похвали успеха на Али паша; везирът го оставяше да мисли, а сам обикаляше с поглед из стаята с неспокойна досада на лицето и с мълчаливо убеждение, че изобщо няма да може да намери истински и достойни думи.

И както обикновено става в подобни случаи, в желанието си да вземе по-живо участие и да покаже по-искрена радост, Давил неволно засегна чувствителността на везира.

— Знае ли се сега къде е водачът на бунтовниците, Черния Георги? — попита Давил, а попита затова, защото бе чул, че Карагеорги бил избягал в Австрия.

— Кой може да знае това и кой ли пък се интересува за него къде скита! — отговори презрително везирът.

— А няма ли опасност някоя държава да му окаже гостоприемство и помощ и той после да се върне отново в Сърбия?

Мускулите около ъглите на устата на везира сърдито трепнаха, после се извиха в усмивка.

— Няма да се върне. А и няма къде да се върне. Сърбия е така опустяла, че много години нито на него, нито на някой друг ще му дойде на ум да вдига въстание.

С още по-малко щастие Давил се опита да насочи разговора към положението във Франция и към военните планове на съюзниците, които тези дни вече се готвеха да преминат Рейн.

Още когато се връщаше в Травник, везирът по пътя прие специален куриер, когото фон Паулич изпрати да го посрещне при Бугойно и заедно с поздравленията да му предаде и подробен писмен доклад за положението на европейския фронт. Австрийският консул

пишеше на везира, че „най-последно бог е наказал непоносимото високомерие на Франция и дружните усилия на европейските народи дадоха плод“. Описваше в подробности битката при Лайпциг, Наполеоновото поражение и оттегляне през Рейн, неудържимото настъпление на съюзниците и подготовката, която се върши за преминаването на Рейн и окончателния разгром. Посочваше точни данни за френските загуби в убити, ранени и оръжие, както и всички армии на покорените народи, които се откъснали от Наполеон.

Когато пристигна в Травник, Али паша намери и други сведения, които потвърдиха това, което му бе съобщил фон Паулич. Затова сега разговаряше така с Давил, без да споменава нито с една дума името на неговия владетел или на държавата му, като че ли говореше с представител на безименна въображаема страна, която няма действителен облик и място в пространството, като че ли внимателно и суеверно внимаваше и с мисълта си дори дане докосне ония, срещу които съдбата се бе опълчила и които вече отдавна бяха преминали на страната на победените.

Давил хвърли още един поглед към пръстена си на ръката на везира, после се сбогува с престорено весел израз на лицето, който напоследък все повече му се удаваше, колкото положението му ставаше по-трудно и по-неясно.

Когато напуснаха конака, в покрития двор вече беше тъмно, а като излязоха от портата, белотата на мекия влажен сняг, който притискаше къщите и изпълваше улиците, заслепи очите на Давил. Беше около четири часът следобед. Върху снега лежаха модри сенки. Както винаги, когато дните са къси, стъмваше се рано и в това планинско място ставаше някак си тъжно, а под тежкия сняг се чуваше как шумоли водата. От всичко бликаше влага. Под конските копита дървеният мост отекуваше злоещо.

Давил почувствува временно облекчение, което изпитваше винаги, когато напускаше конака. За момент забрави кой е победител и кой победен, само си мислеше как още този път спокойно и гордо да мине през чаршията на кон.

От вълнението, от прекалено топлия въздух в Дивана и от вечерната влага го полазиха тръпки. Стремеше се да не трепери. Това му напомни за оня февруарски ден, когато мина за пръв път през тази чаршия сред псувните и плюенето или презрителното мълчание на

фанатизираните жители, отивайки на първия прием при Хюсрев Мехмед паша. И изведнъж му се стори, че отколе, откакто се помни, не върши нищо друго, а само язди по същия този път, със същата свита, със същите мисли.

През тези седем години по необходимост и полека-лека той свикна с много тежки и неприятни неща, но в конака винаги отиваше със същото чувство на страх и неприятност. И в най-щастливите времена, и при най-благоприятните обстоятелства, когато можеше, винаги избягваше посещението в конака и гледаше да свърши работата си чрез Давна. А когато някой въпрос налагаше да посети везира, и без това наистина не можеше да мине, той се готвеше като за някакъв тежък поход, не можеше да спи и цял ден преди това не можеше да се храни.

Препитваше се какво и как ще говори, предвиждаше техните отговори и хитрини и по този начин предварително се изморяваше. И за да си отпочине, да се успокои и утеша, нощем сам си говореше в леглото:

— Ах, утре по това време ще бъда на същото това място, а тези два горчиви и неприятни часа ще бъдат далеч зад мен.

Мъчителната игра започваше още от сутринта. По двора и пред консулството кънтяха стъпки на коне и тичаха слуги. После, по някое време, пристигаше Давна с обгорялото си и помръкнало лице, което би обезсърчило дори и небесните ангели, де ли пък смъртния и тревожен човек. Това беше знак, че мъката започваше.

По събирането на децата и безделниците в града се чувствуваше, че един от консулите ще отива в конака. Тогава от завоя на върха на главната чаршия се показваше кортежът на Давил, все един и същ. Напред яздеше конникът на везира, който редовно придружаваше консула при идване и връщане от конака. След него — консулт на своя вран кон, напълно спокоен и горд, две крачки зад него и малко вляво Давна — върху капризната си пъстра кобила, която травнишките турци мразеха както и самия Давна. А зад тях двамата гавази на консула на хубави босненски коне, въоръжени с револвери и ножове.

Така трябваше всякога да язди, да се държи изправен на коня, да не гледа ни вляво, ни вдясно, ни много високо, ни между очите на коня, ни разсеяно, ни загрижено, ни засмяно, ни навъсено, а сериозно и внимателно, спокойно, приблизително с оня малко неестествен поглед,

с който пълководците на картините гледат над боя, в далечината, някъде между пътя и линията на хоризонта, откъдето в решителния момент трябва да пристигне сигурна и добре обмислена помощ.

Сам не знаеше колко стотици пъти през тия години той бе преминал същия този път по тоя начин, но знаеше, че винаги, при всички времена и при всички везири, това му беше толкова трудно, като че ли отиваше на мъчение. Случваше му се да сънува същия този път и на сън да се измъчва как язди с призрачна свита през два реда закани и засади към конака и все не може да пристигне.

Докато си спомняше за всичко това, Давил наистина яздеше през мрачната чаршия, потънала в сняг.

Повечето от дюкяните вече бяха затворени. Минувачите бяха редки и вървяха приведени и бавни, като че ли влачат окови през тежкия дълбок сняг с ръце, мушнати в пояса, и уши, забрадени с кърпа.

Когато пристигнаха в консулството, Давна помоли консула да го приеме за няколко минути и му съобщи новините, които бе узнал от приближените на везира.

Един пътник от Цариград донесъл новини за Ибрахим Халими паша.

След двумесечен престой в Галиполи бившият везир бил изпратен в изгнание в едно малоазиатско градче, като преди това конфискували целия му имот в Цариград и околността. Свитата му постепенно намалявала; всеки тръгнал да търси прехрана и да следва съдбата си. Почти сам, Ибрахим паша тръгнал в изгнание. И по пътя за далечната малоазиатска паланка, където земята била гола, спечена, скалиста, стръмен камънак без тревичка и без капка текуща вода, повтарял непрекъснато всекидневната си мисъл как откъснат от света и облечен в прости градинарски дрехи щял да обработва своите градини, уединен и в тишина.

Няколко дни преди Ибрахим паша да тръгне в изгнание, починал неочаквано, както казвали, от разрыв на сърцето, Тахир бей, бившият дефтердарин на везира. Това било тежък удар за Ибрахим паша и изживявайки последните си дни в каменистото и безводно място, той лекувал мъката си само със старческа забрава.

Давил освободи Давна и остана сам в снежния здрач. От долината на големи вълни се стелеше влага. Високият мек сняг

задушаваше всеки звук. В дъното на хоризонта се виждаше гробницата на Абдулах паша, покрита със сняг. През прозореца се промъкваше слаба светлина от вощеницата, която гореше на гроба.

Консултът затрепера. Чувствуваше се отпаднал и като в треска. Новините и впечатленията бушуваха в него.

И както често се случва при хора много обременени с грижи и изморени, Давил за момент забрави всичко, което бе чул и преживял този ден, всички трудности и неприятности, които го очакваха утре и занапред. Сега мислеше само затова, което виждаше непосредствено пред себе си.

Мислеше за каменната гробница с осемте ъгъла, край която години наред минаваше, за пламъка на тази свещ, който тази вечер едва си пробиваше път през мъглата и който той и Дефосе някога бяха нарекли „вечна светлина“, за създаването на тази гробница, за историята на Абдулах паша, който почиваше в нея.

Каменен нисък саркофаг, покрит със зелена чоха, върху която бе написано „Нека всевишният разбули тайната на неговия гроб“, дебела вощеница на висок дървен свещник, която денем и нощем гори над тъмния гроб с безпомощното си усилие да постигне това, което моли от бога този надпис, а което бог, изглежда, не желае да направи. Пашата, който се бе издигнал високо още млад, и случайно бе дошъл в родния си край, за да умре. Да, той си спомняше за всичко, като че ли това бе съдбата на всеки, а и на него самия. Спомняше си как Дефосе, преди да замине, успя да види и прочете завещанието на Абдулах паша и как оживено и подробно му разказваше за него.

Знаейки колко малко светлина има в тази долина, пашата завещал на джамията къщите и земята си, като оставил и готови пари, само и само, докато свят светува, да гори на гроба му поне една голяма вощеница. И всичко уредил и осигурил писмено, при кадията, пред свидетели: и качеството на восъка, и теглото на свещта, и заплатата на човека, който ще я сменя и ще я пали, за да не може никога някой от потомците или от чужденците да откаже или да изневери на това. Да, този паша е знаел какви мрачни вечери и мъгливи дни има в тази тясна долина, където трябва да лежи до деня на страшния съд, знаел е, че хората бързо забравят и живите, и умрелите, изневеряват на задълженията си и нарушават обещанията си. И докато боледувал на един от тези чардаци без изгледи да оздравее, без надежда, че очите,

които бяха виждали толкова свят, ще могат изобщо някога да видят поширок хоризонт от този, единственото нещо, което поне малко го успокоявало в неизмеримата му болка за пропуснатия живот и ранната смърт, била мисълта за чистия пчелен восък, който ще гори над гроба му със спокоен, безшумен пламък, без дим и отпадъци. Затова всичко, което спечелил в краткия си живот с големи усилия, геройство и разум, дал за това пламъче, което гореше над неговите безсилни тленни останки. В неспокойния живот, след като се нагледал на земи и хора, той разбрал, че огънят е основата на създадения свят; той създава живота и той го унищожавя, видимо и невидимо, в безбройни форми и в различни степени. Затова последните му мисли са били посветени на огъня. Разбира се, този малък пламък не е много сигурен и вероятно няма да изтрае до края, но е всичко, което е могло да се направи, за да се освети трайно една точка от мрачната и студена земя. А това значи: да се озарят всички очи, които изобщо някога минат оттук, та макар и само със слаб лъч.

Да, странно завещание и странни хора! Но човек, който е живял тук известен брой години и е прекарвал нощите си така край прозореца, може да разбере всичко лесно и добре.

Давил едва откъсна поглед от немощния пламък, който все повече потъваше в тъмнината и изпаренията на влагата. Но тогава пред него възникна споменът за изтеклия ден, за тежкия разговор с везира, за Ибрахим Халими паша и за Тахир бей, за чиято смърт узна тази вечер.

По-жив, отколкото когато беше в Травник, стоеше пред него дефтердаринът. Наведен в кръста, със сияещи очи, малко кривогледа от силния блясък, както някога, в една студена вечер, също както тази, дефтердаринът му казваше:

— Да, господине, всеки вижда победителя в блясък или както казва персийският поет: „Лицето на победителя е като роза.“

— Да, лицето на победителя е като роза, но лицето на победения е като пръст на гроб, от която всеки бяга и обръща глава.

Давил произнесе високо този отговор, който някога дължеше на живия дефтердарин.

И едва тогава си спомни за разговора с покойника. Отново почувствува студени тръпки, треперене по цялото тяло и позвъни да внесат свещите.

После пак отиваше към прозореца, гледаше блясъка на вощеницата от гробницата на Абдулах паша и малките мъгливи светлини по травнишките къщи, продължаваше да разсъждава за огъня в света, за съдбата на победените и победителите, спомняше си за живи и за умрели, докато един по един не угаснаха всички прозорци, та дори и прозорците на австрийското консулство. (Победителите лягат рано и имат добър сън.) Остана само тъжната вощеница от гробницата и на отсрещния край на града още един огън, по-различен и по-голям от нея. Навярно в някаква ракиджийница варяха ракия както всяка година по това време.

На отсрещния склон на травнишката клисура, пълна с влажен сняг, наистина бе поставен първият казан в ракиджийницата на Петър Фуфич и бяха започнали да варят ракия. Ракиджийницата бе извън града, над самата Лашва, под пътя, който води към Калибунар.

Долината бе пълна със студено течение и влажен сняг. В ракиджийницата, която бе над водата, под покрива цяла нощ свиреше и пишеше „вещица“ и връщаше пушека през оджака.

Цвърчаха суровите дърва под казана, около който се мотаеха завити, опушени, изпомръзнали хора, забрадени с червени шалове, и се бореха с дима и искрите, с вятъра и течението, с острия тютюн, който на всичко отгоре непрекъснато пареше устните им и щипеше очите.

Там бе Танасие, прочутият майстор за варене на ракия. През лятото той и работи, и не. Но щом падне първата слива, той тръгваше от къща на къща, от град на град из целия травнишки край, а и подалече. Никой не умееше да накисне по-добре сливите, да прецени кога джибрите са кипнали и да свари и преточи ракията. Той бе мургав човек прекарал живота си в студени и опушени ракиджийници, винаги блед и небръснат, сънен и мрачен. Както всички добри майстори, и той все бе недоволен от своята работа и от ония, които му помагаша. Целият разговор се състоеше в сърдито мърморене и всичките му заповеди бяха отрицателни:

— Не така... Не оставяй да кипне... Недей да слагаш... Не пипай повече... Остави, стига сега... Отдръпни се... Махни се.

И след това сърдито и неясно мърморене, което и той, и помощниците му добре разбираха, накрая от опушените и напукани ръце на Танасие, от калта, дима и привидното безредие се получаваше

отлична и честна работа: хубава и чиста ракия, разделена на първак, мека и паток; лъскава и огнена течност, бистра и лековита, без трески, и сажди, без следа от мъката и мръсотията, от която бе създадена, без миризма на дим или на гнило, само с аромат на сливи и овощна градина и се разливаше в съдовете скъпа и чиста като душа. До този час над нея непрекъснато бдеше Танасие като над крехко новородено дете; накрая забравяше мърморенето и препирните и само движеше устни, като че ли тихо шепнеше и гадаеше нещо, и с непогрешимото си око гледаше ракиената струя и по нея, без да я опитва, определяше силата, стойността и мястото на ракията.

Около огъня, който гореше под казана, всякога имаше доста гости — граждани от града, а между тях редовно ще се намери и някой незнаен пътник и безделник, гуслар или някакъв дърдорко, защото бе приятно да ядеш и да пиеш и да приказваш при казана, макар че димът щипе очите, а вятърът бие в гърба. За Танасие тези хора не съществуваха. Той работеше и мърмореше, нареждаше, казваше какво не трябва да се прави и отминаваше насядалите около огъня, като че ли не съществуват. За него тези безделници бяха сякаш съставна част от казана. Във всеки случай той нито ги викаше, нито ги гонеше, нито ги забелязваше.

Така Танасие вареше ракия вече четиридесет години из градове, паланки и манастири. Такъв бе и сега. Само се виждаше, че е грохнал и остарял, мърморенето му бе по-тихо, отколкото преди, и често преминаваше в кашлица и старческо ръмжене. Гъстите му и къдрави вежди са побелели и както и цялото му лице винаги зацапани със сажди и глина, с която замазва казана. А под тези разчорлени вежди само прозираха очите му като две различни сияещи стъкълца, които ту блясваха по-силно, ту напълно угасваха.

Тази вечер около огъня имаше повече хора — самият чорбаджи Перо Фуфич с още двама травнишки сърби, търговци, един гуслар и Марко от Джимри, божи човек и врач, който непрекъснато пътува из Босна и понякога се отбива и в Травник, но не отива по-далече от тази ракиджийница, не влиза в града и чаршията.

Марко бе посивял и чист селянин от Източна Босна, дребен, подвижен, стегнат и спретнат.

Известен бе като гадател и пророк. На село имаше големи синове и омъжени дъщери, земя и къща, но откакто овдовя, започна да се моли

на бога, да предупреждава хората и да гадае бъдещето. За пари не бе алчен и не на всеки бе съгласен да врачува. Груб и безогледен беше към грешните. И турците го знаеха и не го закачаха.

Когато отиде някъде, не отиваше в богатски къщи, а отсядаше в някоя ракиджийница или в селска къща край огъня. Разговаряше с мъжете и жените, които се съберат там. А после по някое време излизаше в нощта и оставаше навън по час, а понякога и по два. Когато се върнеше целият в роса или мокър от дъжд, сядаше край огъня, където слушателите още го чакаха, и загледан в тънка тисова дъсчица, започваше да говори. Но често преди това се обръщаше към някои от присъстващите, укоряваше ги остро заради греха им и ги съветваше да си отидат. Това се случваше особено с жените.

Загледа се продължително и сериозно в някоя жена и после казва спокойно, но решително:

— Снахо, на теб ти горят ръцете до лактите. Отивай и гаси този огън и смъкни греха от себе си. Ти знаеш какъв грях носиш.

Жената засрамена изчезваше, а Марко едва тогава започваше да врачува общи неща за всички събрани.

И тази вечер Марко излезе навън, макар че духаше остър вятър и валеше ледена лапавица. Сега гледаше в дъсчицата си и удряше леко в нея с показалеца на лявата си ръка, гледаше дълго и започваше бавно:

— В този град тлее огън, тлее на много места. Не се вижда, защото хората го носят в себе си, но един ден ще пламне и ще обхване всички виновни и невинни. Този ден, който е праведен, няма да се случи в града, а извън. Далеч извън. И нека всеки моли бога да бъде той.

После изведнаж внимателно и бавно се обърна към Перо Фуфич:

— Чорбаджи Перо, и при теб в дома ти има някакви сълзи. Големи и още по-големи ще станат, но ще е на добро. На добро се обръща. Но затова ти гледай църквата и беднотията не забравяй. Кандилото ти да не угасва пред иконите на свети Димитрий.

Когато старецът говореше, чорбаджи Перо, иначе груб и надменен човек, отпусна глава и сведе поглед към копринения си пояс.

Настъпи тишина и смутеност, докато Марко отново не се загледа в своята дъсчица и замислено започна да удря с нокът по нея. От този сух звук незабелязано почна да се отделя благият му, но решителен глас, първо няколко непонятни думи, а после — все по-ясни:

— Е, клети християни, клети християни!

Това беше едно от ония общи пророчества, които Марко от време на време казваше и които после се разнасяха от уста на уста между сърбите.

— Ето, в кръв газят. Кръвта е до глезените им и продължава да отива нагоре. Ето, кръв, от днес, та за сто години; ето, и половината от другите сто. Толкова виждам. Шест поколения все с шепи едно на друго кръвен подават. И все християнска кръв. Ще дойде време, когато всяко дете книга ще учи и ще знае писмо и четмо; хората ще разговарят от единия до другия край на света и всяка дума ще чуят, но няма да могат да се разберат. Ще се засият едни и ще натрупат богатства, каквито не се помнят, но в кръв богатството им ще изчезне и няма да им помогне нито бързина, нито ловкост. Други ще осиромашеят и ще изгладнеят, та от глада сами ще изяждат езика си и ще викат смъртта да ги прибере, но смъртта ще бъде глуха и бавна. А и колкото роди земята, всички храни от кръвта ще станат блудкави. Кръстът ще потъмнее от само себе си. Тогава ще дойде човек гол и бос, без тояга и без торба, и ще заслепи всички очи със своята мъдрост, сила и красота, ще избави хората от кръвта и от потисничеството и ще утеши всяка душа. И ще царува третият от светата троица.

Към края на това пророчество думите на стареца ставаха все по-тихи и по-непонятни, докато не се изгубиха напълно в неясния ромон и в тихото еднообразно чукане на нокътя му по тънката тисова дъсчица.

Всички гледаха в огъня под впечатлението на тези думи, които не разбираха, но чийто неопределен смисъл ги потискаше и изпълваше с онова неясно вълнение, с което обикновените хора приемат всяко пророчество.

Танасие стана да прегледа казана. Тогава един от търговците запита Марко ще дойде ли руски консул в Травник.

Настъпи тишина, в която всички почувствуваха, че въпросът в момента бе неуместен. Остро и сърдито старецът отвърна:

— Няма да дойде нито той, ни някой друг, а скоро ще си отидат и тези, които са тука, и бързо ще минат години и главният път ще се откъсне от този град; ще искате да видите пътник и търговец, но те ще отиват на друга страна, а вие ще си продавате едни на други и едни от

други ще купувате. Една и съща пара ще върви от ръка на ръка, но никъде няма да се задържи и да даде плод.

Търговците се погледнаха. Цареше неприятно мълчание. Но само за миг, защото тутакси то бе прекъснато от кавгата между Танасие и слугите. Търговците заговориха. И старецът отново придоби обикновения си, скромен и усмихнат израз. Отвори изтънялата си кожена торба и започнала вади от нея царевичен хляб и глави кромид лук. Слугите слагаха на жаравата късове говеждо месо, което цвърчеше и издаваше силна миризма. Не поканиха стареца, защото беше известно, че той не яде у никого и живее само от суха храна в малката си кожена торба. Нахрани се бавно, с апетит, а после отиде на другата страна, където не достигаше димът от огъня и миризмата от печеното месо, и там свит и кротък като ученик заспа, с длан под дясната буза.

Ракията съживи разговора между търговците, но те час по час поглеждаха към ъгъла, дето спеше старецът, и понижаваха гласа си. Неговото присъствие ги изпълваше с някакво неловко чувство, но и с някаква тържествена сериозност, която им харесваше.

Танасие все подклаждаше огъня с букови цепеници, сънлив и навъсен, както винаги търпелив и непоколебим, каквато е и самата природа, без и през ум да му минава, че от другата страна на Травник някакъв си френски консул гледа червените отблясъци на неговия огън, и без и да подозира дори в своята простота, че на света има консули и живи хора, на които не им се спи.

XXVII

Първите месеци на 1814 година, всъщност последните си месеци в Травник, Давил прекара съвършено самотен, „готов за всичко“, без упътвания, без сведения от Париж или от Цариград. На гавазите и прислугата плащаше от свои средства. Между френските власти в Далмация цареше суматоха. Вече нямаше френски пътници и куриери. Новините от австрийските източници, които се получаваха в Травник бавно и несигурно, бяха все по-неблагоприятни. В конака престана да отива, защото везирът го приемаше с все по-малко внимание и с някаква си разсеяна и обидна снизходителност, която го засягаше повече от всяка грубост и обида. Впрочем везирът от ден на ден ставаше все по-тягостен и по-непоносим за цялата страна. Неговите арнаутски отреди живееха в Босна като в покорена земя и грабежа еднакво и от турците, и от християните. Недоволството сред мюсюлманите започна да става все по-голямо и това не беше шумно недоволство, което ще изгърми и отmine в незначителни градски бунтове, а приглушено, потайно, което дълго тлее, но когато избухне, води към кръв и кланета. Везирът беше опиянен от победата си в Сърбия. Наистина по-късно в приказките на очевидци и свидетели тази победа се оказва съмнителна и участието на Али паша в нея — незначително, но затова пък за Али паша тя ставаше все по-голяма и по-важна: от ден на ден той все повече растеше в собствените си очи като победител. От ден на ден растяха и неговите безобразни действия против бейовете и най-видните турци. Но тъкмо с това везирът отслабваше собственото си положение. Защото с насилие могат да се стряскат хората и да се постигат полезни обрати, но с него не може трайно да се управлява. Терорът като средство на управление бързо се изтъпява. Това знае всеки, освен ония, които са принудени от условията или от своите нагони да си служат с терор. А везирът не познаваше друго средство. Той не забелязваше, че у бейовете и аяните вече „страхът бе умрял“ и неговите злодеяния, които в началото наистина предизвикаха паника, сега не плашеха никого, също както все

по-малко можеше да насърчат и самия него. По-рано те трепереха от страх, но вече бяха „обръгнали и претръпнали“, а сега обратно — той трепереше от гняв при всяка, дори и най-малка проява на непокорност и отпор, дори и когато мълчаха. Капитаните на градовете си разменяха писма, бейовете се договаряха шепнешком, а във всички места чаршията опасно мълчеше. С настъпването на по-топли дни можеше да се очаква открито движение против режима на Али паша. Давна предвиждаше това със сигурност.

Монасите избягваха френското консулство, макар че продължаваха да посрещат любезно госпожа Давил, когато в неделя и в празник отиваше на литургия в долацката църква.

Гавазите питаха Давна докога още могат да разчитат, че ще бъдат на френска служба. Рафо Атиас започна да си търси друга работа като драгоман или агент, защото не му се щеше да се върне в магазина на чичо си. Чрез невидима, но непрекъсната дейност на австрийското консулство до последния човек от народа проникваха сведения за съюзническите победи и за края на Бонапарт, който бе само въпрос на дни. И все повече се затвърдяваше мнението, че времето на Франция е минало и че на консулството в Травник дните са преброени.

Фон Паулич лично не излизаше никъде, не говореше никому нищо. Давил не го беше виждал вече шест месеца, откакто Австрия влезе във война, но всяка минута чувствуваше неговото присъствие; мислеше за него с особено чувство, което не бе нито страх, нито завист, но в което имаше по нещо и от едното, и от другото; струваше му се, че го вижда как в голямата сграда на отвъдния бряг на Лашва спокойно ръководи работите, студен, съвсем съсредоточен, винаги на прав път, никога в съмнения и недоумения, в изправност, но лукав, чист, но безчовечен. Пълна противоположност на безумния и болезнен победител от конака, той беше всъщност единственият победител в играта, която години наред се играеше в Травнишката долина. Той само чакаше, неумолимо и спокойно, жертвата, която бе притисната до стената, да падне и с падането си да обяви победата.

И този миг дойде. Фон Паулич се държеше като човек, който участва в някаква си древна и тържествена игра, чиито правила са неумолими и болезнени, но логични, справедливи и честни за победените и за победителите.

Един априлски ден във френското консулство пристигна австрийският гавазин, за пръв път след седем месеца, и донесе писмо за консула.

Давил познаваше този почерк, целият в чисти правилни черти, като стоманени стрели, всички еднакво остри и насочени в една посока. Познаваше калиграфията, подозираше смисъла на писмото, но от съдържанието остана изненадан.

Фон Паулич му съобщаваше, че току-що бил получил съобщение, че е щастливо завършена войната между съюзниците и Франция. Наполеон се е отказал от престола. Извикан е законният владетел на френския престол. Сенатът е гласувал Нова конституция и е образувано ново правителство начело с Талеран, княз Беневентски. Тъй като предполага, че тези новини ще го интересуват, защото се отнасят до съдбата на неговата родина, той му ги изпраща, щастлив, че завършването на войната ще им даде отново възможност да общуват, моли го да изкаже на госпожа Давил неговите неизменни уважения и т.н. и т.н.

Изненадата беше толкова голяма, че консултът изобщо не можеше да проумее истинския смисъл и пълното значение на това, което беше узнал. В първия момент той остави писмото и стана от масата, като че ли беше получил някакво поръчение, което отдавна очакваше от фон Паулич.

Отдавна, и особено от декември миналата година и от пораженията в Русия, Давил смяташе, че е възможен такъв край, разглеждаше го в себе си и определяше своето отношение към него.

Така той постепенно и неусетно се примиряваше с разгрома на империята, с възможността да се стигне до този разгром. И от ден на ден с всяко събитие тази далечна и отдавнашна заплаха ставаше по-близка, вмъкваше се незабелязано в действителността и постепенно я заместваше. А зад императора и империята се долавяше животът, вечен, всемогъщ необхватен животът със своите безбройни възможности.

Той не си спомняше откога беше почнал да свиква да мисли за събитията и нещата на този свят без Наполеон като основна предпоставка. В началото това беше трудно и болезнено, един вид вътрешно замайване: залиташе в себе си като човек, комуто почвата под краката се люлее и измества. После чувствуваше само голяма

пустота, липса на каквито и да било мечти и опорна точка, само сухия клет живот, без хоризонти и онези видения в далечината, които са нереални, но които ни дават сили и истинско достойнство, когато вървим. И накрая — той толкова мислеше за това нещо и толкова пъти се предаваше на това чувство, че от тази въображаема точка започна все по-често да преценява света и Франция, своята участ и съдбата на семейството си.

През цялото време Давил, както и досега, изпълняваше съвестно задълженията си, четеше разпоредбите и статиите в „Moniteur“, слушаше разказите на куриерите и пътниците за плановете на Наполеон да защити метрополията или за изгледите да постигне мир със съюзниците. Но веднага след това се връщаше към размишленията си какво ще стане, когато изчезнат императорът и империята, и все по-дълго се спираше на тях.

С две думи, в него ставаше същото, което по това време изживяваха хиляди французи, преуморени от служене на един режим, който всъщност отдавна беше победен с това, че беше принуден да търси от хората повече, отколкото те могат да дадат.

А когато човек в мислите си се примири и сприятели с нещо, тогава, рано или късно, започва да намира потвърждение за него и в действителността. А при Давил това беше толкова по-лесно, защото действителността вървеше в една и съща посока с мислите и често ги надминаваше.

Напоследък Давил с учудване виждаше, че в тази насока бе преминал огромна част от пътя. Забравяйки продължителните и многобройни вътрешни борби, които водеше в себе си през последната година, струваше му се, като че ли лесно и изведнаж стигна до мястото, където сега се намираще. Във всеки случай той отдавна вече се чувствуваше като човек, „готов на всичко“, което всъщност означаваше, че в себе си е скъсал напълно с порядъка, който изживяваше последните си дни във Франция, и бе готов да се примири с това, което ще дойде след него, та каквото и да е то.

И все пак сега, в момента, когато всичко това се поставяше пред него като действителност, Давил се наведе като от удар, неочакван и прекалено силен. Разхождаше се из стаята и значението на това, което бе прочел в писмото на фон Паулич, растеше в него и предизвикваше все нови и нови вълни от смесени чувства: учудване, страх, съжаление,

после някакво клето доволство, че той и всички негови са пощадени и живи при толкова развалини и промени, после пак неизвестност и страх. Изведнаж му дойде на ум старозаветната мисъл, че бог е велик в своите дела, и тя час по час се връщаше в главата му като мелодия, от която не можеше да се освободи, макар че не би могъл да каже ни какви дела са това, ни в какво е тяхното величие и какво общо има това с бога от библията.

Дълго се разхождаше така из студената стая, но не можеше да се задържи на една мисъл, а още по-малко да разбере и да подреди в съзнанието си това, което беше чул. Чувствуваше, че за това ще му трябва доста време.

Разбираше, че всички размишления, предвиждания и лекомислени примирявания в мислите не струват много и не помагат в момента, когато ударът е получен. Едно е да възпроизвеждаш във въображението страха си да предвиждаш най-лошото, да обмисляш своето становище и своята защита и в същото време да чувствуваш удоволствието, че всичко все още е в ред и на място, а друго — да се намериш пред действителен погром, който изисква от нас бързо решение и истински действия. Едно е да слушаш пияния и буден другар от министерството на флотата как говори със зачервени очи: „Императорът е луд! Ние всички заедно с него вървим към пропаст, която ни чака на края на всички победи“, а друго е да разбереш и да приемеш като реалност, че империята е победена и разгромена, че Наполеон вече не съществува и е само един свален монарх-узурпатор, който щеше да струва повече, ако беше загинал при някоя от своите победи. Едно е човек да се съмнява в стойността на победите и трайността на военните успехи, както той правеше това все по-често напоследък, и да размишлява какво ще стане с него и с близките му „в случай че...“, а друго е да узнае изведнаж, че не само революцията и всичко, което тя донесе, но и Генерала, и оная непреодолима пленителност на неговия победоносен гений и на целия порядък, който почиваше върху него, са изчезнали изведнаж, като че ли никога не са съществували, и че сега всичко трябва изведнаж да се върне в положението, в което беше по времето, когато той като момче на площада в родния си град, опиянен от „кралската доброта“, възторжено приветствуваше Людовик XVI.

И насън това би било много.

И понеже не можеше да дойде на себе си и да се съсредоточи, да проникне в смисъла на това, което ставаше, и да прозре бъдещето, Давил се хвана за факта, че неговият стар закрилник Талеран е начело на новото правителство. Това му идваше като единствен знак за спасение, като особено благоволение на съдбата към него лично, в общия хаос и общото сътресение.

И с Талеран, както и с Генерала, Давил беше говорил само веднаж в живота си, и то преди повече от осемнадесет години, когато той още не беше прочут и не носеше титлата княз Беневентски. В старото министерство на външните работи, където по това време цареше страхотен безпорядък не само в работата и сред персонала, но и в мебелите, и в обстановката, Талеран го прие за няколко минути в някакъв импровизиран салон: искаше да го види, защото му беше направил впечатление със статиите си в „Moniteur“. И в този кратък разговор господствуваше същият безпорядък.

Силният човек, който го прие на крак и остана така през цялото време на разговора, имаше широк, дръзко спокоен поглед, който само повърхностно отмерваше младежа, като че ли някъде зад него търсеше истинския предмет на своето внимание. Говореше разсеяно и повърхностно, като че ли се разкайваше, че бе показал интереса си към тези статии и бе изразил желание да види младежа. Каза му, че „трябва да продължи така“ и че той винаги ще го подкрепя в работата и в службата му. Това всъщност беше всичко, което Давил видя и чу от своя защитник. И все пак през всички тези осемнадесет години и за самия Давил, и за всички чиновници в министерството беше ясно и установено, че Давил е протеже на Талеран и че неговият служебен път е свързан с Талерановата звезда. И наистина Талеран винаги го поддържаше, когато имаше сила и беше на власт. Често се случва хора, които са на власт, да влачат упорито след себе си до края маса свои протежета не заради тези протежета, които нито познават, нито ценят, а заради самите себе си, защото подкрепата и защитата, която дават на тях, е видимо доказателство за тяхната собствена мощ и стойност.

— Ще се обърна към княза — си говореше Давил, без още да знае как и защо ще се обърне. — Ще се обърна към княза — повтаряше в себе си цялата нощ, понеже не можеше да измисли нищо друго, измъчван от чувството, че няма никого, с когото би могъл да се

посъветва. Утрешният ден го свари преуморен и смутен и също така нерешителен, какъвто беше вчера.

Като гледаше жена си как, без да подозира нищо, се движи из къщи и нарежда какво да се прави в градината, сякаш ще векува в Травник, той се виждаше като някакво жалко същество, което знае това, което другите смъртни не знаят, и затова е повече и по-нешастен от тях.

Пристигането на куриера от Цариград го измъкна от тази нерешителност. Куриерът носеше поздравления от посланика и персонала за новото правителство и изразите им на преданост към законния владетел Людовик XVIII и Бурбонската династия. Той донесе и заповедта за Давил да уведоми везира в Травник за промените във Франция и да му съобщи, че от днес се намира в Травник като представител на Людовик XVIII, крал на Франция и Навара.

Като че ли действуваше по отдавна обмислен план или по някаква тиха диктовка. Давил без суетене и без колебания написа през деня всичко, което трябваше да приготви за Париж.

„От тукашния австрийски консул узнах за щастливия обрат, който е възвърнал на Френския престол потомъка на Хенрих Велики, а на Франция — спокойствие и всички изгледи за по-добро бъдеще. Докато съм жив, ще съжалявам, че не бях в Париж, за да присъединя своя глас към възторзите на въодушевения народ.“

Така започваше писмото на Давил, в което той поставяше услугите си на разположение на новото правителство, което молеше „да поднесе пред престола изразите на неговата преданост и вярност“, и подчертаваше скромно, че той е „обикновен гражданин, един от ония двадесет хиляди парижани, които подписаха прочутата петиция в защита на краля-мъченик Людовик XVI и кралския дом“.

Писмото завършваше с надежда, че „след желязното време идва златно“.

В същото време изпрати и на Галеран поздравление в стихове, което правеше често и при други случаи, докато Галеран беше на власт. Поздравлението започваше:

*Des peuples et des Rois, heureux modérateur
Talleyrand, tu de viens notre libérateur!*^[1]

Но тъй като поради заминаването на куриера нямаше време да го завърши, двете дюзини жалки стихове обозначи като фрагмент.

Давил предлагаше да се закрие консулството в Травник, защото при коренно изменените условия неговото по-нататъшно съществуване беше излишно. Молеше да му се разреши още през този месец да напусне Травник със семейството си и да остави Давна, чиято вярност бе изпитана и многократно доказана, да управлява консулството и да извърши закриването му. С оглед на изключителните условия, ако до края на месеца не получи други инструкции, той ще тръгне със семейството си за Париж.

Цялата нощ Давил прекара в писане на поздравления, молби и писма. Спа само два часа, но стана свеж и укрепнал и изпрати куриера.

От терасата, на която още затворените лалета се огъваха под обилната роса, Давил гледаше след куриера и неговия придружител как слизат по стръмния път към шосето в долината. Конете им газеха до над коленете в ниската гъста мъгла, червена от невидимото слънце, и потъвайки все по-дълбоко в нея, изчезваха от хоризонта.

После се върна в стаята си в приземието. Тук на всяка крачка личеха следите от миналата нощ, прекарана в работа и писане: изкривени и почти до края изгорели свещи, разхвърляни хартии, начупен восък. Без да докосва нищо, Давил седна сред преписките и накъсаните хартии. Чувствуваше тежка умора, но и голямо облекчение, че всичко е свършено и изпратено, комуто трябва, решително и категорично, и че за това вече не може да има нито съмнения, нито размишления. (Седна на писалището и облегна сънената си глава върху скръстените ръце.)

И все пак трудно е човек да не мисли, да не си спомня, да не вижда. Двадесет и пет години изминаха в търсене на „средния път“, който трябваше да донесе спокойствие и да осигури на личността онова достойнство, без което не може да се живее. Двадесет и пет години той вървеше, търсеше и намираше, губеше и отново печелеше от едно „увлечение“ до друго, а сега, преуморен, разкъсан в себе си, изхабен, бе стигнал до точката, от която тръгна, когато беше на осемнадесет години. Значи, всички пътища само привидно са вървели напред, а всъщност са водели в кръг като измамни лабиринти от източните приказки и са го довели такъв уморен и малодушен на това място, между тия накъсани хартии и разхвърляни копия от писма, до

точката, от която пак започваше кръг, както от всяка друга точка в кръга. Значи, средният път, онзи, правият, който води напред, към постоянство, не съществува, а всички вървим в кръг, все по един и същ път, който ни мами, само се сменят хората и поколенията, които пътуват, непрекъснато мамени. Значи, заключаваше неговата уморена и погрешна мисъл, изобщо няма път и това, където сега трябваше да го поведе, клатушкайки се, неговият хром закрилник, всевластният княз Беневентски, е само част от този кръг, който целият е безпътие. Само се пътува. А смисълът и достойнството на това пътуване съществуват само дотолкова, доколкото умеем да ги намерим сами в себе си. Няма ни път, ни цел. Само се пътува. Човек пътува, изхабява се и се уморява.

Да, така и той, ето и сега пътува, без да спре, и без отмора. Главата му отпада, очите сами се затварят, а пред него расте червеникавата мъгла и все някакви коне преплитат крака, стъпват с малки крачки, все повече потъват в тази мъгла и изчезват в нея заедно с конниците. Все нови и нови безброй коне и конници изникват и потъват в безкрайната мъгла, от която човек пада от умора и желание за сън.

След като отпусна главата си над скръстените ръце, овладян от умора и нескончаеми мисли, Давил заспа на писалището сред хартиите и догорелите свещи от миналата нощ.

Само да го оставят да спи, да не вдига глава и да не отваря очи, та дори и в тази влажна червена мъгла, сред разлюлените и все по-гъсти тълпи конници. Но не искат да го оставят. Един от тези конници зад него непрекъснато и безмилостно поставя студената си ръка на шията му и му шепне непонятни думи. Той все повече се унася, но и все по-упорито го будят.

Като вдигна глава и отвори очи, видя засмяното и укорително лице на жена си. Госпожа Давил го укоряваше, че толкова се уморява и го караше да се съблече, да легне и да си почине. Сега, когато вече се бе събудил, струваше му се, че не може и да помисли дори да остане сам със своите размишления в леглото. Започна да подрежда хартиите на писалището и да разговаря с жена си. Досега той избягваше да ѝ каже открито и напълно какви промени са станали в света и във Франция и какво означават те за тях. Сега изведнаж това му се видя лесно и обикновено.

След като чу ясно и конкретно, че всичко коренно се изменя, та дори и тяхното положение, че наистина е дошъл краят на престоля им в Травник, госпожа Давил за момент беше поразена и смутена. Но само за момент, докато да разбере какво значи това за семейството ѝ и какви действителни задачи поставя пред нея лично. Щом като разбра, тя се успокои. И веднага още там започнаха да се съвещават за пътуването, за превоза на багажа, за бъдещия си живот във Франция.

[1] Ти, който народи и крале с успех обуздаваше,
Талеран, сега ставаш наш освободител! ↑

XXVIII

Госпожа Давил се зае с работа.

Както някога подреждаше и гласеше този дом, за да живеят в него, така сега подготвяше всичко за преселване: спокойно, внимателно и неуморно, без да се оплаква и без да пита някого за съвет. Започна бавно и обмислено да разглобява домакинството, което беше създала през тези седем години. Всичко се отбелязваше, завиваше добре и подготвяше за път. Болното място на госпожа Давил беше терасата с цветята и голямата градина със зеленчуковите лехи.

Белите зюмбюли, които госпожа фон Митерер кръсти някога „сватбена радост“ или „царски младоженец“, бяха все още силни и едри, но централно място на терасата заемаха холандските лалета, които госпожа Давил успя да си достави през последните години в голямо количество и в различни цветове. Миналата година те бяха още малки и различни по височина, но сега бяха израснали хубаво и разцъфнали еднакво и едновременно, така че изглеждаха като редици ученици в тържествена процесия.

В градината беше разцъфнал сладкият немски грах, семето бе получила от фон Паулич миналата година, няколко седмици преди обявяването на войната. Сега го окопаваше глухонемият Мунджара.

Мунджара работеше и сега както всяка пролет. Той не знаеше нищо за събитията в света, нито за обрата в съдбата на тези хора. За него тази година бе като всяка друга. Вечно наведен, той ронеше с пръсти земята, бучка по бучка, наторяваше, пресаждаше и поливаше, усмихваше се на Жан Пол или на малката Евгения, когато прислужничката я извеждаше на терасата. С бързи и фини движения на изцапаните със земя пръсти, с нямото си мънкане и гримаси той обясняваше на госпожа Давил, че сладкият грах в градината на фон Паулич е израснал по-високо и има повече цвят, но че това няма никакво значение, защото по ръста и цвета не може да се съди за истинския плод. Това ще проличи едва когато почне да се образува шушулката.

Госпожа Давил го гледаше. Със знаци потвърди, че всичко е разбрала, и влезе в къщи да продължи опаковането. Едва тук си спомни, че след някой ден ще трябва да се напусне всичко — и къщата, и градината — и че нито тя, нито близките ѝ ще могат да видят зрелия плод на този грах. И очите ѝ се наляха със сълзи.

Така във френското консулство се готвеха за заминаване. Но и пред Давил се поставяше един въпрос. Това бе въпросът за парите. Малкото спестени средства, които имаха, Давил беше изпратил във Франция още преди това. Сега вече месеци наред заплати не се получаваха. Сараевските евреи, които работеха с Фресине и често даваха заеми на консулството, станаха недоверчиви. Давна имаше спестени пари, но той оставаше в Травник в съвсем неопределено положение и в пълна неизвестност. И не беше право да се лишава от това, което имаше, и да се търси от него заем за държавата, и то при несигурни обстоятелства.

Двамата драгомани, Давна и Рафо Атиас, знаеха добре в какво положение беше Давил. И докато той така се измъчваше и обмисляше накъде да се обърне, един ден дойде старият Соломон Атиас, чичото на Рафо, най-видният от братята и главата на целия многочислен род на травнишките Атиасовци.

Беше нисък, много пълен и с криви крака, в измаслена антерия, с глава без врат, поставена направо между тесните рамене, с големи изпъкнали очи като при хора, които страдат от сърдечен порок. Несвикнал да върви по стръмно, той целият бе изпотен и запъхтян в топлия майски ден. Затвори боязливо вратата след себе си и пъшкайки, се стовари на стола. От него се разнасяше миризма на чесън и нещавени кожи. Сложи на коленете си свитите черни, обраснали в косми юмруци, на всеки косъм блестеше малка капка пот.

Няколко пъти си размениха поздрави и се връщаха все към едни и същи незначителни изрази на учтивост. Нито Давил искаше да признае, че със семейството си напуска завинаги Травник, нито пък запъхтяният и тежко подвижен чорбаджи Соломон можеше да каже за какво бе дошъл. Най-послед еврейният започна с дрезгавия си и гърлен глас, който винаги напомняше на Давил за Испания, да уверява, че той разбира неочакваните промени и големите нужди на държавата и държавните хора, че времената са тежки за всички, та и за търговеца, който си гледа само своята работа, и че най-послед ето, най-послед, ако

на господин консула не пристигнат навреме държавните пари, а пътят си е път и службата не може да чака, ето той, Соломон Атиас, е насреща, винаги готов да послужи на френското царско... т.е. кралско консулство и лично на господин консула с малкото средства, който има и колкото може.

Давил, който най-напред си беше помислил, че Атиас е дошъл от него да търси и моли нещо, се изненада и трогна. От вълнение гласът му стана неравен. Мускулите на лицето му между устата и брадата, там, където червеникавата му кожа беше започнала да увяхва, да се бръчка и увисва, видимо затрепериха.

Настъпи смутено предлагане и изказване на благодарност. Най-после се разбраха: Атиас ще даде на консулството срещу полица двадесет и пет дуката.

Изпъкналите големи очи на Соломон се овлажниха и това им придаде необикновен блясък, макар че бяха жълтеникави и зачервени. И в очите на Давил блеснаха сълзи от вълнение, което тези дни не го напускаше. Сега разговаряше по-леко и по-спокойно.

Давил търсеше отбрани думи, за да изкаже своята благодарност. Говореше за симпатиите си и разбирането към евреите, за човечността и необходимостта хората без разлика да се разбират и да си помагат. Служеше си с общи и неопределени изрази, защото вече не можеше да говори за Наполеон, чието име имаше за евреите голяма привлекателна сила и особено значение, а още по-малко можеше да спомене ясно и определено новото си правителство и името на новия владетел. Соломон го гледаше с големите си очи, непрекъснато се потеше и дишаше тежко, като че ли на него самия всичко това бе ясно и тежко също толкова, дори и повече, отколкото на Давил, като че ли разбираше и схващаше напълно каква мъка и каква опасност са всички тия царе и крале, везири и министри, чието идване и падане от власт съвсем не зависят от нас, но все пак ни издигат или смазват, нас и нашите семейства и всичко, което сме и което имаме, като че ли изобщо бе нещастен, че е трябвало да напусне мрачния си магазин и купищата кожи, да се изкачи на това възвишено и слънчево място и да седи с високопоставени господа на необичайни за него столове, в разкошни помещения.

Зарадван, че въпросът за пътните пари е разрешен така неочаквано лесно и в желанието си да даде на целия разговор поне

малко по-весел тон, Давил каза полушеговито:

— Признателен съм ви и никога няма да забравя, че въпреки грижите, които имате, сте намерили време да мислите и за съдбата на представителя на Франция. И да ви кажа право, аз ви се възхищавам, че след всичко, което ставаше тук, след всички глоби, които трябваше да платите, вие имате възможност да дадете някому назаем. Защото везирът се хвалеше, че е изпразнил касите ви до дъно.

Когато Давил спомена преследванията и глобите, на които евреите бяха подложени отстрана на Али паша, очите на Соломон получиха вцепенен и тревожен, тъжен израз като при животните.

— Много ни струваше това, много пари ни взеха и наистина до дъно изпразниха нашите чекмеджета, но на вас мога да кажа и вие трябва да знаете...

Тук Соломон погледна смутено изпотените си ръце на коленете и след кратко мълчание продължи с някакъв друг, по-тънък глас, променен, като че ли говори изведнаж от другия край:

— Да, изплаши ни и ни струваше много. Да. Везирът е наистина строг, строг и мъчен господар. Но той веднаж има работа с евреите, а ние сме изпратили десетки и десетки везири. Везирите се сменят и си отиват. (Е, вярно, всеки взема по нещо.) Везирите си отиват, забравят какво са вършили и как са постъпвали, идват други и всеки започва отново. А ние оставаме, помним, записваме всичко, което сме изпатили, как сме се бранили и спасявали и предаваме от баща на син този скъпо платен опит. Ето затова нашите чекмеджета имат две дъна. До едното достига ръката на везира и изпразва всичко, но под него все остава нещо за нас и децата ни, да се спаси душата, да се помогне на близък и приятел в неволя.

След тези думи Соломон погледна право в Давил, но не вече с комично-боязливите си и тъжни очи, а с някакъв нов, открит и смел поглед.

Давил се усмихна сърдечно.

— Ах, това е хубаво, това ми харесва! А везирът смяташе, че е много хитър и вещ.

Соломон го прекъсна веднага с по-тих глас, като чели искаше да наложи и на него по-тих тон:

— Не, не искам да кажа, че не е. О, разбира се, те са хитри и мъдри. Само, нали знаете, господарите са мъдри, силни хора, като

змейове са нашите господари, но те воюват, блъскат се, изхабяват се. Знаете ли как казват у нас, властта е като силен вятър, носи се, разкъсва и изчезва, а ние мируваме и работим, печелим. И затова у нас има по-дълго и винаги се намира по нещо.

— Ах, това е хубаво, това е хубаво! — поклащаше утвърдително глава Давил, като непрекъснато се усмихваше и насърчаваше Соломон да продължава.

Но тъкмо поради тази усмивка евреинът изведнаж млъкна и се загледа по-съсредоточено в лицето на консула, с първия си тревожен и боязлив поглед. Изплаши се, да не би да е прекалил и да е казал нещо, което не трябва. Разбираше, че това, което разказваше, не беше тъкмо онова, което искаше да каже. А и сам не знаеше какво би трябвало да бъде то. Но нещо го караше да говори, да се оплаче, да се похвали, да се обясни като човек, комуто е дадена единствената възможност, само няколко ценни минути да направи важно и бързо поръчение. След като вече бе напуснал магазина си, след като бе изкачил тази стръмнина, по която обикновено никога не минаваше, и седнал в тази светла стая сред красота и чистота, с които не бе свикнал, струваше му се много важно и ценно, че може да разговаря с този чужденец, който след няколко дни напускаше този град, и да разговаря така, както може би никога с никого повече няма да си позволи да говори.

Като забравяше първоначалното си стеснение и мъчителната неловкост, той все повече чувствуваше нужда да каже на този чужденец още нещо за себе си и своите, нещо бързо и тайно, от тази травнишка дупка, от влажния магазин, където се живее тежко, без чест и правда, без красота и ред, без съд и свидетели, нещо като поръчение, отправено, без и сам да знае кому, там, на някакъв си по-добър, постегнат и по-просветен свят, където консулт се връщаше. Веднаж поне да каже нещо, което не бе хитрост и предпазливост, което нямаше връзка с печеленето и икономииите, с всекидневните сметки и пазарлъци, а, напротив — с даването и пилеенето, с болезнената и великодушна гордост и искреност.

Но тъкмо това силно желание, което изведнаж го обхвана да съобщи и предаде по-нататък нещо общо и голямо за своето съществуване в живота и за мъките на всички травнишки атиасовци, винаги му пречеше да намери истинския начин и необходимите думи, които накратко, но достойно биха изразили това, което сега го

измъчваше и вкарваше кръвта в главата му. Затова заекваше и говореше не това, което изпълваше цялото му същество и което толкова много искаше да изрази — че се борят и че успяват да запазят невидимата си сила и достойнство, — а само откъслечни думи, които му идваха на устата.

— Ето... така се запазваме и така замогваме и не съжаляваме... да дадем за приятели, за правото, за доброто, което ни се прави. Защото ние... защото и ние...

Сега изведнаж очите му се овлажниха и гласът секна. От смущение стана. Стана и Давил, трогнат от неопределена сърдечност и приятелство, и му подаде ръка. Соломон пое живо тази ръка с несвикнало, несръчно движение и промълви още няколко думи, с които молеше да не ги забравя и да каже там, където може и комуто трябва, че те живеят тук, че се мъчат и с мъки изкупват съществуването си. Това бяха само неясни и несвързани думи, които се смесваха с Давиловите изрази на благодарност.

Никога няма да може да се изясни какво беше това, което в този момент задушаваше Соломон Атиас, което предизвикваше сълзи в очите му и развълнувано треперене по цялото му тяло. Ако той умееше, ако изобщо можеше да говори, би казал приблизително следното:

„Господине, вие бяхте тука между нас повече от седем години и през това време към нас евреите проявихте внимание, каквото никога не е показано ни от турци ни от чужденци. Канехте ни като хора и не ни делехте от другите. Може би и вие сам не подозирате какво добро сте ни направили с това. Сега си отивате. Вашият цар беше принуден да се оттегли пред по-силния враг. Във вашата страна стават тежки неща и големи промени. Но вашата страна е благородна и силна и не може всичко да не се обърне на добро. И вие ще намерите своя път в своята родина. За съжаление сме ние, които оставаме тук, шепата травнишки евреи, сефарди, от които две трети са атиасовци, защото вие бяхте за нас малка светлина в очите. Вие видяхте как живеем и ни направихте добро, което човек може да направи на човека. А който върши добро, от него всеки очаква още по-добро. Затова си позволявам да ви помоля и за следното: бъдете наш свидетел на Запад, откъдето и ние сме дошли и където би трябвало да знаят какво са направили от нас тука. Защото, струва ми се, ако знаехме, че на някои е известно и

признава, че не сме това, което изглеждаме, нито такива, както живеем, по-лесно ще ни бъде всичко, което сме принудени да понасяме.

Преди повече от три столетия ни вдигна от родината ни, прекрасната Андалузия, страшен, безумен, братоубийствен вихър, който и днес не можем да разберем и който и до днес не е разбрал себе си, пръсна ни по света и направи от нас просяци, на които и златото не помага. Нас, ето, хвърли на Изток, а животът на Изтока не е лесен и благословен и колкото човек отива по-нататък и повече доближава изгрева на слънцето, все по-лошо става, защото земята е по-млада и по-сурова, а хората са от земя. И нашата мъка е там, че нито можахме напълно да обикнем тази страна, на която дължим, че ни прие и ни даде подслон, нито пък можахме да направим онази, която несправедливо ни изгони и прокуди като недостойни синове. Не знаем какво ни е по-трудно: дали това, че сме тук, или това, че не сме там. Зная, че където и да бяхме извън Испания, щяхме да страдаме, защото винаги щяхме да имаме две отечества, но тук животът много ни притисна и унизи. Зная, че отдавна сме се изменили, дори не помним вече какви сме били, но знаем само, че сме били по-други. Отдавна тръгнахме и трудно пътувахме и нещастни паднахме и спряхме на това място, та затова вече не сме нито сянка на онова, което бяхме. Като прашец на плод, който върви от ръка на ръка, от човека пада първо това, което е най-фино върху него. Затова и ние сме такива. Но вие ни познавате, и нас, и нашия живот, ако това може да се нарече живот. Живеем между турците и раята, бедната рая и грозните турци. Откъснати напълно от свои и близки, стараем се да запазим всичко испанско, и песни, и гозби, и обичаи, но чувствуваме как всичко у нас се изменя, разваля и забравя. Помним езика на нашата родина такъв, какъвто сме го понесли с нас преди три века, какъвто вече и там не се говори, а смешно мънкаме езика на раята, с която заедно страдаме, и на турците, които ни управляват. Така че може би не е далече денят, когато ще можем чисто и човешки да се изразяваме само в молитвите, които всъщност не се нуждаят от думи. Самотни и малобройни, ние се женим помежду си и виждаме, че кръвта ни слабее и бледнее. Превиваме гръб и правим път на всеки, мъчим се и все някак намираме изход, дето казват: на лед огън палим, работим, печелим, пестим, и то не само за себе си и за децата си, но и за всички ония, които са по-силни и по-дръзки от нас и посягат върху живота ни, върху честта и

кесията ни. Така ние запазихме вярата, заради която трябваше да напуснем хубавата си страна, но изгубихме почти всичко друго. За щастие и за наша мъка в спомена ни продължава да живее представата за нашата скъпа родина такава, каквато някога е била, преди да ни прокуди като мащеха, така както никога няма да угасне у нас желанието за по-добър свят, свят на ред и човечност, в който се върви право, спокойно се гледа и открито се говори. От това не можем да се освободим, както не можем да се освободим от чувството, че въпреки всичко ние принадлежим към такъв свят, макар че прокудени и нещастни, живеем тъкмо в обратен.

Това, ето, бихме искали да се знае там. Нашето име да не загине и в този по-светъл и по-висш свят, който непрекъснато помръква и се руши, непрекъснато се измества и изменя името си, но никога не пропада и винаги някъде и за някого съществува; този свят да знае, че ние го носим в душата, че и тук по свой начин му служим и се чувствуваме едно с него, макар и завинаги и безнадеждно отделени от него.

И това не е суета, нито празно желание, а истинска необходимост и искрена молба.“

Тези неща приблизително би казал Соломон Атиас в този момент, когато френският консул се готвеше да напусне завинаги Травник и когато Соломон му даваше с мъка спестените жълтици, за да може да замине. Това или нещо подобно би казал. Но всичко това изобщо не беше напълно ясно и определено в съзнанието му, а още по-малко узряло, за да бъде изразено, то лежеше в него живо и мъчително, но неизказано и неизразено. А кой ли в живота успява да изрази най-добрите си чувства и най-добрите си желания? Никой, почти никой. Тогава как би могъл да ги изрази травнишкият търговец на кожи, испанският евреин, който не знаеше както трябва нито един език на тоя свят, а и да знаеше всички езици, това пак нямаше нищо да му помогне, защото дори в люлката не му бяха давали да плаче високо, де ли пък в живота да говори свободно и ясно. Това бе причината и трудно доловимият смисъл на заекването и треперенето му, когато се разделяше с френския консул.

Докато създаването и подреждането на един дом става трудно и бавно, сякаш изкачваш стръмнина, разтурянето на едно учреждение или домакинство върви бързо и лесно като по нанадолнище.

По-бързо, отколкото очакваше, Давил получи отговор от Париж. Разрешен му бе тримесечен отпуск, като можеше да вземе веднага и семейството си и да остави Давна за управител на консулството. По време на пребиваването му в Париж ще бъде разрешен въпросът за ликвидирането на генералното консулство в Травник.

Давил поиска да бъде приет от везира, за да го уведоми за заминаването си.

Али паша сега имаше вид на болен човек. Към Давил беше необикновено любезен. Личеше, че е уведомен за предстоящото закриване на консулството. Давил подари на везира ловджийска пушка, а везирът на него — наметало, подплатено с кожа, което показваше, че смята, че Давил си заминава завинаги. Сбогуваха се като двама души, които нямат много какво да си кажат един на друг, защото всеки бе премного зает и обременен със своите грижи.

Същия ден Давил изпрати и на фон Паулич подарък пушка — хубава карабина немско производство, и няколко бутилки ликьор (Martini). В дълго писмо той му съобщаваше, че тези дни ще напусне Травник заедно със семейството си и ще замине „в по-дълъг отпуск, който, ако е рекъл бог, ще бъде траен“. Молеше да му се дадат визи и препоръки за австрийските гранични власти и за коменданта на карантината в Костайница.

„Моето желание е — пишеше по-нататък Давил — договорите, които сега се сключват в Париж, да донесат на света мир, траен и разумен, като Вестфалския, и да укрепят и осигурят дълъг отдиш на сегашното поколение. Надявам се, че нашето голямо европейско семейство, помирено и обединено, занапред няма да дава на света жалък пример на раздори и несговорност. Надявам се и желая това. Вие знаете, че това бяха моите принципи преди миналата война, по време на войната, а днес повече от всякога.“

„Където и да съм — пишеше Давил — и където да ме тласне съдбата, никога няма да забравя, че във варварската страна, в която бях осъден да живея, намерих най-просветения и най-любезен човек в Европа.“

И докато така завършваше писмото си, реши да замине, без да се сбогува с фон Паулич лично и устно. Чувствуваше, че от всички трудности, които трябваше да понесе, най-трудно би му било спокойното победоносно лице на подполковника.

Уведомявайки дворцовата канцелария за предстоящото закриване на френското генерално консулство в Травник, фон Паулич предложи веднага да се закрие и австрийското генерално консулство. Последното става излишно не само защото в тези краища няма да има френски акции, но и защото, ако се съди по всичко, в Босна трябва да се очакват вътрешни размирици и открита борба между везира и бейовете. Всички сили и цялото внимание ще бъдат посветени на тази борба и затова в близко бъдеще не трябва да се очакват никакви мерки против австрийската граница. А по вътрешните босненски работи Виена може винаги да бъде добре осведомена чрез монасите или чрез специални агенти.

Заедно с предложението си фон Паулич изпрати и препис от писмото на Давил. Накрая, където Давил говореше ласкаво за него лично, собственооръчно добави: „Аз и по-рано на няколко пъти съм имал случая да обърна внимание върху буйната фантазия на господин Давил, върху склонността му да преувеличава нещата.“

Целия следобед на летния ден Давил прекара с Давна, подреждаше преписките и му даваше упътвания.

Давна беше както винаги помръкнал, около челюстите му играеха опънатите мускули. За сина му имаше решение да бъде изпратен на работа в посолството в Цариград. Давил обеща, че ще се застъпи в министерството по този въпрос, който се беше позабавил поради големите промени във Франция, да се уреди окончателно. Като си мислеше само за сина си, хубавия и умен младеж на двадесет и две години, Давна го уверяваше, че ще извърши ликвидирането както трябва и ще изнесе всичко до последното перце и най-малкото парче хартия, та дори на парчета да го нарежат.

Понеже не смогнаха да свършат, продължиха работата и след вечерята. Давна си отиде едва към десет часа.

Останал сам, Давил се озърташе из полупразната стая, в която гореше една-единствена свещ и мракът все повече нахлуваше. Прозорците бяха без завеси. На белите стени изпъкваха по-светли места, там, където до вчера висяха картини. През отворения прозорец достигаше шумът на водата. От двете часовникови кули биеха някакви турски часове: първо се обади кулата, която беше в съседство, а после онази от долната чаршия, като че ли подражаваше на първата. Консултът беше преуморен, но вълнението му като някаква сила го

държеше буден и бодър и той продължаваше да подрежда личната си преписка.

В картонени корици, завързани със зелени панделки, беше ръкописът на епоса му за Александър Велики. От замислените двадесет и четири песни седемнадесет бяха написани, но и те не бяха напълно завършени. По-рано, когато пишеше за походите на Александър, имаше винаги пред себе си Генерала, а сега, повече от една година, откакто изживяваше разгрома на живия завоевател като своя лична съдба, той вече не умееше да каже нищо за възхода и разгрома на отдавна мъртвия завоевател от епоса си. И така сега беше пред него това започнато произведение като логичен и исторически абсурд: Наполеон бе изминал голямата линия на своя възход и падение и отново бе докоснал земята, а устремът на Александър продължаваше, той превземаше „сирийските теснини“ при Исос и не мислеше за поражение.

Давил често се опитваше да отиде по-нататък, но винаги ясно виждаше, че поезията му редовно занемява от близостта на действителните събития.

Тук беше и началото на трагедията на Селим III, която беше започнал да пише миналата година, след заминаването на Ибрахим паша, като си спомняше дългите разговори с везира за нещастния, просветен султан.

Тук бяха и всички ония приветствия и послания в стихове по повод на различни тържествени случки и чествувания на различни хора и режими. Жалки стихове, посветени на изгубени неща и личности, които сега бяха нещо по-малко и от покойници.

Накрая идваха вързопи сметки и лични писма, завързани с канап, пожълтели и оръфани по краищата. Щом скъса канапа, хартиите се разпаднаха като развалини. Някои бяха още от преди двадесет години. Само с един поглед Давил разпознаваше отделни писма. Видя правилния и решителен почерк на един от най-добрите си другари Жан Вилньов (Villeneuve), който миналата година така неочаквано бе починал на кораба, съвсем близо до Неапол. Писмото бе от 1808 година и бе написано в отговор на някакво тревожно писмо на Давил.

„... Вярвайте ми, драги мой, че вашите грижи и черни мисли са неоснователни. Днес по-малко от когато и да било. Великият и изключителен човек, който сега ръководи съдбините на света, създава

основи за един по-добър и траен ред за най-дълго време. Затова напълно можем да се опрем на него. Той е най-добрата гаранция за щастливото бъдеще не само на всеки от нас, но и на нашите деца, и на децата на нашите деца. Затова бъдете спокоен, драги приятелю, както съм спокоен аз, чието спокойствие почива върху горното ясно съзнание.“

Давил откъсна поглед от писмото и се загледа в отворения прозорец, в който се втурваха нощни пеперуди, привлечени от светлината в стаята. Тогава от съседната махала се разнесе песен, в началото слабо, после все по-силно. Мусо певецът се прибираще. Гласът му беше дрезгав и отслабнал, а пеенето — откъслечно, но ракията още не го беше доунищожила, още живееше и той, и в него онова, което фон Митерер някога наричаше „Urjammer“.

Мусо вече беше завил зад ъгъла на своята махала, защото гласът му се чуваше все по-слабо и по-слабо, с по-продължителни паузи, като повици на удавник, който потъва, отново се появява на повърхността, за да извика още веднаж и да потъне отново още по-дълбоко.

Певецът вече беше се дотътрил до двора си. Гласът му не се чуваше. Настана отново тишина, която шумът на водата в нощта не нарушаваше, а я правеше по-монотонна и по-плътна.

Така всичко потъва. Така потъна и Генерала и преди него толкова силни хора и големи движения!

Останал пак сам в несмуцаваната от нищо нощна тишина като затрупан, Давил седеше един миг със скръстени ръце и блуждаещ поглед. Беше развълнуван и загрижен, но не изплашен и сам. Въпреки цялата неизвестност и всички трудности, които го очакваха, струваше му се, че за пръв път, откакто е в Травник, се разведрява и пред него се открива някакъв път.

От оня февруарски ден, преди повече от седем години, когато след първия диван при Хюсрев Мехмед паша се завърна възбуден и притиснат в Баруховата стая в приземието и се отпусна на твърдия миндер, всички работи и усилия във връзка с Босна и турците го теглеха към земята, спъваха го и го правеха по-слаб. От година на година в него растеше и бушуваше действието на „ориенталската отрова“, която замъглява погледа и разяжда волята и с която тази страна започна да го упойва още от първия ден. Нито близостта на френските войски в Далмация, нито целият блясък на големите победи

не можаха да изменят това. А сега, когато след разгрома и поражението се готвеше да напусне всичко и да тръгне в неизвестност, той чувствуваше в себе си подтик и воля, каквито не познаваше през тези седем години. Грижите и нуждите бяха по-големи от когато и да било, но, странно, те не го стряскаха както досега, а изостряха мисълта му и разширяваха хоризонтите му, не налитаха от засада, като проклетие и нещастие, а идваха заедно с останалия живот.

В съседната стая се чу как нещо шумоли като мишка в стената. Това беше жена му, която, неуморна и съсредоточена както винаги, подготвяше и завиваше последните предмети. В същата къща спяха децата му. И те един ден ще пораснат (той ще направи всичко да израснат добре и щастливо) и ще тръгнат да търсят пътя, който той не успя да намери, и дори да не го намерят, ще го търсят може би с повече сили и повече достойнство, отколкото той умееше да го търси. Сега те спят и растат. Да, и в тази къща имаше живот и движение, както и в света навън, където се разкриваха перспективи и назряваха нови възможности. Като че ли отдавна бе напуснал Травник, той вече не мислеше за Босна, ни за това какво му беше дала и какво му беше отнела тя. Само чувствуваше, че отнякъде му прииждат сили и търпение и решителност да спасява себе си и своите. И продължи да подрежда пожълтелите хартии, да къса всичко остаряло и излишно, да оставя и нарежда само това, което можеше да му потрябва за живота по-нататък, при изменените условия във Франция.

И тази механична работа бе съпроводвана от неопределена, но постоянна мисъл, като някаква упорита мелодия: че все пак някъде не може да не съществува „правият път“, който той цял живот напразно търсеше; да, той съществува и човек, кога и да е, ще го намери и ще го открие за всички хора. Той сам не знаеше как, къде, нито откъде, но ще го намерят някога било неговите деца, било децата на неговите деца или по-далечните поколения.

И тази мисъл облекчаваше работата му като тиха вътрешна мелодия.

ЕПИЛОГ

Вече трета седмица как времето се задържа хубаво. Както всяка година, бейовете започнаха да излизат на разговор на Софата в Лутвовото кафене. Но разговорите им са въздържани и мрачни. В цялата страна става мълчаливо съвещание за въстание и отпор срещу непоносимото и безумно управление на Али паша. Въпросът вътрешно вече е разрешен и сега само назрява. С постъпките си Али паша сам ускорява това назряване.

Днес е последният петък от месец май на 1814 година. Всички бейове са налице и разговорът е жив и сериозен. Всички знаят новините за поражението на Наполеоновите армии и за неговото абдикиране; сега само разменят, сравняват и допълват своите сведения. Един от бейовете, който тази сутрин бе говорил с хора от конака, каза, че всичко е уредено за заминаването на френския консул и семейството му и че с положителност се знаело, че наскоро след него ще тръгне и австрийският консул, който всъщност седял в Травник само заради французина. Така със сигурност може да се разчита, че преди есента ще изчезнат от Травник консулите и консулствата и всичко, което те донесоха и внесоха.

Всички приемат тези новини като вест за някаква победа. Защото, макар че с течение на годините до голяма степен да бяха свикнали с присъствието на чуждите консули, все пак всички сега бяха доволни, че ще изчезнат тези чужденци заедно със своя различен и необикновен начин на живот, с дръзкото си вмешателство в босненските работи и условия. Обсъждат въпроса кой ще вземе „Дубровнишкият хан“, където е сега френското консулство, и какво ще стане с голямата къща на Хафизадичите, когато и австрийският консул напусне Травник. Всички говорят малко по-високо, за да чуе за какво става дума и Хамди бей Тескереджич, който седи на мястото си. Той е вече доста остарял и грохнал и се е прихлупил като разтрошена сграда. Слухът му изневерява. Не може да повдигне клепачите си, които още повече са натежали, и ако иска да види някого по-добре, трябва да

обръща цялата си глава. Устните му са посинели и когато говори, се лепят една за друга. Старецът повдига глава и се обръща към онзи, който говореше последен:

— Кога беше това, че дойдоха тези... консули?

Бейовете се поглеждат и почват да гадаят. Едни казват, че има шест години, други — повече. След кратки обяснения и пресмятания се съгласяват и установяват, че първият консул е пристигнал преди повече от седем години, три дни преди рамазанския байрам.

— Седем години — казва замислено и проточено Хамди бей. — Седем години! А спомняте ли си каква тревога и шум се вдигна заради тези консули и заради онзи... онзи, Бонапарта? Та Бонапарта тук, та Бонапарта там. Та това ще направи, та това няма да направи. Светът му беше тесен: за силата му нямаше мярка и карар. А тези наши гяури бяха надигнали глава като ялов клас. Едни се хванаха за полата на френския, други — на австрийския консул, трети очакваха московци. Обезумяла и побесняла беше раята. А ето и това беше и отмина. Вдигнаха се царете и разгромиха Бонапарта. Консулите ще изчистят Травник. Ще ги споменават само още някоя година. Децата на брега ще си играят на консули и гавази, ще яздят дървени прътове, ала и те ще ги забравят, като че ли никога не са съществували. И всичко ще бъде пак по божията воля, както винаги е било.

Хамди бей спира, защото се задушава при дишането, а останалите мълчат, очаквайки какво ли още ще каже старецът, пушат и се наслаждават на хубавата победоносна тишина.

Белград, април 1942 г.

РЕЧНИК НА ТУРЦИЗМИТЕ И ПРОВИНЦИАЛИЗМИТЕ, ЗАПАЗЕНИ В ПРЕВОДА

А

Аяни — видни хора, първенци

Антиноус — гръцки младеж, роб и любимец на римския цар
Адриан, прочут с хубостта си, известна антична статуя

Б

Виниш — почетно наметало, дълго до земята, с широки ръкави

Бостанджибашия — един от старейшините на гвардията на
везира или султана

Г

Гяур султан — султан неверник

Д

Девлет — държава

Девлет мусафир — гост на държавата

Дефтердарин — секретар, министър на финансите

Диван — съвет, съвещание, залата, в която стават съвещания

Диванхана — балкон пред стаите на горния етаж на къщата, най-
често в стъкло

Дилбер — драга

Е

Езан — покана, с която мюезинът от минарето призовава
верующите на молитва

и

Имамин (мн.ч. имами) — духовен старейшина при мюсюлманите
Ифтар — вечеря по време на рамазан
Ичоглан — сановник

к

Капиджибашия — старейшина на сановниците
Катил-ферман — смъртна присъда
Каук — вид тюрбан, шапка. В турското царство държавниците са носили различни шапки, според постовете, които са заемали
Кехая — помощник и заместник на везира
Кятиб — писар

м

Мамелюк — роб, мамелюци — освободени роби, от които се образува царската стража, дворецовата стража, гвардията
Махзул — сменен
Муалим — учител
Мудериз — професор
Мутвак — кухня
Мюезин — човекът, който от минарето приканва верующите на молитва
Мюхюрдарин — пазител на държавния печат

р

Рахмет — покой на душата
Рахметли — покойник
Рейс ефенди — старейшина

с

Силахдарин — пазител на оръжието
Софта — ученик от верско училище
Сърчали пенджери — стъклени прозорци
Сура — изречение от корана

т

Тепелук — украшение на женска шапка

Тефтер-кехая — началник на архива

Топал — хром

Тура — царски монограм

у

Улеми — учени хора

х

Хазнадарин — касиер

Хазул — назначен

Хафиз — човек, който знае наизуст корана

Хеким — лекар

ч

Чоходарин — чиновник, който се грижи за облеклото на дворцовите хора

ш

Шериат — ислямско право

я

Ямаци — род турски войници

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.